KADİR MISIROĞLU

MUHTASAR

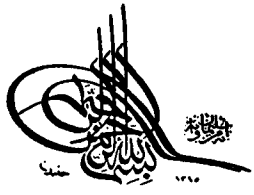
İSLÂM TARİHİ

CİLD
II

Bu Bir Sebil Yayınıdır

3. BASKI

MUHTASAR İSLÂM TÂRİHİ
-II-

SEBİL YAYINLARI Nu: 271
DİZGİ: **C. ŞAHİN - Mus'ab CAN**
BASKI-CİLD: İhlas Gazetecilik A.Ş.
Tel: 0212 454 30 00
KAPAK: **Tuncay BAHADIR**
YAYINA HAZIRLAYAN: **Ali İhsan BAHADIR**
Nurullah MISIROĞLU

©Copyright **SEBİL YAYINEVİ**
ISBN 978-975-580-053-0

1. BASIM 2010

İSTANBUL
2016

KADİR MISIROĞLU

MUHTASAR İSLÂM TÂRİHİ

CİLD II

-ABBÂSÎLER'DEN SELÇUKLULAR'A KADAR-

ÜÇÜNCÜ BASIM
Genişletilmiş Baskı

SEBİL YAYINEVİ
Tunusbağı cad. Nu: 16 Doğancılar
ÜSKÜDAR-İSTANBUL
Tel: 0216 553 51 51
www.sebilyayinevi.com

KISALTMALAR

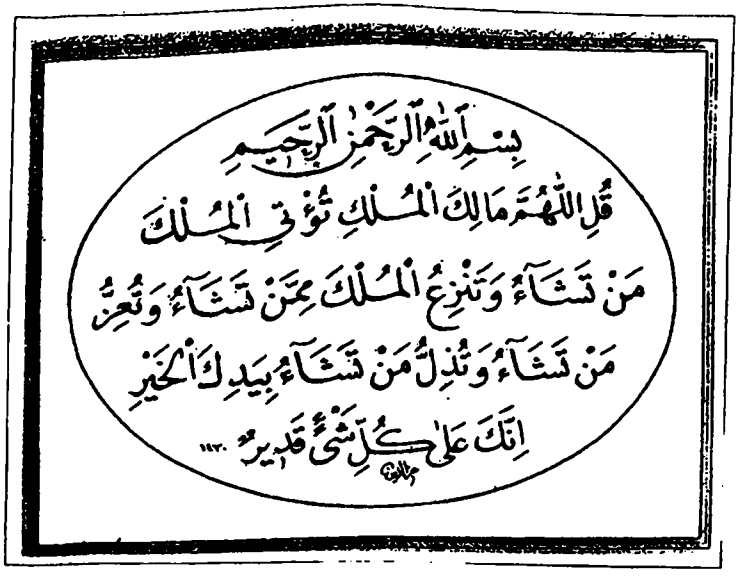
a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
a.g.t.	: adı geçen tefrika
a.y	: aynı yerde
bkz.	: bakınız
c.	: cild
h.	: hicrî
Hz.	: Hazreti
ilh.	: ilâ âhır
k.s.	: kaddese sırrahu'l-aziz
k.v.	: kerremallâhu vecheh
m.	: milâdî
müt.	: müteâkip
terc.	: tercüme
TTEM	: Türk Tarih Encümeni Mecmuâsı
r.a.	: radıyallâhu anh
s.	: sayı
s.a.v.	: sallâllâhu aleyhi ve sellem
sh.	: sahife
v.	: vefâtı
vd.	: ve devamı
b.	: bin(oğlu)

MÜELLİFİN (YAZARIN) YAYINLANMIŞ ESERLERİ

- BENDEN TARİHE HABERLER (2016)
- ÖZLÜ SÖZLER (2015)
- F.GÜLEN'İN GÜNAH GALERİSİNDEN SAYFALAR (2015)
- CHP'NİN GÜNAH GALERİSİNDEN SAYFALAR (2015)
- ERMENİ MESELESİ VE ZULÜMLER (2015)
- OSMANLI TÂRİHİ c.II (2014)
- OSMANLI TÂRİHİ c.I (2013)
- PÎRÎ REİS (Târihî Roman) (2012)
- MUHTASAR İSLÂM TARİHİ, C. III (2012)
- TARİHTEN GÜNÜMÜZE TAHRİF HAREKETLERİ, C.III (2012)
- ZORAKİ ÂSİ, ŞEHZÂDE BÂYEZİD (Târihî Roman) (2012)
- TARİHTEN GÜNÜMÜZE TAHRİF HAREKETLERİ, C. II (2011)
- MİMAR SİNAN (Târihî Roman) (2011)
- MUHTASAR İSLÂM TARİHİ, C. II (2010)
- TARİHTEN GÜNÜMÜZE TAHRİF HAREKETLERİ, C. I (2010)
- MUHTASAR İSLÂM TARİHİ, C. I (2009)
- SOKOLLU MEHMED PAŞA (Târihî Roman) (2009)
- BARBAROS HAYREDDİN PAŞA (Târihî Roman) (2009)
- İSLÂM DÜNYA GÖRÜŞÜ (2008)
- MAKBUL VE MAKTUL İBRAHİM PAŞA (Târihî Roman) (2008)
- VELİ BÂYEZİD'İN BEDDUÂSI (Târihî Roman) (2008)
- BİR MAZLÛM PADİŞAH SULTAN ABDÜLHAMİD (2007)
- CEM SULTAN'IN PAPAĞANI (Târihî Roman) (2006)
- BİR MAZLÛM PADİŞAH SULTAN ABDÜLAZİZ (2006)
- ZAĞANOS PAŞA (Târihî Roman) (2006)
- BİR MAZLÛM PADİŞAH SULTAN VAHİDEDDİN (2005)
- HAYAT FELSEFESİ YAHUD YAŞAMAK SANATI (2005)
- DÜZMECE MUSTAFA (Târihî Roman) (2005)
- KAVUKLU İHTİLÂLCİ (Târihî Roman) (2005)

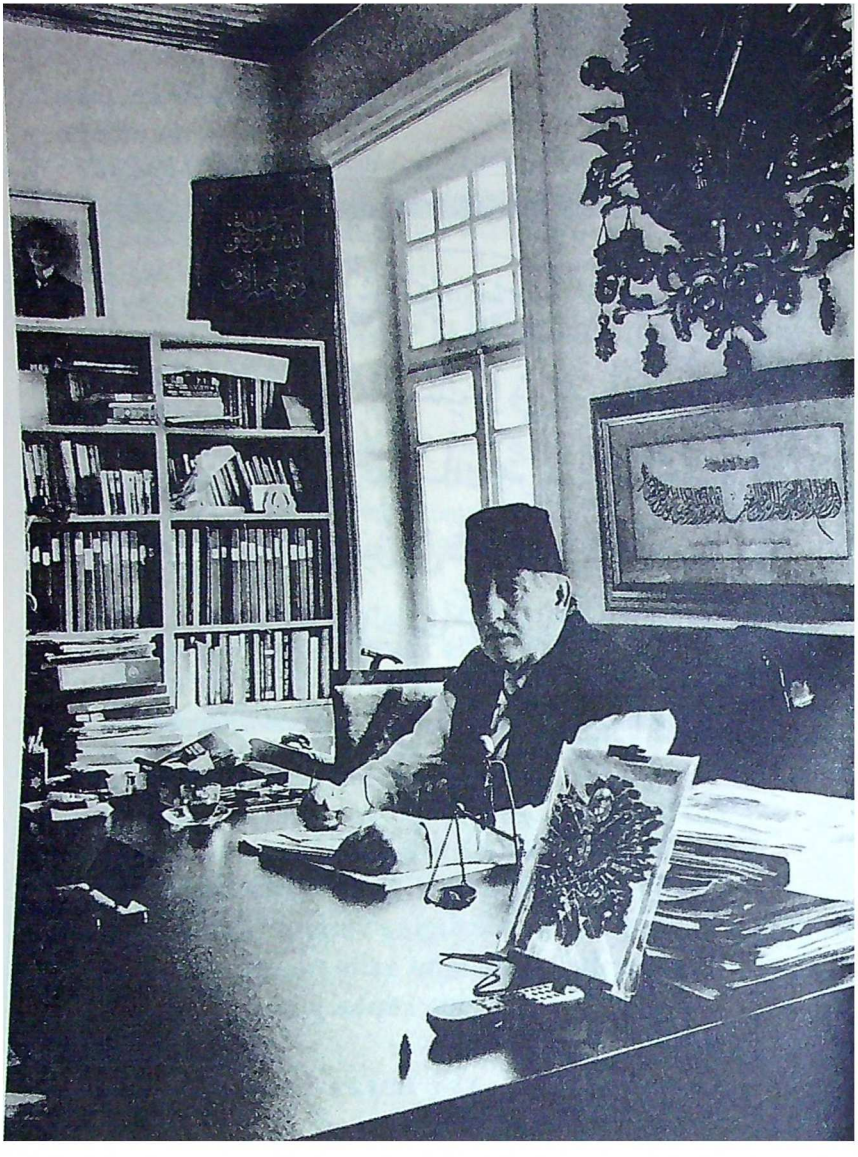
- İTHAFLI FIKRALAR (2005)
- FİLİSTİN DRAMI'NIN DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ (2004)
- GURBET İÇİNDE GURBET (2004)
- ÜÇ HİLÂFETÇİ ŞAHSİYET (1995)
- ÂŞIKLAR ÖLMEZ!.. (1994)
- GEÇMİŞ GÜNÜ ELERKEN C. I (Hâtırât) (1993)
- GEÇMİŞ GÜNÜ ELERKEN C. II (Hâtırât) (1995)
- BİN UYDURMA KELİMEYİ BOYKOT (1993)
- İSLÂM YAZISINA DÂİR (1993)
- ÜSTÂD NECİP FÂZIL'A DÂİR (1993)
- GEÇMİŞİ VE GELECEĞİ İLE HILÂFET (1993)
- CEMRE (Şiir) (1992)
- HİCRET (Hâtırât) (1990)
- İSLÂMCI GENÇLİĞİN EL KİTABI (1981)
- KANLI DÜĞÜN (Târihî Roman) (1972)
- UZUNCA SEVİNDİK (Târihî Roman) (1973)
- KIRIK KILIÇ (Târihî Roman) (1973)
- ALİ ŞÜKRÜ BEY (1978)
- LOZAN ZAFER Mİ, HEZİMET Mİ? C. I (1965)
- LOZAN ZAFER Mİ, HEZİMET Mİ? C. II (1974)
- LOZAN ZAFER Mİ, HEZİMET Mİ? C. III (1977)
- OSMANOĞULLARI'NIN DRAMI (1974)
- MUSUL MES'ELESİ ve IRAK TÜRKLERİ (1972)
- MOSKOF MEZÂLİMİ (1970)
- AMERİKA'DA ZENCİ MÜSLÜMANLIK HAREKETİ (1967)
- KURTULUŞ SAVAŞI'NDA SARIKLI MÜCÂHİDLER (1967)
- YUNAN MEZÂLİMİ (TÜRK'ÜN SİYAH KİTABI) (1966)
- MACAR İHTİLÂLİ (1966)

MEÂL-İ KERİMİ:

"Ya Muhammed, de ki: Ey mülkün sahibi olan Allah'ım!.. Sen mülkü dilediğine verirsin; Sen dilediğini aziz edersin; Sen dilediğini zelil edersin, hayır yalnız Sen'in elindedir. Sen, hiç şüphe yoktur ki, herşeye kâdirsin."

(Kur'an-ı Kerim, Al-i İmran Suresi, 26. âyet-i kerime)

Müellif (Yazar) 2010

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....17

BİRİNCİ BÖLÜM
ABBÂSÎLER

I-SİYÂSÎ TARİHLERİ 19
A-ABBÂSÎ HÂNEDÂNININ KURULUŞU 19
a-Abbâsî Hânedânı 19
b-Değişikliğin Gerçekleşmesi 23

B-ABBÂSÎ HALİFELERİ 25
1-Ebu'l-Abbas Abdullah (749-754) 25
a-Şahsiyeti 25
b-Devrinin Vak'aları 27
aa-Emevîler'den İntikam Alınması ve İsyanlar ..27
bb-Talas Meydan Muhârebesi 31
2-Ebû Câfer el-Mansur (754-775) 34
a-Şahsiyeti 34
b-Devrinin Vak'aları 36
aa-Abdullah b. Ali'nin İsyanı 36
bb-Ebû Müslim el-Horasânî'nin Katledilmesi ... 39
cc-İsyanlar 45
çç-Bizans'la Savaşlar 49
dd-Bağdad Şehri'nin Kurulması 50
ee-Mehdî'nin Veliahdlığı ve Mansur'un Ölümü ..50
3-Muhammed Mehdî (775-785) 54
a-Şahsiyeti 54
b-Devrinin Vak'aları 58

aa-Mukannâ'ın İsyânı 58
bb-Bizans'la Muharebeler 60
4-Mûsâ el-Hâdî (785-786) 62
a-Şahsiyeti 62
b-Devrinin Vak'aları 63
aa-İsyanlar 63
bb-Bizans'la Savaş 61
5-Harun er-Reşid (786-809) 65
a-Şahsiyeti 65
b-Devrinin Vak'aları 68
aa-İsyanlar 68
bb-Bizans'la Savaşlar 71
cc- Hazarlar'la Mücâdeleler 74
çç- Batı Hıristiyan Âlemi ile Münâsebetler 75
dd-Bermekîler'in Ortadan Kaldırılması 76
ee-Kuzey Afrika'ya Muhtâriyet Verilmesi 82
ff-Harun er-Reşid'in Vefâtı 83
6-Muhammed el-Emin (808-813) 83
a-Şahsiyeti 83
b-Devrinin Vak'aları 84
aa-Emevî Hilâfetini Diriltme Teşebbüsü 84
bb-İki Kardeş Arasındaki Kavga 85
7-Abdullah el-Me'mun (813-833) 89
a-Şahsiyeti 89
b-Devrinin Vak'aları 91
aa-İbn-i Tabâtabâ İsyânı 91
bb-Diğer İsyanlar 92
cc-Bizans'la Savaşlar 99
çç-Kur'ân'ın Mâhiyeti Hakkında Münâkaşalar 101
8-Ebû İshak el-Mu'tasım (833-842) 104
a-Şahsiyeti 104
b-Devrinin Vak'aları 106
aa-İsyanlar 106
bb-Bizansla Mücâdeleler 111
9-Ebû Câfer Hârun Vâsık (842-847) 115
a-Şahsiyeti 116

b-Devrinin Vak'aları 116
10-Ebu'l-Fadl Câfer el-Mütevekkil (847-861) 120
a-Şahsiyeti 120
b-Devrinin Vak'aları 123
aa-İsyanlar 123
bb-Bizans'a Karşı Savaşlar 126
11-Ebû Câfer Muhammed Muntasır (861-862) 128
a-Şahsiyeti 128
b-Devrinin Vak'aları 128
12-Ebu'l-Abbas Ahmed Mustaîn (862-866) 129
a-Şahsiyeti 129
b-Devrinin Vak'aları 130
aa-İsyanlar 130
bb-Bizans Seferleri 133
13-Ebû Abdullah Muhammed Mu'tezzbillâh (866-869)..135
a-Şahsiyeti 135
b-Devrinin Vak'aları 138
14-Ebû Abdullah Muhammed Muhtedî Billâh (869-870).140
a-Şahsiyeti 140
b-Devrinin Vak'aları 142
15-Ebu'l-Abbas Mu'temid Alellâh (870-892) 144
a-Şahsiyeti 144
b-Devrinin Vak'aları 146
aa-İsyanlar 146
bb-Bizans Seferleri 149
16-Ebu'l-Abbas el-Mu'tezid Billâh (892-902) 150
a-Şahsiyeti 150
b-Devrinin Vak'aları 152
aa-Mâlî Güçlükler 152
bb-Karmatî İsyanı 155
17-el-Muktefî Billah (902-908) 158
a-Şahsiyeti 158

b-Devrinin Vak'aları 159
18-Muktedir Billâh (908-932) 161
a-Şahsiyeti 161
b-Devrinin Vak'aları 162
19-el-Kaahir Billâh (932-934)..... 169
20-er-Râzî Billâh (934-940).....170
21-el-Muttakî Lillâh (940-944).....172
22-el-Müstekfî Billâh (944-946).....172

C-ABBASİLERİN SONU (1242-1258).....173

D-ABBASÎ TOPRAKLARINDA KURULAN DEVLETLER
a-AĞLEBİLER (800-909).....185
b-SÂMÂNİLER (892-999.....187
c-TOLUNOĞULLARI (868-905).....191
ç-İHŞİDLER(935-969).....198
d-FÂTIMÎLER(909-1171).....205
e-BÜVEYHİLER(932-1062).....213
f-HAMDÂNİLER(905-1004).....219

II- ABBÂSİLER'İN İLİM VE MEDENİYET TARİHİNDEKİ YERLERİ 224
A-TEŞKİLAT.....224
B- İLİM VE KÜLTÜR HAYATI.....228

İKİNCİ BÖLÜM
ENDÜLÜS EMEVÎ DEVLETİ

I-SİYÂSÎ TARİH.....233
A-DEVLETİN KURULUŞU.....233

B-ENDÜLÜS EMEVÎ HÜKÜMDARLARI.....235

1- Abdurrahman Bin Muâviye (756-788) 235
a-Şahsiyeti 235
b-Devrinin Vak'aları.....236
aa-İç İsyan ve Karışıklıklar.....236
bb-Abdurrahman bin Muâviye'nin Gazâları....244
2- I. Hişam Bin Abdurrahman (788-796) 245
a-Şahsiyeti.....245
b-Devrinin Vak'aları.....246
aa-Kardeşlerinin İsyanları.....246
bb-Saragossa, Barselona ve Takoranna İsyanları....247
cc-Franklar Üzerine Seferler.....247
3- I. Hakem Bin Hişam (796-822).....248
a-Şahsiyeti.....248
b-Devrinin Vak'aları.....249
aa-İç karışıklık ve İsyanlar.....249
bb-Gazâ ve Cihâd Hareketleri.....253
4- II. Abdurrahman Bin Hakem (822-852).....257
a-Şahsiyeti.....257
b-Devrinin Vak'aları.....258
aa-İsyanlar.....259
bb-Normanlar'ın Endülüs'e Saldırmaları.....260
cc-II. Abdurrahman'ın Gazâları.....261
5- Muhammed Bin Ii. Abdurrahman (852-886).....264
a-Şahsiyeti.....264
b-Devrinin Vak'aları.....265
aa-İsyanlar.....265
bb-Norman Saldırıları.....268
cc-Emir Muhammed'in Gazâları.....269
6- Munzir Bin Muhammed (886-888).....273
a-Şahsiyeti.....273

b-Devrinin Vak'aları.....274
7- Abdullah Bin Muhammed (888-912).....275
a- Şahsiyeti.....275
b-Devrinin Vak'aları.....276
aa- İsyanlar.....276
bb- Emir Abdullah'ın Gazaları.....280
8- Abdurrahman Bin Muhammed (912-961).....281
a- Şahsiyyeti.....281
b- Devrinin Vak'aları.....282
aa- İsyanlar.....282
bb- Hıristiyan Komşularla Savaşlar.....286
cc- Kuzey Afrika Siyaseti.....291
9- Hakem Bin Abdurrahman (961-976).....293
a- Şahsiyyeti.....293
b- Devrinin Vak'aları.....294
10- Hişam Bin Hakem (976-1009) 297
a- Şahsiyyeti.....297
b- Devrinin Vak'aları.....298
aa- Ebi Amir'in Diktatörlüğü ve Savaşları.....298
bb- İsyanlar.....303
cc- Ebî Âmir'in Çocukları.....307
çç- Muhammed el-Mehdî'nin Kısa Süren Hilâfeti...308
dd- İç Karışıklıklar ve Yıkılış.....314

C- ENDÜLÜS TARİHİNDE TEVÂİF-İ MÜLÛK DEVRİ..323
a- MURÂBITLAR DEVLETİ (1091-1146)..... 324
b- MUVAHHİDLER DEVLETİ (1146-1248).....326
c- BENÎ AHMER DEVLETİ (1232-1492) 329

D-ENDÜLÜS'TE İCRÂ EDİLEN MEZÂLİME KISA BİR BAKIŞ.....342

a-Kitap Yakma.....343
b-Zorla Hıristiyanlaştırma ve İşkenceler.....346
c-Tehcir.....352

II-ENDÜLÜS'ÜN İLİM VE MEDENİYET ÂLEMİNDEKİ YERİ
A-İLİM VE FİKİR HAYATI.....361
B-ENDÜLÜS MEDENİYETİ'NİN BATIYA TESİRİ...372
C-NETİCE VE BUGÜN.....377

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TÜRKLER İSLÂMLAŞMASI VE İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİ

I- TÜRKLERİN İSLÂMLAŞMASI.....385
A- TARİHTE TÜRKLER.....385
a- İslâm'dan Önceki Vasıfları.....385
b- İslâmlaşmalarını Kolaylaştıran Sebepler.....388
B- İSLÂMLAŞMANIN GERÇEKLEŞMESİ.....392

II- İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİ.....407
A- KARAHANLILAR (840-1212).....407
aa- Doğu Karahanlılar.....418
bb- Batı Karahanlı Devleti.....419
cc- Karahanlılar'ın Kültür ve Medeniyetteki Yerleri....421
B- GAZNELİLER (963-1186).....424
a-Kuruluşu.....425
b- Gazneli Devleti'nin İmparatorluk Hâline Gelmesi...428
c-Gazneli Mahmud Sonrası ve Yıkılış.....433
ç-Kültür ve Medeniyet 438
C-HARZEMŞAHLAR (1097-1231).....438
a-Harezmşahlar Devleti'nin Kuruluşu.....439

b-İmparatorluk Hâline Gelişi.....443
c-Harezmşahlar Devleti'nin Yıkılışı.....447
d-Kültür ve Medeniyet.....452
D- ATABEGLER VE ZENGİLER.....454
a-Atabegler.....454
b-Zengiler.....456
E- EYYÛBÎLER DEVLETİ (1171-1260).....467
a-Selahaddin-i Eyyûbî'nin Şahsiyeti ve Eyyûbî Devletinin Kuruluşu.....467
aa-Selahaddin-i Eyyûbî'nin Şahsiyeti 467
bb-Eyyûbî Devletinin Kuruluşu.....484
b-Selahaddin-i Eyyûbî Devri.....487
c-Selahaddin-i Eyyûbî'den Sonra.....491
d-Eyyûbî Devleti'nin Yıkılışı.....493
e-Eyyûbî Devleti'nin Kültür ve Medeniyetteki Yeri....495
F- MEMLÛKLAR VEYA KÖLEMENLER (1250-1517).498
a-Bahrî Memlûklar..... 498
b-Burcî Memlûklar..... 507
c-Memlûkler'in Kültür ve Medeniyetteki Yerleri..... 509

ÖNSÖZ

Bir ibretler meşheri (teşhir yeri, sergi) olan siyâsî tarih, bilhassa herhangi bir içtimâî rol üstlenenlerin aslâ vâreste olamayacakları bir ilimdir. Bu rol, bir dernek idâreciliğinden devlet başkanlığına kadar hangi kademede olursa olsun, bu gerçek değişmez.

Benim vefâkâr okuyucularımın kaahir ekseriyeti, ya bu vasıfta olan yetişkinler veyahud da böyle bir hayat sürmeye namzed, islâmî dâvâ şuuru kazanmış gençlerdir. Bundan dolayıdır ki, hemen hemen bütün eserlerimde -dolaylı olarak da olsa- pek çok tarihî bilgiye yer vermiş olmama rağmen, ayrıca bir de sırf tarihe tahsis edilmiş böyle bir eser yazmak ihtiyacını hissettim.

"Muhtasar İslâm Tarihi" ünvânı ile te'lifine teşebbüs ettiğim eserin işbu ikinci cildi, beş yüz seneyi mütecâviz bir devrenin vukuâtını nakletmektedir. Bu kadar geniş bir zaman parçasının sayısız hâdiselerini -sıkıştırılmış bir pamuk balyası gibi- özün özü bir sûrette nakletmesine rağmen her içtimâî faaliyet sahibinin önünü aydınlatacak ibret sahnelerinin hiçbirinin ihmal edilmemesine çalışıldığı görülecektir!

Gerçekten İslâm gibi hayal ötesi büyük ve mükemmel bir nîmetle şereflenmiş olan topluluklarda bile, insanoğlunun fıtratında meknuz menfîliklerin zuhûr eden her fırsatta tuğyân ederek tarihî hâdiseleri şekillendirmekte müthiş bir rol oynayabildiği ibretle müşâhede edilmektedir. **"Bermekî Âilesi"**nin yok edilişinde görüldüğü gibi **"vefâsızlık"**, bütün inkılâp ve ihtilâllerde yaşanmış olan **"iktidar hırsı"** ve **"bencillik"**, toplumun ahlâkî zaafları neticesi olan fikrî ve fiilî kargaşalar ile bunlar sebebiyle dökülen kardeş kanları,

bu menfîliklerin başlıcaları olarak zikredilebilir. Çoğu riyâset ihtirasının eseri olan bu gibi menfîliklerin aynı zamanda müsbet temâyüllerle de harmanlandığı tarihî vak'alar, **"insan"** gerçeğini doğru olarak kavramak ve değerlendirmekte hakikaten emsalsiz bir miyâr olmak vasfını hâizdir.

Bir velî-i nîmeti kabullenmekte zorlanan otoritenin zaafa uğraması hâlinde, **"Küçük olsun, benim olsun!.."** mantığı ile tuğyan eden riyâset sevdâsının Abbasîler ve Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılışı hengâmında görüldüğü üzere, ümmetin vahdetini bozarak sebep olduğu fâcialar, günümüzde Irak ve Afganistan'da yaşanan hâdiseler ve Türk-Kürt gerginliği için ne kadar ibret vericidir. Selçuklu ve Osmanlı'nın yıkılış hengâmında da riyâset ihtirasının eseri olan aynı parçalanma ve binnetice güçsüzleşme ortaya çıkmış değil midir?

Şâirin dediği gibi:

"Ehibbâ şîve-i yağmada mebhût edere âdâyı
Hudâ göstermesin âsâr-ı izmihlâl bir yerde"

Yani "Allah göstermesin, bir yerde dağılıp parçalanma alâmetleri zuhûr edince, dostlar veya kardeşler düşmanlardan baskın olur!.."

Cenâb-ı Hakk'ın ümmet-i Muhammed'e birlik, dirlik ve huzuru sağlayacak bir olgunluk lutfetmesi niyâzı ile bu eserin -Selçuklu ve Osmanlı'yı anlatacak olan- üçüncü cildinde tekrar karşı karşıya gelmek ümid ve temennîsiyle, şimdilik Allah'a ısmarladık, benim aziz ve vefâkâr okuyucularım!...

Ve minallâhittevfîk...

Kadir Mısıroğlu

12 Mart 2009/15 Rabîülevvel 1430
Çengelköy/ÜSKÜDAR

BİRİNCİ BÖLÜM
ABBÂSÎLER

I-SİYÂSÎ TARİHLERİ
A-ABBÂSÎ HÂNEDÂNININ KURULUŞU

a-Abbâsî Hânedânı

Emevî Devleti'nin yıkılıp yerine Abbâsî Devleti'nin kurulması, İslâm tarihinin en ehemmiyetli hâdiselerinden biridir. Bu devlet, Hz. Peygamber'den iki veya üç yaş büyük olan amcası **Hz. Abbas**'ın torunları tarafından kurulmuştur. Bu devleti kuran Hânedân'a, O'na izâfeten **"Abbâsîler"** denildiği gibi, **Hz. Abbas**'ın babası ve Hz. Peygamber'in dedesi **Abdülmuttalib b. Hişam**'a nisbetle **"Hâşimîler"** de denilir. Beş yüz sene devam eden bu hânedân, tarihte uzunluk itibariyle Osmanlı'dan sonra ikinci sırada yer alır.

Hz. Abbas, İslâm Devleti'nin temelini oluşturan **"Bedir Gazvesi"** zamanında İslâm'la müşerref olmakla beraber muhâcirlerin sonuncusudur. Zira O, müslümanlığını belli bir müddet ilân etmeyerek Mekke'ye dönmüş ve müşriklerin ahvâli hakkında Hz. Peygamber'i bilgilendirmek vazifesini üstlenmiştir. **Hz. Abbas**, gençlik yıllarından itibaren ticâretle meşgul olduğu cihetle bir hayli zengindi. Kardeşi **Ebû Tâlib**'in geçim yükünü hafifletmek için O'nun oğulla-

rından **Hz. Ali**'yi, Hz. Peygamber'in himâyesi altına aldığı sırada, O da **Hz. Câfer**'i yanına alıp büyütmüştü. Câhiliye Devri'nde hacılara su dağıtma vazifesini O yapıyordu. Nüfuzlu, cömert, hayırsever ve köle âzâd etmekten hoşlanır bir kimseydi. İlk zamanlardaki fakir müslümanlara çok yardım etmiştir.

Hz. Peygamber, -aralarında çok az bir yaş farkı olmasına rağmen- **Hz. Abbas**'a saygı gösterir ve O'nu çok severdi. **Hz. Abbas** hakkında:

"-Kureyş'in en cömerdi ve akrabalık bağlarına en fazla riâyet eden bir kimsedir!" buyurarak O'nu medhettiği rivâyet edilmiştir.[1]

O'nun üç hanımdan, on tanesi erkek olmak üzere, on üç evlâdı vardı. Bunlardan biri, fıkıh bilgisiyle temâyüz etmiş bulunan **Abdullah**'tı. Hz. Peygamber'den 1660 hadîs-i şerîf rivâyet etmiş bulunan[2] **Abdullah ibn-i Abbas**, Asr-ı Saâdet'in dört meşhur **Abdullah**'ından biridir.[3] İşte Abbâsî Hanedânı, bu muhterem sahabînin nesli olarak ortaya çıkmıştır.

Mükemmel bir şahsiyet olan **Abdullah ibn-i Abbas**,

---

1 Bkz: **Müslim**, Zekât, II; **Tirmîzî**, Menâkıb, 28.

2 *"**İbn-i Abbas**, Hz. Peygamber'in vefâtında on üç yaşında bir genç-ti. Çok hadis rivâyet eden sahabîlerden (muksirûn) biri olarak naklettiği 1660 hadîsin bir kısmını bizzat Hz. Peygamber'den duymuş, çoğunu ise **Hz. Ömer, Hz. Ali, Muâz**, babası **Abbas, Abdurrahman b. Avf, Ebû Süfyân, Ebû Zerr, Übey b. Kâ'b, Zeyd b. Sâbit** ve diğer sahabîlerden öğrenmiştir. Mûteber hadis âlimleri, O'nun rivâyet ettiği hadislere önem vermişlerdir. 75 hadîsini **Buhârî** ve **Müslim** müştereken, 120 hadîsini yalnız **Buhârî**, 9 hadîsini de **Müslim** tahrîc etmiştir. Ayrıca hadislerinin büyük bir bölümü Müsned'de (I, 214-374; V, 116-122) yer almıştır. Kendisinden de 197 kişi hadis nakletmiştir. Çok hadis rivâyet etmiş olmanın yanında hadis öğretimine de önem vermiştir."* (DİA, c: I, sh: 77)

3 Bu dört **Abdullah**'a **"Abâdile-i Erbaa"** denilir. Bunlar; **Abdullah ibn-i Mes'ûd, Abdullah ibn-i Ömer, Abdullah ibn-i Abbas** ve **Abdullah ibn-i Zübeyr**'dir.

fitne zamanında daima doğru olanı yapmış, yerine göre herkesi ikaz etmiş, sadece his galebesi ile hareket edenlere sözlerini dinletememiştir. Meselâ **"Hakem Hâdisesi"**nde **Hz. Ali**'nin **Ebû Mûsâ el-Eş'arî**'yi hakem tâyin etmesine muhâlefetle, O'na güvenilemeyeceğini söylemişse de, dinlenmemiş ve O, netice olarak haklı çıkmıştır. Aynı şekilde **Hz. Muâviye**'nin vefâtından sonra **Hz. Ali** taraftarlarının **Hz. Hüseyin**'i Kûfe'ye dâvet etmeleri üzerine de böyle bir ikazda bulunarak, O'na Kûfeliler'e güvenilemeyeceğini, oraya gitmemesini ısrarla söylediği hâlde bu sözünü de dinletememiştir. Buna rağmen **"Kerbelâ Fâciâsı"**nı haber alınca, ağlamaktan gözlerinin görme kabiliyetini kaybettiği rivâyet edilmiştir.

Yezid b. Muâviye'nin saltanatı zamanında Harem-i Şerif'i kendisine üssü'l-hareke yaparak halifeliğini îlân eden **Abdullah bin Zübeyr**'i aslâ tasvib etmemiş, kendisine **"halife"** olması yolunda yapılan teklifleri de reddetmiştir.

Fitneden uzak durmak için Tâif'e çekilip burada hadis okutmakla meşgul olan **İbn-i Abbas**, burada yetmiş yaşlarında olduğu hâlde vefât etmiş, cenâze namazını **Hz. Ali**'nin oğlu **Muhammed Hanefî** kıldırmıştır. Rahmetullâhi aleyh!..

Abdullah ibn-i Abbas'ın oğlu **Ali**, çok namaz kıldığından dolayı **"seccâd"** nâmıyla anılmıştır. O'nun oğlu **Muhammed** ise, Abbâsî Hânedânı'nı kuran **Ebu'l-Abbas Abdullah**'ın babasıdır.

Milâdî 750 yılında kurulan bu hânedândan -aşağıda görüldüğü üzere otuz yedi **"hâlife"** sıfatını hâiz hükümdar gelmiştir. Bunlar, halife oluş tarihleri itibariyle şöyle sıralanmaktadır:

ABBÂSÎ HALÎFELERİ

	h.	m.
1-Ebu'l-Abbas es-Seffâh	132	(732)
2-Ebû Câfer el-Mansur	136	(754)
3-Muhammed el-Mehdî	158	(775)
4-Mûsâ el-Hâdî	169	(785)
5-Hârunu'r-Reşid	170	(786)
6-el-Emîn	193	(809)
7-el-Me'mun	198	(813)
8-el-Mu'tasım Billâh	218	(833)
9-el-Vâsık Billâh	227	(842)
10-el-Mütevekkil Alellâh	232	(847)
11-el-Muntasır Billâh	247	(861)
12-el-Müstaîn Billâh	248	(862)
13-el-Mu'tez Billâh	252	(866)
14-el-Mühtedî Billâh	255	(869)
15-el-Mu'temid Alellâh	256	(870)
16-el-Mu'tazıd Billâh	279	(892)
17-el-Müktefî Billâh	289	(902)
18-el-Muktedir Billâh	295	(908)
19-el-Kâhir Billâh	320	(932)
20-er-Râzî Billâh	322	(934)
21-el-Muttakî Lillâh	329	(940)
22-el-Müstekfî Billâh	333	(944)
23-el-Mutî' Lillâh	334	(946)
24-et-Tâî Lillâh	363	(974)
25-el-Kâdir Billâh	381	(991)
26-el-Kâim Biemrillâh	422	(1031)
27-el-Muktedî Biemrillâh	467	(1075)
28-el-Müstazhir Billâh	487	(1094)
29-el-Müsterşid Billâh	512	(1118)

30-er-Râşid Billâh	529	(1135)
31-el-Muktefî Liemrillâh	530	(1136)
32-el-Müstencid Billâh	555	(1160)
33-el-Müstazî Biemrillâh	566	(1170)
34-en-Nâsır Lidînillâh	575	(1180)
35-ez-Zâhir Biemrillâh	622	(1225)
36-el-Müstansır Billâh	623	(1226)
37-el-Mu'tasım Billâh	640-656	(1242-1258)

b-Değişikliğin Gerçekleşmesi

Emevîler, doksan sene gibi pek kısa süren saltanatları esnâsında İslâm Devleti'nin hududlarını tâ İspanya Kıtası'ndan Orta Asya içlerine kadar genişletmiş olmalarına rağmen idâreleri altındaki insanları memnun edip gönüllerini kazanamamışlardı. Bunun da pek çok sebebi vardı.

a-Râşidîn Halifeler devrinde yeni fethedilen yerlerin ahâlisine -onların arap olup olmamasına bakılmaksızın- müslümanlığı kabul etmelerinde **"eşit"** muâmele ediliyor, bütün müslümanların **"kardeş"** olduğu kâidesi -titizlikle- korunuyordu. Aksi hâlde, yani müslümanlığı kabul etmemeleri hâlinde devlete **"cizye"** ödemek mukabilinde eski dinlerine tâbî olmak hususunda serbest bırakılıyorlardı. Emevîler, **"mevâlî"** denilen arab asıllı olmayan Müslümanları sözde eşit kabul etmekle beraber fiiliyâtta onlara **"ikinci sınıf vatandaş"** muâmelesi yapıyorlardı. Arap olanlar imtiyazlı bir sınıf teşkil ediyorlar ve arazi vergisi vermedikleri gibi imtiyazlı bir durumda olan askerlik mesleğine kabulde tercih olunuyorlardı. Ordu mensupları, ganîmetten maâdâ bir de devletten dâimî maaş alarak refah içinde yaşıyorlardı. Mevâlînin vergileri daha ağır olduğu gibi kendilerinden, gayr-ı müslimlere mahsus olan cizye talep edildiği bile oluyordu. Bu, İslâm'a aykırı tavırlar, **Ömer bin Abdülaziz**

devrinde (717-720) terk edilmişse de, bu düzelme, O'nun kısacık halifelik zamanına münhasır kalmıştır.

b-Emevîler, fethettikleri memleketlerin halkını araplaştırma gayretini, islâmlaştırma gayretine tercih ediyorlardı. Tabiatıyla onların araplaştırarak temessül etmek (asimilasyon) istedikleri halkta, bu tutum, haklı bir nefret ve muhâlefet doğuruyordu.

c-Bütün bunlara ilâveten Ehl-i Beyt'e karşı menfî tavırları, Ehl-i Beyt muhabbetini bir îmân îcabı bilen geniş halk kitlelerinde umûmî bir nefret doğurmuş bulunuyordu. Tâ **"Kerbelâ Fâciâsı"**ndan beri devam eden intikam arzularını istismar maksadıyla zuhûr eden fitne ve isyanların her birinin diğerinden daha kanlı bir sûrette bastırılmış olması da muhâlefetin hem sayıca ve hem de şiddet itibariyle artması neticesini doğurmuştu.

Bütün bu sebepler muvâcehesinde son Emevî halîfesi **II. Mervan,** Hilâfet Makamı'na geçtiğinde (m. 744) ülkenin her tarafı Ehl-i Beyt taraftarlarının kesîf propagandaları neticesi olarak isyan ve ihtilâl için âdetâ bir kıvılcım beklemekteydi. Hilâfet Makamı'ndaki bu değişiklik bir fırsat olarak değerlendirildi ve -bu eserin birinci cildinde anlatılmış olduğu üzere- **II. Mervan**'ın beş senelik iktidarı, isyan ve ihtilâlleri bastırmak üzere bir memleketten diğerine koşmakla geçti.

Bu ihtilâl hareketinde ilk Abbâsî Halifesi **Ebu'l-Abbas Abdullah**'ın kardeşi **İmam İbrahim**'in kumandan tâyin ettiği **Horasanlı Ebû Müslim,** emevî ordularını ardı ardına mağlup ederek batı istikâmetinde çekilmeye mecbur bırakınca, Kûfe'ye giren ihtilâlciler, 20 Ekim 749 tarihinde Cuma günü bir biat merâsimi tertip ettiler.

Ebu'l Abbas Abdullah, ilk Abbâsî halifesi ilân edilmekle beraber **II. Mervan,** henüz hayattaydı. İhtilâl-

ciler, O'nun üzerine yürüyerek 26 Nisan 750'de Emevî Devleti'nin merkezi Şam'ı ele geçirdiler. Kaçan **Mervan** tâkip edilerek 7 Ağustos 750 tarihinde Mısır'da yakalanıp öldürülmesiyle Emevî Devleti târihe intikal etmiş oldu. Her taraf halkının **Ebu'l-Abbas Abdullâh**'a biat etmesi ile Abbâsîler Devri başlamış oldu.

B-ABBÂSÎ HALÎFELERİ

1-Ebu'l-Abbas Abdullah (749-754)

a-Şahsiyeti

İlk Abbâsî Halifesi olan **Ebu'l-Abbas** h. 104 (m. 722-723) yılında doğmuş bulunduğu cihetle kendisine Kûfe Câmii'nde biat edildiğinde 26 yaşındaydı. Emevî Hânedânı'na karşı fevkalâde bir sûrette kinli olan bu yeni halifenin biat esnasındaki hutbesinde, kendisinden **"seffah"** yani çok kan dökücü olarak bahsetmesi şâyân-ı hayrettir. Aslında O, bu kelimeyi, diğer bir mânâda kullanmıştır ki, o da **"bol bol ihsanda bulunup güzel konuşmak"**tır!..[4] Lâkin bu kelime, ilk mânâsı ile yaygınlaşıp O'nun adının ayrılmaz bir parçası olmuştur. Bu da bir haksızlık olmamıştır. Zira O'nun kısacık saltanatı esnâsında o kadar mâsum kanı akıtılmıştır ki, tarihçiler, O'nu **"çok kan dökücü"** mânâsında **"seffah"** olarak anmakta ittifak etmişlerdir.

Bu hususta O'nun söylediği söz şudur:

"-Ben, hem bol bol veren, hem de helâk edip intikam alan bir insanım!.."

Ebu'l-Abbas'ın bu cümleyi, Kûfeli askerlerin maaşlarını arttırdığını bildirdikten sonra sarfetmesi sebebiyle, bazı tarihçiler, bu kelimeyi ekser icraatına bakarak **"çok kan dökücü"** sûretinde anlamak ve kullanmak temâyülünü göstermişlerdir.

4 Kâmusu'l-Muhît- c: I, sh: 228.

Biat merâsimi günü, **Ebu'l-Abbas** hasta idi. Bu yüzden kısa bir hutbe îrâd etmiş ve bunda Emevîler'in zulüm ve haksızlıklarından bahsettikten sonra kendilerinin Hilâfet Makamı'na geçmeye daha ehil olduklarını söylemiştir. Sonra da:

"-Biz, sizi severiz, siz de bizi seversiniz. Zâlimlerin gücü, sizin bize karşı olan düşüncelerinizi değiştiremedi. Nihayet işte bugünlere kavuştunuz ve devletinizi kurdunuz. Sizler bizim nazarımızda insanların en şereflisi ve iyisisiniz. Maaşlarınızı bugünden itibaren yüzer dirhem arttırmış bulunuyorum. Buna karşı siz de yükümlülükleriniz hususunda dikkatli olunuz!.." diyerek Kûfelileri övdü ve sözlerini, tarihte meşhur olan şu ifadelerle bitirdi:

"-Biliniz ki, ben hem bol bol veren, hem de helâk edip intikam alan (seffâh) bir insanım!.."[5]

O'nun rahatsızlığı sebebiyle kısa kestiği hutbesinden sonra minbere amcası **Dâvud** çıktı. Uzun bir hutbe îrâd ederek Hilâfet'i ele geçirmekten maksadlarının ne olduğunu anlattı ve Kûfeliler'le birlikte ihtilâle destek veren Horasanlılar'ı övdü. Rahatsız olan **Ebu'l-Abbas** evine çekildi. Kardeşi **Mansur** câmide toplananlardan O'nun adına biat aldı.

Kûfe'de biat alıp halife olan **Ebu'l-Abbas**, Anbar (Enbar) yakınında bir şehir kurarak ona **"Haşimiye"** adını verdi. Sonra hükümet merkezini Enbar'a nakletti. Burada 8 Haziran 754 tarihinde 33 yaşında olduğu hâlde normal eceliyle vefât etti. Halifeliği 4 yıl 6 ay sürmüştüt. Bu devre Abbâsî Hânedânı'nın kuruluş ve intikam devri olmuştur. Son derecede cömert ve iyi kalpli olmasına rağmen Emevîler'e karşı intikam hissi ile hareket ederek çok kan dökmüş ve tarihe **"seffah"** olarak geçmiştir.

---

5 **Taberî**- c: V, sh: 125.

b-Devrinin Vak'aları

aa-Emevîler'den İntikam Alınması ve İsyanlar

Abbâsî Hânedânı adına başlatılan isyan hareketi sırasında Emevîler'in Irak vâlisi **Yezid bin Hubeyre** yenilmiş olmasına rağmen, yenildiği ordunun kumandanı **Kahtabe bin Şebib**'in nehre düşüp boğulmasından istifâde ederek toparlanmış ve Vâsıt Kalesi'ne çekilmişti. Burada mukâvemete devam eden **Hubeyre** üzerine yeni Abbâsî Devleti, **Ebû Câfer Mansur** kumandası altında bu ordu sevketti. Bu kumandan **Hubeyre**'ye -nâmına hareket ettiği- Emevî Halifesi **II. Mervan**'ın artık öldürülüp ortadan kalkmış bulunduğunu bildirmesine rağmen o Vâsıt Kalesi'ni teslim etmemekte ısrar etti.

Sonunda kendisi ve âilesine **Seffah** nâmına **"eman"** verilerek kale ele geçirildiyse de bu sözde durulmayarak **Hubeyre** âile fertleri ile birlikte katledildi.

Abbâsîler, bir taraftan Hâşimîler'e zulmetmiş olan Emevîler'den intikam almaya kararlı oldukları gibi diğer taraftan da ihtilâlle işbaşına gelmiş bulunduklarından kendilerini emniyette hissetmemekteydiler. Bu sebeple en küçük bir kıpırdanışı gâyet kanlı bir sûrette bastırmak meyli içindeydiler. Bu sebepledir ki, ortaya çıkan her muhâlefet hareketini çok kanlı bir sûrette bastırdıkları gibi Emevî Hânedânı mensuplarını kâmilen katlettiler. Hatta zaman zaman onların ölülerinden bile intikam almak yoluna gitmişlerdir. Önce bu âileye mensup **Süleyman bin Hişâm**, sonra da kendilerine sığınmış olan **Amr bin Muâviye** katledildi. Bilâhare bu katliâmlar sürüp gitti. Öyle ki, bu katliâmı gerçekleştiren **Ebu'l-Abbas (Seffah)**'ın şöyle dediği rivâyet olunmuştur:

"-Ecelim ne zaman gelirse gelsin artık fark etmez,

çünkü ben **Hüseyin** ve öldürülen diğer **Ali** evlâdına karşılık onları öldürenlerden iki yüz kişiyi öldürdüm. Amcazâdem **Zeyd b. Ali**'ye karşılık **Hişam**'ın cesedini yaktım. Kardeşim **İbrahim**'e karşılık da **Mervân**'ı öldürdüm."

Sonra da şu şiiri okudu:

«Kanımı içselerdi kanmazlardı. Benim de onlara o kadar kinim var ki, bütün kanlarını içsem yine kanmam.»"[6]

Yalnız bu sözleri söyleyen **Seffah** değil, her tarafa tâyin edilmiş olan Abbâsî vâlileri de aynı yolda hareket ederek tarihte emsâline nâdir rastlanabilecek olan bir katliâm yapmışlardır. O derecede ki, bu katliâmdan sadece **Abdurrahman** adında Emevî Âilesi'ne mensup bir şahıs İspanya'ya kaçıp kurtulabilmiş ve orası bir vâli ile idâre edilmekte iken O'nun tarafından devlet hâline getirilerek **"Endülüs Emevî Devleti"** bu sûretle ortaya çıkmıştır.

*"Emevîlerin vahşiyâne (bir sûrette) katledildiği sırada **Seffah**'ın Sûriye vâlisi tâyin ettiği amcası **Abdullah b. Ali**'ye doksan kadar Emevî ileri geleni sığındılar. **Abdullah** bunları nezâketle kabul etti. Misafirler yemek yerken **Şibl b. Abdullah** adındaki Benî Haşîm âzâdlılarından birisi bir şiir okumaya başladı. Bu şiirin bir yerinde şöyle diyordu:*

«Sakın gevşeklik gösterip Abd-i Şems'i afv etmeye kalkmayınız, genç-ihtiyar onların hepsini öldürünüz. Onları kesmek, ustura ile traş olmak gibidir.»

*gibi ifâdeleri üzerine **Abdullah b. Ali**'nin cellâtları, bütün Emevîleri öldürdüler. **Abdullah b. Ali**, daha bazıları can çekişirken sofrayı tekrar kurup ziyâfetine devam etmiştir.*

*Daha sonra **Abdullah b. Ali** ve adamları Şam'daki*

---

6 **Hasan İbrahim Hasan**- İslâm Tarihi, terc: **İ. Yiğit** ve arkadaşları, c: II, sh: 386'dan naklen **Dr. Nûri Ünlü**- İslâm Tarihi, c: I, İstanbul, 1992, sh: 234.

Benî Ümeyye'nin kabirlerini açtırıp bazılarının cesetlerine kamçı vurdular ve bazılarını da yaktılar."[7]

"Yeni devletin ileri gelenleri, Emevî Devleti'ni ortadan kaldırdıktan sonra, daha önce Emevîler'in zulmüne uğramış olan Hâşimîler'in intikamlarını almaya kalkıştılar. Bu intikam alevleri arasında bir yandan ***Mervan b. Muhammed****'in kızının* ***Sâlih b. Ali****'ye söylediği:*

"-Amca, biz senin ve kardeşinin kızlarıyız. Bize zulmetmek yerine bağışlayabilirsiniz!.." feryatları, diğer yandan ise ***Sâlih b. Ali****'nin:*

"-Sizden ne bir kadın, ne de bir erkek bırakacağız!.. Dün senin baban, benim kardeşimin oğlu ***İbrahim b. Muhammed****'i öldürmedi mi?!* ***Hişam b. Abdülmelik, Zeyd b. Ali****'yi öldürmedi mi?* ***Zeyd****'in karısı* ***Hîre*** *de,* ***Yusuf b. Ali*** *tarafından öldürülmedi mi?* ***Velid b. Yezid, Yahya b. Yezid****'i öldürmedi mi?* ***Ubeydullah b. Ziyad, Müslim b. Âkil****'i öldürmedi mi?* ***Yezid b. Muâviye, Ömer b. Sa'd****'a,* ***Hüseyin b. Ali*** *ve yanında bulunan diğer Ehl-i Beyt'i öldürtmedi mi? Siz Ehl-i Beyt'te ne bıraktınız?!" demiştir."*[8]

İbnü'l-Esîr'e göre, bu emevî katliâmından henüz süt emen çocuklar bile kurtulamadılar:

*"**Abdullah b. Ali**, Şam'daki Ümeyyeoğulları'nın kabirlerinin kazılıp açılmasını emretti.* ***Muâviye b. Ebû Süfyân****'ın kabri açıldı, burada toz gibi dağılan iplikler buldular.* ***Yezid b. Muâviye b. Ebû Süfyan****'ın kabri kazıldı, burada da kül gibi savrulan kırıntılar buldular.* ***Abdülmelik b. Mervan****'ın kabri açıldığında yalnızca kafatası bulundu. Açılan kabirlerde ancak parça parça uzuvlar bulunuyor-*

7 a.y. veya **İbnü'l-Esîr**- el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi, İstanbul, 1986, c: V, sh: 349.

8 Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, c: III, İstanbul, 1988, sh: 49.

*lardı. Yalnız **Hişam b. Abdülmelik**'in cesedini, burnunun ucu hâriç, çürümemiş ve sağlam buldular. O'nun cesedine kamçılarla vurdurdu ve astırdı. Sonra da yaktırdı ve külünü rüzgârda savurdu.*

Halife evlâtlarından ve başkalarından Ümeyyeoğulları'nı arattırdı. Abbâsîler'in ellerinden süt çocuğundan veya Endülüs'e kaçanlardan başkası kurtulamadı."[9]

Şam muhîti Emevî taraftarı olduğundan burada icrâ edilen şenî hareketler, bir isyan çıkmasına sebep oldu. Bu derecede çirkin kin gütmeyi, vicdanları tasvip etmeyenler, **Ebu'l-Verd Maczaa b. El-Kefser**'in riyâseti altında toplanıp **Muâviye b. Ebû Süfyan**'ın soyundan gelen **Ebû Muhammed Süfyânî**'yi hilâfete namzed göstererek isyan ettiler. Fakat bu isyan, **Abdullah b. Ali** tarafından Temmuz 751 tarihinde çok kanlı bir sûrette bastırıldı.

Aynı yıl, benzer bir isyan hareketi de el-Cezire'de ortaya çıktı. Başlarında **İshak b. Müslim el-Ukaylî** bulunuyordu. Halife'nin kardeşi **Ebû Câfer el-Mansur**, bu isyanı bastırmaya memur edildi.

*"Âsîler, bir müddet Harran'da mukavemetten sonra Samsat'a çekildiler. **Ebû Câfer** ve **Abdullah b. Ali**, Samsat'ı muhâsara ettilerse de şehri ele geçiremediler. Yedi aylık bir muhasaradan sonra **İshak b. Müslim**, **Mervan**'ın öldüğüne ikna edilerek teslim oldu ve böylece isyan bastırıldı. Bu hâdiseden sonra **Ebû Câfer**, el-Cezîre, Azerbaycan ve Ermeniye vâliliğine tâyin edildi. Sûriye ve el-Cezîre Arapları'nın isyanları kadar tehlikeli olmasa bile Uman'da Hâricîler'in, Kiş'de **İbn-i Şurayk**'ın isyanlarını da zikretmek îcab etmektedir. Her iki isyan da fazla zorluk çekilmeden bastırıldı.*

9 **İbnü'l-Esir**- a.g.e., sh: 349-350.

*Halife **Ebu'l-Abbas**'ın son yıllarında memleketin muhtelif bölgelerinde isyanlar patlak vermişti. Kuzey Afrika'da Berberîler, Basra ve çevresinde Hâricîler, Fars'ta **Bessam b. İbrahim**, Sind'de **Mansur b. Cumhur** ve Mâverâünnehir'de ise Talas Savaşı'nın kahramanı **Ziyad b. Sâlih** halife kuvvetlerini az da olsa uğraştırmışlar, fakat sonunda hepsi mağlup edilerek imparatorluk dağılma tehlikesini atlatmıştır."*[10]

bb-Talas Meydan Muhârebesi

Kadisiye Zaferi (635) ile İran'ı fetheden Arap orduları, kısa bir müddet sonra Mâverâünnehir'in (Ceyhun Nehri'nin ötesi) kapılarına dayanmış ve Türkler'le karşı karşıya gelmiştiler. Muzaffer Arap kumandanı **Ahnef bin Kays, Hz. Ömer**'e bir rapor göndererek O'ndan Türkistan istikametinde ilerlemek için müsaade istemişti. Gerçekçi davranan **Hz. Ömer**, cevabında **Ahnef bin Kays**'a şöyle diyordu:

"...Bundan sonra derim ki, sakın Ceyhun Nehri'nin öte tarafına tecâvüz etmeyiniz! Nehrin beri tarafında kalınız. Horasan'a hangi şartlar altında girdiğinizi biliyorsunuz. O şartlar altında orada kalmaya devam ediniz. Böylelikle zafer, daima sizinle beraberdir. Hem sakın daha ileri giderek nehrin ötesine tecâvüz etmeyiniz. Sonra dağılırsınız, perişan olursunuz!.."[11]

Lâkin **Hz. Ömer**'in vefâtından sonra İran ve Horasan'a yerleşmiş olan Arap ordularına Ceyhun Nehri'ni geçip Doğu Türkistan'ı fethetmek hususunda müsaade verildi. Birinci cilde anlatılmış olduğu üzere, Emevîler'in

10 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: III, sh: 52.

11 **Taberî**- c: IV, sh: 168; **İbn-i Kesîr**- el-Bidâye ve'n-Nihâye, c: VIII, sh: 127.

son zamanlarında Türkistan'ın fethi tamamlanmış ve İslâm Devleti, Çin'le hemhudud bir hâle gelmiş bulunuyordu. Bu hususta **Haccac b. Yusuf**'un Türkistan fethine memur ettiği **Kuteybe bin Müslim**'in kazandığı başarılar Türk Milleti'nin tarihinde büyük bir dönüm noktası teşkil edecek derecede ehemmiyetlidir. Zira İslâmiyet, bu değerli kumandanın adâlet ve ferâseti sâyesinde Türkistan'a bir daha sökülüp atılmayacak bir sûrette yerleşmiştir. Ancak Emevî vâlilerinin gayr-i arab (mevâlî) müslümanlara farklı davranmaları sebebiyle Türkler'in zaman zaman gösterdikleri mukavemet sebebiyle buradaki belde ve şehirler birçok kereler el değiştiriyordu.

*"Hatta **Kuteybe b. Müslim** gibi çok değerli bir Arap komutanı bile mahallî Türk hanlığının merkezi olan Buhârâ'yı defalarca ele geçirmiş ve her defasında da şehri terk etmek durumunda kalmıştır. Bu karşılıklı alıp vermeler, en az dört defa tekerrür etmiştir ancak Buhara'nın dördüncü defa ve kesin olarak (h. 89/707) yılında **Kuteybe** tarafından elegeçirilmesi mümkün olabilmiştir. Bu bakımlardan Türk akımlarının her hâlükârda durdurulması, Arap devletinin doğudaki sınırlarının emniyet altına alınması kaçınılmaz bir zarûret hâline gelmişti."*[12]

Onüç sene müddetle Türkistan'da fetih hareketlerine devam eden **Kuteybe**'nin vaktiyle veliahdliğine karşı çıkmış olan **Haccac**'ın adamı olması dolayısıyla, yani halife **Süleyman bin Abdülmelik** tarafından isyana mecbur bırakılması ve ardından da öldürülmesi, **"mevâlî"** denilen müslümanların durumlarının daha da kötüleşmesine sebep oldu.

Bu durum, **Ömer b. Abdülaziz**'in kısa hilâfeti za-

12 **Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı**- Yeni İslâm Tarihi ve Türkler, c: II, Konya, 1994, sh: 292.

manında düzelmişse de, O'ndan sonra aynı kifâyetsiz vâlilerle Emevîler'in yıkılışına kadar hep devam etmiştir. Bu sebeple Abbâsîler işbaşına geldiklerinde, Türkistan'da elli yıldır devam eden çatışmalar ve idârî bozukluklar sebebiyle müthiş bir huzursuzluk hüküm sürmekteydi. Bu durum, Türkler'in ezelî düşmanları Çinliler'den yardım talep etmeleri neticesini doğurdu.

"Mâverâünnehir ve Batı Türkistan'da Türk-Arap mücâdelesinin devam ettiği sırada, Çin'de ***Tang*** *Hânedânı'na (618-906) mensup ve hânedânın en kudretli şahsiyetlerinden birisi olan* ***İmparator Hiuantsang*** *(713-755) hüküm sürmekte idi. Çin imparatorundan yardım talebinde bulunan ilk hükümdar, 712 yılında Fergâna'nın müslümanlar tarafından istilâsı üzerine Kuça'ya sığınan ve Çin'in hâkimiyetini kabul etmek şartıyla eski makamına iâdesini isteyen* ***Fergana İhşidî*** *olmuştur.*

726 yılında da Buhâra hükümdarı ***Tuğşada****, kardeşi* ***Arslan****'ı Çin Sarayı'na göndererek Araplar'a karşı yardım istemiştir. İslâm Devleti'nin tabiiyetini kabul etmek sûretiyle tahtını muhafaza edebilen Semerkand hükümdarı* ***Gurek****'in 719 ve 731 yıllarında Toharistan yabgusunun da 719 ve 727 senelerinde Çin'in desteğini sağlamak gâyesiyle teşebbüse geçtikleri görülmektedir.*

Bütün bu yardım isteklerine rağmen Çin'in derhal harekete geçmediği görülmektedir. Ancak 738 yılında ***Su-lu Kagan****'ın öldürülmesi ve Türkeş Devleti'nin iç karışıklıklar sebebiyle zayıflaması üzerine İli vâdisi ve Işık Göl çevresinde yavaş yavaş Çin nüfuzunun hissedilmeye başladığı dikkati çekmektedir. Bilhassa Tibet tehlikesinin bertaraf edilmesinden sonra Çin'in Kuça vâlisi* ***Kao Sien-tche****, 747'de büyük bir ordu ile batıya doğru hareket etmiş ve bu sefer, Batı Türkistan'ın siyâsî mukadderâtı üzerinde önemli ge-*

lişmelere sebep olmuştur. Çin kuvvetleri, Batı Türkistan'a karşı giriştikleri bu sefer esnâsında, bu bölgede büyük bir askerî ve siyâsî güç olan Müslümanlarla karşılaşmışlar ve Talas Nehri kenarında onlarla yaptıkları savaşı kaybederek geri çekilmek zorunda kalmışlardır."[13]

Çinlileri'in hâkimiyeti altında yaşamak istemeyen büyük Türk kütlesi, 751 yılında gerçekleşen **"Talas Meydan Muhârebesi"**nde Araplarla birlikte hareket etmiş ve zafer kazanılmasında büyük bir rol oynamışlardır. Türkistan ve Türkler'in tarihinde ehemmiyetli bir dönüm noktası teşkil eden Talas Zaferi'nden üç mühim netice husûle gelmişti:

1-Bu beraberliğe ilâveten Abbâsîler'in gayr-i arap müslümanlara eşit muâmele etmeleri ve hele hele Hilâfet Makamı'na onların yardımı ile geçmiş olmaları sebebiyle yüksek memuriyetlere getirilmeleri, Türkler'le Araplar arasındaki husûmeti bitirmiş, böylece onların daha hızlı bir sûrette islâmlaşmaları neticesini doğurmuştur.

2-Talas Meydan Muhârebesi'nde müthiş bir mağlubiyete mâruz kalan Çin'de iç karışıklıklar zuhûr etmiş ve onlar, bir daha Türkistan'a tecâvüz etmek imkânını bulamamışlardır.

3-O zaman Dünya'da keten ve kenevirden kâğıt imâl etmesini bilen sadece Çinliler'di. Bu harpte esir düşen Çinlilerden bu sanatın öğrenilmesi ile Semerkant'ta kâğıt îmâline başlanmıştır.

2-Ebû Câfer el-Mansur (754-775)

a-Şahsiyeti

İlk Abbâsî Halifesi **Ebu'l-Abbas**'ın kardeşi olan **el-Mansur**, h. 101 yılında Humeyme şehrinde doğmuştur. Halife seçildiğinde 35 yaşında bulunuyordu. Ağabeyinin

13 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: III, sh: 53.

en büyük yardımcısı olduğundan O birinci, kardeşinin oğlu **İsa bin Mûsâ** da ikinci veliahd seçilmişti. **Seffah**'ın ölüm haberini aldığında **"Hac emîri"** sıfatıyla Mekke'de bulunuyordu. O'nun çok üzüldüğünü gören, beraberindeki **Ebû Müslim Horasânî**:

"-Neden kederleniyorsun? Halife oldun!.." deyince:

"-Evet, öyle! Fakat amcam **Abdullah b. Ali**'den endişe ediyorum. O halife olmak isteyip karışıklık çıkaracaktır!.." dedi.

Ebû Müslim Horasânî, O'nu şu sûretle teskîn etmeye çalıştı:

"-Ben, O'nu hallederim! Emrindeki askerlerin çoğu Horasanlıdır. Onlar, benim sözümden dışarı çıkmazlar!.."

Bu söz üzerine Mekke'de bir biat merâsimi tertip edildi. Başta **Ebû Müslim** olmak üzere herkes, kendisine biat etti. Aynı şekilde hükümet merkezi olan Anbar Şehri'nde yeğeni **İsa bin Mûsâ** da bir biat merâsimi tertip ederek **Mansur** adına herkesten biat aldı. Lâkin **Mansur**'un tahmin ettiği gibi, o sırada Sûriye vâlisi bulunan amcası **Abdullah bin Ali** dâvete icâbet etmeyerek kendi hilâfetini îlân edip halktan biat almaya başladı. Emrinde Bizans'a karşı kullanmak üzere hazırlanmış büyük bir ordu vardı. Bu sûretle **Mansur**'un ileri görüşlü bir kimse olduğu, daha ilk günden itibaren ortaya çıkmış oldu.

Hakikaten **Mansur,** Abbâsî Halifeleri'nin en büyük ve en dirâyetlisiydi.[14] Devletin asıl kurucusu, O sayılır. Heybet ve cesâret sahibi, ileri görüşlü bir kimse olan **Mansur,** İspanya hâriç eski Emevî topraklarında birlik ve beraberliği sağlayarak devlet otoritesini tesise muvaffak olmuştur. Ağabeyi, sırf intikam hissi ile hareket ederek pek çok insanı katlettirdiği hâlde, O, sadece kendisi ve devleti

14 **Taberî**- Tarih, c: IV, sh: 483.

için tehlike arz eden insanlara dokunmuş, fakat bu hususta da ağabeyinden geri kalmamıştır. İleride anlatılacağı üzere, kendisine isyan eden amcası **Abdullah**'a eman vermiş olduğu hâlde, O'nu bile öldürtmüştür. Hele Abbâsî Devleti'nin kurulmasında en büyük hizmeti îfâ etmiş olan **Ebû Müslim Horasânî**'yi sırf itibar ve otoritesinden korktuğu için öldürtmüştür ki, bu hâdise, O'nun şahsı ve devleti için ne derecede gaddar olabildiğini göstermektedir.

Tarihler, O'nun dindar, ahlâklı, çalışkan ve ileri görüşlü olduğu hususunda ittifak etmektedirler. Fakat devlet otoritesini korumaktaki aşırı hassâsiyeti sebebiyle her türlü gaddarlıktan çekinmediği de bir gerçektir. Bunun en fecî misâli de, **İmâm-ı Azam** gibi tarihte ender olan bir büyük şahsiyeti, kendisine teklif ettiği **"kadıu'l-kuzât"**lığı (Kadılar kadısı) kabul etmediği için hapsetmesi ve bu büyük insanın hapiste vefâtına sebep olmuş bulunmasıdır.

b-Devrinin Vak'aları

aa-Abdullah bin Ali'nin İsyanı

Halife **Seffah**'ın ölümü üzerine **Mansur**'a biate dâvet eden mektubunu alan **Abdullah bin Ali**, tellâl bağırtarak namazın toplu olarak kılınacağını îlân etti. Asker ve sivil, Şam'daki Ümeyye Câmii'nde toplanan insanlara Halife'nin vefât ettiğini bildirermek üzere kendisine gelen mektubu okuduktan sonra şöyle dedi:

*"-**Seffah**, orduyu **Mervan b. Muhammed**'e (üzerine) göndermek istediği zaman kardeşlerini çağırmış ve (O'nun üzerine) gitmelerini söylerken şöyle demişti:*

*"-Kim ortaya atılır ve **Mervan**'ın (son emevî halifesi) üzerine giderse, O benim veliahdimdir!.."*

Benden başka hiçbir kimse ortaya çıkmadı. Bunun üzerine yanından ayrıldım ve karşıma çıkanlardan öldüre-

*bildiklerimi öldürdüm. Buna **Ebû Ganim et-Tâî** ve **Hufâf el-Merverrûzî** ve başka kumandanlar da şâhid oldu."*

Sonra da burada toplanan insanlardan kendilerine biat etmelerini istedi.

*"Bu konuşma üzerine aralarında **Humeyd b. Kahtabe**'yle birlikte Horasan, Şam ve Cezire halkı da bulunmak üzere derhal **Abdullah b. Ali**'ye bey'at ettiler.*

***Abdullah** sonra oradan ayrıldı ve Harrân'a geldi. Burada Mekke'ye gittiği zaman **Ebû Câfer**'in (yeni halifenin) kendi yerine tâyin ettiği **Mukâtil b. El-Akkî** bulunmaktaydı. **Mukâtil**, O'nun gelmesi üzerine kaleye sığındı ve muhâsara tam kırk gün sürdü."*[15]

Mansur, hacdan döner dönmez önünde ilk halledilmesi gerek bir mesele olarak amcasının bu isyanını buldu. Yeni halife **Mansur**, O'nun üzerine **Ebû Müslim Horasânî** kumandasında bir ordu sevketti. Bu ordu Harran'dan dönmekte olan **Abdullah**'ın ordusu ile Nusaybin'de karşı karşıya geldi.

*"Bu sefer esnasında vukû bulan bazı hâdiseler, **Ebû Müslim**'in gâlibiyetini hazırlayan sebepler oldu. Bu olaylardan biri, **Abdullah**'ın kendisine karşı itaat etmeyecekleri düşüncesiyle, rakam abartılmış da olsa, birçok tarihçinin de kaydettiği gibi, Horasan asıllı yaklaşık on yedi bin askerini öldürmesidir. Ayrıca **Abdullah**, ikinci bir hata daha yaparak en büyük komutanlarından biri olan **Humeyd b. Kahtaba**'yı bir şüphe üzerine öldürmeye kalkışmıştır. **Abdullah**, bu komutanını öldürmek için değişik bir yola başvurmuş, kendisini Halep Vâlisi yaptığını söyleyerek eline zarf içinde bir mektup verip Şam'dan uğurlamıştır. Ne var ki, bu kapalı mektuptan şüphelenen **Humeyd**, onu açıp okumuş ve burada **Abdullâh**'ın Halep vâlisine kendisini öl-*

15 **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: V, sh: 377.

dürmesini emrettiğini görmüştür. Bundan dehşete kapılıp durumu beraberindeki adamlarına da açıklayan ***Humeyd****, çok sayıda askerini de alarak Irak'a gitmiştir.*

Bütün bu hatalara ilâve olarak bir de ***Ebû Müslim****'in kurduğu bir tuzağı zikretmek gerekir:*

Abdullah*'ın ordusu, sağlam bir mevkiyi kendine sığınak seçmiş ve orada karargâh kurmuştu. Bu durumu öğrenen* ***Ebû Müslim****, bir mektup yazarak şöyle dedi:*

"-Ben, sizinle savaşmak için bir emir almış değilim. Halife, beni Şam'a vâli tâyin etti, ben oraya gidiyorum."

Bu mektubu okuyan Şamlı askerler, ***Abdullah****'a şöyle dediler:*

*"-****Ebû Müslim****, memleketimize gidiyor. Oraya gidince kadın, çoluk-çocuk ve ihtiyar ne bulursa hepsini öldürür. Hâl böyle olunca, bizim burada kalmamız hiç doğru olmaz. Şam'a giderek orada kendimizi koruyalım, orada savaşalım."*

Abdullah*, bu mektubun bir aldatmaca olduğunu anlatmaya çalıştıysa da, Şamlılar bir türlü kabul etmediler.* ***Abdullah****, çâresiz bir şekilde askerlerin teklifine uymak zorunda kaldı. Onlar, bu karar uyarınca oradan ayrılarak Şam'a doğru yola çıkınca,* ***Ebû Müslim*** *gelerek kendi askerlerini buraya yerleştirdi.*

İki taraf arasında uzun bir savaş oldu. ***Ebû Müslim****, beş ay süren bu savaşın sonunda* ***Abdullah****'ın ordusunu mağlup etti. Savaşın son anlarında artık yenileceğini anlayan* ***Abdullah****, güvendiği adamlarından birini yanına çağırarak O'na kaçmasının mı, yoksa orada kalıp savaşmasının mı daha doğru olacağını sordu. Adam, kendisi gibi bir komutana kaçmanın yakışmayacağını, orada kalıp savaşmasının daha doğru olduğunu söyledi. Fakat* ***Abdullah****, hayatını kurtarmak telâş ve arzusuna kapılarak oradan kaçıp*

*Basra'da bulunan kardeşi **Süleyman**'a iltică etti. **Abdullah** böylece bir süre daha hayatta kalacaktı. Ne var ki, ileride de belirteceğimiz gibi, bu acılarla dolu bir hayattan başka bir şey olmayacaktı. Öte yandan **Abdullah** kaçınca, tabiîdir ki, ordusu da **Ebû Müslim**'e teslim oldu."*[16]

Kardeşlerinin araya girmesi üzerine, **Abdullah**'a, Halife **Mansur** tarafından bir eman mektubu gönderildi. **Abdullah,** buna güvenerek kardeşi **Süleyman** ve kendisine sâdık kumandanlar ve onların köleleri ile birlikte Halife **Mansur** nezdine geldi. (m. 757) Bunlar, bekledikleri muâmeleyi görmediler. **Abdullah** hapsedildiği gibi, beraberindekilerin birçoğu da katledildi. Geri kalan bir kısmını ise, Horasan'a göndertip orada öldürttü.[17]

Abdullah ise, m. 764 yılına kadar hapiste kaldı. **İbnü'l-Esîr**'e göre, O, zemini tuz kütlesi olan bir evde hapsedilmişti. Bolca su salınıp tuzların eritilmesi ile yıkılan hapishânenin enkâzı altında kalarak ölmüştür.[18]

bb-Ebû Müslim Horasânî'nin Katledilmesi

İslâm tarihinde efsâneleştirilmiş olan şahsiyetlerden biridir. Hakkındaki bilgilerin çoğu, mitolojik bir mâhiyette olup halk hikâyeleri sûretinde yaygın bir alâka görmüştür. Bunların hepsi de **Ebû Tâhir Tarsûsî**'nin **"Ebû Müslimnâme"** adlı eserine dayanır.[19] O'nun bu menkıbeleri, Anadolu halkı ile Yeniçeriler arasında asırlarca zevkle okunup

16 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: III, sh: 65 vd. veya **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: V, sh: 378 vd.

17 **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: V, sh: 404.

18 **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: V, sh: 470.

19 Medeniyet-i İslâmiye Tarihi, (İstanbul). Müellifi Lübnanlı müsteşrik **Corci Zeydan**, O'nun hakkında **"Ebû Müslim el-Horasânî"** adında bir târihî roman yazmış (Kâhire, 1905), bu eser **Zeki Megamiz** tarafından Türkçe'ye tercüme olunmuştur. (İstanbul, 1330)

dinlenmiştir.

Ahîler ve Bektâşîler arasındaki yüksek itibarına ilâveten şunu da söylemeliyiz ki, bazı şiî fırkalarınca kendisine **"ulûhiyet"** bile izâfe edilmiştir. Ciddî tarihlerde ise, Abbâsî Devleti'nin kuruluşunda gösterdiği gayret ve kazandığı zaferler sebebiyle **"Sâhibu'd-Devle"** veya **"Muhyi'd-Devle"** gibi nâmlarla anılır. Mevâlî, yani arap olmayan bir müslüman olduğu kat'î ise de, yetiştiği bölge itibariyle bir türk veya acem olması gerekirse de bu hususta kesin bir bilgi yoktur.

719 yılında Kûfe'de doğmuş, çocukluk ve ilk gençlik yıllarını Emevî aleyhtarlığının bir nevî merkezi durumundaki bu bölgede geçirmiştir. Burada **İdris bin Mâkılî**'nin himâyesi altında büyüdüğü, O'nun oğlu ile birlikte okuyarak hâfız olduğu bilinmektedir. Mükemmel bir tahsil görmüş olduğu, Arapça ve Farsça'yı ana dili gibi bildiği, zekî, cesur ve ileri görüşlü bir kumandan olduğu hususunda tarihçiler müttefiktirler.

*"Abbâsî nakiplerinden (propagandacılarından) **Süleyman b. Kesîr, Mâlik b. Heysem** ve **Kahtabe b. Şebib** hacca giderken Kûfe'ye uğramış ve **İdris** ile **İsa b. Ma'kıl** kardeşlerin yanında gördükleri **Ebû Müslim**'in zekâsına hayran kalmışlardı. Mekke'de **İmam Muhammed b. Ali b. Abdullah** ile buluşunca, O'na **Ebû Müslim**'den bahsettiler.*

*İlk defa 124'te (m. 741-742) Abbâsî dâvetçileriyle irtibat kuran **Ebû Müslim, Muhammed b. Ali**'nin kısa bir müddet sonra ölümü üzerine (743) yerine geçen oğlu **İmam İbrahim**'e takdim edildi. **İbrahim**, O'nu kendi dâvâlarına kazandıktan sonra **Emîr-i Âl-i Muhammed** ünvânıyla ihtilâl hareketini yönetmek üzere Horasan'a gönderdi. (128/745)*

Horasan, Emevîlerin hilâfet merkezinden uzak oldu-

ğundan Abbâsîler, propaganda faaliyetleri için burayı üs seçmişlerdi. Ayrıca burada Nizârîler ile Yemânîler arasındaki mücâdeleler sırasında Emevî halifeleri taraf tuttuklarından bölgedeki otoriteleri de zayıflamıştı. Fakat ***Ebû Müslim****, gençliği ve soyunun pek bilinmemesi sebebiyle Horasan'da* ***Süleyman b. Kesir, Kahtabe b. Şebîb, Mâlik b. Heysem*** *ve* ***Ebû Dâvud Hâlid b. İbrahim*** *gibi şiî liderleri tarafından şüphe ile karşılandı"*[20] ise de **İmam İbrahim**'in O'nu ısrarlı bir şekilde desteklemesi üzerine yerinde kalıp faaliyetine devam etti. **Ebû Müslim Horasânî**, bölgede iki sene müddetle gizli gizli faaliyet gösterdikten sonra 747 yılında **İmam İbrahim**'in gönderdiği siyah sancağı açarak ihtilâl hareketini alenîleştirdi.

Emevîler'in Horasan'daki son vâlileri **Nâsır bir Seyyar**'ı arka arkaya birçok kereler mağlup ederek buradaki Emevî hâkimiyetine son verdi. Abbâsî taraftarı ordular, iki kol hâlinde Batı'ya doğru ilerlemeye başladılar. Bu sırada **Ebû Müslim**, vâli sıfatıyla Horasan'da kaldı. Zira burada Abbâsî idâresini tam mânâsıyla yerleştirmek gerekiyordu. Çok geçmeden bu tedbirin yerinde bir hareket olduğu görüldü. Şöyle ki:

Önce Zerdüşt inancını yeniden canlandırmak maksadıyla Nişabur'da bir isyan çıktı. Bunun bastırılmasının arkasından **Şerik b. Şeyh el-Mehrî** adında birisi, **Hz. Ali** evlâdının hakkının yenmiş olduğu iddiâsı ile Buhara'da bir isyan başlattı. Etrafına otuz bin kişi toplanan bu âsîyi bertaraf etmek vazifesi **Ebû Müslim** tarafından **Ziyad bin Sâlih**'e verildi. Bu isyanın da kanlı bir sûrette bastırılmasından sonra bölgeye Çinliler'in saldırması üzerine -evvelce anlatılmış olduğu üzere- **"Talas Meydan Muhârebesi"**nde Çinliler, bir daha bellerini doğrultamayacak bir sûrette

20 DİA, c.X, sh: 197.

mağlup ve perişan edildiler.

Bu üst üste başarılarla münâkaşasız bir otorite hâline gelen **Ebû Müslim**'in Abbâsî Hânedânı için rakip olabileceği zannı husûle geldi. Bu sebeple O'ndan çekinmeye başladılar. Bu endişe iledir ki, Abbâsîler, gizli gizli yollarla O'nun en sâdık adamları olan **Ziyad bin Sâlih** ile **Sibâ bin Nûmân**'ı bile isyan ettirdiler. (m. 752) Fakat büyük bir askerî dehâ sahibi olan **Ebû Müslim**, bu isyanları da kolaylıkla bastırdı.

Bu durum, O'ndan daha ziyâde korkulup çekinilmesini mûcib oldu. O sıralarda halife **Seffah**'ın veliahdi olan **Ebû Câfer el-Mansur**, devamlı bir sûrette **Ebû Müslim**'i öldürtmesi hususunda ağabeyini teşvik etmişse de, O, bu iş için uygun bir zaman kollamakta olduğundan bunu yapmadı veya yapamadı.

Nihayet **Ebû Câfer**, O'nu birlikte Hacc'a gitmeye iknâ etti. Yol boyunca kendisini göz hapsinde tutarak O'nun hissiyâtını anlamaya çalıştı. Hacıların kendisi kadar O'na da saygı ve alâka göstermeleri **Ebû Câfer**'in, O'nun ileride alabileceği tavırdan daha fazla endişe etmesi neticesini doğurdu.

Hac dönüşü Hilâfet Makamı'na geçen **Ebû Câfer**, O'nu başındaki en büyük gâile olan amcasının isyanını bastırmakla vazifelendirdi. Çünkü O'nun askerî dehâsından emindi. Üstelik başarısız olursa, O'ndan kurtulmak imkânı elde edilmiş olurdu. Daha önce anlatıldığı üzere, **Ebû Müslim**, bu işi de yüzünün akı ile hallederek **Ebû Câfer**'in sallanan tahtını kurtarmış oldu. Bu durum ise, O'nun itibarının daha da artmasına sebep oldu.

Halife kendisine bir kısım memurlarını göndererek isyancılardan iğtinam ettiği (ganimet olarak aldığı) hazineyi, Hükümet Merkezi'ne göndermesini talep etti. **Ebû**

Müslim:

"-Bize can emniyet edildiği hâlde mal emniyet edilmiyor mu?!" diyerek bu memurları, eli boş olarak geriye gönderdi.

Buna içerleyen Halife, kendisini Horasan gibi uzak bir eyâlet yerine göz önünde tutmak maksadıyla Suriye ve Mısır vâliliğine tâyin etti. **Ebû Müslim:**

"-Horasan da bizimdir!.." diyerek bu emre de itaat etmedi ve Horasan'a doğru hareket etti.

Halife, kendisine bir heyet göndererek hizmetlerinden dolayı şükranlarını bildirdi ve O'nu nezdine dâvet etti. **Ebû Müslim**, bu teklifi de nâzikâne bir sûrette reddetti. Fakat yol boyunca bu heyet gelmesinin tekrarlanması üzerine, **Ebû Müslim**, O'nun nezdine gitmeyi kabul etti. En sâdık adamlarından üç bin kişiyi yanına alarak Hükümet Merkezi'ne geldi. Başta halife olmak üzere, bütün devlet erkânı tarafından şehrin varoşlarında âlâ-yı vâlâ ile karşılandı. Askerleri şehrin dışında konakladı. Kendisini büyük bir tâzim ve hürmetle Saray'a aldılar. İlk gün Halife, O'nunla -niyetini aslâ belli etmeyerek- dostâne bir sohbetten sonra bir-iki gün nezdinde kalıp dinlenmesini ricâ etti.

Ebû Müslim, ertesi gün Halife nezdine kabul edildiğinde O'nun tavrındaki değişikliği fark etmekte gecikmedi. Kendisine suâller sorulmaya başlandı. Bu, resmen muhâkeme olunmaktı. En çok Halife'nin emrine itaat etmeyerek elde ettiği serveti merkeze göndermemesi ve tâyin edildiği Sûriye ve Mısır vâliliklerini kabul etmemesi üzerinde duruluyordu. Verdiği cevaplar tatmin edici bulunmayarak suçluluğuna hükmedildi. O sırada Halife'nin daha önce almış olduğu tertîbât üzere, bir perdenin arkasına saklanmış olan cellâtlar, ânî bir sûretle ortaya çıkarak üst üste kılıç darbeleriyle O'nu katlettiler. (13 Şubat 755) Çünkü Halife, münâ-

kaşaların bu noktasında ellerini çırparak cellâtlara, beklemekte oldukları emrini vermişti. Cesedi, Halife'nin emriyle bir çuvala konularak Dicle Nehri'ne attırıldı.

İsyan etmelerinden korkulan, O'nun güyâ en sâdık adamlarından müteşekkil üç bin kişilik ordusunun efrâdı çeşitli ihsanlarla tatmin edilerek bu cinâyeti hazmetmeleri sağlandı. Bu sûretle saltanatın velînîmet kabul etmeyeceği gerçeği, bir kere daha sâbit oldu. Tarihçiler, pek zekî bir kumandan olarak kabul edilen **Ebû Müslim**'in, Halife'nin emrini arka arkaya iki kere yerine getirmemişken O'nun dâvetine icâbet etmesini siyâsî bir hata olarak görürler.

*"**Ebû Müslim**, birçok zulüm ve haksızlıklar yapmıştı. Ancak O'nun Abbâsî Devleti'nin kuruluşunda büyük emeği geçtiğini de belirtmek gerekir. Eğer Abbâsî Devleti'nin kurulmasında alınan kurbanlar **Ebû Müslim**'in aldıklarından daha az olsaydı, **Ebû Müslim**'i farklı bir suçlu olarak telâkkî edebilirdik. Oysa cinâyette herkes birbiriyle âdeta yarışmıştı. Gerçek şu ki, **Ebû Müslim**, çok insan öldürmüştü ve O'nun nazarında bir insanı öldürmek için O'nu suçlamak kâfiydi. Öldürmek, O'nun için bir otorite ve kararlılık ifâdesiydi. «**Birini suçladığın zaman O'nu öldür!**» diyen ve bu prensipe dayanarak **Süleyman b. Kesir**'i öldüren bu zâtın, aralarında olup biten onca olaydan sonra **Mansur**'un yanına gitmesi ise siyâsî gafletin eseri sayılmalıdır.*

*Mâdem ki, bir insan, suçlandığı zaman öldürülecekti ve Halife de kendisini suçluyordu, o hâlde aynı prensibin kendisi için de uygulanması muhakkaktı. Böyle bir suçlamadan sonra öldürülmesi kaçınılmaz olmalıydı. Bu duruma göre, **Ebû Müslim**, kendisinin de uyguladığı bir kaide gereğince ölümün üstüne doğru gitmiş oluyordu. Binâenaleyh O'nun burada öldürülmesine şaşmamak gerekir.*[21]

21 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: III, sh: 88.

Nitekim Allah şöyle buyurmaktadır:

"Böylece biz zâlimlerden bazılarını, işledikleri bazı günahlardan dolayı bazılarına musallat ederiz."[22]

cc-İsyanlar

Ebû Müslim'in bu sûretle öldürülmesi, bilhassa Horasan'da büyük bir aksülâmel doğurdu. Üst üste birçok isyan çıkarak Halife **Mansur**'u bir hayli uğraştırdı.

Ebû Müslim, halkı Emevîler'e karşı tahrik ederken islâmî esaslar kadar İran'ın eski inanış ve an'anelerini de kullanmıştı. Bu sebeple bazı bâtınî fırkaları, O'nu kendi mezheplerinin kurucusu addederek ilâhlaştırmışlardır. Diğer taraftan İran, İslâm orduları tarafında fethedilmeden önce bölgenin en güçlü bir devleti idi. Fetihten sonra, -vaktiyle küçümsedikleri- Araplar'ın idâresi altında bulunmayı, kavmî bir mağlubiyet addederek hazmedip kabullenemiyorlardı. Bu itibarla -İslâm'ı kabul etmiş olmalarına rağmen- Arap idâreciler aleyhine her başkaldırışa iştirâk etmeyi millî bir vecibe sayıyorlardı.

Bütün bu sebeplerle **Ebû Müslim**'in katli ardından ilk isyan Horasan'da patlak verdi. **Sunbad** adlı bir mecûsî, **Ebû Müslim**'in intikamını almak zâhirî sebebi ile Nişabur'da Abbâsî Devleti'ne karşı isyan etti. Bu isyanın kısa zamanda gelişip genişlemesiyle **Sunbad**, Rey Şehri üzerine hareketle şehrin vâlisini katlederek burayı ele geçirdi.

Buradan Hemedân üzerine yürüdü. Bu durumu haber alan Halife **Mansur**'un, O'nun üzerine gönderdiği ordu ile **Sunbad**'ın kuvvetleri, Rey ile Hemedan arasında karşı karşıya geldiler. Yapılan savaşta **Sunbad** yenilerek Taberistan'a kaçtı. Fakat oranın vâlisi tarafından yakalanarak öldürüldü.

---

22 En'âm Sûresi, âyet 129.

Bunun arkasından Mâverâünnehir'de, **İshak** adında diğer bir mecûsînin **Ebû Müslim**'in intikamını almak gâyesi ile bir isyanı patlak verdi. Abbâsî Devleti'ni iki yıl müddetle uğraştıran bu isyan da nihayet 757 yılında Halife **Mansur**'un oğlu **Mehdî** kumandasındaki kuvvetler tarafından güçlükle ve kanlı bir sûrette bastırılabildi. Fakat isyanın biri bastırılınca, diğeri ortaya çıkıyor ve sükûnet bir türlü sağlanamıyordu. 767 yılında **Ustazsis** adında birisi, yine aynı gâye ile isyan etmiş ve bu isyan da bir yıl devam ettikten sonra güçlükle bastırılabilmiştir.

Daha sonra Horasan'da **Ebû Müslim** taraftarı olan Râvendiye kavmi isyan etti. Bunlar da *"**Ebû Müslim**'in intikamını almak için harekete geçmişlerdi. Fakat gâyelerine ulaşmak için değişik bir usûl tâkip ettiler. Halifeyi gözden düşürüp halkın O'ndan soğumasını sağlamak istediler. Bu maksadla Halife'ye aşırı saygı göstererek O'nun ilâh olduğunu, Allâh'ın rûhunun kendisine hulûl ettiğini iddiâ etmeye başladılar. O'na ibâdet etmenin vâcip olduğunu söylediler, kendilerine yemek veren ve içecekleri suyu gönderen varlığın Halife olduğunu söylediler. Daha ileri giderek **Mansur**'un Sarayı'na kadar gidip O'nun etrafında tavaf ettiler ve:*

"-İşte bu saray, bizim Rabbimizin sarayıdır!.." dediler.

***Mansur**, bunların ileri gelenlerini yakalattırıp iki yüz kadarını hapse attırdı. Fakat geride kalanlar, Halife'nin üstüne üşüşmeye devam ettiler. **Mansur**, ilâhları olduklarına inandıkları için kendisine bir zarar veremeyeceklerini sanmış olmalı ki, bu kimselerin arasına karıştı. Bunu fırsat bilen kalabalık, Halife'nin üstüne hücum etti. Neredeyse kendisini öldüreceklerdi. İşte tam bu sırada maskeli bir adam belirerek Halife'yi korudu ve O'nu öldürülmekten kurtardı. (Zira O, daha önce **Mansur**'a karşı savaşmış ol-*

duğu için gizlenmekteydi. Bu sebeple maskeli olarak ortaya çıkmıştı.) Râvendîler, dağılarak kaçtılar. Halife, bu adama kim olduğunu sorunca, O da:

*"-**Ma'n b. Zâide**'yim, efendimiz!" diye cevap verdi.*

***Mansur**, bu adama:*

"-Allah seni, malın, canın ve âilen hususunda emin kılsın!" dedi ve birçok ihsanlarda bulundu, daha sonra da O'nu Yemen'e vâli tâyin etti."[23]

Denilebilir ki, **Mansur**'un halifelik devresi yukarıda da birkaç örneği anlatılmış olan isyanlarla uğraşmakla geçmiştir. Ancak bunların en ehemmiyetlisi, -hiç şüphesiz- Ehl-i Beyt'ten **Hz. Ali** evlâdının isyanıdır.

Abbâsîler tarafından Emevîler aleyhine yürütülen isyan hareketinde kullanılan en müessir silâh, Evlâd-ı Rasûl'ün mâruz kaldığı zulüm ve haksızlıklardı. Buna rağmen devleti ele geçirince, onları tehlikeli bir rakip olarak görmeye başlamışlardı. Abbâsî İhtilâli'nin başarıya ulaşmasında taraftarlarının büyük bir rolü olan bu âile, Medine'de siyâsetten uzak bir sûrette yaşamaktaydı. Bu âileden biri olan **Hz. Hasan** soyundan **Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye**'ye ihtilâlin başlangıcında **Mansur**'un da dâhil olduğu bir grup Emevî muhâlifi, Ehl-i Beyt taraftarlarının desteğini sağlamak maksadıyla O'na biat bile etmişlerdi. Şimdi ise, kendisi Halife olmuş bulunduğundan O'nun alacağı tavırdan endişe etmekteydi.

Medine vâlisi, Halife'nin emriyle yavaş yavaş birer bahane ile Ehl-i Beyt mensuplarını tevkif etmeye başlayınca, bu âilenin ileri gelenlerinden olan **Muhammed** ve kardeşi **İbrahim** kaçıp saklanmak ihtiyacını hissettiler. Halife 757 yılında haccı vesîle edinerek Medine'ye uğramış ve Ehl-i Beyt mensuplarına bol bol ihsanlarda bulunmuşsa da

23 **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: V, sh: 409 vd.

saklanan bu iki şahsın ortaya çıkmaması sebebiyle endişesi artmıştı. Onlarsa, Yemen, Sind ve Kûfe arasında izlerini kaybettirmişlerdi.

Bunlar, *"devamlı olarak yerlerini değiştiriyorlar ve bu sûretle Halife'nin tâkibinden kurtuluyorlardı. Bu kovalamaca, 762 yılına kadar devam etmiştir. İki kardeşin bir türlü yakalanamaması, âilelerine karşı Halife'nin tutumunun oldukça sertleşmesine sebep oldu. **Hz. Ali** evlâdı mensuplarından birçoğu yakalanarak Kûfe'de hapsedildiler. Kaynakların verdiği bilgiye göre, **Mansur**'un Kûfe'de hapsedilenlere yaptığı işkenceye Emevîler devrinde bile rastlanmamıştır. **Mansur**, ülkesinin her tarafına adamlar göndererek adı geçen iki kardeşi, köy köy, adım adım araştırdı.*

*Bu tâkip ve işkenceye artık tahammül edemeyen **Hz. Ali** taraftarları, 762 yılında isyan ettiler. Hapishâneleri basarak taraftarlarını ve **Hz. Ali** evlâdından mahpus olanları kurtardılar. Bir taraftan da bu isyana, bizzat Halife'nin tutumu sebebiyle mecbur olduklarına dâir Mâlikî Mezhebi'nin kurucusu meşhur **Mâlik bin Enes**'ten de fetvâ aldılar. Böylece hareketlerine dînî veche vermeyi de ihmal etmediler.*

***Muhammed b. Abdullah**, Medine ve Mekke'yi kısa zamanda kendi tarafına kazanarak halktan **"Halife"** sıfatıyla biat almaya başladı.*

*Kardeşi **İbrahim** ise, bu sırada Basra'da bulunuyordu. O da ağabeyini tâkip ederek isyan etmekte gecikmedi. **Mansur**, önce daha tehlikeli gibi görünen **Muhammed** üzerine amcasının oğlu **İsâ b. Mûsâ**'nın komutasında Horasanlı ve Sûriyeli birliklerden meydana gelen bir ordu gönderdi. **Muhammed**, **Hz. Muhammed** (s.a.v.)'in yaptığı gibi şehrin etrâfına hendekler kazdırarak Medine'de savunmaya geçti. Fakat bu hendekleri geçmek, **İsa**'nın birlikleri için zor olmadı. **Muhammed**, sokak muhârebelerinde kahramanca*

dövüştü ve öldü. Böylece Ekim 762 tarihinde Medine'deki isyan bastırılmış oldu.

***İbrahim**, Halife'nin, ağabeyi ile meşgul olmasından istifade ile Basra ve buraya bağlı vilâyetleri kendi tarafına kazandı. Ancak bu sırada Kûfe üzerine yürümekte tereddüd etmesi, karşı tarafa büyük bir avantaj sağladı. **Muhammed** gâilesini hallettikten sonra oradaki birlikler Basra üzerine yöneldi. Şubat 763 tarihinde Kûfe yakınında Bahamra'da yapılan savaşta **İbrahim** de öldürüldü ve isyan bastırıldı."*[24]

Böylece Halife **Mansur, Hz. Ali** Âilesi ile **Hz. Abbas** Âileleri arasında bir düşmanlık ihdâs eden ilk şahıs oldu.

çç-Bizans'la Savaşlar

750 yılında Emevî-Abbâsî mücâdelesi devam ederken Bizans kralı **Konstantin** fırsattan istifâde ile gelip Kemah'ı kuşatmıştı. Kemah'ın yardımına koşan Malatyalılar, başarılı olamayınca şehir düşmüş, Bizanslılar burayı ele geçirerek Malatya'yı kuşatmışlardı. Malatya halkı, aldıkları eman üzerine şehri boşaltınca, Bizanslılar burayı kâmilen yakıp yıktıktan sonra çekilip gitmişlerdi. Abbâsîler, iç isyanlardan fırsat bulunca, 757 yılında **Sâlih bin Ali** ve **Abbas bin Muhammed** kumandası altında Bizans üzerine bir sefer tertip ettiler. Bunlar, Malatya'yı yeni baştan îmar edip ahâlisini geriye getirip yeniden oraya iskân ettiler. Anadolu dâhilinde birkaç yeri daha fethettiler.

Ertesi yıl (758), Bizans üzerine bir sefer daha tertip edildi. **Abdülvehhab bin İbrahim** ve **Hasan bin Kahtabe** kumandasındaki yetmiş bin mevcudlu İslâm Ordusu'nu karşılamak üzere **Kral Konstantin** de yüz bin kişilik ordusu ile Ceyhan'a gelmişse de, Müslümanların çokluğunu öğ-

24 **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: V, sh: 424 vd.; **Taberî**- c: III, sh: 245 vd.

renince hareketsiz kalmıştır. Müslümanlar, Adana civarındaki Masisa (Misis)'yı alarak burada bir câmi inşâ ettiler Aynı yıl Bizans'la esir mübâdelesi yapılmış, bundan sonra yedi yıl müddetle -iç gâileler sebebiyle- Bizans üzerine sefer tertip olunamamıştır.[25]

dd-Bağdad Şehri'nin Kurulması

Râvendî Tâifesi'nin -anlatılmış olan- baskınından sonra Hâşimiye Şehri, Halife **Mansur**'un gözünden düşmüştü. Burası, bir başşehir olarak korunaklı değildi. Devletine yeni bir başşehir aramaya koyuldu. Şam, Emevî taraftarlarının; Kûfe ise, Ehl-i Beyt taraftarlarının hâkim olduğu yerlerdi. Bunlar olamazdı. **Mansur**, en sonunda kendisine sıfırdan bir başşehir inşâ etmeye karar verdi. Uzun araştırmalardan sonra, bugünkü Bağdad Şehri'nin olduğu yeri beğendi. Burası, Dicle ve Fırat nehirlerinin birbirlerine en yakın oldukları bir yerdi. Fazladan olarak o günkü İslâm toprakları için merkezî bir durumdaydı. Nehir ve su kanalları vâsıtasıyla Basra Körfezi'nden Anadolu içlerine kadar irtibat sağlanabilecek bir konumdaydı.

762 yılında şehrin inşâsına başlandı. Her taraftan dâvet edilmiş olan elli bin işçi harıl harıl çalışmaya başlayarak dört yılda sıfırdan mâmur bir şehir inşâ edilmiş oldu. 766'dan itibaren Abbâsî Devleti'nin merkezi olan Bağdad'a önceleri **"Medinetü's-Selâm"** ve **"Dâru's-Selâm"** gibi isimler verilmişse de bunlar yaygınlaşmayıp bu şehir, Bağdad adıyla meşhur olmuştur.

ee-Mehdî'nin Veliahdlığı ve Mansur'un Ölümü

İlk Abbâsî Halifesi **Ebu'l-Abbas Abdullah** veya tarihte meşhur olmuş adıyla **Seffah**, kendisine veliahd olarak

25 **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: V, sh: 397.

kardeşi **Mansur**'u îlân ettiği zaman, kardeş çocuğu **İsâ bin Mûsâ**'yı da ikinci veliahd yapmıştı. Bu sebeple **Mansur** Halife olduğunda **İsâ bin Mûsâ**, O'nun veliahdi durumundaydı. Lâkin O, ağabeyinin yapmış olduğu tâyini değiştirip kendi oğlu **Muhammed Mehdî**'yi veliah edinmek istiyordu. Fakat bunun için fırsat kolluyordu. Birçok tehlikeli isyan hareketi üzerine sevk ettiği ordulara ekseriyâ **İsa bin Mûsâ**'yı kumandan tâyin etti. Meselâ Ehl-i Beyt'ten **Muhammed bin Abdullah**'ın riyâsetinde Medine'de başlayan ayaklanmayı bastırmaya **İsâ bin Mûsâ**'yı gönderdi. Bir taraftan da kendi oğlu **Mehdî**'nin ilim ve askerlik itibariyle mükemmel bir sûrette yetişip olgunlaşmasına çalıştı. O'na en seçkin âlimleri hoca tâyin ettiği gibi Horasan civârındaki isyanları bastırmaya giden ordulara O'nu genç yaşında kumandan tâyin etti.

Nihayet bir gün oğlu **Mehdî**'yi kendisine veliahd tâyin etmek hususundaki düşüncelerini **İsâ bin Mûsâ**'ya bildirerek O'nun kendiliğinden ferâgât etmesini istedi. **İsa**:

"-Ey mü'minlerin emîri!.. Müslümanlar bana yemin ederek ve bey'atı bozarlarsa hanımlarının boş ve kölelerinin âzât olması şartıyla bey'at etmişlerken bu nasıl olur?! Ayrılmama imkân yoktur." dedi.

Gerçekten halk, **Seffah**'ın hazırlamış olduğu veliahdlik vesîkasından haberdar olup O'nu bu şartlarla kabul etmişlerdi. Yaptıkları biâte sâdık bulunuyorlardı.

*"Bunun üzerine **Mansur**, O'na karşı olan tutumunu değiştirerek, O'nu kendisinden uzak tutmaya, huzuruna öncelikle **Mehdî**'yi almaya, önceleri **İsâ**'yı oturttuğu sağ tarafına **Mehdî**'yi oturtmaya ve hattâ sonraları daha da ileri giderek O'nu rahatsız etmeye başladı. **İsa**, kendisiyle görüşmek istediği zamanlar, O'nu dışarıda bekletiyor, beklerken bulunduğu yerin üstünde tâir yaptırarak O'nun üze-*

*rine toz toprak dökülmesini ve böylece rahatsız edilmesini emrediyordu. Daha sonra da başındaki toprakları silmeye fırsat vermeden **İsa**'yı huzuruna alıyordu. Toz toprakla görünce de:*

*"-Ey **İsâ**!.. Bu ne hâl? Senden başka kimse böyle toprak ve toz içinde huzuruma gelmiyor. Sen bu tozların hepsini yollardan mı topluyorsun?" diye alay ediyor, **İsâ** ise:*

"-Zannederim öyledir, efendimiz!" diye cevap veriyor, olanlardan şikâyet etmiyordu.

*Tarih kitapları[26], **Mansur**'un kendisine yaptığı teklifi kabul etmesi için **İsâ**'ya yapmış olduğu bu nevî baskılara dâir birçok hâdise anlatmaktadır. İster **İsâ**, baskılara boyun eğip bu isteği kabul ederek kendi kendini veliahtlıktan hal'etmiş olsun, isterse bazı kimseler O'nun kendi kendini bu görevden hal'ettiğine dâir yalan şâhidlik etmiş olsunlar, her hâlükârda mes'ele üstün olan tarafın istediği şekilde sonuçlanmıştır. Ne var ki, bu üstün kuvvet, O'nu bu görevden almakla yetinmemiş, kendisini vezirle birlikte câmie gönderip orada bu görevden kendi isteğiyle ayrıldığını, hakkını **Mehdî**'ye devrettiğini itiraf etmesini, O'nu, kendi önüne aldığını ilân etmesini istemiştir. Vezir, O'nu bu itirafa zorlarken bununla da yetinmemiş, ayrıca **Mehdî**'nin bu makama kendisinden daha lâyık olduğu için O'nu öne aldığını, kendi isteğiyle devrettiği bu hakkını O'na on bin dirhem karşılığında sattığını itiraf etmeye zorlamıştır."*[27]

Bundan sonra **İbnü'l-Esîr**, **Mansur**'un **İsa**'yı bir oyuna getirip yok etmek istemesini şöyle anlatmaktadır:

*"**İsâ b. Mûsâ** veliahtlıktan vazgeçince **Mansur**, amcası **Abdullah b. Ali**'yi O'na teslim edip öldürmesini emretti ve:*

---

26 **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: V, sh: 466 vd.

27 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: III, sh: 96 vd.

*"-Halifelik, **Mehdî**'den sonra senin olacak, boynunu vur. Bu konuda zaaf gösterirsen, benim plânımı bozmuş olursun." dedi.*

*Sonra Mekke'ye yöneldi ve yolda giderken **İsa**'ya bir mektup yazarak emrini yerine getirip getirmediği konusunda bilgi istedi. **İsa**'nın:*

*"-Emrini yerine getirdim." diye cevap yazması üzerine **Mansur**, amcasının öldürüldüğüne inandı.*

***İsa**, **Abdullah b. Ali**'yi, **Mansur**'un yanından alınca kâtibi **Yûnus b. Ferve**'yi çağırıp durumu anlattı. **Yunus**:*

"-O'nu senin elinle öldürtüp sonra da bahane ederek seni öldürmek istiyor. O'nu öldürmeni sana gizli olarak söyledi, sonra açıktan senin O'nu öldürdüğün iddiâsında bulunacak. O'nu öldürme, fakat bunu da O'na kesinlikle duyurma." dedi.

***İsa** da öyle yaptı.*

***Mansur** geri dönünce bazı kişileri görevlendirerek amcalarının kardeşleri **Abdullah** hakkında şefaatçı olmalarını teşvik etti, onlar da bunu yaptılar. Şefaatlerini kabul etti ve **İsa**'ya:*

*"-Sana amcamız **Abdullah**'ı emânet etmiş ve evinde kalmasını söylemiştim. Amcaların O'nun hakkında tavassutta bulundular, ben de O'nu afv ettim. O'nu getir bakalım." dedi.*

***İsa**, O'na şöyle karşılık verdi:*

"-Ey mü'minlerin emîri!.. O'nu öldürmemi emretmemiş miydin? Ben de dediğini yaptım ve O'nu öldürdüm."

***Mansur** emretmediğini söyledi, **İsa** emrettiğini iddia etti. **Mansur**:*

"-Ben sana öldürmeni değil, hapsetmeni emretmiştim. Yalan söylüyorsun!.." dedi, sonra amcalarına dönüp:

"-Görüyorsunuz ya, kardeşinizi öldürdüğünü kendi

ağzıyla ikrar ediyor." diye ekledi.

Amcaları bunun üzerine:

"-O'nu bize teslim et, kısas hükmünü uygulayalım!.." dediler.

Teslim etti, meydana gittiler. Olay duyuldu ve halk toplandı. İçlerinden biri İsa'yı öldürmek için kalkınca İsa:

"-Bunu hakikaten yapacak mısın?" dedi. O da:

"-Vâllâhî, evet." diye cevap verdi.

"-O zaman beni mü'minlerin emîrinin yanına tekrar götürün." dedi.

Huzuruna götürdüler, şöyle konuştu:

"-Sen beni öldürmeye bahâne bulmak için O'nu öldürmemi istedin. Ancak ben bunu anladım ve amcanı öldürmedim. Amcan hayatta!"

*Amcasını getirmesini isteyince gidip getirdi. Sonra yanından ayrıldılar. **Mansur**, bu sefer de amcası **Abdullâh**'ı temeli tuzdan yapılmış bir eve yerleştirdi ve evin temeline su akıttırdı. Ev çöktü ve amcası öldü!.."*[28]

İşte böyle bir adam olan Halife **Mansur**, hac etmek niyetiyle yola çıkmışken 7 Ekim 775 tarihinde Mekke'ye ulaşamadan yolda Bi'r-u Meymûne'de vefât etti.

3-Muhammed Mehdî (775-785)

a-Şahsiyeti

744 yılında Humeyne'de doğmuş olan **Mehdî**, babası **Mansur** Hilâfet Makamı'na geçtiğinde onbir yaşında idi. Kendisi halife olduğunda ise tahsil ve terbiyesine itina edilmiş, otuz yaşında olgun bir kimseydi. Babasının aksine son derece cömert ve merhametli bir insandı. Babası ve amcası **Seffah**'ın sert idâreleri sâyesinde huzuru sağlanmış bir ülkeye hükümdar olmuştu.

28 **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: V, sh: 469 vd.

Mansur, birçok kimsenin mallarını haksız olarak gasbetmiş, fakat bunları, ayrı tutarak devlet hazinesine katmamıştı. Kimden ne müsâdere etmişse, üzerine sahibinin ismini yazarak bunları itina ile saklamıştı. Ölümüne yakın oğluna:

"-Oğlum, müsâdere ile aldığım malları ayrı bir yerde muhâfaza etmiş bulunuyorum. Benden sonra Halife olduğun zaman o malları sahiplerine iâde et. Böyle yaparsan, insanlar sana duâ ederler ve seni severler." demişti.[29]

Mehdî, ilk iş olarak bu malları sahiplerine dağıttı. Sonra da cinâyetten mahkûm olanlar hâricinde hapishânelerdeki insanları serbest bıraktı. O zamana kadar hapsedilen insanların devletçe yeme-içmeleri temin olunmaz, fakirler açlıktan telef olup giderlerdi. **Mehdî**, içerde kalanlara yemek tahsis ettiği gibi muhtaç olanların âilelerine de yardımda bulundu. Bu şekilde serbest bıraktıklarından bazıları da **Hz. Ali** neslinden hapiste olanlardı. Bunların, babası tarafından müsâdere edilmiş olan mallarını da geri verdi. Birçoklarına maaş bağladı. Bazılarını devlet hizmetine tâyin etti.

Halkın üzerindeki vergi yükünü hafifletti. Vâlilere emirler yağdırarak her tarafta adâletin temin edilmesini sağladı. Muntazam mahkemeler tesis ederek dâimî bir adâlet cihazı vücuda getirmek, İslâm tarihinde O'nunla başlamış oldu.

*"**Mes'ûdî**, bu hususta şöyle der: **Mehdî**'yi halkın kültürlü-kültürsüz her ferdi seviyordu. Çünkü O, işe haksızlıkları gidermek, cana kıymaktan kaçınmak, korkan kimselere teminat vermek, zulme uğrayanlara adâletle muâmele etmek ve cömertlikle başladı. Kendi zamanında toplanan vergi hâriç **Mansur**'un geride bırakmış olduğu altı yüz mil-*

29 **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VI, sh: 10'dan...

*yon dirhem ve on dört milyon dinarın hepsini halka dağıttı. Hazine boşalınca hazinedârı **Ebû Hârise el-Hindî** gelip hazinenin anahtarlarını halifenin önüne attı ve:*

"-İçerisi boş bir hazinenin anahtarlarını ben ne yapacağım?!" dedi.

***Mehdî**, vergi toplamak için ülkenin çeşitli yerlerine yirmi kadar tahsildar gönderdi. Birkaç gün sonra mallar hazineye gelmeye başladı. **Ebû Hârise**, bunları kaydetmekle meşgul olduğu için **Mehdî**'nin huzuruna üçgün girme imkânı bulamadı. Daha sonra huzuruna girince, **Mehdî**, O'na:*

"-Niye geciktin?" diye sordu.

*"-Malları kaydetmekle meşguldüm." dedi. **Mehdî**:*

*"-Sen, ahmak bedevînin birisin. İhtiyacımız olduğu zaman hazineye mal gelemeyeceğini zannediyorsun." dedi. **Ebû Hârise**:*

"-Musibet geldiği zaman, vergi toplayıp getirinceye kadar seni beklemez." dedi.

*Anlatıldığına göre, **Mehdî**, on gün içerisinde halka on milyon dirhem dağıtmıştı."*[30]

*"İnsanlara bahşişi boldu, bunu aralıksız sürdürdü. O'nun yanına gelip de zengin olmayan azdı. Yumuşak huylu idi. İnsanlara iyi muâmele ederdi. Meclisleri neşeli idi. Her zaman güleryüzlü davranırdı. Kötülüğü ve çirkin sözleri azdı. Afv edici idi. Nakledildiğine göre, **Mehdî**, komutanlarından birini defalarca azarlamış, en sonunda:*

"-Ne zamana kadar suç işleyeceksin?" diye çıkışmıştı. O da:

"-Efendimiz, insanız ve her zaman suçumuz olur. Allah, sana uzun ömürler versin, sen de bizi afv edersin!.." diye cevap verdi.

---

30 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: III, sh: 107 vd.

Mehdî, bu cevaptan mahcup oldu, durumuna rızâ gösterdi."[31]

Bu aşırı merhamet ve afv ediciliğe bir örnek de şudur:

Son Emevî Halifesi **II. Mervan**'ın bir oğlu, O'nun zamanında Sûriye'de bir isyan çıkarmıştı. Başarılı olamamış ve yakalanmıştı. **Mehdî**, O'nu idam ettirmediği gibi üstelik kendisine maaş bağlatmıştı.

Hac yolunun emniyetini sağlamak üzere güzergâhta birçok su kuyuları açtırdı ve birçok kervansaray inşâ ettirerek buralara muhâfızlar yerleştirdi. Diğer taraftan **"Mescid-i Nebevî"** ve **"Mescid-i Haram"** tâmir edilip genişletildi. On sene Hilâfet Makamı'nda kaldıktan sonra 4 Ağustos 785 tarihinde vefât etmiştir. Henüz kırk yaşında olduğu hâlde vefât eden **Mehdî**'nin ölümü hakkında çeşitli rivâyetler vardır. **İbnü'l-Esîr**, bu rivâyetleri şöyle sıralamaktadır:

*"**Mehdî**'nin ölüm sebebi hakkında farklı rivâyetler vardır. Bir rivâyete göre, avlanmaya çıkan **Mehdî**, köpeklerinin kovaladığı bir geyiği takip ediyordu. Geyik bir harâbeye girdi, hemen arkasından av köpekleri de girdiler. Bunların arkasından gelen **Mehdî**, atıyla beraber harâbenin kapısından içeri girerken sırtını kapıya çarptı ve hemen orada öldü.*

*Bir rivâyete göre ise, ölümü şöyle olmuştur: **Mehdî**'nin câriyelerinden birisi kuması olan diğer bir câriyeye içerisine zehir atılmış bir ağız (koyu ve ilk süt) göndermişti. **Mehdî**'nin isteği üzerine bu ağız, kendisine sunuldu. Câriye korkusundan onun zehirli olduğunu söyleyememişti. Ağzı yiyen **Mehdî**, hemen orada öldü.*

Başka bir rivâyete göre ise ölüm sebebi şudur:

---

31 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: III, sh: 110 veya **İbnü'l-Esîr**-a.g.e., c: VI, sh: 77.

*Mehdî'nin câriyelerinden **Hasene** adlı bir kadın, **Mehdî'nin** çok sevdiği bir câriyeye armut hediye etti. Bu armutların en iyilerinden birinin içerisine de zehir koydu. Armutu çok seven **Mehdî**, gözüne ilişen bu armutlardan yemek istedi ve zehirli olan armutu yedi. Yediği armut, mîdesine inince:*

"-Karnım, karnım!.." diye bağırmaya başladı.

*Mehdî'nin bağırmalarını duyan **Hasene**, saçını-başını yolarak ağlamaya başladı ve O'na:*

"-Seninle baş başa kalmak için seni zehirledim." dedi.

Mehdî, o gün öldü."[32]

b-Devrinin Vak'aları

aa-Mukanna'ın İsyânı

Bu da **Horasanlı Ebû Müslim**'in intikamını almak maksadıyla başlatılmış olan isyanlardan biriydi. Horasan'da İslâmiyet henüz köklü bir sûrette yerleşmiş değildi. Burada eski bâtıl dinlerin bakıyyesi olan topluluklar mevcuddu. Bunlardan **"Mani"** ve **"Mazdak"** Dinleri'ne mensup olanlar, akîdelerini birleştirerek yeni bir dînî inanç sistemi ortaya çıkardılar. Mazdekler, -bugünkü komünistler gibi- bir anlayış ve inanışı temsil ediyorlardı. Bunlara müslümanlar, **"zındıklar"** mânâsında **"Zenâdıka"** diyorlardı.

Bunlar **Mehdî** zamanında Merv'de bir isyan çıkardılar. Başlarında **Hâşim bin Hakim** adında biri vardı. Bu zındık, fevkalâde çirkin biriydi. Boyu kısa, gözleri şaşı olan bu adam, yüzünü altından bir örtü ile örtmekteydi. Bu yüzden tarihte O'na **"peçeli"** veya **"maskeli"** mânâsına gelen **"mukanna"** adı verilmiştir. Bu mel'ûn, ulûhiyet iddiâsında bulunarak şöyle diyordu:

"-Allah, **Âdem**'i yarattı, O'nun şekline girdi. Sonra

32 **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VI, sh: 76 vd.

Nûh'u yaratıp O'nun şekline girdi. En sonunda da **Ebû Müslim el-Horasânî**'yi yaratıp O'nun şekline girdi!.."[33]

Mukannâ, ulûhiyetin **Ebû Müslim**'in ölümü üzerine kendisine intikal ettiğini iddia ediyor ve rûhun tenâsühü (reenkarnasyon) gibi daha başka bâtıl fikirler de ileri sürüyordu. Etrafına topladığı pek çok kimseden biat almıştı. Bunlar kendisine secde ediyorlardı.

Besnam Kalesi'nde üstlenen **Mukannâ**'yı desteklemek üzere Buhârâ ve Suğd'dan **"Mübeyyide"** denilen diğer bir zındıklar fırkası ortaya çıktı. Bunlar birlikte hareket ederek **Mukannâ**'nın ulûhiyetini kabul etmeyen Müslümanlar'ı katledip mallarını yağmalamaya başladılar. Bu sebeple 776 yılında üzerlerine asker sevk edildi. Fakat ele geçirilmesi güç olan bir kaleye yerleşmişlerdi. Bu yüzden kuşatma uzun sürdü. Sonunda aç ve çâresiz kalan **Mukannâ**, büyük bir ateş yaktırarak âile efrâdı ile bu ateşe atlayıp intihar etti. Taraftarlarından birçoğu, O'nu taklîden ateşe atlayıp yok oldular.[34]

---

33 **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VI, sh: 42.

34 **İbnü'l-Esîr, Mukannâ**'nın ortadan kaldırılmasını şöyle anlatmaktadır:

*"Nihayet muhâsaranın uzaması üzerine **Mukannâ**'nın adamları gizlice haber göndererek **el-Hareşî**'den emân dilediler. **el-Hareşî**, onların emân dileklerini kabul etti. Bunun üzerine **Mukannâ**'nın adamlarından otuz bine yakın kimse kendisini terk ederek oradan ayrıldılar, ancak **Mukannâ**'nın ileri gelen adamlarından iki bin kadarı yanında kaldılar. İşte bu sırada **Recâ' b. Muâz** ve diğerleri harekete geçerek **Mukannâ**'nın kalesinin çok yakınında kazdırmış olduğu hendeğe kadar geldiler ve **Mukannâ**'yı sıkıştırmaya başladılar.*

*Bu durum karşısında öldürüleceğini ve sonunun geldiğini anlayan **Mukannâ**', hanımlarını ve âilesinin diğer fertlerini bir araya toplayarak zehir içirip öldürdü. Daha sonra cesedinin ele geçirilmemesi için de kendisinin yakılmasını emretti.*

Bir rivâyete göre, kalesinde bulunan hayvan, elbise ve diğer şeylerin de hepsini yaktı ve sonra:

Fakat **Mukannâ**'nın bu sûretle ortadan kalkmasıyla eski İran dinlerini yeniden canlandırmak hususundaki arzu ve isyanlar nihâyet bulmadı. Bu bölgede ehemmiyetli-ehemmiyetsiz daha birçok benzer isyan çıktı. Bu durumun devam etmesi üzerine, zındıklarla mücâdele etmek üzere, **"Dîvânu'z-Zenâdıka"** adıyla daimî bir müessese kuruldu.

bb-Bizans'la Muhârebeler

776 yılı baharında Bizans üzerine sevk edilen İslâm Ordusu, Ankara civarına kadar ilerlemiş ve birçok şehri fethettikten sonra hiçbir zâyiat vermeden geri dönmüştü.[35] Fakat daha sonra Abbâsîler'in iç isyan ve karışıklıklarından istifade etmek isteyen Bizanslılar, Maraş'a tecâvüz ederek bu şehri baştan başa tahrip etmişlerdi. Halife **Mehdî**, Bizans'a haddini bildirmek üzere, 780 yılında sefere çıktı. Oğullarından **Hâdî**'yi Bağdad'da yerine vekil bırakmış, diğer oğlu **Harun**'u beraberine almıştı. Büyük bir ordu ile Adana havâlisine gelen **Mehdî**, oğlu **Harun**'la meşhur **"Bermekî Âilesi"**nden **Hasan** ve **Süleyman** adındaki kumandanlarını ileri harekâta memur etti. Bunlar, birçok Bizans şehir ve

---

"-Benimle beraber göğe yükselmek isteyen kendisini benimle birlikte şu ateşe atsın!.." dedi ve kendisini ateşe attı.

Arkasından hanımları, âile fertleri ve kendisine yakın bulunan kimseler de kendilerini ateşe attılar ve hep birlikte yandılar. Neticede kaleye giren askerler, burasını bomboş buldular.

*İşte bu hâdise, **Mukannâ**'nın arta kalan adamlarının ve **Mukannâ**'nın adamlarından olup da Mâverâünnehir'de **"Mubeyyida Fırkası"** adıyla tanınan mensuplarının iyice sapmalarına sebep oldu. Fakat onlar inançlarını sıkı bir gizlilik içerisinde sürdürmekteydiler.*

*Diğer bir rivâyete göre ise, **Mukannâ**, bizzat kendisi zehir içerek ölmüş, **el-Hareşî** de başını gövdesinden ayırıp **Mehdî**'ye göndermiştir. **Mukannâ**'nın başı kendisine ulaştığı sırada **Mehdî** 163/779 yılında Haleb'e, savaşa çıkmış bulunuyordu."* (a.g.e., c: VI, sh: 53)

35 **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VI, sh: 44.

kasabalarını fethettikten sonra geriye döndüler. Bizans'ın hiçbir mukavemeti ile karşılaşmadılar.

İki yıl sonra **Mehdî**, oğlu **Harun**'un kumandasında Bizans üzerine tekrar bir ordu sefere çıkardı. Bu defa karşılarına çıkan Bizans Ordusu'nu fecî bir sûrette mağlup ederek İstanbul varoşlarına kadar ilerlediler. Bizans'la üç yıl geçerli bir saldırmazlık anlaşması imzaladıktan sonra, beşbinden ziyade esir ve yirmi bin hayvan ganimeti ile geriye döndüler.

Bu anlaşmaya rağmen Bizanslılar, İslâm Beldeleri'ne bir daha tecâvüz etmişlerse de mağlup edilerek geriye püskürtülmüşlerdir.

Mehdî'nin on sene süren hilâfeti zamanında -birkaç misâli anlatılmış olduğu üzere- babası zamanındaki kadar olmasa da pek çok isyan çıkmış ve bunların hepsi de bertaraf edilmiştir. Evvelce anlatılmış olduğu üzere, O, 785 yılında vefat ettiği zaman aşırı cömertliği yüzünden devletin gelirleri, giderlerini karşılayamaz duruma gelmişti. Hâlbuki babası, O'na yeni bir gelir elde etmese bile en az on sene yetecek derecede zengin bir hazine bırakmıştı. Sağlığında, oğulları **Hâdî** ve **Harun**'u birinci ve ikinci veliahd îlân edip halktan onlara biat almış olan **Mehdî**, Hilâfet Makamı'na bu şekilde arka arkaya geçecek oğullarına tamtakır bir hazine bıraktı. Bununla beraber ülkede huzur ve âsâyiş sağlanmış ve halkın memnuniyeti temin olunmuş bulunuyordu.

Birçok câmî, mektep, kervansaray yaptırmış, muntazam posta teşkîlatı kurmuş olan **Mehdî**, babası ve dedesinin oluk gibi akıttığı kanlarla kırdığı gönülleri tâmir etmeyi başarmış ve tatbik ettiği kusursuz adâletle tarihte güzel bir nâm bırakmıştır.

İçtiğine ve eğlenceden hoşlandığına dâir, tarihlerde kayıtlar olmakla beraber, O, yine de Abbâsî Halifeleri'nin en büyüklerinden biri sayılmaktadır.

4-Mûsâ el-Hâdî (785-786)

a-Şahsiyeti

Muhtemelen 767 yılında Rey Şehri'nde doğmuş olan **Hâdî**, yirmi yaşlarında bir genç olarak, babasının ölümü üzerine Hilâfet Makamı'na geçti. Bu sırada Tebristan'da zındıklarla savaşmakta idi. Kardeşi **Harun**, O'na, babaları **Mehdî**'nin vefâtı haberini ulaştırdı. Ayrıca babalarının mühür, âsâ ve kılıcını da O'na göndererek acele Bağdad'a dönmesini bildirdi. O gelmeden **Harun**, O'nun adına herkesten biat aldı.

Tarihçilerin kaydettiklerine göre, **Hâdî**, zekî, çalışkan, cömert, büyük işler başarmak kabiliyetinde, tuttuğunu koparan, cesur bir gençti. Ne yazık ki, çok yaşamayıp 23 veya 26 yaşında (15 Eylül 786) vefât etti. Ölümü hakkında çeşitli rivâyetler vardır. Bazı tarihçiler, O'nun anası **Hayzüren** tarafından câriyelere zehirlettirilerek öldürülmüş olduğunu kabul ederler. Babası **Mehdî** zamanından beri devlet işlerine gereksiz müdahaleye alışmış olan anası ile aralarının açık olduğu bir gerçek ise de diğer bazı tarihçiler O'nun bir bağırsak hastalığından normal eceli ile öldüğünü kabul ederler.

Babasının yapmış olduğu düzenlemeyi bozarak kardeşi **Harun**'u veliahdlikten vazgeçirtip yerine henüz büluğa ermemiş bir çocuk olan oğlu **Câfer**'i ikâme etmek istemiş, fakat buna muvaffak olamamıştır. Bu meselede annesi **Hayzüran** da **Harun**'un tarafını tuttuğundan O'nun ölümü hakkındaki rivâyetlerden ilki daha büyük bir ihtimal dâhilinde görülmektedir. Tarihlerde **"Hâdî ile'l-Hak"** adıyla da anılan bu şahsiyet, Hilâfet Makamı'nda ancak 14 ay kalabilmiştir. İçki ve eğlenceden hoşlanmayan biri olduğunu söyleyenler olduğu gibi, bunun aksini söyleyenler de

vardır.

*"**Mansur** içki içmez ve sofrasına içki konulmasına müsaade etmezdi. **Mehdî**, kendisi içki içmediği hâlde nedimlerinin içki içmelerine göz yummak sûretiyle ilk adımı atmıştır. Hâdî ve **Harunu'r-Reşid** ise, içki içtikleri, içkiye çok düşkün olan **İbrahim el-Mavsılî** tarafından rivâyet edilmiştir. Şöyle ki:*

*"-**Mehdî**, bana:*

*"-**Mûsâ** ve **Harun**'un yanına kesin olarak girme!.. Onların yanına girersen, vallâhî seni cezalandırırım!" dedi.*

Ben de:

"-Girmem!.." dedim.

***Mûsa** ve **Harun**, nebiz (hurma şarabı)'a aşırı düşkün idiler. Ben ise onların yanına gidip gelmeye ve içki içmeye devam ettim. Onlarla içki içtiğim **Mehdî**'ye ulaşınca beni cezalandırdı, üç yüz kırbaç vurdurdu ve hapse attı.*

*Bu olay, **Hâdî**'nin halifeliğinden önce içki içtiğini açıkça ortaya koyuyor. Daha önce geçen **Abdullah b. Mâlik**'in anlattığı olay ise, halifeliğinden sonra da içki içtiğini ortaya koymaktadır."*[36]

b-Devrinin Vak'aları

aa-İsyanlar

Denilebilir ki, **Mûsâ el-Hâdî**'nin kısacık hilâfet devri, tamamıyla isyan bastırmakla geçmiştir.

Medine'de oturan **Hz. Ali** sülâlesinden bazıları ile Abbâsîlerin Medine vâlisi **Ömer bin Abdülaziz**'in çocukları arasında hiç yoktan ihtilâf çıkmış ve bu sebeple âile reisi durumundaki **Hüseyin bin Ali** cezalandırılmak istenmişti. **Hz. Hasan**'ın soyundan olan **Hüseyin bin Ali**, vâlinin bu tavrına karşı, halkı, Mescid-i Nebevî'ye çağırdı. Burada

36 Büyük İslâm Tarihi, Heyet, c:III, sh: 123 vd.

halkın kendisine biat etmesiyle bir isyan hareketi başlamış oldu. (28 Mayıs 786)

O zaman Hac mevsimi idi. Bir kısım hacıların da ilhâkı ile kalabalıklaşan isyancılar, Medine Beytu'l-Mâli'nı ele geçirip Mekke'ye yöneldiler. **Hüseyin bin Ali**'nin kendisine katılan kölelerin âzâd edileceğini bildirmesi üzerine, isyancılar daha da kalabalıklaştılar. Fakat hesap etmedikleri bir şey vardı. Bir kısım Abbâsî asker ve kumandanları, Hac maksadıyla Mekke'de bulunmaktaydı. Halife **Hâdî**, onlara, toplanıp âsîleri üzerine gitmelerini emretti.

Mekke yakınlarında Fâh Vâdisi'nde iki kuvvet karşı karşıya geldi. **Hüseyin bin Ali**, mağlub edilerek katledildi. O'nun dayısı **İdris bin Abdullah** kaçıp kurtuldu. Mağrib'e giderek Berberîler arasında izini kaybettirdi. Orada daha sonra kurulan **"İdrisîler Hânedânı"**, bu zâtın sülâlesidir.

Bu savaşta birçok Ehl-i Beyt mensubu öldürüldüğünden Şiîler, 11 Haziran gününü **"İkinci Kerbelâ Fâciası"** adıyla matem günü olarak yâd ederler.

Hâdî zamanında Irak, Kuzey Afrika ve Horasan'da da küçük çaplı isyanlar çıkmış, fakat bunların hepsi de bastırılmıştır. Bunlardan Cezîre Bölgesi'nde **Hamza bin Mâlik el-Huzâî** liderliğinde patlak veren Hâricî isyanı güçlükle bastırılıp liderleri öldürülmüştür. Ayrıca **Dıhye bin Mus'ab**'ın daha önce Mısır'da başlatmış olduğu isyan da **Hâdî**, Hilâfet Makamı'na geçtiğinde hâlâ devam ediyordu. Âsîlerin, vâlinin kuvvetlerini bozguna uğratıp Mısır'da her tarafı yağmaladıkları haberi gelince, Sûriye'den sevk edilen takviye güçlerle bu isyan da bastırılmıştır.

bb-Bizans'la Savaş

Bizanslılar, Hades Kalesi'ne saldırdılar. Kale kumandanı, eman ile kaleyi boşalttı. Kaleyi ele geçiren Bizanslı-

lar, ikinci defa bu kaleyi tahrip ettiler. Zira burası Bizans topraklarına karşı harekâtta bir üss olarak kullanılıyordu. O yıl, yaz seferine çıkan **Ma'tuf bin Yahya** kumandasındaki İslâm Ordusu, **"Papaz Geçidi"** denilen **"Dereburrahib"**i geçerek Bizans topraklarında Uşne şehrine kadar ilerlediler. **İbnü'l-Esîr**, bu durumu şöyle naklediyor:

*"Bu sene Derebu'r-Rahib (Papaz Geçidi) tarafında savaşmak üzere yaz seferine **Ma'tuf bin Yahya** çıktı. Bizanslılar, daha önce kumandanları ile birlikte el-Hades'e kadar gelmişler, el-Hades vâlisi ve oranın halkı kaçtığı için buraya girmişlerdi. Onların üzerine yürüyen **Ma'tuf**, Uşne şehrine kadar geldi, bir hayli ganimet ve esir aldı."*[37]

5-Hârun er-Reşîd (786-809)

a-Şahsiyeti

Tarihte en nâmlı hükümdarlardan biri olan **Hârunu'r-Reşid**, 763 yılında Rey şehrinde doğmuştur. Ağabeyi **Hâdî**'nin vefâtı üzerine, 786 yılında Hilâfet Makamı'na geçtiğinde 22 yaşında bir gençti. Anası **Hayzüran**, babası **Mehdî**'nin sarayındaki câriyelerden biriydi.

Şer'î hükümlere nazaran harb esiri kadın demek olan **"câriye"**[38], sahibinden çocuk doğurursa, O'na **"ümm-i veled"** denilir, hukûkî statüsü değişir. Bu kadın da **Mehdî** zamanından başlayarak arka arkaya halife olan iki evlâdı devrinde sarayın en nüfuzlu insanlarından biri olmuştu.

---

37 **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VI, sh: 87.

38 Harb esirlerinin erkek olanların **"köle"**, kadın olanlarının da **"câriye"** olarak kabulü, insanlık tarihi kadar eskidir. İslâmiyet, harplerde insan öldürmeyi azlatmak gibi çeşitli sebeplerle bu tatbîkâtı ânî bir sûrette ilgâ etmeyip, bir taraftan onların tâbî oldukları hukuku, hür insanların hukukuna yaklaştırmış; diğer taraftan da köle ve câriye âzâd etmeyi büyük bir sevap ilân ederek bu müessesenin tedrîcen ortadan kalkması yolunu tercih etmiştir. (Fazla bilgi için bkz: **Kadir Mısıroğlu**- İslâm Dünya Görüşü, İstanbul, 2008, sh: 179 vd)

Hârun Reşid, tahsil ve terbiyesine itina edilmiş olduğu cihetle çok iyi yetişmiş, olgun biriydi. Ayrıca genç yaşında birçok askerî harekâta katılmış, zekâ ve cesâreti ile de temâyüz etmişti. Meselâ 680 yılında Bizans üzerine sevk edilen ordunun kumandanlığına O tâyin edilmişti. Ertesi yıl, babası, O'nu bütün **"Batı Vilâyetleri'nin Umûmî Vâliliği"** mevkiine getirmiş ve bölgenin vâlilerini tâyin etme selâhiyetini O'na vermişti. 682 yılındaki Bizans seferi esnâsında da babası, O'nu kumandan tâyin etmişti.

Harun Reşid zamanı, Abbâsî Devleti'nin en parlak bir devri olmuştur. Kuvvet ve kudretinin zirvesine ulaşan bu devlet, en geniş hududlarına O'nun zamanında sahip olmuştur. Halkın zenginliği ise, dillere destandı. Bağdad Şehri, yeniden îmar edilmiş, kasırlar, saraylar, medreseler, köprüler, hastaneler ve ümerâ (emirler) köşkleri ile Dünya'nın en mâmur bir şehri hâline gelmişti. Nüfusu, bir milyonu aşıyordu. Halk huzur içinde, müreffeh bir hayat yaşıyordu. Bu esnada Bağdad, -hiç şüphesiz- Dünya'nın en mühim ticâret merkezlerinden biriydi.

"Elbette bütün bunları tek başına ***er-Reşîd*** *yapmış değildir. O'nun devlet adamları, komutanları ve vâlileri de hizmet ve verimliliklerinin doruğunda idiler. Döşemesiyle, mîmârisiyle devrin en güzel köşk ve saraylarını yapmışlardı. Câriye ve şarkıcılar, şiir ve mûsikî ile sarayları süslüyorlardı. Cenneti tasvir eden Kur'ân âyetlerini okuyup, oradaki güzellikleri bu Dünya'da yapıyorlardı. İşte müttakîlere vaad edilen* ***"Cennetu'l-Huld"*** *(ebedî cennet)'e benzetilen* ***"Kasru'l-Huld"***[39] *(ebedî saray), işte* ***"Kasru's-Selâm"*** *(selâm sarayı)... Bu saray, ismini,* ***«Rablerinin katında onlara güven yurdu (Dâru's-Selâm) olan cennet vardır.»***[40]

39 Furkan Sûresi, âyet 15.

40 En'âm Sûresi, âyet 127.

meâlindeki âyetten almıştı. Bu dönemdeki sarayların çoğunun altından nehirler akıyor, içlerinde «sedef içerisinde, el değmemiş inciler gibi iri gözlü hûriler» vardı."[41]

Kendisi de şâir olan **Harun er-Reşîd**, şâir, âlim ve sanatkârları korur ve gözetirdi. O'nun devrinden bahsedilince ilk akla gelen **"Binbir Gece Masalları"**dır.[42] Bunlar hemen hemen Dünya'nın bütün dillerine çevrilmiştir.

Harun Reşid, dindar, cesur, tedbirli, fakat ihtişam-

41 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: III, sh: 131.

42 Arapçası, **"Elf Leyle ve Leyle"** olan Binbir Gece Masalları, bir masal içinde yer alan pek çok tâlî hikâyeden müteşekkildir. Bunların ortaya çıkışı şöyle anlatılır:

Semerkand hükümdarı **Şâh-ı Zaman**, bir gün Sâsânî hükümdarı olan kardeşi **Şehriyâr**'ı ziyaret etmek üzere sarayından ayrılmış. Yolda, unutmuş olduğu bir şey hatırına gelmiş ve onu almak için geriye dönünce, karısının ihânetine şâhid olmuş ve O'nu derhal öldürmüş. Sonra kardeşinin yanına gitmiş. Kardeşi **Şehriyar** ava gittiğinden, O'nun hanımının da sadâkatsizliğine şâhid olmuş.

Daha sonra iki kardeş, deniz kenarında gezinirken, denizden omzunda bir sandıkla bir ifritin çıktığını görüp korkmuşlar ve bir ağaca tırmanmışlar. **İfrit**, omzundaki sandığı yere bırakarak bu ağacın altında uyumaya başlamış. Sandıktan çıkan bir kadın, bunları görmüş ve ifriti uyandırmak tehdidi ile cinsî münâsebete zorlamış. İfrite bu sûretle ihânet eden o kadını gördükten sonra, iki kardeş, bütün kadınların sadâkatsizliğine hükmetmişler. Sâsânî hükümdarı olan **Şehriyar**, sarayına döner dönmez karısını öldürmüş. Sonra da hergün bir genç kızla evlenip ertesi gün boynunu vurdurmuş. Zamanla etrafta kız kalmamış. **Şehriyâr**'a kız bulmakla vazifeli bir vezir varmış ki, O'nun da iki kızı varmış. Sıra onlara gelmiş olduğundan vezirin büyük kızı **Şehrâzâd**, bütün kadınları bu belâdan kurtarmak için bir hile plânlayıp **Şehriyar**'la evlenmeyi kabul etmiş.

Gerçekten önce anlatacağı masalı dinlemesi şartıyla O'nunla evlenmiş. **Şehrâzâd**'ın masalı bütün gece devam etmiş ve o masalı en heyecanlı yerinde kesmiş. Böylece **Şehriyar**'ı binbir gece oyalamış. Sonunda anlatılmış olan hikâyelerin ibreti kadar karısının zekâ ve dirâyetine de hayran olarak **Şehrâzâd**'ı öldürmekten vazgeçmiş.

Bunlar, 264 adet hikâye silsilesidir. Bizde meşhur olmuş bulunan **"Alâaddin'in Sihirli Lambası"** ve **"Kırk Harâmîler"** gibi masallar, bunlardandır.

dan hoşlanan bir kimseydi.

*"**Hârun**, mâlik olduğu sonsuz iktidar sâyesinde nefsine karşı bu kadar kanaatkâr, millete karşı bu derecelerde faydalı ve fedâkâr olması dehâsına kâfî şâhiddir. Hiçbir olay vazifelerini yerine getirmekten kendini alıkoymamıştır. **Harun**, defalarca geniş memleketini baştan başa gezmiş, ahâlinin durumunu tetkik etmiş, haksızlıkları ve nizamsızlıkları yerinde görmüş, izâlesine çalışmıştır. Dokuz defa hacca gitmiştir.*

***Harun**'un sarayı, zamanın en parlak ve muhteşem saraylarından birini teşkil ederdi. Dünya'nın her tarafından bu ilim ve kültür merkezine gelen âlim ve sanatkârlar, şâirler, fakîhler, kadılar, yazarlar, şarkıcılar, Halife'nin kapısında toplanmışlardır. **Harun**, bunların her birine bolca ikramda bulunur ve onları en yüce derecelere yükseltirdi.*

***Harun er-Reşid**, en iyi, en fasih, en bilgili ve en değerli halifelerdendi. Günde yüz rekât namaz kılar, kendi malının zekâtını verir, günde bin dirhem tasadduk ederdi. Hacca gittiği zaman, fakîhler ve onların çocuklarını da götürür, onunla beraber haccederlerdi. Dinde riyâkârlıktan nefret ederdi ve kendisi iyi muâmelesiyle şöhret bulmuştu."*[43]

Harun er-Reşid, 25 Mart 809 tarihinde, Tûs Şehri'nde, 44 yaşındayken vefât etmiştir. Hilâfet müddeti, 22 yıl, 6 aydır.[44]

b-Devrinin Vak'aları

aa-İsyanlar

Harun er-Reşid, Hilâfet Makamı'na geçtiğinde ülkenin her tarafı, devam eden isyanlarla tam bir kargaşa hâ-

43 **Nûri Ünlü**- a.g.e., sh: 253.

44 **Taberî**-Tarih, c: IV, sh: 211 vd. **İbnü'l-Esîr**'e göre, hilâfeti 23 yıl, 2 ay, 18 gün sürmüş ve 47 yaşında vefât etmiştir. (**İbnü'l-Esîr**- a.g.e., sh: 192)

lindeydi. Bir kere ülkenin doğu eyâletleri İslâmiyet'i kabul etmelerine rağmen hâlâ eski dinlerinin ve bunlara âid alışkanlıkların tesiri altındaydılar. Bu sebeple her fırsatı ganimet bilerek devlete baş kaldırıyorlardı.

Halife **Hâdî** zamanında Medine'de çıkmış olan isyandan kaçıp canını kurtarmış olan **Yahya bin Abdullah**, 792 yılında Taberistan'da ortaya çıkıp isyan etti ve halktan biat almaya başladı.

Yahya, Ehl-i Beyt'ten olduğu için kısa zamanda etrafında pek çok insan toplandı. **Harun er-Reşid**, O'nun üzerine **Fazl bin Yahya** kumandasında asker sevk etti. Meseleyi kan dökmeden halletmek isteyen **Fazl**, Taberistan'daki Deylem vâlisi ile mektuplaştı. *"O'na **Yahya**'yı kendisiyle anlaşmaya râzı etmesi için bir milyon dirhem verdi. **Yahya** buna, **Harun er-Reşid**'in kendi el yazısı ile kadıların, fakihlerin ve Hâşimoğulları'nın ileri gelenlerinin huzurunda bir eman yazması şartıyla râzı olacağını bildirdi. **Harun er-Reşid**, bunu sevinerek kabul etti. Bu sebeple **Fazl**'ın, **Harun er-Reşid** nezdindeki değeri arttı. Yazdığı emanını alan **Yahya**, **Fazl** ile Bağdad'a geldi. **Harun er-Reşid**, O'nu sevinçle karşıladı ve O'na çok miktarda hediyeler verilmesini emretti."*[45]

Aradan zaman geçince **Harun er-Reşid**, O'ndan korkmaya başladığı için yakalayıp hapse attı. Zübeyrîler'den biri, O'nun cezâevinde de insanları kendisini desteklemeye dâvet etmekle itham ederek Halife'ye jurnal etti. **Harun er-Reşid**, bunları yüzleştirdi ve daha sonra **Yahya bin Abdullah**'ı öldürttü.

Medine'deki **"Fâh Vâdisi"** isyanından kaçıp kurtulanlardan bir diğer kimse de -evvelce ifâde edilmiş olduğu üzere- **İdris bin Abdullah**'tı. O da Fas'a gidip Berberîler'in

45 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: III, sh: 136.

başına geçmiş ve **"İdrîsîler Devleti"** adıyla bir devlet kurarak Kuzey Afrika'nın bir kısmını Abbâsîler'in elinden almış oldu. **Harun er-Reşid,** onların Mısır ve Şam üzerine harekete geçmelerinden endişe ediyordu. Bu uzak ülkeye ordu sevk etmeyi de tehlikeli buluyordu. Bu sebeple şöyle bir hileye başvurdu:

*"**Süleyman b. Cerir** isminde biri kendisini Abbâsîler'e başkaldırmış göstererek **İdris**'e sığındı. Bu durum, **İdris**'i memnun etti. **Süleyman**'ı kendisine dost edindi. O'nun sözlerine inandı, meclislerine aldı. **Süleyman** da zaman içinde **İdris**'i zehirleyerek öldürdü. Fakat **İdris**'in ölümü ile İdrîsîler Devleti sona ermedi. Çünkü Berberîler, bağımsızlıklarını korumaya karar vermişlerdi. **İdris**'ten geriye hâmile bir câriye kalmıştı. Halk, câriyenin doğum yapmasını bekledi. Dünya'ya gelen çocuk, erkek olunca, O'na da **"İdris"** ismini verdiler. Büyüyünce O'nu başlarına getirdiler. Tıpkı daha önce babasına itaat ettikleri gibi O'na da bağlandılar. İdrîsîler Devleti, Abbâsîler'den ayrılan ilk devlet olmuştur.*[46] ***Harun er-Reşid,** başka bir çâre bulamamış, sonunda **İbrahim b. Ağleb**'e, Tunus mıntıkasının idâresini vermiş ve İdrîsîler, Mısır ve Şam üzerine yürürse, buna engel olmasını istemişti. Fakat bu hareket, daha sonra **"Ağlebîler Devleti"**nin ortaya çıkmasına sebep olmuştu."*[47]

Diğer taraftan Suriye'de de Kayrîler ve Yemenîler adındaki iki arap kabîlesi arasında çıkan bir ihtilaf, zamanla Abbâsîler aleyhine olarak bir isyana dönüştü. Suriye vâlisi, bu isyanı bertaraf etmekten âciz kalınca, 796 yılında **Câfer bin Yahya** kumandasında sevk edilen bir ordu ile bu isyan da bastırıldı.

---

46 Aslında bu kopuş, ikincidir. İlk kopan Endülüs'tür ki, ileride anlatılacaktır.

47 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: III, sh: 37 vd.

Diğer taraftan Hâricîler'in başlattıkları isyanların biri bitmeden diğeri başlıyordu. Önce Nusaybin'de üstlenen **Velid bin Tarif** adında bir hâricî isyan çıkardı. (794) Bütün el-Cezire'yi hükmü altına alan bu âsî, tepelenip öldürüldükten sonra Kirman'da **Hamza bin Abdullah** adında diğer bir hâricînin isyanı patlak verdi. Kısa zamanda etrafına toplanan Hâricî güruhu ile Horasan vâlisini mağlup edip Herat üzerine yürüyen ve kendisini halife îlan eden bu hâricîye karşı bizzat hareket eden **Harun er-Reşid** ordusuyla Rey şehrine geldi. **Hamza**'nın etrafında toplanan Hâricîler, kasıp kavurarak yağmalıyor, can telef ediyorlardı. Buna rağmen o sırada Bizans'ın saldırıya geçtiği haberi gelince geriye döndü. **Hamza**'ya eman vererek teslim olmasını sağlamaya çalıştıysa da başarılı olamadı. Bu isyan, VIII. Abbasî Halifesi **el-Me'mun** zamanına kadar sürüp gitmiştir.

Diğer taraftan 796 yılında Horasan Vâliliği'ne tâyin olunan **Ali bin Îsâ**'nın haksız muâmeleleri sebebiyle, Emevîler'in en son Horasan Vâlisi olan **Nasr bin Seyyar**'ın torunu **el-Leys**'in riyâseti altında diğer bir isyan patlak verdi. (806) Üzerine gönderilen kuvvetler başarılı olamayınca **Harun er-Reşid** bizzat harekete geçtiyse de O'nun Tûs Şehri'nde vefâtı üzerine hareket yarım kaldı. Bu isyan da ancak **Me'mun** zamanında bastırılabildi.

bb-Bizansla Savaşlar

Abbâsî Devleti'nin en parlak dönemi olan **Harun er-Reşid** zamanında bu devletin en kuvvetli rakibi Bizans'tı. Bu sebeple O'nunla müşterek olan hududların tahkîmine büyük önem verildi. Önce merkezi Tarsus olan **"Avâsım"** adıyla Bizans hududunda yeni bir eyâlet teşkil edildi. Bu yeni eyâlete dâhil olan şehir ve kasabalardaki kaleler sağlamlaştırıldı.

Başta Horasan olmak üzere, ülkenin her tarafından toplanan askerlerle hudud boyunda büyük bir askerî güç meydana getirildi. Buna ilâveten donanma da takviye olunarak Bizans donanması ile baş edebilecek bir seviyeye yükseltildi. Gerçekten kısa bir müddet sonra, 790 yılında Mısır'dan harekete geçen Abbasî Donanması, Antalya açıklarında Bizans Donanması ile karşılaşmış ve onu mağlub ederek Bizans amirallerini esir etmiştir.

Bizans'la tâ **Mehdî** zamanında bir anlaşma imzalanmış ve bu devlet, Abbasîler'e vergi vermeyi kabul etmişti. Bu anlaşmayı imzalayan Bizanslılar, **Harun er-Reşid** zamanında bunu ihlâl ile Abbasî topraklarına saldırdılar.[48] Bunun üzerine Bizans'a karşı 797 yılında sefere çıkan **Harun er-Reşid**, Bizans ordusunu mağlup ederek Aksaray'a kadar ilerledi. O'nun kumandanlarından **Abdülmelik bin Sâlih** ise tâ Ankara'ya kadar ulaştı. Bizanslılar'ın sulh talebi kabul olunarak eski anlaşma yenilendi.

Ertesi yıl (798) küçük oğlu **VI. Konstantin**'e niyâbeten devleti idâre etmekte olan **İrene**, kendi çocuğunun gözlerine mil çektirerek **"Augusto"** adıyla kendisini imparatoriçe îlân etti. Beş yıl saltanat sürdükten sonra asker ve sivil yüksek bürokratların bir ihtilâli ile tahttan indirilerek Midilli Adası'na sürüldü ve orada öldü. Yerine **I. Nikoforos** imparator oldu. (802)

Bu yeni Bizans imparatoru, Abbasîler'e verilmekte olan yıllık vergiyi ödemediği gibi eski ödenmiş vergileri de geri istemeye kalkıştı. Bu maksadla **Harun er-Reşid**'e şöyle bir mektup gönderdi:

*"Melik-i Rum **Nikeforos**'dan, Melik-i Arap **Harun**'a!..*

Benden evvel hükümdar bulunan imparatoriçe öldü

48 **Taberî**- Tarih, c: IV, sh: 645.

ve servetinin bir kısmını sana bıraktı. Bu hâli, kadınlık hâli ve cinnet eseridir. Bu mektubumu okur okumaz, O'ndan almış olduğun bütün paraları bana iâde eylemelisin! Yoksa müşkülümüzü kılıç halledecektir!.."

Harun er-Reşid, bu mektuba şu karşılığı verdi:

*"Halife-i Müslimîn **Harun**'dan kelb-i Rum (Rum köpeği) **Nikeforos**'a!..*

Mektubunu okudum, cevabını işitmeyeceksin, fakat göreceksin!.."[49]

Bu karşılıklı yazışma üzerine **Harun er-Reşid**, 804 ilkbaharında Bizans'a karşı ikinci seferine çıktı. Kendisi Hereklea (Ereğli) üzerine yürürken bazı kumandanlarını da civardaki Bizans kaleleri üzerine sevketti. Bizanslılar, yine fecî bir sûrette mağlup olup sulh talebinde bulundular. Şartlar ağırlaştırılarak sulh yenilendi.

Kış yaklaşmakta olduğundan çekilen İslâm Ordusu'nun geriye dönmeyeceğini düşünen **Nikeforos**, sulh şartlarına riâyet etmedi. Bunun üzerine sür'atle Toros Dağları'nı aşarak tekrar Bizans Ordusu'nun karşısına çıkan **Harun er-Reşid**, onları bir kere daha mağlub etti. Aman dileyen Bizanslılarla tekrar sulh yapıldı. (804)

Ertesi yıl **Harun er-Reşid**'in Horasan Bölgesi'nde ortaya çıkan bir kargaşalıkla meşgul bulunmasını fırsat bilen Bizanslılar, imzaladıkları anlaşmaya rağmen tekrar saldırarak Tarsus'u ele geçirdiler. Fakat muhâsara ettikleri Masisa Şehri'nin Müslüman kumandanı tarafından mağlup edilerek geri çekilmeye mecbur bırakıldılar.

Bizans'a, adam akıllı bir ders vermek lâzım geldiğini düşünen **Harun er-Reşid**, büyük bir ordu ile Anadolu üzerine sefere çıkarak birçok şehir ve kaleyi zaptetti. (806)

Misis, Konya, Ankara ve Efes'i fethederek Ege sâhil-

49 **Taberî**- Tarih, c: IV, sh: 673 vd.

lerine doğru ilerledi. Bizans imparatoru **Nikeforos**'un tekrar sulh talebinde bulunması üzerine ileri harekât durduruldu. Hudud boyunca tahrip edilen Bizans kalelerinin tâmir edilmemesi ve yıllık verginin artırılması şartıyla yeni bir anlaşma imzalandı. Ancak defaatle dönekliği sâbit olmuş bulunan **Nikeforos** ve âilesi fertlerinden -sırf imparatoru aşağılatmak maksadı ile- kelle başına dörder dinar cizye alınması da bu anlaşmaya ek bir madde olarak konulmuştur.[50]

Harun er-Reşid devrinde Abbasî Donanması da 805 yılında Kıbrıs'a, 807 yılında ise Rodos'a karşı başarılı birer sefer tertipleyerek pek çok ganimetle geri dönmüş, Bizans'ın gözünü iyice korkutmuştu.

cc-Hazarlar'la Mücâdeleler

Halife **Mansur** (754-775) zamanında Gürcistan'a saldiran Hazarlar, kolayca püskürtülmüş, bundan sonra takrîben elli sene, Abbasîler'le onlar arasında sulh hâkim olmuştu. **Harun er-Reşid** zamanında bu sükûnet tekrar bozuldu. Ermeniler arasında ortaya çıkan karışıklık ve buradaki Arap idârecileri arasındaki ihtilâflardan istifâde etmek isteyen Hazarlar, 799 yılında Demirkapı'yı geçerek İslâm topraklarına saldırdılar. **"Kür Nehri"**ne kadar ilerleyerek ahâliyi kılıçtan geçirdiler ve pek çok esir aldılar.

Bu bölgede çıkan karışıklıklar üzerine oraya vâli olarak gönderilmiş bulunan **Said bin Selim bin Kuteybe,** başarılı olamadı. Ermeniler'in O'na itaat etmemesi ve Demirkapı ahâlisinin de kendisine muhâlefet etmesi üzerine mâruz kaldığı bu muvaffakiyetsizlik üzerine azledilerek yerine daha önce bu bölgede vâlilik etmiş bulunan **Yezid bin**

50 **Taberî**- Tarih, c: IV, sh: 677; **İbnü'l-Esîr**, c: VI, a.g.e., sh: 184 vd.

Mezyed vâli ve kumandan tâyin edildi.

Tecrübeli bir kumandan olan ve bölgeyi iyi tanıyan **Yezid,** Hazarlar'ı mağlub edip bu bölgeden söküp attı. 799 yılındaki bu çatışma, Hazarlar'la Müslümanlar arasındaki son savaş olmuştur. Bundan sonra bu iki devlet arasındaki münâsebetler, dînî, siyâsî ve ticârî olarak devam etmiştir.

çç- Batı Hıristiyan Âlemi ile Münâsebetler

Milâdî IX. asırda Dünya'nın iki büyük devleti olan Abbâsîler ve **Şarlman (Charlemagne)** imparatorluğu arasında samimi bir sûrette diplomatik münâsebetler te'sis olunmuştur. Bizans ise, bu iki devlet arasında sıkışıp kalmıştı.

*"**Şarlman, Harun er-Reşid**'i kendi hasmı ve düşmanı Bizans'a karşı muhtemel bir müttefik olarak işliyor ve **Harun Reşid** de **Şarlman**'a komşu İspanya'da kudretli ve müreffeh bir devlet kurmaya muvaffak olan rakibi ve düşmanı Endülüs Emevîleri'ne karşı O'nu kullanmak istiyordu. Bu şekilde gelişen karşılıklı duygular, Batılı yazarlara göre, çok sayıda elçilerin ve hediyelerin mübâdele edilmesiyle ortaya konulmuştu.*

***Şarlman**'ı şahsen tanıyan ve bazı yerlerde O'nun kâtibi olarak adı geçen bir frank yazarına göre, Batı'nın bu büyük hükümdarının gönderdiği heyetler, yurtlarına **"İran Hükümdarı Harun"**dan gâyet zengin ve kıymetli hediyelerle dönmüşlerdir ki, bunlar arasında, mâmul eşyalar, baharlı ve kokulu emtia ve bir de fil bulunuyordu. Bu bilgiler, resmî devlet arşivi demek olan **Annales Royales**'e dayandırılmaktadır ki, bunlar arasında, Bağdad'dan gönderilen eşya arasında ayrıca tuhaf ve dikkati çeken bir saatin de yer aldığı zikredilmektedir. Fakat **Harun er-Reşid** tarafından **Şarlman**'a gönderildiği söylenen borulu org, tarihin*

diğer birçok eğlendirici tarafları gibi ancak bir faraziyeden ibârettir. Batıdaki tarih kitaplarında rastlanan bu hikâye, anlaşılıyor ki, "clepsydra" kelimesinin yanlış bir tercümesi üzerine inşâ edilmiştir ki, bu şey gerçekte, zamanı ölçmek üzere îmal edilmiş bir su saatiydi ve herhâlde yukarıda adı geçen saate işâret etmekteydi. Yine aynı şekilde ***Harun er-Reşid****'in Kudüs'teki* ***Holy Sepulchre*** *(**Hz. İsa**'nın sözde kabrinin bulunduğu) kilisenin anahtarlarını* ***Şarlman****'a gönderdiği iddiası da îtimâda şâyân bir şey değildir."*[51]

Bu karşılıklı elçi teâtisi ve hediyeleşmeler, Abbâsîler'in hem zenginlik ve hem de kültür ve medeniyet itibariyle Batı Âlemi'nden fersah fersah ileride olduğunu göstermekteydi.

dd-Bermekîler'in Ortadan Kaldırılması

Bermekî Âilesi'nin topyekûn ortadan kaldırılması, **Harun er-Reşid** devrinin en ehemmiyetli bir fâciasıdır. İran asıllı olan bu âile mensupları, önceleri Belh'deki Budist mâbedinin râhipleri idiler. **Kuteybe bin Müslim**'in vâliliği zamanında âilenin reisi olan **Hâlid bin Bermek** önderliğinde islâmlaşan bu âile, ilk devir Abbâsî saltanatı zamanında bu devlete büyük ve müteselsil hizmetler îfâ etmiştir. Esâsen Bermekîler'in İslâm Devleti'ne hizmetleri Emevî Halifeleri **Abdülmelik** zamanında başlamıştır.

Gerçekten **Hâlid bin Bermek**, İslâmiyet'i kabulünden sonra **Abdülmelik**'in hizmetine girmiş, sonra memleketi olan Belh'e dönerek burasının îmârı ile meşgul olmuştur. **Ebû Müslim Horasânî**'nin Emevîler'e karşı başlattığı isyanda O'nunla birlikte hareket etmiş ve yararlılıklar göstermiştir. Bu sebeple ilk Abbasî Halifesi **Ebu'l-Abbas es-Saffah**'a vezir olmuştur.

51 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: III, sh: 142 vd.

Hâlid, Bağdad Şehri'nin kuruluşu esnâsında bu şehrin plânlarını çizmiş olan kişidir. **Mansur** zamanında Musul ve Taberistan vâliliklerinde bulunduktan sonra 781 yılında vefât etti.

Hâlid'in oğlu **Yahya** da Azerbaycan vâlisi oldu. Babası **el-Mehdî**, genç şehzâdesi **Harun er-Reşid**'i O'nun terbiyesine havâle etmişti. Sonradan **Mehdî**, **Harun er-Reşid**'i veliahtlikten azletmek isteyince, **Yahya** terbiyesi altındaki bu şehzâdeyi müdafaa etmiş olmasından dolayı O'nun tahta geçmesiyle vezir olmuştur. Fakat öyle sıradan bir vezir değil, tam selâhiyetli ve -âdetâ- Halife'nin gölgesi olan bir vezir!.. **Harun er-Reşid**, O'nu, babası makamında görüyordu. **Yahya Bermekî**, bu makamda on yedi sene kaldı. Bu müddet zarfında, oğulları **Fazl** ve **Câfer** ile birlikte devleti, âdetâ müstakil bir hükümdar gibi **Yahya** idâre etti. **Fazl** Horasan, Azerbaycan ve Taberistan vâliliklerinde bulundu. Diğer oğlu **Câfer** ise, **Harun er-Reşid** birlikte büyümüştü. O'nun en sevgili bir arkadaşı idi. Tâyin edildiği vâlilik bölgelerine bir vekil göndererek daima Bağdat'ta Halife'nin yanında bulundu.

Zamanla bu âilenin sahip olduğu zenginlik ve itibar, **Harun er-Reşid**'i gölgelemeye başladı. Gâyet cömert olan Bermekî Âilesi'nin halk nezdindeki bu ölçüsüz itibarından **Harun er-Reşid** tedirgin olmaya başlamıştı ki, bardağı taşıran bir damla gibi ortaya çıkan bir hâdise Bermekîler için büyük bir felâkete sebep oldu. O da şuydu:

"Bir gün, **Harun Reşid**:

"**-Câfer!**" dedi, "Yeryüzünde senden daha fazla sevdiğim, bana senden daha aziz olan ve dostluğu bana senden daha zevk veren bir tek insan dahî mevcud değil!.. Kalbimde sadece hemşirem **Abbâse**'nin seninki kadar kıymetli bir yeri var. Her ikinize de ne derece sevgiyle bağlı olduğumu

düşündükçe, ne sensiz, ne hemşiresiz aslâ yaşayamayacağımı anlıyorum. Zira hemşiremin yanında bulunduğum sırada senin yokluğunu hissediyorum; senin yanında bulunduğum sırada da hep hemşiremin eksikliğini duyuyorum. Fakat nihayet her ikinizden de uzak kalmadan, ikinizin de dostluğunu aynı zamanda hissederek yaşamanın ne şekilde mümkün olabileceğini düşündüm, bir çâre buldum."

Câfer:

"-Allah, Emîru'l-Mü'minîn'in tuttuğunu altın etsin ve her hususta O'nun düşüncelerine rehberlik etsin." dedi.

Halîfe:

"-Hemşiremi, seninle evlendirmeye niyetlendim." dedi. "İkinizi evlendirecek olursam, geceleri hemşiremin yanına gittiğim zaman sen de yanımızda meşrû bir sebeple bulunabileceksin. Hemşirem, o şekilde benim yanımda olduğu gibi, senin yanında da yüzü açık ve hiç çekinmende oturup meclisimize katılabilir. Fakat aranızdaki yakınlık bundan ileri gitmeyecektir. Zira bu izdivaç, sadece resmiyette kalacak ve ikinizin arasında başka bir şey olmayacaktır."

Câfer, halifenin arzu ettiği gibi, evlendiği takdirde karısıyla başka bir münâsebette bulunmayacağına dâir Halife'ye söz verdi, bütün kocalık haklarından ferâgât etti, bunun üzerine nikâh kıyıldı.

Câfer, nikâhtan evvel, Halifenin hizmetçileri ve âzâdlı kölelerinin önünde son derece ciddî yeminler ederek karısını aslâ ziyaret etmeyeceğine, **Abbâse** ile bir defa dahî yalnız olmayacağına ve **Harun er-Reşid** de orada bulunmadığı takdirde karısı ile aynı evde kat'iyyen kalmayacağına söz verdi. **Câfer** bu şekilde yeminler ettikten sonra, kendisini yeminlerine bağlı addederek hayatından memnun bir şekilde yaşamaya başladı. Halife ile birlikte karısının

bulunduğu odaya girdiği zaman, sohbet edilirken sırf Halife incinmesin diye gözlerini önüne eğerek konuşuyor, bir defacık bile olsun başını kaldırıp **Abbâse**'ye bakmıyordu.

Fakat **Abbâse** vaziyeti öğrendiği zaman **Câfer** gibi hareket etmedi. Bilâkis O'nun tam aksine bir yol tuttu. Derhal kocasına bir mektup yazıp gönderdi. **Câfer**, **Abbâse**'nin mektubunu getiren haberciyi bir sürü tehdid ve hakaretlerle kovarak geri gönderdi. **Abbâse**, ikinci mektubu gönderdiği zaman **Câfer** haberciye yine aynı şekilde mukabele etti. Nihayet istediği şeylerin hiçbirini kocasından elde edemeyeceğini anlayan **Abbâse**, aslında câhil ve budala bir kadın olan **Câfer**'in annesini işlemeye başladı. Çok geçmeden paha biçilmez hediyelerle -bu hediyeler, kıymetli mücevherler, mühim miktarda para vesâireden ibâretti- kadının gönlünü kazandı, O'nunla samimi oldu.

Nihayet kadını avucunun içine almış olduğunu ve O'nu her istediğini yapacak hâle getirmiş bulunduğunu anladı. İhtiyar kadın, **Abbâse** ne derse onu yapacak kadar şaşırmıştı. Kadıncağız, **Abbâse**'nin plânlarının neticelerini ancak o zaman anladı. Bu tasavvurlardan sonunda kendisi de çok faydalanacaktı. Zira oğullarından birinin sıhrî de olsa bir bağla Halife'ye bağlanması, insanın rüyasında bile tahayyül etmeye cesaret edemediği bir hayaldi. **Abbâse**, tasarladığı plân muvaffak olduğu takdirde kendi istikbalinin ve kendisiyle oğlu **Câfer**'in de istikbal ve emniyetlerinin teminat altına alınmış olacağını, bir daha da gözden düşme tehlikesiyle karşılaşmayacaklarını ihtiyar kadına söyledi.

Câfer'in annesi, **Abbâse**'nin bütün sözlerine kandı. O zaman oğlunu kendisine bağlamak için elinden gelecek her çâreye başvuracağını ve ne şekilde olursa olsun onları bir araya getirmeden oh demeyeceğine dâir **Abbâse**'ye söz verdi.

Sonra bir gün oğlu **Câfer**'in ikamet ettiği köşke gitti:

"-Oğlum!" dedi, "Buradaki saraylardan birinde yıllardır sanki bir prenses gibi itina ile yerleştirilmiş bir kız buldum. Kız fevkalâde bir şekilde yetiştirilmiş, gâyet iyi bir tahsil görmüş ve son derece ince yapılı. Üstelik, bir eşi daha bulunmayacak derecede güzel. Onun gibi güzellikle bu kadar bir vasfı bir araya toplamış bir kız daha görülmemiştir. O kızı senin için gidip satın alacağım, kızın sahibiyle hemen hemen anlaşmış bulunuyorum."

Câfer, annesinin sözlerini can kulağı ile dinledi. Annesinin ballandıra ballandıra anlattığı kızın hayâli, zihnine öylesine yerleşmişti ki, nihayet o kızdan başka bir şey düşünmez oldu. Annesi ise, bu sırada sırf oğlunun iştahını kabartmak için **Câfer**'i mahsus bekletmeye başladı. Nihayet **Câfer**'in vaadini yerine getirmesi için ısrar edişi üzerine, oğlunun durumundan emin olunca, **Câfer**'i daha fazla bekletmemeye karar verdi. Zira **Câfer**, sabırsızlıktan deliye dönmüş bulunuyordu. Kadın, oğluna:

"-Kızı, sana falanca gece getirmek için gerekli tertibatı aldım." dedi.

Sonra **Abbâse**'ye gidip vaziyeti bildirdi. Bunun üzerine **Abbâse** hazırlandı ve kararlaştırılan gece **Câfer**'in annesinin sarayına gitti.

Câfer, o gece **Harun er-Reşid**'in huzurundan çıkıp da annesinin sarayına geldiği zaman sarhoştu. Annesinin sarayına girer girmez hemen kızı sordu, kızın gelmiş olduğunu söylediler. **Abbâse**, **Câfer**'in odasına gittiği zaman **Câfer** o derece sarhoştu ki, resmî nikâhlı karısını tanıyamadı ve O'nunla yatağa girdi.

Câfer, nefsini tatmin ettiği zaman, **Abbâse**:

"-Prensesin sana haz verdi mi?" diye sordu.

Câfer:

"-Hangi prenses?" diye sordu.

Abbâse:

"-Ben senin karın olan, **Mehdî**'nin kızı **Abbâse**'yim!.." dedi.

Câfer, dehşet içinde doğruldu. O saniyede ayrılmış, müthiş hakikati birdenbire kavramıştı. Hemen odadan fırlayıp doğruca annesinin odasına gitti:

"-Beni çok ucuza sattın!.." diye haykırdı. "Beni uçurumun kenarına ittin. Bak, bu işin sonu, ne kadar fecî bitecek, göreceksin!.." dedi.[52]

Hakikaten durum aynen O'nun korktuğu gibi oldu. **Abbâse**, **Câfer**'den bir erkek çocuk Dünya'ya getirdi. Bu çocuğun doğumu, **Harun er-Reşid**'den gizlendi. Bir müddet sonra da duyulmasından korkulduğu için O'nu bir süt anne refâkatinde Mekke'ye gönderdiler.

Bir müddet sonra, Bermekîler'in sıkı idâresinden şikâyetçi olan Halife'nin karısı **Zübeyde Hanım**, durumu öğrenerek **Harun er-Reşid**'e ifşaatta bulundu. Halife, 803 yılında Hac maksadıyla Mekke'ye gitti. Her tarafa saldığı casuslarla durumu tahkik ettirdi. **Zübeyde Hanım**'ın ifşaatı doğru çıkınca, önce **Câfer**'i idam ettirdi. Sonra da babası ihtiyar eski vezir **Yahya** ile oğulları **Fadl**, **Mûsâ** ve **Muhammed**'i hapsetti. Bütün Bermekî Âilesi'nin mallarını müsâdere etti. **Yahya**, 806 yılında hapiste vefât etti. O'ndan üç yıl sonra da oğlu **Fazl** öldü. Diğerleri, Halife **Emin** (809-813) zamanına kadar hapiste kaldılar. Bu âilenin malları ise, ancak Halife **Me'mun** (813-833) zamanında kendilerine iâde edildi.

Osmanlı tarihindeki **"evlât"** ve **"kardeş katli"** için kullanılan gerekçeye benzer bir gerekçe ile **Harun er-Re-**

52 **Eric Srevder-Hz. Muhammed**'in İzinde, sh: 325'den naklen Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: III, sh: 144 vd.

şid de böylece içlerinde en sevdiği bir adam olan **Câfer**'in âilesi Bermekîler'i böylece yok edip ortadan kaldırdı.

ee-Kuzey Afrika'ya Muhtâriyet Verilmesi

Emevîler zamanından beri Kuzey Afrika, mütemâdiyen Hâricîler'in isyan ve ihtilâllerine sahne olmaktaydı. Vâli **Ağleb**, Hâricîlerle yaptığı bir savaşı kaybedip öldürülünce, yerine **Ömer bin Hafs** tâyin edilmiş, O da Hâricîlerle yaptığı bir savaşı kaybedince, Kayravan, isyancıların eline geçti. Halife **Mansur** (754-775) **Yezid bin Heysem**'i büyük bir ordu ile Kuzey Afrika'ya sevk etti. **Yezid bin Heysem**, Hâricîleri müthiş bir sûrette mağlub ederek reislerini katletti. Tam on beş sene bu bölgeyi dirâyetle idâre eden bu zât, 778 yılında vefât edince, Hâricîler yeniden ayaklandılar. Yerine vâli tâyin edilen oğlu, Hâricî isyanlarını bastırmakta başarılı olamadı. Oraya **Ravh bin Hatem** vâli tâyin edildi. **Ravh**, Hâricîler'i tepeleyerek sükûneti tekrar tesise muvaffak olduysa da, iki-üç sene sonra O'nun vefâtı üzerine yerine geçen oğlu zamanında isyanlar yeniden baş gösterdi.

Bu sırada halife, **Harun er-Reşid**'di. **Harun**, Kuzey Afrika'ya **Herseme bin A'yan** kumandasında bir ordu göndererek bu isyanı bastırdı. Fakat **Herseme**'nin üç yıl sonra istifâ edip oradan ayrılması üzerine Hâricî isyanları tekrar ortaya çıktı. Oraya giden yeni vâli başarılı olamadı. İsyanlar sürüp giderken **İbrahim bin Ağleb**, **Harun er-Reşid**'e başvurarak burasının babadan oğla geçmek şartıyla kendisine verildiği takdirde her yıl Abbâsîler'e kırk bin dinar ödemek teklifinde bulundu. Bu teklif, **Harun er-Reşid**'e câzib geldi. Zira Abbâsî Devleti'nin buradan elde ettiği gelir, sadece yüz bin dinar kadardı. Bu da Hâricî isyanları sebebiyle yapılan masrafı bile karşılamıyordu. Milâdî 800

yılında bu teklifin kabul edilmesiyle Kuzey Afrika'da **"Ağlebîler Devleti"** kurulmuş oldu.

ff-Harun er-Reşid'in Vefâtı

Harun er-Reşid, 809 yılında Horasan'da isyan bayrağını kaldırmış olan **Râfî bin Leys**'i tenkil maksadıyla sefere çıktı. Yolda rahatsızlandı. Bu sebeple Tûs Şehri'nde mola verdi. Sefere devam edemeyeceğini anlayınca, emrindeki ordu, oğlu **Me'mun**'un kumandasında yola devam etti. Diğer oğlu **Emin**'i Bağdad'da kendi yerine vekil bırakmıştı. Bir kaç gün hasta yattıktan sonra 24 Mart 809 tarihinde vefât etti. Vefât ettiği yerde defnedildi.

Harun er-Reşid vefât ettiğinde 44 yaşındaydı. Saltanatı yirmi iki buçuk yıl sürmüştür. O, hiç şüphesiz İslâm tarihinin en büyük hükümdarlarından biriydi.

6-Muhammed el-Emin (808-813)

a-Şahsiyeti

Harun er-Reşid'in birçok evlâdı vardı. Bunlardan **Me'mun, Emin** ve **Kasım** adlarında üçünü veliahd ilân etmişti. Bunların hepsinin de devrinin en seçkin âlimleri tarafından yetiştirilmeleri için gerekeni yapmış, fakat zevk ve eğlence düşkünü olan **Emin**, hocalarından lâyıkı veçhile istifade edememişti. Buna mukabil kendisinden altı ay büyük olan kardeşi **Me'mun** verilen derslere ciddiyetle alâka gösterip âlim ve fakîh olmuştu. Hattâ hâfız ve müfessir olarak yetişmişti.

Babaları Tûs Şehri'nde vefât ettiğinde, **Emin**, Bağdad'da halife vekili olarak bulunuyordu. **Me'mun** ise, Horasan'daki isyanı bastırmak üzere seferde idi. Beraberindeki kumandan ve vezir **Fazl bin Rebî, Harun er-Reşid**'in vefâtını öğrenir öğrenmez **Me'mun**'u orada yalnız bıraka-

rak emrindeki ordu ve hazine ile birlikte Bağdad'a döndü. Hiç muhâlefetle karşılaşılmadan **Emin** halife îlan edildi ve herkesten biat alındı. (5 Nisan 809) Hattâ **Me'mun** bile, Horasan'dan değerli hediyeler göndererek kardeşine bağlılıklarını bildirdi.

Hâlbuki **Harun er-Reşid**, üç evlâdını yaş sıralarına göre veliahd îlân etmiş ve bunu yazılı bir vasiyet hâline getirerek Kâbe'nin duvarına astırmıştı. **Emin** ise, bu vasiyeti bozarak ağabeyinin sırasını almakla kalmadığı gibi, bir de kendi oğlu **Mûsâ**'yı veliahd îlân etmeye kalkıştı. **Me'mun**'a ihânet etmiş vezir **Fazl bin Rebî**, -ileride cezalandırılmak korkusuyla- Halife **Emin**'i bu yolda teşvik ediyordu. Nihayet **Emin**, Kâbe'de asılı olan babasının vasiyetini oradan çaldırıp imhâ etti.

Emin hakkında tarihî kaynaklarda pek çirkin beyânlar vardır. Bazı tarihçiler, bunlarda mübâlağa edilmiş olduğunu, zira bu gibi eserlerin **Me'mun** zamanında yazılmış olduğunu iddia ederler. **Me'mun**'un, **Emin**'i öldürmesini haklı göstermek maksadına bağlı olarak bu beyânlarda bir mübâlağa payı mevcud olsa da, muhakkak ki, O, halifeliğe lâyık bir kimse değildi. **İbnü'l-Esir**'in şu beyânı bu gerçeği aksettirmektedir:

"Emin'in hayatında kayda değer güzel bir şey bulamadık!.."[53]

b-Devrinin Vak'aları

aa-Emevî Hilâfetini Diriltme Teşebbüsü

Emin'in zevk ve eğlenceye dalarak devlet işlerini ihmal etmesinden istifade ederek Emevî Hilâfeti'ni diriltmek üzere bir isyan hareketi ortaya çıkmıştır ki, bu, O'nun kısa süren saltanatı devrindeki en mühim vak'adır.

53 **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VI, sh: 256.

Hz. Muâviye'nin torunlarından olup **"Süfyânî"** lâkâbı ile anılan **Ali bin Hâlid**, Abbâsîler'in ilk saltanat yıllarındaki katliâmından her nasılsa kurtulabilmişti. **Emin**'in kendisine karşı harekete geçmiş olan **Me'mun**'la mücâdele hâlinde bulunmasından da istifâde ederek etrafına topladığı bir kısım askerle Şam'a karşı hücuma geçti. Buradaki vâlinin üzerine sevkettiği kuvvetleri mağlub ederek Şam'ı el geçirdi. Etraftan iltihâklarla neredeyse Emevî Devleti'ni yeniden kuracaktı. Zira **Emin**'in, bu işi ciddiye almayarak Şam üzerine sevketmiş olduğu mahdud sayıdaki ordu da bu isyanı bertaraf etmekte başarılı olamadı. Ancak **Süfyânî**'nin bütün gücü, Yemenliler'le Mudârîler'den ibâretti. Bunlarsa, aralarında ihtilâfa düşüp çekildiklerinden yalnız kalan **Ali bin Hâlid**, Şam'dan kaçıp izini kaybettirdi.

bb-İki Kardeş Arasındaki Kavga

Emin, -yukarıda izah edilmiş olduğu üzere- babasının vasiyetini bozarak kendi oğlu **Mûsâ**'yı veliahd îlan ettikten sonra (810), kardeşi **Me'mun**'un isminin hutbelerde okunmasını yasakladı. Bu tavır, iki kardeş arasında muhtemel olan iktidar kavgasına bir başlangıç teşkil etti. Veziri **Fazl bin Rebî**'nin teşviki ile Halife **Emin**, kardeşini Bağdad'a çağırdı. **Me'mun** ise, Horasan'daki isyan üzerine babaları tarafından tâyin edilmiş olduğunu ileri sürerek başladığı işi bitirmeden Bağdad'a dönmesinin mümkün olmadığını bildirdi. Diğer taraftan Rey Şehri'nden itibaren Doğu Vilâyetleri'ne giriş ve çıkışları kontrol altına aldı.

Böylece iki kardeş arasında başlayan bu gerginliğin arkasında epeyden beri sürüp gelen ve **Ebû Müslim el-Horasânî**'nin katlinden sonra bir de Bermekî Âilesi'nin yok edilmesi üzerine şiddetlenen bir Arap-İranlı çatışması bu gerginliğe uygun bir zemin oluşturmuş bulunmaktaydı.

Fazladan olarak **Me'mun**'un anası, O daha küçük yaşta iken ölmüş bulunan İranlı bir câriye idi. **Emin** ise, babadan olduğu gibi, anadan da Hâşimî bir araptı.

Me'mun'un hâkim olduğu bölgenin idârecilerinin çoğu, ihtidâ etmiş İran asıllı kimselerdi. Bu durumu dikkate alan **Me'mun**, kendisine en büyük yardımcı olarak 806 yılında İslâm'ı kabul etmiş olan İran asıllı **Fazl bin Sehl**'i seçip O'nu bir nevî vezir durumuna yükseltmişti. Ayrıca yanında **Herseme bin A'yan** gibi tecrübeli kumandanlar vardı.

Kardeşi ile muhtemel bir çatışma ihtimaline karşı civardan asker toplamaya başlayan **Me'mun**, Bağdad'dan üzerine sevkedilmesi muhtemel kuvvetlere karşı dört bin kişilik bir orduyu **Tâhir bin Hüseyin** kumandasında Batı istikametinde yola çıkardı. **Emin**, ilk büyük hatasını yaparak ağabeyi üzerine sevk ettiği orduya **Ali bin İsa** adındaki eski bir Horasan vâlisini kumandan tâyin etti. Hâlbuki bu adam, kötü idâresi sebebiyle Horasanlılar tarafından nefretle hatırlanmaktaydı. Emrindeki ordu, **Tâhir**'in kuvvetleri ile mukayese edilmeyecek derecede, elli bin kişiden fazlaydı. **Ali bin İsâ**, bu kalabalık ordusuyla Celula'ya geldiğinde **Tâhir** de Rey Şehri'nde bulunuyordu. Rey halkına güvenemediğinden orada kalıp müdafaa harbi yapmak yerine rakibi ile sahrada karşı karşıya gelmeyi tercih etti. Kendine pek güvenen ve **Tâhir**'in küçük ordusunu küçümseyen **Ali bin İsa**, yapılan meydan muhârebesinde mağlup olup katledildi. (811) Kazandığı bu zafer üzerine **Tâhir**, **Me'mun**'a şu kısacık mektubu gönderdi:

*"Emîru'l-Mü'minîn'e şu satırları yazarken **Ali**'nin başı önünde, mührü parmağımda ve ordusu firardadır. Selâm!.."*[54]

54 Taberî- Tarih, c: V, sh: 39 vd.

Bu haberi alan **Me'mun**, Merv Şehri'nde halkı câmie toplayarak onlardan biat aldı. **Tâhir**'e bir mektup yazarak ordudan kendisi adına biat alınmasını bildirdi.

Emin'in ordusu mağlub ve perişan bir hâlde Bağdad'a döndüğünde, birtakım karışıklıklar çıkardı. **Emin**, onları zar zor teskin ederek yeniden yirmi bin kişilik bir kuvvet hâine getirdi. Bu yeni orduyu **Abdurrahman bin Cebele** kumandasında tekrar **Tâhir**'le harb etmek üzere cepheye sevketti. Hemedan'a vâsıl olan **Abdurrahman**, burada **Tâhir**'in ordusu tarafından kuşatıldı. Bu ordu, kazanılan Rey zaferi sebebiyle her taraftan koşup gelenlerle bir hayli kalabalıklaşmıştı. Muhâsara altındaki **Abdurrahman**, Bağdad'dan takviye talebinde bulundu. Gecikme sebebiyle teslime râzı oldu. Ancak teslim şartları görüşülürken Bağdad'dan beklenen takviyenin oraya ulaştığını gören **Abdurrahman**, müzâkereden vazgeçerek bir baskın yapmaya teşebbüs etmişse de başarılı olamayarak öldürüldü. (811)

Emin, binbir güçlükle cepheye bir ordu daha sevketmişse de bu ordu, **Tâhir**'in yürüttüğü menfî bir propagandanın tesiri ile savaşmadan dağıldı. **Me'mun** taraftarı kuvvetler, adım adım önlerine çıkan şehir ve kasabaları ele geçirerek Batı'ya doğru ilerliyorlardı.

Bu durum, Bağdad'daki karışıklıkların artmasına sebep oldu. **Emin**, kardeşine karşı yeni bir ordu teşkiline imkân bulamadı. O'nun el-Cezîre Bölgesi'nde yerli arab kabilelerinden asker toplama gayreti de netice vermedi. Bu durumda **Ali bin İsa**'nın oğlu **Hüseyin**, babasının öldürülmesine sebep olduğu düşüncesiyle emrindeki askerleri kullanarak **Emin**'i tahttan indirdi. (29 Mart 812) Fakat bu duruma, diğer kumandanların râzı olmaması üzerine tekrar makamına iâde edildi.

Diğer taraftan **Me'mun**'un kumandanları **Tâhir** ve

Herseme'nin emrindeki kuvvetler, Batı'ya doğru ilerlemekteyken Bahreyn, Umman ve Hicaz halkı fevc fevc gelerek **Me'mun**'a biat ettiler. Bu ordular, 812 yılı sonlarında Bağdad'a ulaştılar. Bağdad'ın bazı dış mahalleleri, **Tâhir**'in eline geçmekle beraber gâyet iyi bir sûrette tahkim edilmiş olan bu şehrin sokak sokak ele geçirilmesi gerekmekteydi. Muhâsara bir yıl kadar sürdü. **Tâhir**, şehre yiyecek sokulmasını engellediğinden şehirde açlık baş gösterdi. Bu durumda **Emin**'in en güvenilir adamları O'na ihânet ederek Dicle'nin doğu sâhilini **Herseme bin A'yan**'a teslim ettiler. Bu sırada **Tâhir** de Dicle'nin batı yakasını ele geçirmişti. **Emin**, sarayında mahsur kaldı.

*"**Tâhir**, O'nun kaçma ihtimâlini göz önüne alarak gerekli tedbirleri aldı. Bunun üzerine **Emin**, çok korktuğu ve nefret ettiği **Tâhir**'e değil, aslen arap olan **Herseme**'ye teslim olmaya karar verdi. İktidar mücâdelesinin büyük yükünü omuzlarında taşımış olan **Tâhir**, son ve büyük başarının **Herseme**'ye nasip olmasına râzı olmadı. Bazı tehdidlerle hiç olmazsa hilâfet alâmetlerinin kendisine gönderilmesi şartını kabul ettirdi. **Emin**, 24/25 Muharrem 198 (24/25 Eylül 813) gecesi sarayı **Tâhir**'in kuvvetleri tarafından kuşatılınca, **Herseme**'ye durumu bildirdi. Herseme, O'nu bizzat saraydan alma zorunda kaldı. **Emin** ve **Herseme** sandala binip nehrin doğu sâhiline geçmek isterlerken **Tâhir**'in adamlarının hücumuna uğradılar. Kayıkları battı, kendileri zor kurtuldular. **Emin** hapsedildi ve geceleyin birkaç İranlı tarafından idam edilerek başı **Tâhir**'e götürüldü. **Tâhir**, O'nun başını, hilâfet alâmetleri ile birlikte **Me'mun**'a gönderdi."*[55]

Böylece Abbasî Halifeleri'nin altıncısı olan **Muhammed el-Emin**'in dört yıl, altı ay süren hilâfeti son buldu.

55 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: III, sh: 173.

(24 Eylül 813) Bu kısa saltanatının büyük kısmı kardeşi ile mücâdele ile geçtiği ve esâsen kendisi de zevk ve safâ âlemlerinden baş kaldırarak devlet işleri ile ilgilenecek bir durumda olmadığı için O'nun zamanında ne bir cihad yapılmış ve ne de herhangi bir kültür ve medeniyet hareketi olmuştur!.. O, Abbasî halifeleri arasında en sönük bir şahsiyetti.

7-Abdullah el-Me'mun (813-833)

a-Şahsiyeti

Abbasî Halifeleri'nin en parlak sîmâlarından biri olan **Me'mun**, 786 yılında amcası **Hâdî**'nin vefât ettiği gün doğmuştur. Babası **Harun er-Reşid** vefât ettiğinde O'nun yaşça en büyük evlâdı olmasına rağmen **"ikinci veliahd"** sıfatıyla Horasan'da bulunmaktaydı. Aynı zamanda devletin doğu vilâyetleri umûmî vâlisiydi.

Kardeşi **Emin**'le üç yıl süren mücâdeleden sonra, O'nu bertaraf ederek Halife oldu. Kudretli şahsiyeti sâyesinde ortaya çıkan birçok isyan bastırılmış ve sarsılan Abbasî saltanatı -âdetâ- yeniden tesis ve takviye olunmuştur. Fakat O'nun yirmi sene süren saltanatı, tarihte daha çok parlak ilmî ve fikrî faaliyetlerle hatırlanır.

Gerçekten **Mansur** zamanında başlatılan eski yunan eserlerinin Süryâniceden Arapça'ya tercümesi faaliyeti, **Me'mun** devrinde hızlanmıştır. Bu eserlerin artık asıl nüshalarından, yani Yunancasından tercümeleri yapılmış ve felsefe ile birlikte müspet ilimler sahasında birçok âlim yetişmiştir. Bu gelişmede -hiç şüphesiz- **Me'mun**'un ilim adamlarını koruyup kollaması çok büyük bir rol oynamıştır.

*"Gençlik ve ilk faaliyet devresi, **Me'mun**'un hilâfetine rastlayan **Huneyn bin İshak, Ya'kub b. İshak el-Kin-***

*dî, **Muhammed b. Mûsâ el-Harizmî, el-Allâf** vb. tercüme ve telif eserleri ile, müteâkip devrin felsefe ve ilmine temel atmışlardır. **Me'mun**'un Bağdad'da tesis ettiği **"Beytü'l-Hikme"** kütüphânesi ve rasathânesi ile, büyük bir bilim merkezi hâlinde faaliyet göstermiş, Bağdad ve Şam'da bu teşekküle mensup âlimlerin yaptıkları tetkikat neticesinde, **Ptolemaios**'un hey'et cedvelleri tashih ve tâdil edilmiş, bir derecelik tûl (boylam) dâiresinin uzunluğu ölçülmüştür.*

*İslâm ve Arap tarihini tedkik bakımından mühim eserler kaleme almış bulunan **Abdülmelik b. Hişam, Vâkıdî, İbn-i Sa'd, İbnü'l-Azrak, İbn Ebî Tâhir Tayfur, Ebu'l-Münzir Hişâm b. El-Kelbî** ve **Ebu'l-Hasan el-Medâinî** gibi müellifler de **Me'mun** devrinde yaşamış ve himâye görmüşlerdir. Burada belirtilmesi gereken nokta, halifenin **Hz. Ali** âilesine karşı husûsî muhabbeti dolayısıyla, Emevî Hânedânı, bilhassa **Muâviye**'den en ufak bir müsâmaha ile bahsetmenin men edilmiş bulunması ve bu sûretle muahhar büyük müelliflere kaynak teşkil eden eserlerin bîtaraflığına halel getirilmiş olmasıdır."*[56]

Buna ilâveten Mûtezile Mezhebi'ni tutan **Me'mun** zamanında **"Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûk olup olmadığı"** yolundaki münâkaşalar sebebiyle başta **Ahmed b. Hanbel** olmak üzere birçok Ehl-i Sünnet âliminin hapsedilmiş ve işkence görmüş olması da zikredilmelidir. Bununla beraber *"bazı kaynaklar, bu âlimlerin ölünceye kadar dövülmesinin **Me'mun**'un ölümünden sonra olduğunu söylerlerse de **Me'mun**'un kardeşi **Mu'tasım**'a, Kur'ân'ın mahlûk olduğu fikrine karşı çıkanları cezalandırmasını tavsiye ettiği, **Mu'tasım**'ın da bunu, bir askerin kumandanından aldığı emri yerine getirdiği gibi, hiç tâviz vermeden harfiyen uyguladığı bilinmektedir. Bu durum, **Mütevekkil** dönemine*

56 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: III, sh: 196 vd.

*kadar devam etmiştir. **Mütevekkil**, Kur'ân'ın mahlûk olduğu sözünü bırakıp Ehl-i Sünnet'i desteklemiş ve böylece Mu'tezile'nin saltanatı sona ermiştir."*[57]

b-Devrinin Vak'aları

aa-İbn-i Tabâtabâ İsyânı

Halife **Me'mun**'un kardeşi ile giriştiği mücâdelede temâyüz etmiş bulunan **Fazl bin Sehl**'in devleti kendi başına buyruk olarak idâre etmesi ve hele hele kardeşi **Hasan bin Sehl**'i Irak ve Fars Diyârı vâliliklerine tâyin etmesi, Araplar arasında umûmî bir hoşnutsuzluğa sebep olmuştu. Her tarafta O'nun halifeyi avucunun içine aldığı dedikodusu yaygınlaşınca, Hâşimoğulları, **Hasan bin Sehl**'e hücum ettiler. Bunun üzerine O'nun idâresindeki bölgede karışıklıklar çıktı.[58] Bu karışıklıkta ön plâna çıkan **İbn-i Tabâtabâ** oldu.

İbn-i Tabâtabâ, asıl adı **Muhammed b. İbrahim** olan bir seyyiddi. Kûfe'de ortaya çıkarak 26 Ocak 815 tarihinde halifeliğini ilân etti. Daha önce **Me'mun**'un kumandanı **Herseme bin A'yan**'ın emrinde harblere katılıp kahramanlıkları ile meşhur olmuş bulunan **Ebu'l-Serâyâ** adındaki bir şakînin de kendisine iltihâkı üzerine kuvvetlenen **İbn-i Tabâtabâ** üzerine **Hasan bin Sehl**'in sevkettiği ordu mağlub oldu. Fakat ne gariptir ki, **İbn-i Tabâtabâ** isyancıları Güney Irak'ta hâkim bir vaziyete getiren bu başarının ertesi günü ânî bir sûrette vefât etti. Rivâyete nazaran O'nu başyardımcısı **Ebu'l-Serâyâ** zehirleterek ortadan kaldırmıştır.

O'nun yerine aynı âileden **Muhammed bin Zeyd** adında diğer bir genç seyyidi geçiren **Ebu'l-Serâyâ**, üzeri-

57 a.g.e., sh: 193 vd.

58 **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VI, sh: 262.

ne gönderilen devlet güçlerini ard arda mağlub etti. Kendi nâmına para bile bastıran[59] **Ebu'l-Serâyâ** nihayet **Herseme bin A'yan** tarafından mağlub edilerek ele geçirilip idam edildi.[60]

bb-Diğer İsyanlar

Me'mun, Merv Şehri'nde ilmî münâkaşalarla vakit geçiriyor ve devlet işlerini, veziri **Fadl bin Sehl**'e bırakmış bulunuyordu. O da Bağdad'da -âdetâ- müstakil bir hükümdar gibi hareket ediyordu. Hâlbuki ülkenin her tarafında isyan ve karışıklıklar hüküm sürmekteydi. **Fadl bin Sehl**, Merv'de ilim meclisleri toplamakla meşgul olan Halife'nin olup bitenleri duymasına engel olmak için elinden geleni ardına koymuyordu. Bir taraftan **Sebes el-Ukeylî** adındaki birinin Cezîre Bölgesi'ndeki isyanı devam ediyordu. Üzerine gönderilen kuvvetleri mağlub eden **Ukeylî**, Harran'a yerleşmiş etrafa dehşet saçıyordu. Diğer taraftan Mekke'de **İbrahim bin Mûsâ** isyan etmiş, üzerine sevk edilen kuvvetler karşısında tutunamayıp Yemen'e kaçmış bulunuyordu. İran'dan Yemen'e kadar her taraf büyük bir kargaşa içinde çalkalanıyordu. Kendini eğlencelere kaptıran **Emin** zamanında başlamış olan huzursuzluk, **Me'mun**'un Merv Şehri'nde ilim meclislerinde vakit geçirip devlet işlerini **Fadl bin Sehl**'e bırakması yüzünden günbegün artmaktaydı.

Bir kısım Müslümanların ülkedeki otorite boşluğu sebebiyle Bağdad'da **Muhammed bin Câfer**'e biat edip O'nu halife ilan etmeleri huzursuzluk ve karışıklığı had bir seviyeye yükseltti.

Herseme, Merv'e giderek ülkenin içinde bulunduğu

59 İbnü'l-Esîr- a.g.e., c: VI, sh: 265.
60 Taberî- Tarih, c: V, sh: 127.

durumdan **Me'mun**'u haberdar etmek istediyse de Halife tarafından gayet kötü karşılandı. Zira **Fadl bin Sehl**, O'nun hakkında yalan yanlış iftiralarla önceden aleyhine bir hava tesis etmişti. Bu sebeple **Heyseme**, -bunca hizmetine rağmen- önce hapsedildi. Sonra da **Fadl**'ın adamları tarafından yaralandıktan bir müddet sonra vefât etti.

Bağdad'da **İbrahim bin Câfer**'in ikinci bir halife olarak ortaya çıktığı hengâmda etrafındakilerin halka zulmetmesi üzerine[61], O, halifelikten şu sözleri söyleyerek ferâgât etti:

*"-Bana, **Me'mun**'un öldüğü haberi getirildi. Ben **Me'mun**'a karşı boynunda bey'at borcu taşıyan bir kimseyim. Ülkenin her tarafını saran bir karışıklık esnasında halk gelip bana bey'at etti, sonra **Me'mun**'un sağsâlim hayatta olduğunu öğrendim. Şimdi bana bey'at edildiği için Allah'tan mağfiret talep ediyorum. Şu andan itibaren parmağımdan şu yüzüğümü nasıl çıkarıyorsam, sizin bana yaptığınız bey'atten de kendimi öyle sıyırıp çıkarıyorum. Bundan sonra, boynunuzda benim için bey'at borcu taşımayacaksınız.*

***Muhammed bin Câfer**, bundan sonra hilâfetten vazgeçti ve h. 201 (m. 816)'de Irak'a hareket etti. Ancak **Hasan b. Sehl**, O'nu Merv'de bulunan **Me'mun**'un yanına gönderdi ve **Me'mun**'un Irak hareketinde O'na refakat etti."*[62]

Zira **Me'mun**, Ehl-i Beyt'e sonsuz bir saygısı olduğu gibi hataları bağışlamasıyla da meşhur olmuş bir kimseydi. **Me'mun**, **Ali er-Rızâ bin Mûsâ el-Kâzım**'ı Medine'den Merv'e getirterek O'nu kendine veliahd ilân etmişti. O, bu hareketle **Hz. Ali** soyundan gelenlerle **Hz. Abbas** soyundan gelenler arasındaki rekabeti ortadan kaldırmak istiyordu.

61 **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VI, sh: 270.

62 **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VI, sh: 271 vd.

Ayrıca Abbasîler'in millî rengi olan **"siyah"**ı yasaklayarak Şiîlerin rengi olan **"yeşil"**i kabul etti.

Bu durum, Bağdad'da duyulunca huzursuzluk daha da arttı. Zira Abbasî Âilesi'nin binlere varan mensupları, durumlarının sarsılacağı endişesi ile karışıklıklar çıkardılar. Bağdad halkı, Abbasî Âilesi'nin ileri gelenlerinin de katılması ile **İbrahim bin Mehdî**'ye biat edip O'nu halife tâyin ettiler. (17 Temmuz 817)

Bunlar, **Me'mun**'u Râfizîlikle itham ediyor ve Mûtezile Mezhebi'ni tercih etmesinden dolayı da zındık kabul ediyorlardı. **İbrahim**, onlara göre, **"sünnî halife"** olmuş bulunuyordu. Bu durumda tekrar **"iki halifeli"** bir durum ortaya çıkmış oldu.[63]

*"Bu şekilde memleket idâresinde bir ikiliğin ortaya çıkması âsâyişin büsbütün bozulması neticesini verdi. **Me'mun** devrinin önemli hâdiselerinden birini teşkil eden **Bâbek** isyanları da bu münâsebetle başlama imkânını buldu. Bunun yanında 202 (m. 817/818) yılında Hâricîler 'den **Mehdî b. Ulvan el-Harûrî**, Buzurcasâbur'da isyan etti.[64] Bu âsînin çevresindeki bölgeleri ele geçirmesi üzerine durumun vahim bir hâl aldığını anlayan Bağdad halifesi **İbrahim b. Mehdî**, âsî üzerine **Mu'tasım**'ın idâresinde bir kuvvet gönderdi. **Mu'tasım**, Harûrî ile yaptığı savşata gâlip gelerek isyanı bastırmaya muvaffak olmuştur.[65]*

*İç karışıklıkların gittikçe tehlikeli bir hâl alması ve **İbrahim bin Mehdî**'nin, Bağdad'da halife îlân edilmesi, **Me'mun**'u, Bağdad'a gitmek kararını vermeye sevk etti. 202 ortalarında (m. 817 sonu) Merv'den hareket eden*

63 Taberî- Tarih, c: III, sh: 395.

64 Taberî- a.g.e., c: III, sh: 1017; İbnü'l-Esîr- a.g.e., c: VI, sh: 241 vd.

65 Taberî- a.g.e., c: III, sh: 1017.

Me'mun, iki seneye yakın bir yolculuktan sonra 15 Safer 204 (11 Ağustos 819)'de Bağdad'a geldi. Me'mun'un Bağdad'a gelmesinden önce kumandanları, İbrahim b. Mehdî'yi hilâfetten çekilmeye mecbur etmişlerdi. Bağdad'a varan halifenin ilk işi, kendisine kırgın olan âilesinin ve halkın gönlünü kazanmak maksadıyla Abbasîler'in nefret ettiği yeşil rengi terk ile siyah renge itibarını iâde etmek oldu. Yine aynı maksadla kendisinden ayrılarak İbrahim'e biat etmiş olanları afv etti.[66]

Bağdad'a gelen Me'mun, âilesiyle arasındaki kırgınlıkları onların isteklerine boyun eğerek giderdikten sonra, devletin dâhilî güvenliğini bozan isyanları bastırmaya koyuldu. Bu isyanların en büyüğü hiç şüphesiz Bâbek'in ayaklanması idi."[67]

Bâbek'in 816 yılında başlattığı isyan, aslında **"Hurremîler"**in bir ayaklanması idi. **Hurremîler, Ebû Müslim Horasânî** nâmına tesis edilmiş bâtıl bir mezhepti. Hatta İranlılar'ın eski **"Mazdet Dini"**nin bir devamı sayılabilecek derecede sapık bir inanıştı. Onlara göre, **Ebû Müslim** ölmemiştir. Tekrar yeryüzüne gelecektir. Birçok kolları olmakla beraber bunların hepsinde de rûhun tenâsühüne inanılır şarap ve diğer alkollü içkiler mübahtır. Rızâ ile irtikâb edilen zinayı suç saymazlar. Bütün dînî müesseselerin **"nur"** ve **"zulmet"** (karanlık) teşkil ettiğine inanmaları, onların İran menşe'li bir hareket olduğunu göstermektedir.

Esâsen Abbasîler'in Hilâfet'i ele geçirmelerinde büyük ölçüde hizmeti geçmiş olan **Ebû Müslim**'in 754 yılında Halife **el-Mansur** tarafından katli üzerine, zâhiren bu harekete muhâlefet sâikiyle ortaya çıkmışlardı. Hakikatte

66 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 1025 vd; **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VI, sh: 288 vd.

67 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: III, sh: 176 vd.

ise, Arap hâkimiyeti altına düşen İranlılar'ın millî ve dînî varlıklarını idâme ettirerek bu hâkimiyetten kurtulmak gâyesiyle vücud bulmuş oldukları muhakkaktır.

Bunlar, daha **Ebû Müslim**'in katlinin hemen akabinde isyan etmişler ve bu isyan, kanlı bir sûrette bastırılmıştı. Bir müddet pusuda bekleyen Hurremîler, nihayet **Me'mun** devrinde ortaya çıkan karışıklıklardan istifâde ile **Bâbek** adındaki reislerinin idâre ettiği bütük bir isyanla tekrar ortaya çıktılar. (816) Abbasîler devrindeki isyanların en uzun süren ve en çok kan dökülmesine sebep olan isyan budur. Zira tam yirmi yıl sürmüştür.

*"**Bâbek**, isyan etmek için müsait bir zaman bekliyordu. Nihayet bu fırsat da zuhûr etti. **Emin** ile **Me'mun** arasındaki hilâfet mücâdeleleri, **Emin**'in katli, bunu müteâkib **Hz. Ali** evlâdından, **Ali er-Rızâ**'nın, **Me'mun** tarafından veliahd gösterilmesi, devlet içinde isyanların çıkmasına sebep oldu. Irak umûmî vâlisi **Hasan bin Sehl** ile **Herseme bin A'yan** arasındaki mücâdele ve **Herseme**'nin öldürülmesi, durumu daha da vahimleştirdi. Babasının öldürüldüğünü duyan ve evvelce Ermeniye vâlisi tâyin edilmiş olan **Hâtim b. Herseme**, Barda'a'dan Kisâl'e gelerek isyana hazırlanmaya başladı. **Hâtim**, bu arada Ermeni reislerine (bıtrîk) ve **Bâbek**'e mektuplar yazarak isyana teşvik etti. İstediği zamanın geldiğini anlayan **Bâbek**, 201 (m. 816) yılında isyan etti."* [68]

"**Bâbek**, civarında bulunan Müslüman ahâliye saldırarak kadın ve çocuk ayırmaksızın birçoklarını kılıçtan geçirdiği gibi mallarını da gasb etmekten çekinmiyordu. Bu şekilde başlayan şöhreti arttıkça etrafında toplananların sayısı çoğalıyordu. Hurremîler'in merkezi olan **"el-Bazz"** ve civarında bulunan Müslümanlar kurtuluşu Mevraga'ya çekilmekte buldular.

68 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 1015.

Durumun gittikçe kötüleştiğini gören Halife **Me'mun**, **Yahya b. Muâz**'ı, Ermeniye vâliliğine ve isyanın bastırılmasına memur etti. **Bâbek**'le 205 (m.820/821) yılında yaptığı savaşlarda kat'î bir netice elde edemeyen **Yahya** azledilerek yerine **İsa b. Muhammed b. Ebî Hâlid**, Ermeniye ve Azerbaycan vâliliğine tâyin ve **Bâbek**'le mücâdeleye memur edildi.[69] Fakat **İsa b. Muhammed**, el-Bazz geçitlerine doğru yaptığı bir hücumda **Bâbek**'e mağlup olarak geri çekilmek zorunda kaldı.[70] Kendisine karşı gönderilen Halife'nin birliklerini birbiri arkasından mağlup eden **Bâbek**, faaliyetlerinde daha cür'etkâr hareket etmeye ve Müslümanları imhâya başladı. Bundan dolayı bu sefer, **Bâbek** üzerine 209 (824/825) yılında **Zurayk b. Ali** gönderildi. **Zurayk** da **Bâbek**'le yaptığı mücâdelelerde bir başarı elde edemeyince azledilerek yerine **Muhammed b. Humayd et-Tûsî** gönderildi. **Muhammed** ilk önce, azli üzerine isyan eden **Zurayk**'la uğraşmak zorunda kaldı. O'nu bertaraf ederek **Bâbek**'le mücâdeleye başladı. Başlangıçta bazı muvaffakiyetler elde etti ise de **Bâbek** kuvvetlerinin ânî bir hücumu sonunda hem savaşı, hem de hayatını kaybetti.

Birbiri arkasından gönderilen kuvvetlerin esaslı bir başarı elde edip **Bâbek**'e kesin darbeyi indirememeleri, O'nun gittikçe kuvvetlenmesine sebep olmaktaydı. Bu durumda birkaç yıl önceki kesin sonuçlu arab-gayr-ı arab mücâdelesinin, vezir **Fadl b. Sehl** yanında bayraktarlığını etmiş ve nihâî sonucun **Me'mun** tarafından kazanılmasında en büyük rollerden birini oynamış bulunan, İslâm İmparatorluğu'nda ilk bölge devletinin kurucusu **Tâhir bin Hüseyin**'in oğlu olan ve Araplar'ın kat'î yenilgisiyle neticelenen büyük el-Cezîre isyanlarını bastırdıktan sonra[71] Mısır karışıklıklarını da dev-

69 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 1044.

70 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 1045.

71 **Fikret Işıltan**- Urfa Bölgesi Tarihi (Başlagıçtan 210/825'e ka-

let nâmına başarı ile bertaraf eden **Abdullah b. Tâhir**'i çok dallanıp budaklanmış olan bu Hurremiye meselesini de hal ile vazifelendirmek gerektiği düşünüldü.

Fakat **Abdullah**, devleti bu gâileden kurtarmak yerine, babasının tesis etmiş olduğu Horasan'daki hemen hemen bağımsız beyliğinin başına geçmeyi tercih etmekte idi. Bu sebeple Dînever bölgesinde bir müddet asker toplar göründükten sonra Horasan'da babasından sonra **"Tâhiroğulları Beyliği"**ni idâre etmekte olan kardeşi **Talha**'nın 213 (828/829)'de vefâtını bahane ederek **Bâbek**'le mücâdele etmek üzere tâyin edilmiş olduğu Azerbaycan vâliliğini terk edip Horasan'a gitmiş ve hâiz olduğu nüfuz ve kudret sayesinde **Me'mun**'a bu emr-i vâkîyi kabul ettirmiştir. O'nun Horasan'a gitmesinden sonra zamanın değerli kumandanlarından **Ucayf b. Anbase** ve **Ali b. Hişâm, Bâbek**'le beyhûde yere mücâdeleye çalıştılar."[72]

Devam edip giden bu isyanda Ermeniler'le birlikte Bizanslılar'ın da **Bâbek**'e destek sağlamakta olduklarını gören **Me'mun**, 833 yılında Bizans'a karşı bir sefer tertip etti. Ne yazık ki, ömrü, bu seferi tamamlamaya yetmedi. Ordusu, Tarsus yakınlarında iken rahatsızlanarak vefât etti. Öldüğünde henüz 47 yaşında idi.

O'nun Bizans Seferi'ne çıkması, **Bâbek**'i rahatlattı. İsfehan'ı ele geçirdi ve İran'a doğru nüfuz mıntıkasını genişletti. Bu isyan, ancak **Me'mun**'dan sonra Hilâfet Makamı'na geçen **Mu'tasım** zamanında bertaraf edilebildi. (838)

Me'mun devrinde el-Cezîre Bölgesi'nde **Nasr bin Şebes** riyâsetinde bir isyan daha vukû bulmuş, 813 yılında başlayan bu isyan da güçlükle ve ancak 825 yılında ortadan kaldırılabilmiştir. Ondört yıl süren bu isyanın sebebi, dev-

---

dar), İstanbul, 1960, sh: 117 vd.

72 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: III, 180 vd.

lette İranlı idârecilerin hâkimiyetine karşı Arapların aksülameli idi.

Denilebilir ki, **Me'mun**'un yirmi senelik saltanatı baştan başa çeşitli isyan ve ihtilâllerle uğraşmakla geçmiştir.

Endülüs Emevî hükümdarı **Hakem**'in Kurtuba'dan çıkardığı on bin müslümanın Mısır'a gelip yerleşmesi ile başlayan kargaşa ve isyan ile Mekke'de **İmam Câfer es-Sâdık**'ın oğlu **Muhammed**'in kendini halife îlan etmesiyle başlayan baş kaldırma, bunların en ehemmiyetlileridir. Bütün bu isyan hareketleri bastırılmakla beraber, Abbâsî hükümdarlarının en büyüklerinden biri olduğu muhakkak bulunan **Me'mun**'un devrinin, âdeta bir başka alâmet-i fârikası da dökülen kanlar ve telef edilen canlar olmuştur.

cc-Bizans'la Savaşlar

Her yıl bahar aylarında Bizans üzerine sefer tertip etmek, tâ Emevîler devrinden beri an'aneleşmiş olmasına rağmen Abbâsîler'in dâhilî isyanlarla uğraşmaları sebebiyle bu hususta yirmi beş senelik bir kesinti vukûa gelmişti. Fakat Azerbaycan Bölgesi'nde zuhûr ederek devleti uzun müddet meşgul eden **Bâbek** İsyanı'na gizlice destek verdiğinin öğrenilmesi, dikkatlerin tekrar Bizans'a çevrilmesine sebep oldu. Bu yüzden Halife **Me'mun**, bir taraftan **Bâbek** İsyanı'nı bastırmaya çalışırken, diğer taraftan da O'nu Bizans desteğinden mahrum bırakmak ve bu ezelî rakîbe bir ders vermek üzere, 23 Mart 830 tarihinde Bağdad'dan hareketle Bizans Seferi'ne çıktı. Urfa, Antakya ve Tarsus üzerinden Bizans topraklarına dâhil oldu. O, Orta Anadolu'da fetihlerde bulunurken, oğlu **Abbas** da emrindeki öncü kuvvetlerle Malatya taraflarında fetihlerle meşgul olmaktaydı.

Bizans Ordusu'nun karşılarına çıkmaması sebebiyle

sonbaharın başlaması üzerine Şam'a avdet etti. Kendisi de, Abbasî Devleti gibi birtakım dâhilî kargaşalarla meşgul bulunan Bizans, ancak ertesi yıl toparlanarak bir intikam seferi tertip edebildi. Torosları aşarak Tarsus'a gelen Bizans Ordusu, karşısına çıkan mahallî kuvvetleri mağlub ederek yedi bin İslâm esiri ile geriye çekildi.[73]

Bu durumdan haberdar olan **Me'mun**, 4 Temmuz 831'de tekrar sefere çıkarak Torosları aşıp yeniden Anadolu topraklarına dâhil oldu. **Harun er-Reşid** zamanında fethedilmiş olduğu hâlde az bir müddet sonra tekrar Bizanslılar'a geçmiş olan Heraklea (Ereğli) üzerine varıp burayı yeniden fethetti. O, bugünkü Aksaray ile Niğde arasındaki bölgeyi fethederken öncü kuvvetlere kumanda eden oğlu **Abbas**, Bizans İmparatoru **Theophilos** kumandasındaki ordu ile karşılaşıp bu orduyu müthiş bir sûrette mağlub etti. Bâbek'le gizli bir anlaşma imzalamış olan **İmparator Theophilos**, **Me'mun** nezdine elçi göndererek sulh teklifinde bulundu. Bu teklif, Abbasîler'e yüz bin dirhem ödemek ve bir yıl evvel ele geçirdiği yedi bin esiri teslim etmek mukabilinde **Me'mun**'un fethettiği şehirleri Bizans'a iâde etmesi şeklinde idi. **Me'mun**, bu teklifi reddederek Bizans'la bir sulh anlaşması imzalamaya yanaşmadı. Bununla beraber kış ayları başlamakta olduğundan ileri harekâta devam etmeyerek Şam'a avdet etti.

Ertesi yıl, Mısır'da -daha önce temas etmiş olduğumuz- isyan sebebiyle evveliyetle bu isyanı bastırmak üzere, Mısır üzerine sefer tertip etti. Bu isyanı bastırdı. Ardından 25 Nisan'da Şam'a döndükten sonra tekrar bir Bizans seferi için hazırlıklara başladı. Kısa bir zaman sonra tekrar Anadolu topraklarına girerek karşısına çıkan Bizans ordusunu hezimete uğrattı. Bizanslılar, canlarının bağışlanması şartıyla

73 Taberî- a.g.e., c: III, sh: 1104.

teslim oldular. Bu sırada Lü'lü Kalesi muhâsara edilmiş bulunuyordu. **Me'mun**, yaklaşan kış mevsimi dolayısıyla bu muhâsaranın neticesini beklemeden pek çok Bizans esiri ile Şam'a avdet etti. İmparator, bir heyet göndererek esirlerin karşılıklı olarak mübâdele edilmesi şartıyla sulh teklifini tekrarladı. Bu teklif de **Me'mun** tarafından reddedildi.

*"**Me'mun**'un ölüm yılı olan 218 (833)'de oğlu **Abbas**'ı Tuvana'nın îmarına memur etmesi ve oraya Müslüman ahâliyi yerleştirmesi, Halife'nin bu seferleri fetih seferi olarak düşündüğünü göstermektedir. **Ya'kubî**'de bulunan bir kayıt da bu hususu doğrulamaktadır. Kardeşi **Ebû İshak**'a, oğlu **Abbas**'a ve Bağdad'da yerine bırakmış olduğu **İshak b. İbrahim**'e bulundukları bölgelerden asker toplamaları hakkında verdiği emirler, O'nun daha büyük çapta harekâta girişmek fikrinde olduğunu gösterir. Kendisine sulh için bir daha müracaat edip, ülkesinde mevcud bütün Müslüman esirlerin iâdesini teklif eden İmparatora, İslâmiyet, cizye veya kılıçtan birini tercih etmesi şeklindeki cevabı da, **Me'mun**'un Bizans'a kesin bir darbe indireceğine emin bulunduğunun delilidir.*

***Me'mun**'un Anadolu şehirlerine Araplar'ı iskân gâyesinin tahakkukuna ölümü mânî oldu. Halife, imparatorun elçisine red cevabı verdiği Bedendün (Pozantı) suyu kenarındaki ordugâhında kısa ve ateşli bir hastalıktan sonra vefât etti."*[74]

çç-Kur'ân'ın Mâhiyeti Hakkında Münâkaşalar

Me'mun devrinin en ehemmiyetli hâdiselerinden biri de **"Halku'l-Kur'ân"**, yani Kur'ân'ın yaratılmış (mahlûk) olup olmadığı hususundaki münâkaşalardır. **Me'mun**'un ilk saltanat yılları Horasan'ın Merv Şehri'nde ilmî soh-

74 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 1112.

betlerle geçmiştir. Bu münâkaşalı sohbetlerden edindiği kanaatle, O, bugün artık ortadan kalkmış bulunan **"Mûtezile Mezhebi"**ne inanmıştı. Bu mezhebin, Ehl-i Sünnet'e en aykırı görüşü, Kur'ân-ı Kerim'in **"mahluk"** olduğu iddiasıydı. Halife **Me'mun**'un da bu fâsid iddiayı desteklemesi sebebiyle pek çok Ehl-i Sünnet âlimi hapsedilmiş ve işkencelere tâbî tutulmuştur ki, bunun ilk akla gelen örneği, **"Hanbelî Mezhebi"**nin kurucusu **İmam Ahmed bin Hanbel**'dir.

Mûtezile Mezhebi mensuplarının en çok münâkaşa ettikleri mesele, Cenâb-ı Hakk'ın **"kelâm"** sıfatı idi. Onlara göre, kelâm sıfatını kabul etmek, **"kadîm"**lerin çokluğunu ifade ettiğinden **"tevhid"**e aykırıdır. Bu düşüncenin tabiî neticesi ise, Kur'ân'ın mahlûk olmasıdır. Onlara göre, Kur'ân, ses ve harflerden müteşekkildir. Ses ve harfler ise, Allâh'ın zâtı ile kâim değildir. Öyleyse Allah, Kur'ân'ı **"Levh-i Mahfuz"** veya **Cebrâil**'i yarattığı gibi yaratmıştır. Yaratılmış olduğuna göre de **"mahlûk"**tur.

Ehl-i Sünnet âlimleri ise, bu görüşü kabul etmeyerek Mûtezile Mezhebi mensupları ile uzun münâkaşalar yapmış ve onlara susturucu cevaplar vermiş olmalarına rağmen Halife **Me'mun**'un otoritesini Mûtezile mensuplarından yana kullanmasının bir neticesi olarak pek çok işkence ve hapsedilmelere mâruz kalmışlardır.

Ehl-i Sünnet âlimlerine göre, meselenin kısaca izahı şöyledir:

Allâh'ın sıfatları ve bu arada tabiî olarak **"kelâm"** sıfatı da O'nun zâtının ne ayrı ve ne de gayrıdır. Bunlar, Allâh'ın zâtı ile kâim, ezelî ve ebedîdir. Binâenaleyh Kur'ân da mahlûk değildir.

Bu mesele etrafındaki münâkaşaları sayfalar dolusu nakleden **Muhammed Ebû Zehrâ**, şöyle diyor:

*"**Bu mesele hakkındaki asıl ihtilâf noktası:***

Bu mesele hakkındaki ihtilâfta bir taraf Mûtezilîler, diğer taraf ise fıkıh ve hadis âlimleriydi. İhtilâfın şiddetli dalagaları bizlere, bizzat mevzuu ve bu mevzudaki ihtilâf noktasını unutturmamalıdır.

*Belki de **İmam Ahmed**'in görüşü, fıkıh ve hadis âlimlerinin görüşüyle birleşmekte ve onların görüşünü de bize yansıtmaktadır. Bu sebeple, **İmam Ahmed**'in görüşünü izah etmek, fıkıh ve hadis âlimlerinin görüşünü izah etmek demek olacaktır.*

***İmam Ahmed**'in görüşünü ve Mûtezilîlerin katı tutumlarını izaha girişmeden önce şunu iyi bilmeliyiz ki, **İmam Ahmed bin Hanbel**'in de içlerinde bulunduğu, görüşlerine itibar edilen âlimler:*

a-Kur'ân-ı Kerim'i okumanın hâdis olduğu (sonradan yaratıldığı), onun harflerini telaffuz etmenin (söylemenin) hâdis olduğu hakkında ittifak etmişlerdir.

b-Kur'ân-ı Kerim'de, yazılarla şekillendirilmiş harflerin hâdis olduğunda hiçbir şüphe olmadığı hususunda da ittifak etmişlerdir. Bu âlimler, Kur'ân-ı Kerim'e iki açıdan bakılacağını söylemişlerdir.

1-Bu moktadan hareket edilirse, Kur'ân-ı Kerim'in kaynağına bakış açısı, Kur'ân-ı Kerim'in kaynağının Allah Teâlâ olduğunu, Allah Teâlâ'nın konuşma (kelâm) sıfatının bulunduğunu ve Kur'ân-ı Kerim'in, O'nun kelâm olduğu ortaya çıkar.

2-Kur'ân-ı Kerim'deki harflere ve harflerden meydana gelen kelimelere, kelime ve cümlelerden anlaşılan mânâlara bakış açısıdır.

İşte ihtilâfın esas noktası, bu, son iki bakış açısıdır.

Birinci bakış açısı bakımından Mûtezilîler, Allah Teâlâ'nın konuşma sıfatının olmadığını, çünkü böyle bir

*sıfatın, ancak yaratılanda bulunabileceğini iddia etmişler; Kur'ân-ı Kerim'de Allah Teâlâ'ya konuşma isnad edilen her âyeti, **"Allah Teâlâ, konuşmayı, konuşulan yerde yarattı."** şeklinde te'vil etmişlerdir. Meselâ, Allah Teâlâ'nın **Hz. Mûsâ** ile konuşmasını, **"Allah Teâlâ, konuşmayı ağaçta yarattı."** şeklinde te'vil etmişlerdir.*

*Mûtezilî olmayan fıkıh ve hadis âlimleri ise, Allah Teâlâ'nın **"konuşma"** (kelâm) sıfatının bulunduğunu, bu sebeple Kur'ân-ı Kerim'in Allah kelâmı olduğu, dolayısıyla Kur'ân'ın, diğer yaratılanlar gibi mahlûk olmadığı görüşünü benimsemişlerdir.*

İkinci bakış açısına göre ise, ki bu da Kur'ân-ı Kerim'de okunan harflere ve harflerden anlaşılan mânâlara bakış açısıydı. Mûtezilîler, kendilerine has metotlarla hareket ederek, okunan harflerin ve anlaşılan mânâların, Allah tarafından yaratılan şeyler olduğunu söylemişlerdir.

***İmam Ahmed** ve Ehl-i Sünnet'ten O'nun görüşünü benimseyenler, Kur'ân-ı Kerim'in harf ve mânâlarının, Allah Teâlâ tarafından yaratılan bir mahlûk olmadığını, çünkü bunlar, Allah Teâlâ'nın kelâmının bir dış görüntüsü olduğunu söylemişlerdir."*[75]

8-Ebû İshak el-Mu'tasım (833-842)

a-Şahsiyeti

Hz. Abbas'ın sekizinci batından torunu olan **Mu'tasım, Harun er-Reşid**'in oğludur. Halife olduktan sonra **"el-Mu'tasım Billâh"** ünvânı ile anılmıştır. Annesi **Marida** adlı bir câriyedir.[76] Bu kadının türk asıllı olduğu, bu sebeple de **Mu'tasım**'ın ordusunda anasının kavminden olanlara ağırlık verdiği iddia edilmiştir. Hâlbuki Türkler'in

75 **Muhammed Ebû Zehrâ**- a.g.e., sh: 191 vd.

76 **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VI, sh: 459.

yüksek askerî mevkîlere getirilmesi, O'nun selefi **Me'mun** zamanında başlamıştı. Saltanatının ilk yıllarında idârede İran asıllıları tercih etmesinin Araplar'daki aksülamelini gören **Me'mun**, bilâhare Türkler'e meyletmiş ve Abbasî ordusundaki Türk asıllı askerler, sekiz-on bin kişiye kadar arttırılmıştır.

Mu'tasım, Hilâfet Makamı'na geçtiğinde bu makam için **Me'mun**'un oğlu **Abbas**'ı düşünen orduda isyan çıktı. Askerler arasında büyük itibarı olan **Abbas**, amcasına biat ederek askerlerin çıkardığı kargaşayı bertaraf etti.

794 yılında Bağdad'da Dünya'ya gelmiş olan **Mu'tasım**, tahsil çağında çöle gönderilmiş olduğu cihetle iyi bir tahsil görememiştir. Tarihlerde ümmî sayılacak derecede câhil olduğu kaydedilmektedir. Ağabeyleri **Emin** ve **Me'mun** arasındaki mücâdelede tarafsız kalmıştır. 816 yılında hac emirliği yapmış, 829'da Mısır vâliliğine tâyin edilmişti. Mısır ve Sûriye vâlisi olarak **Me'mun**'un 832 yılındaki üçüncü Bizans seferine, O'nun mâhiyetinde olarak eyâlet askerleri ile katılmış ve başarılar elde etmiştir. İhtimal **Me'mun**, kendi oğlu **Abbas**'a tercihen, bu başarı sebebi ile O'nu veliahd îlan etmiş olmalıdır. Ancak **Mu'tasım**'ın **Abbas**'a tercihle halife olmasında, o sırada ordunun en üst kademelerine yükselmiş olan **Afşin**, **Aşnas** ve **Hakan** gibi türk asıllı kumandanların rolü olduğu da muhakkaktır.

İhtimal bu sebepledir ki, yeni Halife **Mu'tasım**, ordu ve idârede Türk asıllı olanların, hem sayısını çoğaltmış ve hem de en yüksek mevkîlere onları tâyin etmiştir. Hatta bunların ikameti için bir ordu şehri olarak **"Samarra"**yı kurmuş, ayrıca şehvetli arap kızları ile evlenip de cengâverlikleri bozulur mülâhazasıyla Türklerin arap asıllılarla evlenmelerini yasaklamıştır.

Me'mun, kardeşine yapması gereken işler hakkında

yazılı bir vasıyetnâme bırakmıştı. Bunda sürüp gitmekte olan **"Bâbek İsyanı"**nı mutlak bir sûrette halletmesi ve **"halku'l-Kur'ân"** meselesi üzerinde ciddiyetle durulması gibi hususlar vardı.[77] Bu yüzdendir ki, **Mu'tasım**, Mûtezile Mezhebi'nin görüşüne uygun olarak Kur'ân-ı Kerim'in **"mahlûk"** olduğunu kabul etmeyen Ehl-i Sünnet âlimleri üzerindeki hapis ve işkencede selefini bile gölgede bırakacak derecede ileri gitmiştir.

b-Devrinin Vak'aları

aa-İsyanlar

Mu'tasım'ın sekiz buçuk sene süren saltanat devresi, denilebilir ki, baştan başa isyan ve ihtilâllerle geçmiştir. Kendisine selefinden kalan **"Bâbek İsyanı"** ile uğraşmaya vakit bulamadan, yeniden zuhûr eden diğer birçok isyanlar karşı karşıya kaldı.

Hilâfetinin ilk yılında Hemedan ve İsfehan bölgelerindeki Hurremiye Mezhebi mensupları, **Bâbek**'in başarılarından cesaret alarak isyan ettiler. Müslümanlar'ın mallarını yağmalayıp nice nice mâsumu katleden bu âsîler üzerine sevk edilen ordu, önce başarılı olamadı. Nihayet oraya vâli ve kumandan olarak tâyin edilen **İshak bin İbrahim**, bunları mağlub edip pek çoğunu kılıçtan geçirdi. Kaçıp kurtulabilenler, Azerbaycan üzerinden Bizans'a iltică ettiler.

Arkasından **Hz. Hüseyin**'in torunları olan **Muhammed bin Kâsım**'ın isyanı ortaya çıktı. Horasan'da baş gösteren bu isyan, sür'atle genişleyip büyüdü. Horasan halkının büyük çoğunluğu, bu isyana dâhil olduğundan üzerine gönderilen Abbasî ordusu başarılı olamadı. Nihayet üzerine gönderilen **Abdullah bin Tâhir** tarafından bu isyan bastı-

77 Taberî- a.g.e., c: III, sh: 1134 vd.

rılmışsa da **Muhammed bin Kâsım**, Nesa'ya kaçtı. Fakat orasının vâlisi tarafından yakalanarak **Tâhir**'e gönderilip teslim edildi. O da kendisini Bağdad'a gönderdi. Mu'tasım, O'nu hapsetti. **İsa** da, bir yolunu bulup hapisten kaçtı. Fakat bu kaçıştan sonraki hayatı meçhuldür. Zeydîler, O'nun ölmediğine, bir gün **"Beklenen Mehdî"** olarak ortaya çıkacağına inanırlar.

Mu'tasım devrinin isyanlarının biri de Hindistan asıllı **"Zuttlar"**ın isyanıdır. Bunlar, çok eskiden iran ordusunda istihdam edilmiş paralı askerlerdi. İran'ın fethinden sonra müslüman olmuş ve **Haccac** tarafından Basra civarında iskân edilmişlerdi. Bunlar, daha önce 821 tarihinde Halife **Me'mun**'a karşı da başkaldırmış ve te'dip olunmuşlardı. Bu defa 834 yılında on yedi bin kişilik bir topluluk olarak tekrar isyan edip yağmacılığa kalkıştılar. Vâsıt'ı kendilerine karargâh yapan Zuttlar, yedi ay süren bir kuşatmadan sonra teslim oldular. Çoluk çocukları ile birlikte esir edilip Bağdad'a getirilen Zuttlar'ı **Mu'tasım**, Bizans hududundaki kalelere sürgün edip yerleştirdi. Daha sonra 855 yılında bunları esir eden Bizanslılar, hepsini katledip ortadan kaldırmışlardır.

Bu gâile de bertaraf edildikten sonra sıra asıl ehemmiyetli olan **Bâbek** İsyanı'na gelmiş oldu. Halife **Mu'tasım**, vaktiyle Mısır'daki isyanı bastırmakta kendisinden büyük ölçüde istifade etmiş olduğu Türk kumandan **Afşin**'i, 3 Haziran 835 tarihinde **Bâbek** İsyanı'nı bastırmaya memur etti. Emrine büyük bir ordu vererek O'nu Azerbaycan, Ermeniye ve Cibâl Bölgesi'ne umûmî vâli tâyin etti. Ordusu ile Berrend'e gelip yerleşen **Afşin**, 835-836 kışını orada geçirdi. Fakat boş durmayarak etrafa saldığı casuslar sayesinde **Bâbek** hakkında gerekli bütün bilgileri topladı. **Afşin**, Halife'nin **Boga el-Kebîr** kumandası altında zengin zahî-

re hamûlesi ile birlikte gönderdiği takviye kuvvetlerinden **Bâbek**'i dolaylı olarak haberdar etti. O'nun, bu iki kuvvet bir araya gelmeden saldıracağını tahmin etmişti. Bu tahmin doğru çıktı. Yardım kuvvetlerine saldıran **Bâbek, Afşin**'in aldığı tedbir sâyesinde iki ateş arasında kaldı. Müthiş bir hezimete uğrayan **Bâbek**, güçlükle el-Bazz Şehri'ne kaçabildi. Fakat **Afşin**, O'nun peşini bırakmadı.

Tehlikeli bir durumda olan **Bâbek**, Bizans İmparatoru'na bir mektup yazarak kendisini rahatlatmak üzere, İslâm topraklarına saldırmasını teklif ettiyse de, bundan hiçbir netice hâsıl olmadı.

Diğer taraftan arazinin dağlık olması sebebiyle **Afşin**, ihtiyatlı hareket ediyor ve bu sebeple de netice almak gecikiyordu. Bu durumda **Afşin**'in askerleri arasında huzursuzluklar başgösterdi. **Afşin**'in karargâhı ile el-Bazz arasında derin bir vâdi vardı. Etrafsa, gâyet sık ormanlıktı. **Afşin**, ânî bir baskına uğramaktan korkuyordu. Nitekim **Bâbek**, bu sûretle birkaç kere şansını denemişse de, **Afşin**'in aldığı tedbirler sebebiyle başarılı olamadı.

Nihayet **Bâbek** zaman kazanmak maksadıyla bizzat Halife'nin imzalayacağı bir emannâme getirildiği takdirde teslim olacağını bildirdi. **Afşin**, bu teklifi kabul etti. Fakat tam o sırada el-Bazz'a diğer bir cihetten hücum eden **Beşir el-Türkî**'nin kumandası altındaki kuvvetlerin şehre girdikleri haberi geldi. Bunun üzerine **Afşin**'in ordusu da umûmî bir sûrette taarruza geçti. Lâkin el-Bazz'ı sokak sokak fethetmek mecburiyetiyle karşılaşıldı. Şehirde yer yer çıkan yangınların kargaşasından istifade eden **Bâbek**, kaçıp canını kurtardı. Lâkin tâkip edilerek yakalandı ve Bağdad'a getirildi.

*"**Afşin**, Samarra'ya girmeden önce Halife'nin oğlu **Vâsık** ve diğer devlet erkânı tarafından büyük bir merâsim-*

*le karşılandı. Halife tarafından hil'at ve çeşitli hediyeler verildi. **Bâbek**, Bâbu'l-Âmme'de bir taht üzerinde oturan Halife **Mu'tasım**'ın huzuruna getirildi. Halife, derhal cellâdı çağırtarak **Bâbek**'in önce kolları ve bacaklarını, sonra da başını kestirerek idam ettirdi. **Bâbek**, uzun süre devam eden mücâdele hayatının da gösterdiği gibi irâdeli, metin ve azimkâr bir karaktere sahip bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Öldürülürken bir kolu kesildiği zaman ölümün soldurduğu yüzünün korkudan sararmadığını anlatmak için vücudunda akan kan ile yüzünü boyaması O'nun metânetini göstermektedir."*[78]

Bâbek'in bu sûretle ortadan kaldırılması, isyan ve ihtilâllerin nihayet bulmasına yetmedi. Zira bu sırada süregelen Arap-İranlı çatışmasına, bir de devlette yıldızı parlayan Türkler'e karşı ciddî bir kıskançlık eklendi. Diğer taraftan **Mu'tasım**'ın Hilâfet Makamı'na geçişi esnasında askerlerin **Me'mun**'un oğlu **Abbas**'a taraftar oldukları, bu durumda çıkması muhtemel bir kargaşanın O'nun gelip amcasına biat etmesiyle önlenebildiğini evvlece ifade etmiştik.

Bu durumu hatırında tutan **Mu'tasım**, yeğenini bir kenarda âtıl bir sûrette tutarak O'nun asker üzerindeki Bizans muhârebelerinde edindiği itibarı külleyip unutturmak yolunu tutmuştu. Bu sebeple O da kırgın ve muhâlifler arasında yer almış bulunuyordu. Türkler'in yükselişi ile devlette sönük bir mevkîde kalan bazı Arap ve İranlı kumandanlar, O'nun etrafında toplanmaya başladılar ve gizliden gizliye O'na biat ettiler. Bunlar, kısa zamanda ordu içinde de dal budak sararak emellerine ulaşmak için başta Halife **Mu'tasım** olmak üzere, **Afşin** ve **Aşnas** gibi türk kumandaları bir sîikastle ortadan kaldırmak kararı aldılar.

78 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: III, sh: 209.

Bâbek isyânının bastırılmasından sonra rahat bir nefes alan **Mu'tasım**'ın Bizans'a karşı 1 Nisan 838 tarihinde tertiplediği Amorion Seferi esnasında Gülek Boğazı geçilirken bu sûikasdı gerçekleştirme teklifi, **Abbas** tarafından reddedildi. Bizans'a karşı zafer kazanıldıktan sonra ganimetlerin dağıtılması esnasında bir karışıklık çıkararak düşündükleri sûikasdi gerçekleştirmek üzere yaptıkları teklif, **Abbas** tarafından bir kere daha reddedildi. Ancak bunların hareketlerinden şüphelenen **Aşnas**, yaptığı bir tahkikat ile sûikastçıların bütün plânlarını ortaya çıkardı. Bunun üzerine *"Halife **Mu'tasım**, **Abbâs**'ı **Afşin**'e, ihtilâl teşebbüsünün elebaşlarından **Uceyf**'i **İnak**'a ve **Ahmed**'i de **Aşnas**'a teslim edrek onların cezalandırılmalarını emretti. Menbic'e gelindiği zaman **Abbas** susuzluktan öldü. Çünkü O'na su verilmesi yasaklanmıştı. **Amr** ise, Nusaybin'de diri diri bir çukura atılarak ölüme terk edildi. Diğerleri de fecî şekilde öldürüldüler. Bu isyan teşebbüsü, Türkler'e karşı olan grupun zayıflamasına ve buna mukabil Türk nüfûzunun devlet idâresinde daha da artmasına yardım etti."*[79]

Bu sûikasd teşebbüsünün böylece bertaraf edilmesiyle de isyan ve ihtilâller nihayete ermedi. 839 yılında bu defa Mecûsî prensi **Mazyar**'ın Taberistan'daki isyanı ile karşılaşıldı. **Mazyar, "Karinîler"** denilen kadîm bir âileye mensuptu. Oranın vâlisi **Abdullah bin Tâhir**'le arasında ihtilâf çıkmış ve bu sebeple vergi vermemeye başlamıştı. Bazı tarihçilere göre, **Mazyar**, Türk kumandan **Afşin**'in telkin ve tavsiyesi üzerine Taberistan'ın dağlık kısmına çekilerek kalabalık âile efrâdı ile isyan etmiştir. Aslında O, Arap hâkimiyetinden kurtulmaya çalışan bir İranlı idi. Dedelerinin de bu istikamette hareketleri görülmüştü. Üzeri-

79 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 1257 vd; **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VI, sh: 429 vd.

ne gönderilen kuvvetlere yenilerek esir edildi ve Bağdad'a getirildi. Burada kendisinin **Afşin** tarafından isyana teşvik edilmiş olduğunu söylemesi üzerine, bu değerli kumandan hapsedildi ve hapiste vefât etti. **Mazyar** ise, dövülerek öldürüldü.

Afşin, gerçi daha sonra hapisten çıkarılarak muhâkeme edilmişse de bu mahkeme heyeti tamamen O'nun muhâliflerinden müteşekkil olduğu cihetle O'nun suçlu bulunarak hapiste vefâtını haklı görmek mümkün değildir. Belki de **Mu'tasım** şöhret ve itibarın zirvesine ulaşan bu dirâyetli kumandandan çekinmekte olması sebebiyle O'na böyle fecî bir son takdir ve tatbik etmiştir.

Sonradan hakkında asılsız pek çok itham ve iftira ileri sürülen **Afşin**'in itibarına gölge düşürebilecek bir tek vak'a ileri sürülebilir. O da **Bâbek** isyanını bastırdıktan sonra akrabalarından **Mengü-çür** adında birini Azerbaycan'a vâli tâyin etmesi ve O'nun da bilâhare devlete isyan etmiş olmasıdır. Kolayca bastırılan bu isyan, Halife **Mu'tasım** devresini baştan başa işgal eden başkaldırmaların en sonuncusudur.[80] (839-840)

bb-Bizansla Mücâdeleler

Halife **Me'mun**'un vefâtı üzerine Bizans Abbasî münâsebetlerinde dört senelik bir durgunluk yaşandı. Bu durum, **Bâbek**'in Bizans'ı tahrik etmesi üzerine 837 yılında bozuldu. Bizans imparatoru **Theophilos**, bilâsebep büyük bir ordu ile İslâm ülkesine saldırıya geçti. İstanbul'dan yola çıkan bu ordu, Anadolu'da iki kola ayrıldı. Bunlardan biri, Güneydoğu Anadolu üzerine yöneldi.

İmparator'un kumanda ettiği asıl kuvvetler, Zibatra (bugünkü Doğanşehir)'yı kuşatıp ahâliyi kılıçtan geçirdi.

80 **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VI, sh: 442.

Oradan Malatya'ya geldi. Zibatra'nın âkıbetine uğramaktan korkan Malatyalılar, karşı koymayarak katliâmdan kurtuldular. Fakat Fırat Nehri'nin iki kıyısındaki şehir ve kasabalar tamamen yakılıp yıkıldı. Ahâlisi esir edildi.

Bu sırada **Bâbek**'in yakalandığını öğrenen Bizans imparatoru, serbest kalan Abbasî ordusunun üzerine gelmesinden endişe ederek daha ileriye gitmeyip geri döndü. Erzurum üzerine sevk ettiği kuvvetler ise, kendisi gibi başarılı olamadı. Erzurum Kalesi'ni oldukça tahrip etmişken geriye çağrıldı. İmparator, İstanbul'da büyük zafer alayları ile karşılandı.[81]

"Zibatra ve diğer şehirlerin tahribi ve halkının katledilmesi, İslâm Âlemi'nde büyük heyecan uyandırdı. Halife **Mu'tasım**, derhal mukabil sefere çıkmak istedi ise de **Bâbek** üzerine gönderilen birlikler henüz merkeze dönmemişlerdi. Üstelik mevsim de böyle bir seferin yapılmasına elverişli değildi. Bununla beraber Sugur ahâlisini teskin etmek için **Uceyf bin Anbase** komutasındaki bir orduyu yardıma gönderdi.

837-838 kışını hazırlıklarla geçiren Halife **Mu'tasım**, 1 Nisan 838 tarihinde Samarra'dan hareket etti. Seferin hedefi, Amorion (Ammuriye) idi. Ordunun miktarı hakkında verilen mübâlağalı rakamlardan da anlaşılacağı gibi, sayıca çok kalabalıktı. Seferin gâyesi ise, Zibatra'nın öcünün alınması idi. Abbasî birlikleri iki koldan Anadolu'ya girecekti. **Afşin** idâresindeki otuz bin kişilik kol, Malatya taraflarından ilerlerken, bizzat **Mu'tasım**'ın başında bulunduğu ana kısım ise Tarsus ve Gülek Boğazı yoluyla Anadolu'ya nüfuz edecekti. Halife'nin harekete geçtiğini öğrenen **Theophilos**, İstanbul'dan hareket ederek Eskişehir'de karargâh

81 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 1234; **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VI, sh: 417 vd.

kurdu.

Buradan Amorion'un müdâfaasını takviye etmek için yardımcı kuvvetler gönderdikten sonra yürüyüşüne devam etti. İslâm birliklerinin ilk hedefi, Ankara idi. Burada **Mu'tasım, Afşin** ile birleşecek ve beraberce Amorion üzerine yürünecekti. 19 Haziran'da Tarsus'tan hareket eden **Mu'tasım**'ın öncü kuvvetleri komutanı **Aşnas**, önden giderek ordunun emniyetini temin etmekte idi. **Aşnâs** ele geçirdiği esirlerden Bizans imparatorunun **Afşin** tarafından mağlup edilerek İstanbul'a döndüğünü öğrendi. **Mu'tasım**'dan tekrar yardımcı kuvvetleri alan **Aşnas**, Ankara'ya gelerek burasını ele geçirdi. Bir gün sonra **Mu'tasım** ve kısa bir zaman sonra da **Afşin**, Ankara'ya ulaştılar.

İmparator Theophilos, Kızılırmak sâhiline geldiği zaman, Halife kuvvetlerinin bir kısmının Armeniakon tarafından ülkesine girdiğini öğrendi. Önce bu birlikleri bertaraf ettikten sonra Halife'yi karşılamaya karar vererek doğuya doğru hareket etti. **Afşin** ile **Theophilos**'un birlikleri, Yeşilırmak'ın güney kısmındaki Dazmana (Bugünkü Kazova)'da karşılaştılar. Temmuz 838 tarihinde başlayan muhârebenin ilk anlarında Bizans kuvvetleri gâlip durumda idiler. Fakat **Afşin**'in ordusunda bulunan on bin kadar Türk askerinin düşman üzerine ok yağdırması, muhârebenin kaderini müslümanlar lehine değiştirdi. İmparator gece karanlığından istifade ederek canını zor kurtarabildi. Artık halifenin karşısına çıkacak kuvveti kalmamıştı. **Mu'tasım**'a elçiler göndererek sulh talebinde bulundu ise de, halife, ancak sulh görüşmelerine Amorion'un fethinden sonra başlanabileceğini bildirmesi üzerine çaresizlikler içinde merkezine döndü.

İslâm birlikleri birkaç gün Ankara'da kaldıktan sonra yeniden tanzim edilerek Amorion'a doğru hareket etti.

Sağ kanat kuvvetlerine **Afşin**, sol kanat kuvvetlerine **Aşnas**, merkeze ise **Mu'tasım** komuta ediyordu. Ankara'dan hareketten bir hafta sonra İslâm birlikleri Amorion önüne geldiler. Muhâsara, 1 Ağustos 838 tarihinde başladı. Şehrin surları, komutanlar arasında taksim edilerek hücum mahalleri tespit edilmiş oldu. Her komutan kendisine ayrılan mahalde faaliyet gösteriyordu. Ordunun yanında mancınık gibi muhasara âletleri de bulunuyordu. Halife kuvvetlerinin bütün güçleriyle hücum etmelerine rağmen sûrun kuvvetli olması ve mahsurların iyi müdâfaa etmeleri neticeyi geciktiriyordu. Nihayet sûrun zayıf noktası tespit edilerek mancınıklar bu kesimi dövmeye başladılar. 12 Ağustos 838 tarihinde Amorion, **Mu'tasım** tarafından fethedildi. Bol miktarda esir ve ganimet ele geçirildi.

Bir müddet Amorion'da kalan **Mu'tasım, Theophilos**'un sulh talep eden ikinci elçi heyetinin isteklerini de reddettikten sonra Konya-Ereğli ve Tarsus üzerinden Samarra'ya döndü. Amorion seferi, Bizans'a karşı girşilen ve başarı ile neticelenen büyük seferlerden birisidir."[82]

Bu sefer sonunda Bizans'ın sulh talebinin reddedilmesi, **Mu'tasım**'ın bu harekâta devam etmek niyetinde olduğunu göstermekteydi. Fakat sefer esnasında yeğeni **Abbas** etrafında toplanmış olan bazı kumandanların kendisine karşı bir sûikast tertibinde bulunduklarının ortaya çıkması üzerine geriye dönmek mecburiyetinde kaldı. Seferi müteâkip önce **Mazyar**'ın, sonra da **Mengü-çür**'ün isyanları **Mu'tasım**'ın bu emelini gerçekleştirmesine mânî teşkil etti. Üstelik 841 senesi sonlarına doğru müthiş bir hastalığa yakalandı. Üç-dört ay bu hastalıkla pençeleştikten sonra 5 Ocak 842 tarihinde vefât etti. Öldüğünde kırk sekiz yaşında idi.

82 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: III, sh: 221 vd.

Tarihçiler, az tahsil görmüş olmasına rağmen şiir ve inşâ kabiliyeti olduğundan bahsederler. İyi kalpli, hoş sohbet ve cömert olduğuna dâir menkıbeler çoktur.

Ayrıca devlet idâresinde tutumlu hareket ettiğinden hazineyi ağzına kadar dolu bırakmış ve Dicle ile Fırat nehirlerinde açtırmış olduğu sayısız kanallarla ülkenin zirâî gelirlerinde müthiş bir artış gerçekleştirmiştir.

9-Ebû Câfer Hârun Vâsık (842-847)

a-Şahsiyeti

Mu'tasım'ın vefâtı üzerine Hilâfet Makamı'na geçen **Vâsık**'ın kuvvetli bir şahsiyeti olduğu hususunda tarihçiler ittifak hâlindedir. Akıllı ve dirâyetli biriydi. Babası, her vesile ile O'nu Bağdad'da kendi yerine vekil bırakmıştır. Anası **Karatis** adında rum asıllı bir câriyedir.

O'nun beş yıl, yedi ay süren saltanatı, Abbasî tarihinde ehemmiyetli bir devir olmamıştır. Dînî işleri veziri **Muhammed bin Abdülmelik** ile Başkadı **Ahmed bin Ebû Duad**, askerî işleri ise **Aşnas et-Türkî** ile **İnak et-Türkî (İtak)** mutlak bir selâhiyetle yürütmüşlerdir. **Vâsık** da amcası **Me'mun** ve babası **Mu'tasım** gibi Mûtezile Mezhebi'ni mutaassıbâne bir sûrette tuttuğundan dolayı Ehl-i Sünnet âlimleri üzerindeki baskı ve şiddet, O'nun zamanında da devam etmiştir.

Bununla beraber sanat ve ticâreti teşvik etmiştir. Kendisi de şâir ve mûsikîşinastı. Pek çok bestesi olduğu rivâyet edilmektedir. Bu rivâyetler arasında O'nun zamanında Abbasî ülkesinde tek bir dilencinin bulunmadığı hususu da vardır.[83] Tarihte **"Vâsık Billâh"** olarak anılır. 11 Ağustos 847 tarihinde vefât ettiğinde 36 yaşında idi.

---

83 **Taberî**- a.g.e., c: V, sh: 291.

b-Devrinin Vak'aları

Mu'tasım'ın vefâtı sırasında Şam'da yerleşmiş bulunan **"Kays Kabîlesi"** saltanat değişikliğinden istifade maksadıyla isyan etmişse de üzerlerine gönderilen ordu tarafından bu isyan kolayca bastırılmıştır. Aynı zamanda Filistin'de başkaldırmış olan **Ebû Harb el-Mubarka** da bertaraf edilip sükûnet temin olunmuş ve her tarafca **Vâsık**'a biat edilmişken 845 yılında Hicaz Bölgesi'nde oturan **"Süleym Kabilesi"** mensupları isyan ederek yağmagirliğe başladılar.

Medine vâlisi, mahallî güçlerle bu isyanı bastırmaya muvaffak olamadı. Üzerlerine gönderdiği kumandan **Hammad**, âsîler tarafından öldürüldü. Bu başarıdan sonra cesaretleri artan âsîler, Mekke-Medine yolunu kapatıp buradan geçişlere engel oldular. Kendilerine karşı çıkanları kılıçtan geçirerek etrafa dehşet salmaya başladılar. Süleym Kabilesi'nin bu isyanını kendilerine örnek alan **"Benî Hilâl"**, **"Benî Murre"** gibi kabileler de ayrı ayrı isyan bayrağını kaldırdılar. İsyan, bu sûretle bütün Arabistan'a yayılmak istidâdı gösterince Samarra'dan üzerlerine **Boga** kumandasında bir ordu sevk edildi. Bu ordu, kısa bir zamanda âsîleri mağlup ederek elebaşlarını kılıçtan geçirmeye, diğer bir kısmını da Medine'de hapse tıkmaya muvaffak oldu.

Arabistan'da ikinci bir isyan bölgesi olan Yemâme üzerine yönelen ve **"el-Kebîr"** diye anılan **Boga**, **"Benî Dâbbe"** ve **"Benî Numey"** kabilelerinin de itaatini sağladıktan sonra 847 Eylül'ünde Samarra'ya geri döndü.[84]

"Halife **Vâsık** devrinde Bizans'a karşı büyük bir deniz seferinin yapıldığı hakkında Bizans kaynaklarında geniş ve mübâlağalı bilgilerin bulunmasına rağmen İslâm kaynak-

84 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 1357 vd; **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VII, sh: 24 vd.

ları bu konuda en ufak bir bilgi vermemektedir. Zikredilen kaynaklara göre, Müslümanlar, Amorion'a karşı kazandıkları kesin zaferi müteâkip deniz yoluyla İstanbul üzerine bir sefer yapma hazırlığına giriştiler. Birkaç yıllık hazırlıklardan sonra 842 yılında dört yüz parçadan ibâret donanma, **Apodinar (Ebû Dinar)** komutasında hareket etti. Fırtınanın yaklaştığının öğrenilmesi üzerine Bizans başşehrinde müdâfaa hazırlıklarına başlandı. Fakat İslâm donanması, Kırlangıç burnu (Selidonia, Selidon burnu) açıklarında korkunç bir fırtınaya tutularak mahvoldu. Ancak yedi gemi Suriye sâhillerine dönebildi.

Müslümanlar'ın felâketle neticelenen bu seferinden sonra Bizans imparatoru, saray erkânından **Theoktistos** komutasındaki donanmayı Girit üzerine gönderdi. 18 Mart 843 tarihinde İstanbul'dan hareket eden donanma, Girit önlerine gelerek demirledi. Girit'teki Müslümanlar, gelen Bizans donanması karşısında tutunamayacaklarını anlayarak bir harp hîlesine başvurdular.

Theoktistos'un birlikleri arasında İstanbul'da karışıklıkların çıktığı ve hatta imparatorun tahttan indirildiği şâyiasını yaydılar. **Theoktistos**, ordusunun büyük bir kısmını Girit önlerinde bırakarak kendisi İstanbul'a döndü. Başsız kalan ordu Müslümanlar tarafından imhâ edildi. Girit'teki bu başarısızlığa rağmen **Theoktistos**, imparatoriçe **Theodora** tarafından Anadolu'ya karşı gönderilen ordunun komutanlığına getirildi. Bizans ordusu, kesin olarak yeri tâyin edilemeyen fakat Orta Anadolu'da olduğu tahmin edilen Mavropotamos yakınında Müslümanlar karşısında ağır bir mağlubiyete uğradı.

Halife **Vâsık**, Bizans'a karşı kazanılan bu son başarılara rağmen harbin devamına taraftar değildi. Nitekim 845 yılında Bizans elçisinin Samarra'ya gelerek iki tarafın elin-

de bulunan esirlerin değiştirilmesi teklifini memnuniyetle kabul etmiştir. Hattâ kendisi de **Ahmed b. Ebû Kuteybe** adlı birisini İstanbul'a göndererek imparatora mukabelede bulundu. Esirlerin mübâdelesi, daha önce de olduğu gibi Silifke ile Tarsus arasında iki devlet arasında hududu teşkil eden Lamis (Göksu) suyu üzerinde yapıldı. Esir mübâdelesinin hemen arkasından **Ahmed b. Said b. Selm b. Kuteybe,** Anadolu'ya bir akın yaptı. Ancak mevsimin kış olması yüzünden başarılı bir netice elde edemediği gibi epeyce de kayıp verdi. Ancak dönerken bir miktar sığır ve koyun ele geçirmiştir.

Halife **Vâsık** devrinde Sicilya ve İtalya'ya yapılan seferler ekseriyetle Kuzey Afrika'dan sevk ve idâre ediliyorlardı. Sicilya'nın fethinde ve buradan İtalya'ya karşı girişilen askerî harekâtta başrolü, 800 yılından itibaren ismen Abbasî halifelerine bağlı olmakla beraber tamamen müstakil hareket eden Ağlebîler oynuyorlardı. Bu arada doğudan gönderilen birliklerin de bu seferlere katıldığı bilinmektedir. 228 (842-843) yılında **Fazl b. Câfer el-Hemedânî** komutasında Müslüman ordusu Sicilya'nın Messina Şehri'ni kuşattı. Bu kuşatmada Napoli Şehri müslümanların safına katıldı. **Fadl,** bütün gayretlerine rağmen şehri bir türlü zaptedemiyordu. Bunun üzerine gizlice bir birliği arkadan şehre gönderdi. Kendisi de deniz tarafından muhâsarayı sürdürüyordu. Kara tarafından hiç ummadığı bir taarruza uğrayan Messina iki ateş arasında kaldığını görerek mücâdeleden çekildi ve şehir, Müslümanlar'ın eline geçti. Yine aynı yıl, Meskân adlı şehir müslümanlar tarafından fethedildi. 845 yılında ise, adanın güney doğusunda sarp kayalar üzerine kurulmuş olan Modica Şehri düştü. 232 (846-847) yılında ise, adanın doğusundaki şehirlerin önemlilerinden biri olan Leontini kısa bir muhâsaradan sonra **Fadl**'ın eline geçti.

Sicilya'da bu fetihler devam ederken İtalya'daki krallıklar arasındaki anlaşmazlıklar müslümanların İtalya'ya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Beneventum kralı **Radelsis,** kendisine bağlı olan Calabria ve Apulia'yı zabtetmiş olan Sikenolf'a karşı Sicilya'daki Araplar'dan yardım istedi. Müslümanlar, 841 yılında İtalya'ya geçerek Bari'yi zaptettiler. Ancak Napoli konsülü **Sergius,** 845 yılında Araplar'a karşı başarılı bir askerî harekâtta bulunarak onları Sicilya'ya çekilmeye mecbur etti. Fakat ertesi yıl, Araplar, tekrar İtalya'ya geçerek Napoli yakınındaki Miseno (Misenatium) şehrini zabtettiler. Buradan Roma üzerine ilerlemeye başladılar. Yaklaşan bu müslüman tehlikesi karşısında **Papa IV. Greguar,** Tiber Nehri ağzında tahkîmat yaptırdı. Ostia'da bir kale inşâ etti ve Roma'nın etrafına bir hendek kazdırdı. Ağustos 846'da müslümanlar, Tiber Nehri ağzında göründüler. Bütün bu savunma tedbirlerine rağmen Roma'nın müslümanların eline geçmesi pek zor değildi. Şehir surları önüne kadar ilerlediler, fakat bilinmeyen bir sebeple aldıkları bol miktardaki ganimetle yetinerek geri çekildiler."[85]

Bu hâdiselerden az sonra Halife **Vâsık** vefât etti. Ölmeden önce şu beyitleri söylemiş olduğu rivâyet edilmiştir:

"Ölüm insanlar arasında ortak bir özelliktir.
Ondan ne halktan biri, ne de hükümdar kurtulabilir.
Yokluk çekenlerin fakirlikleri onlara zarar vermemiştir.
Zenginlerin de malları onları ölümden kurtaramamıştır."

Anlatıldığına göre, ölmeden evvel üzerinde uzandığı yatakların ve sergilerin kaldırılmasını emretmiş, sergiler dürülüp katlanınca yanağını yere, toprağa yapıştırıp şöyle demeye başlamıştı:

85 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: III, sh: 227 vd.

"-Ey mülkü ve hükümranlığı zeval bulmayan Allah! Mülkü, hükümdarlığı sona erip zevâl bulana merhamet eyle!.."[86]

10-Ebu'l-Fadl Câfer el-Mütevekkil (847-861)

a-Şahsiyeti

Halife **Vâsık**, ölmeden önce kendisine bir veliahd tâyin etmemişti. Bu sebeple O'nun ölümü üzerine sarayda geniş bir meşveret meclisi toplandı. Bu mecliste ekseriyet O'nun oğlu **Muhammed**'i tercih etmişse de Türk kumandanlar bu tercihe karşı çıktılar. O sırada çocuk yaşta olan **Muhammed**'e muhâlif bir tavır takınarak **Mu'tasım**'ın oğlu **Câfer**'e biat edilmesini istediler. Ordu, tamamen türk kumandanlar elinde olduğundan bu görüş tervic olunarak **Câfer b. Mu'tasım'a "el-Mütevekkil Alellâh"** ünvânı ile biat edildi.[87] O sırada Câfer, 26 yaşında bulunuyordu. Anası **Şücâ** adında Harezmli bir câriye idi.

İlk icraat olarak yayınladığı bir emirnâme ile Mûtezile Mezhebi'ni yasakladı. Bu mezhebe mensup olanları devlet kademelerinden çıkardı. Hattâ ileri gelir Mûtezilîler'in mallarını müsâdere etti. Böylece **Me'mun** zamanında başlayıp babası **Mu'tasım** ve ağabeyi **Vâsık** zamanlarında devam eden Ehl-i Sünnet âlimleri üzerindeki baskı ve zulümler nihayet buldu. Aksine Mûtezile mezhebi mensupları tâkip edilip cezâlandırılır oldu.

Kur'ân-ı Kerîm'in mâhiyeti hakkındaki münâkaşalar, **"halku'l-Kur'ân"** meselesi ve vaazlarda felsefî bahislerin anlatılması yasaklandı. **Hz. Ali** taraftarlığı yapanlara karşı gâyet sert bir tavır alındı. **Hz. Hüseyin**'in kabri civarındaki evler yıkılıp yok edildi. Ülkede yaşayan Hıristiyanlar'ın

86 İbnü'l-Esîr- a.g.e., c: VII, sh: 33.
87 İbnü'l-Esîr- a.g.e., c: VII, sh: 37.

sokağa çıktıklarında boyunlarında haç bulunması, evlerinin kapılarına onların mensubiyetlerini gösteren muayyen bir işâret konulması emredildi.

Mütevekkil yüksek askerî mevkîleri ellerinde bulunduran türk kumandanlar sâyesinde Hilâfet Makamı'na geçmiş olmasına rağmen, zamanla onların sahip oldukları güç ve itibardan rahatsız olmaya başlamıştır. **Aşnas et-Türkî**'nin 844 yılı nihayetlerinde vefât etmesi üzerine O'nun yerine yine bir Türk kumandan olan **İnak et-Türkî (İtak)** geçmişti. Halife, ordularının başkumandanı, birçok bölgenin umûmî vâlisi ve halifenin başmüşâviri (hacîb) olarak devlette bir nevî hükümdar durumundaydı. O'nun bu yüksek otoritesinden rahatsız olan **Mütevekkil**, hacca gitmek için istediği müsaadeyi vermek ve kendisine hil'at giydirmekle beraber, Bağdad muhâfızına gizlice bir mektup yazarak dönüşünde O'nu Bağdad'da bir yolunu bulup öldürmesini emretmişti. Öyle de yapıldı. Bağdad muhâfızı **İshak**, hac dönüşü **İnak et-Türkî**'yi evinde ağırlamış, adamlarını sağa-sola gönderdikten sonra aldığı tertibatla O'nu öldürmüştür.

İnak et-Türkî'den sonra, O'nun yerine geçen **Vâsıf** da bir türktü. Üstelik **Mütevekkil**, kendisinin **Vâsık**'ın oğluna tercih edilerek halife seçilmesinde en büyük rolü oynamış bulunan **Vâsıf**'dan da rahatsızlık ve endişe içindeydi. Esâsen O, daha bu makama seçildiği gün, dağıtılan **"cülüs bahşişi"**nde türk olanlara daha fazla para vererek iltifatta bulunmuştu. Buna rağmen Türk kumandanların kendisini gölgelemesinden rahatsız olan **Mütevekkil**, Samarra'dan uzaklaşmak üzere Şam'a yerleşmek teşebbüsünde bulunmuşsa da burasının havasını beğenmeyerek tekrar Bağdad'a dönmüştür.

"Mes'ûdî, Mütevekkil'in Dımaşk'a gidişi ve orada

meydana gelen hâdiseler hakkında, başta ***Taberî*** *olmak üzere diğer kaynaklarda verilen bilgilerden, daha tafsîlâtlı bilgi vermektedir.* ***Mütevekkil****, Dımaşk'a geldiği zaman Türkler ile arası iyice açılmıştı. Türkler, önce atıyye verilmesini istediler; daha sonra, silâhlarını çekerek gösterişe başladılar. Para verileceği kendilerine bildirilince, Irak'a dönmek istediklerini ileri sürdüler. Türkler,* ***Mütevekkil****'i öldürmeye karar verdiler, fakat* ***Boga el-Kebir****'in aldığı tedbirler neticesinde gâyelerine erişemediler. Bunun üzerine bir hîle ile* ***Boga*** *ile Halife'nin arasındaki güveni sarsmaya gayret ettiler. Halifenin çadırına attıkları bir mektupta,* ***Boga****'nın kendisini öldüreceğini yazdılar. Bunun üzerine* ***Mütevekkil****, Irak'a dönmekte acele etti ve* ***Boga****'yı da Bizans'a sefer yapmaya memur ederek, kendisine sâdık bir komutanın himâyesinden mahrum kalmış oldu.*

Görülüyor ki, ***Mütevekkil****'in Samarra'yı terk edişi ve Dımaşk'ta kısa bir müddet ikametten sonra tekrar Samarra'ya dönüşü, tamamen Türkler ile olan münâsebetlerinin bozulmasından ileri gelmektedir. Halife'nin kendisine melce'ararken Dımaşk'ı seçmesi son derece mânâlı ve yerinde bir hareketti. Emevî hilâfetinin merkezi olan bu şehir, aynı zamanda Arap milliyetçiliğinin de merkezi idi."*[88]

Mütevekkil'in devri, Abbasîler'in gerilemeye başladığı ilk merhale olmuştur. Zira O'nun ayyaş denilecek derecede içkiye düşkün olması sebebiyle mevcud olan muhâlefete türk aleyhtarlığı da eklenince **Mütevekkil** için tehlike büyüdü. Buna ilâveten O, oğulları **Muntasır**, **Mu'tezz** ve **Müeyyed**'i birinci, ikinci ve üçüncü veliahd olarak îlan etmişken bu durumu değiştirip **Mûtezz**'i birinci veliahd yapıp **Muntasır**'a kötü davranmaya başladı.

Şam dönüşü Türkler'le arasındaki ihtilâfı sertleştiren

88 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: III, sh: 234.

Mütevekkil, 861 yılında kendisinin Hilâfet Makamı'na geçmesinde en büyük rolü oynamış bulunan **Vâsıf**'ın mallarını müsâdere ettirdi. Diğer taraftan **Muntasır**'a karşı aşağılatan bir tavır aldı. Hattâ O'nu öldürtmeye teşebbüs etti. Askerî meslekten olmayan bazı türk beylerinin **Mütevekkil**'in safında yer alması O'nu kurtarmaya yetmedi. Nihayet Aralık 861'de sarayında içkili bir âlem yapmakta olan **Mütevekkil**'e karşı bir baskın düzenleyerek O'nu öldürdüler. Bu sırada **Mütevekkil**, 39 yaşında idi.

Mütevekkil'in bu sûretle kendi muhâfızları tarafından katledilmesi, İslâm tarihine bir ilk olarak vâkî olmuş, bundan sonra Abbasî hükümdarları bir daha eski maddî ve mânevî kudretlerini elde edememişlerdir.

b-Devrinin Vak'aları

aa-İsyanlar

İçkiye düşkünlüğü sebebiyle devlet dizginlerini elinde tutmakta zorlanan, alenî kitlelere karşı sert bir tutum sergileyen ve hele hele Türk kumandanların nüfuzlarını kırmaya çalışan **Mütevekkil**'in onbeş senelik saltanatı tamamen iç huzursuzluklarla geçmiştir. İlk isyan, 848 yılında Azerbaycan'da **Muhammed bin Buays** tarafından başlatıldı. Mesend yakınındaki iki kaleyi tahkim ederek buraya yerleşen **Buays**'a karşı oradaki Abbasî vâlisi başarılı olamadı. Merkezden gönderilen on bin kişilik ordu da kalelerin iyice tahkim edilmiş olması, içlerinde bol su ve yiyecek depo edilmiş bulunması sebebiyle bir netice elde edemedi. Hattâ daha sonra buraya gönderilen **Zirek et-Türkî** kumandasındaki tamamen Türkler'den oluşan iki bin kişilik süvâri kuvvetleri de bir netice alamayınca **Boga es-Sagîr** büyük bir ordu ile **Buays** üzerine sevk edildi.

Boga, kaleye kapanmış olan **Buays**'ın bazı adamla-

rını elde ederek burasını ele geçirip **Buays**'ı yakalamaya muvaffak oldu. **Buays**'ı yanına alıp Samarra'ya döndü. **Buays**'ın burada idam edilmesi ile iki sene kadar sürmüş olan isyan ortadan kaldırılmış oldu.

Mütevekkil devrindeki isyanların en tehlikelisi Ermeniye Bölgesi'nde zuhûr etmiştir. Buradaki Abbasî idâresi oldukça zayıftı. Fetihten evvelki gibi burada Ermeni Beyleri yarı muhtar bir vaziyette bulunuyorlardı. Burada haraç toplamaktan dolayı çıkan karışıklıklar üzerine vâli tâyin edilen **Ebû Said Muhammed**, âsîler tarafından mağlup edilince yerine oğlu **Yusuf** tâyin edildi. Asîler eman dilediler. **Yusuf** babasına karşı girişilen isyanda elebaşılık eden Taron (Muş) Ermeni hâkimi **Bagarat**'ı -verdiği emâna rağmen- yakalayıp Samarra'ya gönderdi. Bunun üzerine Ermeni beyleri, topyekûn yeniden isyan ederek **Yusuf**'u öldürdüler.

Bunun üzerine işin ciddiyetini kavrayan **Mütevekkil**, 851 yılında **Boga el-Kebir** kumandasında büyük bir orduyu Ermeni âsîler üzerine sevk etti. **Boga**, önce Erzen ve Bitlis üzerine yürüyerek buranın hâkimi olup **Yusuf**'un öldürülmesinde Ermenilerle birlikte hareket eden **Mûsâ bin Zuhâre**'yi ele geçirip Samarra'ya gönderdi.[89]

*"**Boga**, bundan sonra, **Zîrek et-Türkî** idâresindeki bir birliği de Van Gölü'nün güney sâhillerine gönderdiği gibi, kendisi de isyanın ele başılarından olan **Aşot Ardzruni** (İslâm kaynaklarında **Aşot b. Hamza b. Hacik**) üzerine yürüdü. Vaspurakan prensi **Aşot**, civar bölgelerin ermeni reislerinin kendisini destekleyeceğine inanarak **Boga**'ya karşı mücâdeleye girişti ise de, daha başlangıçta umduğunu bulamadı ve bir kaleye sığınarak kurtuluş çareleri aramaya başladı. **Boga** tarafından muhâsara edilen **Aşot**, uzun*

89 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 1408.

müddet mukavemet edemeyeceğini anlayınca teslim olmak zorunda kaldı. Daha sonra gönderildiği Samarra'da idam edildi.[90]

Vaspurakan bölgesinde sükûneti temin ederek kuzeye doğru hareketine devam eden ***Boga****, bir ay Dabil (Dwin) şehrinde kaldıktan sonra 10 Rabiülevvel 238'de (30 Ağustos 852) önce* ***Zirek et-Türkî****'yi Tiflis'e gönderip, arkasından da kendisi hareket etti. Bu sırada, Emevîler'in mevlâsı* ***İshak b. İsmail****, yirmi yıldan beri Tiflis emiri bulunuyordu. İç karışıklıklardan istifade ile Halife'nin emirlerini dinlemediği gibi, Ermeni reislerini de isyana teşvik etmiş ve desteklemişti.* ***Zirek****, doğu;* ***Boga*** *ise Batı yönünden Tiflis'i muhâsaraya başladılar.* ***İshak****, önce* ***Zirek*** *üzerine bir çıkış hareketine teşebbüs etti ise de başarı kazanamadı. Neftçiler, şefre neft atarak yangın çıkarmakla* ***İshak****'ın birliklerini paniğe düşürdüler.* ***Boga****'nın kuvvetleri bundan faydalanarak şehre girdiler.* ***İshak b. İsmail*** *bu çarpışmalar esnasında esir alınarak idam edildi. Harben zabt edilen şehir yağma ve tahribe terk olundu.*[91]

Tiflis'in alınmasından sonra harekâta devam eden ***Boga****, civarda bulunan Ermeni birliklerini de itaat altına almak ve herhangi bir isyan hareketine katılmalarını önlemek gâyesiyle mâiyetindeki komutanları muhtelif kale ve şehirler üzerine gönderdi. Böylece bütün Ermeniye'deki mukavemet tam mânâsıyla kırılmış oldu.* ***Boga****, dört sene kadar bu bölgede kaldı ve 241 (855-856) yılında Samarra'ya döndü.*

Mütevekkil *devrinde Hıms halkının, buranın âmili* ***Ebu'l-Mugis Mûsâ b. İbrahim****'in zâlimâne idâresine*

90 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 1409; **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VII, sh: 56 vd.

91 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 1414

dayanmayarak isyan ettiği görülmektedir. (Cemâziyelevvel 240/Ekim-Kasım 854) İsyanı müteâkip değiştirildiyse de, halk, yeni âmil ***Muhammed b. Hamdaveyh****'e de karşı çıktı. Bir sene içinde patlak veren bu ikinci isyan üzerine,* ***Mütevekkil****, Dımaşk âmili* ***Sâlih b. Abbas et-Türkî****'yi,* ***Muhammed****'e yardıma gönderdi. Hıms Hıristiyanlarının da katıldığı bu isyan, Sâih ve Remle ordugâhından gelen kuvvetlerin yardımıyla bastırıldı."*[92]

bb-Bizans'a Karşı Savaşlar

Bizans'a karşı 838 yılında gerçekleştirilen başarılı Amorion seferinden sonra taraflar arasındaki münâsebetler, daha çok yağmagirliğe müteveccih akınlar sûretinde devam etmiştir. Bunun sebebi, Bizans ve Abbasî devletlerindeki dâhilî gâilelerdi. Bizanslılar, Ağlebîler'in Sicilya ve Güney İtalya'ya karşı giriştikleri fetih hareketlerini önlemeye çalışmaktayken Abbasîler de iç isyanlarla meşgul bulunuyorlardı.

Halife **Mütevekkil**, Türk nüfûzundan uzaklaşmak maksadı ile Şam'a yerleşmek isteyip de daha sonra tekrar Bağdad'a dönünce **Boga el-Kebir**'i merkezden uzaklaştırmak maksadıyla Bizans üzerine bir sefere memur etmişti.

"Halifenin emri üzerine, 244 Rebîülâhir'inde (Temmuz-Ağustos 858) harekete geçen ***Boga el-Kebîr****, Orta Anadolu'da Ankara yakınlarında bulunan ve ismi bu seferler esnasında sık sık geçen Samalû'yu fethetti.*[93] ***Boga****'nın bu tarihten sonra Anadolu'daki faaliyetine dâir kaynaklarda bilgi yoksa da, O'nun muhtemelen mevsimin ilerlemesi dolayısıyla Sugur'a dönmüş olduğu ve daha birkaç yıl*

92 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 1422 vd; **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VII, sh: 67.

93 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 1436.

*Sugur'da kalarak gazâlara katıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim **Taberî**, **Mütevekkil**'in katli sırasında **Boga**'nın Sumeysat (eski Samosata, bügünkü Samsat)'da bulunduğunu kaydetmektedir.*[94]

*245 (859-860) yılında Bizans imparatoru **III. Mihail**, Sumeysat üzerine bir sefer yaparak şehri zabtetti. Beşyüz kadar müslümanı esir alarak, katletti.*[95] *Gerek Bizans kaynakları, gerekse İslâm kaynaklarında O'nun başka faaliyetinden söz edilmediğine göre, imparator, bu mevziî başarıdan sonra İstanbul'a dönmüş olmalıdır.*

***III. Mihail**'in bu akınına mukabil, Sugur vâlisi **Ali b. Yahya** el-Ermenî karşı harekete geçti. Bu sefer esnasında **Ali**'nin yanında, **Bilge-cûr** (**Bilge-çur** olmalıdır) adında bir Türk kumandan bulunmaktaydı. Müslümanlar'ın bu taarruzunu haber alan **Lü'lü**'e komutanı onlara karşı çıkmak istediyse de, şehir halkı buna mâni oldu. Bunun üzerine Bizans imparatoru, yeni bir komutan göndererek şehrin kendisine teslim edilmesi hâlinde sâkinlerine para vereceğini bildirdi. Şehir halkı önce bu teklifi kabul ederek paraları aldıktan sonra, şehri, imparatorun göndermiş olduğu komutan ile birlikte **Bilgecûr**'a teslim etti. **Bilgecûr** da bu komutanı Halife **Mütevekkil**'e gönderdi.*[96]

*246 (860-861) yılında **Bilgecûr**'un Bizans'a karşı tekrar bir gazâ yaptığı, bol miktarda esir ve ganimet ele geçirdiği kaynaklarda zikredilmekle*[97] *beraber, seferin nereye yapıldığı ve **Bilgecûr**'un askerî veya idârî mevkiinin ne olduğu açıklanmamaktadır. Büyük bir ihtimâlle **Bilgecûr**, Sugur garnizonlarından birinin komutanı olmalıdır."*[98]

94 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 1459.
95 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 1447.
96 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 1447.
97 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 1449.
98 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: III, sh: 239 vd.

11-Ebû Câfer Muhammed Muntasır (861-862)

a-Şahsiyeti

Halife **Mütevekkil**'in en büyük oğlu olarak 833 yılında Samarra'da doğmuştur.

Babasını öldüren sûikastçılarla birlikte hareket etmesine rağmen, O'nun ölümünün ertesi günü 11 Aralık 861 tarihinde kendisine biat edilmesiyle Halife olmuştur. O sırada 25 yaşında idi. O'nun halife seçilmesi üzerine, bir kısım asker ve sivil isyan etmişse de bu isyan, elebaşıları öldürülerek kolayca bastırılmıştır. Tarihe **"Muntasır Billâh"** olarak geçmiştir. Ancak altı ay kadar hükümdarlık yapabilen **Muntasır**, 7 Haziran 862 tarihinde vefât etmiştir. Ölümü hakkında çeşitli rivâyetler vardır. Bir rivâyete göre kan aldırırken zehirlenerek, başka bir rivâyete göre de boğazında çıkan bir yara veya midesindeki şişkinlik sebebiyle ölmüştür. **İbnü'l-Esîr**, O'nun şahsiyetini şöyle tasvir etmektedir:

*"**el-Muntasır**, yumuşak huylu, akıllı, etrafındakilere çokça bağışta bulunan, hayırlar yapmayı seven, gâyet cömert, insaf sahibi, çevresine karşı yumuşak ve iyi davranışları olan bir kişi idi. **Hz. Ali**'nin ve **Hz. Hüseyin**'in kabirlerinin ziyaret edilmesini emredip Alevîler'e emân vermişti. Çünkü onlar, babasının hüküm sürdüğü günlerde korkulu günler yaşamışlardı. **el-Muntasır**, Alevîler'den hapiste olanları serbest bırakmış ve Fedek arazisinin **Hz. Hasan**, **Hz. Hüseyin** ve **Hz. Ali**'nin diğer evlâtlarına devredilmesini istemişti."*[99]

b-Devrinin Vak'aları

Muntasır'ın altı aylık saltanatı esnâsında hemen hemen hiçbir ciddî hâdise olmamıştır. O da babası gibi

99 İbnü'l-Esîr- a.g.e., c: VII, sh: 102.

Türkler'in yardımı ile Hilâfet Makamı'na geçmiş olduğu hâlde, onlara karşı korku ve endişe içindeydi. **İnak**'ın ortadan kaldırılmasından sonra ordu kumandanı olan **Vâsıf**'ın, babası tarafından malları müsâdere edilmiş olmasına rağmen, O, hâlâ ülkenin en güçlü adamı idi. **Muntasır**, kendisinden çekindiği bu türk kumandanı **Vâsıf**'ı, veziri **Ahmed bin Hasib**'in tavsiyesi üzerine Bizans'a karşı sefere memur etti ve O'na hudud boylarında dört sene oyalanmasını tenbihledi. Fakat bu hareket, Abbasî Devleti'nde Türkler'in hâkim rolünü azaltmak hususunda bir netice doğurmadı.

Türkler, **Muntasır**'ın kardeşleri **Mu'tezz** ve **Müeyyed**'in veliahliklerinden rahatsızdılar. Çünkü onlar türk aleyhtarları ile irtibatlıydılar. **Muntasır**'a baskı yaparak bu iki kardeşin veliahdlikten azlini temin ettiler. O'nun ânî ölümü üzerine, yine Türkler'in tensibi ile **Mu'tasım**'ın torunlarından biri olan **Ahmed bin Muhammed bin Mu'tasım**, Hilâfet Makamı'na geçti.

12-Ebu'l-Abbas Ahmed Mustaîn (862-866)

a-Şahsiyeti

"Mustaîn Billâh" ünvânı ile hükümdar îlân edilen **Ahmed b. Muhammed b. Mu'tasım, Mu'tasım**'ın oğullarından **Muhammed**'in çocuğu olup **Muhârik** adında slâv asıllı bir câriyeden doğmuştu. Halife seçildiğinde 28 yaşında idi.

O'nun seçilmesi, diğer birinin seçilmesi hâlinde Türkler'den intikam almaya kalkışmak ihtimâlinden dolayı idi.

Mustaîn'in seçilişini tâkiben **Mu'tezz** taraftarları isyan ederek sağa-sola saldırdılar. Bazı askerî birliklerin de iltihâkı ile isyan büyüdü. Zira isyancılar, hükümet konağına saldırıp silâh depolarını yağmaladılar. **Boga el-Kebîr**,

emrindeki ordu ile müdahale ederek büyümek istidadındaki bu isyanı kanlı bir sûrette bastırdı. **Müstaîn,** bu isyandan mes'ûl tuttuğu **Mu'tezz** ve **Müeyyed**'i hapsetti.

13 Şubat 866 tarihinde **Müstaîn** istifâ edip Hilâfet Makamı'ndan çekilmeye mecbur bırakılmış olduğuna nazaran beş sene kadar Hilâfet sürmüştür. İstifâ etmesinden az bir müddet sonra da kafası kesilerek öldürülen **Mustaîn**'in devri artık Abbasî Hânedânı'nın inkırâza doğru gitmekte olduğunu gösteren sayısız karışıklıklarla doludur. Öldürüldüğünde 35 yaşında idi.

b-Devrinin Vak'aları

aa-İsyanlar

Mustaîn'in daha Hilâfet Makamı'na geçtiği gün ortaya çıkan ve kanlı bir sûrette güçlükle bastırılabilen isyandan bahsetmiştik. Eş zamanlı olarak bir de Samarra Hapishânesi'nde isyan çıkmış ve mevkufların (tutuklulaların) pek çoğu kaçmıştı.[100]

Bunun arkasından Humus halkının isyan edip vâliyi şehirlerinden kovmaları üzerine oraya **Fazl bin Karin** kumandasında sevk edilen bir ordu pek çok insanı kılıçtan geçirmek sûretiyle bu başkaldırma güçlükle önlenebilmiştir.[101]

863 yılında **Ömer bin Ubeydullah** kumandasında Bizans üzerine bir sefer tertip edilmişti. Bu ordu tâ Karadeniz sâhilindeki Samsun'a kadar birçok fetihlere muvaffak olmuşken bu değerli kumandanın şehâdeti neticesi olarak İslâm ordusu, Bizans karşısında mağlup olmuştu. Bu mağlubiyet üzerine Bağdad ve Samarra'da karışıklıklar çıktı. Merkezî otoritenin gittikçe zayıflamakta olması, böyle

100 **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VII, sh: 104.

101 **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VII, sh:105.

hâdiselerin sür'atle gelişip genişlemesine müsâid bir zemin oluşturmuş bulunuyordu. Diğer taraftan Türkler arasındaki eski birlik ve beraberlik bozulmuş ve Türk kumandanlar, birbirleri ile rekabet eder hâle gelmişlerdi. Bu durum, onların gücünü zaafa uğratarak muhâliflerine fırsat kazandırmış oluyordu. Bu fırsatı kollayan Türk aleyhtarları, hapishânelere hücum ederek mahpusları serbest bıraktıkları gibi zenginlerin de mallarını yağmalamaya başladılar. İsyancılar, ellerine geçirdikleri her türkü öldürüyorlardı. **Boga es-Sagîr** (küçük **Boga**), **Vâsıf** ve **Otamış** gibi Türk kumandanlar harekete geçerek bu isyanı bastırdılar.

Fakat çok geçmeden Türkler arasındaki rekabet şiddetlendi. Halife **Mütevekkil**'in öldürülmesinde başrolü oynayan **Bagîr et-Türkî**'nin başkumandan tâyin edilmesini ve O'nun Halife **Müstaîn**'i avcunun içine almasını kıskanan diğer türk kumandanlar, **Vâsıf** ve **Boga es-Sagîr**, sarayı basıp **Bagir et-Türkî**'nin hapsedilmesini temin ettiler. Bunun duyulması üzerine bu defa **Bagir et-Türkî**'nin adamları **Müstaîn**'in sarayına saldırdılar. Bunu gören **Boga** ve **Vâsıf, Bagir et-Türkî**'yi hapsedildiği yerden çıkarıp katlettiler. (865)

et-Türkî'nin öldürülmesi isyanın büyümesine sebep oldu. **Müstaîn, Vâsıf** ve **Boga** beraberinde olduğu hâlde, gizlice Samarra'dan Bağdad'a kaçtı. İsyancılar, Bağdad'a bir heyet göndererek özürler dileyip Halife'nin tekrar Samarra'ya dönmesi talebinde bulundular. Bu talep reddedilince[102] âsîler, **Mütevekkil**'in oğlu **Mu'tezz**'i hapisten çıkararak kendisine biat ettiler. Vilâyetlere mektuplar göndererek **Müstaîn**'in hal edilmiş bulunduğunu bildirdiler.

102 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 1542; **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VII, sh: 120 vd.

Ayrıca beytü'l-mâli (hazineyi) yağmaladılar.[103]

Mu'tezz, kendisine bağlı olanları devlet kademelerine tâyin edince ortaya iki halife ve iki ayrı hükümet çıkmış oldu. Bu durumda dâhilî bir çatışma kaçınılmaz bir hâle geldi.

Bu sırada Humus'ta bulunan **Boga el-Kebir**'in **Mu'tezz** taraftarlarına iltihak etmesi askerî dengeyi **Müstaîn** aleyhine olarak bozdu.

Bağdad vâlisi **Muhammed bin Abdullah**'ın, şehrin etrafına hendekler kazarak aldığı tedbirler pek bir işe yaramadı. **Mu'tezz**'in, kardeşi **Ebû Ahmed** kumandasında Bağdad üzerine sevk ettiği ordu burasını kuşattı. Varoşlarda yapılan savaşlarda **Mustaîn** taraftarları bazı başarılar kazanmışsa da bu, neticeye müessir olmadı. Uzayan muhasara neticesinde şehirde açlık baş gösterdi. Bu durumda sıkıntıya dûçâr olanlar, **Mustaîn**'i, **Mu'tezz**'le anlaşmaya zorluyorlardı. Bazı kumandanlar da saf değiştirerek O'nu yalnız bırakınca **Mustaîn**, 25 Ocak 866 tarihinde Hilâfet Makamı'ndan feragat etmeye mecbur kaldı.[104] Daha sonra **Mustaîn**, Vâsıt'a giderken yolda alıkonularak öldürüldü. Bu sûretle **Mu'tezz**, halife olarak rakipsiz bir hâle geldi.

Fakat **Mustaîn** devrinin isyanları, bu anlattıklarımızdan ibâret değildir. Denilebilir ki, O'nun beş senelik saltanatı boyunca her an ülkenin bir tarafında isyan çıkmış ve bunlar, büyük zâyiâtlara sebep olsa da türk kumandanlar tarafından bastırılmıştır. Bu isyanlar, kısaca ifâde etmek gerekirse, şunlardır:

1-863 yılında **Ebu'l-Amud es-Sâlebî**'nin Kefertusa Bölgesi'ndeki isyanı.

---

103 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 1544; **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VII, sh: 121 vd.

104 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 1557.

2-864 yılında Kelb Kabilesi'nin Humus'ta çıkardığı isyan.

3-864 yılında, Taberistan'da **Hasan bin Zeyd** tarafından çıkarılmış olan alevî isyânı.

4-865 yılında Kûfe'de **Hz. Ali** neslinden **Hüseyin bin Muhammed**'in başlattığı isyan.

5-Yine **Hz. Hüseyin** kolundan gelen **Ahmed el-Kevkebî**'nin 866 yılında başlattığı isyan.

Bütün bu isyanlar, netice olarak bastırılmış olsa da bunların birçoğu yıllarca devam ederek devletin iç bünyesini tahrip edip Abbasî Devleti'nde inkıraz alâmetlerinin başlamasına sebep olmuştur.

bb-Bizans Seferleri

Halife **Mütevekkil**'in öldürülmesinden sonra yerine geçen **Muntasır**, Türkler'in yükselen nüfûzundan rahatsız olmaya başlamış ve en seçkin türk kumandanlarından olan **Vâsıf et-Türkî**'yi Bizans üzerine sefere çıkarmış ve O'na dört sene müddetle hudud boylarında bekleyerek merkeze dönmemesini tembihlemişti.

"12 Rebîulâhir 248 (15 Haziran 862)'de Samarra'dan hareket eden **Vâsıf**, Temmuz başında Bizans ülkesine girdi. Halife tekrar eyâletlere gönderdiği mektuplarda **Vâsıf**'a yardımcı kuvvetlerin sevkini, aynı zamanda **Vâsıf**'a yazdığı mektupta ise, seferin bitiminde merkeze dönmemesini, dört sene Sungur'da kalarak Bizans'a gazâ yapmasını emrediyordu.[105] **Muntasır**'ın ölüm haberini Sungur'da alan **Vasıf**, geri dönmeyip Bizans ülkesine girdi ve **Taberî**'nin Fururîye'ye adını verdiği[106] kaleyi fethetti.[107]

105 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 1480.

106 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 1508

107 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 1508; **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VII, sh:

Muntasır'ın ölümünden sonra **Vâsıf**'ın uzun müddet Sungur'da kalmadığı anlaşılmaktadır. Eğer **Vâsıf** hududa kalıp da gazâlara devam etmiş olsaydı, bunun akislerini kaynaklarda bulmamız mümkün olabilirdi. Üstelik **Vâsıf** gibi siyâsî olaylara karışmış ve bu sefere yine siyâsî sebeplerle memur edilmiş bir kimsenin uzun müddet merkezden uzak kalamayacağı da âşikârdır. **Vâsıf**'ın, Samarra'ya dönüş tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber, 249 (863) yılında O'nun Samarra'da bulunduğu görülmektedir.

Mustaîn ve **Mu'tezz** arasındaki hilâfet mücâdeleleri devam ederken hududlarda da Bizans'a karşı akınlar eksik olmuyordu. Merkezde bulunan Türk kumandanları, siyâsî entrikalardan uzak Anadolu'ya akınlarına devam ediyorlardı. Bu cümleden olarak 250 yazında (864 ortaları) **Bilgecûr**, Bizans'a karşı harekete geçti.[108] Yalnız **Taberî**'de ve çok kısa olarak verilen bu bilgiden **Bilgecûr**'un seferi esnasında nelerin alındığı veya tahrip edildiğini tespit etmek mümkün olmamaktadır.

251 (865) ilkbaharında **Bilgecûr** tekrar Bizans'a karşı sefere çıktı. Daha önceki seferine nispeten oldukça kalabalık bir orduya komuta eden **Bilgecûr**, Matmûra'yı fethederek çok sayıda esir ve ganimet ele geçirdi. Fetih haberini hâvî mektup, 27 Rebîülâhir'de (28 Mayıs) Halife **Mustaîn**'e geldi.[109] **Bilgecûr**'un bu tarihten itibaren Sungur'da faaliyette bulunduğuna dâir bilgimiz yoktur.

Halife **Mu'tezz** devrinde **Muzâhim b. Hakan**'ın, Bizanslılar'ın sık sık taarruzuna mâruz kalan Malatya bölgesinden Anadolu'ya bir akın yaptığını **Ya'kûbî** bildirmektedir. Çok kısa olarak verilen bu haberde, seferin nereye

98.

108 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 1534.

109 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 1534 vd.

yapıldığını, neticesinin ne olduğunu tespit etmek mümkün değildir. Hattâ seferin kesin olarak tarihini bile tâyin edemiyoruz. **Muzâhim**, hududa çok kalmayıp merkezdeki siyâsî olayların sür'atle gelişmesi üzerine Samarra'ya dönmüştür."[110]

13-Ebû Abdullah Muhammed Mu'tezzbillâh (866-869)

a-Şahsiyeti

Halife **Mütevekkil**'in **Kabiha** adındaki câriyesinde doğma olan **Mu'tezz** 13 Şubat 866 tarihinde **Mustaîn**'in istifâsı üzerine **"Mu'tezz Billâh"** ünvanı ile halife olmuştur. **İbnü'l-Esir**, bu gelişmeyi şöyle anlatmaktadır:

*"Bu yıl (h. 251), **el-Mu'tezz Billâh**'a beyât edildi. **el-Mustaîn**, Bağdad'a gelip yerleştikten bir müddet sonra karışıklık çıkaran Türk kumandanlarından bazıları gelip huzuruna çıkmış, kendilerini acındırarak ayaklarına kapanmış ve afv dileyip rızâsını istemişlerdi. **el-Mustaîn** onlara şöyle demişti:*

"-Siz isyan çıkaran fesatçı kimselersiniz. Çoluk çocuğunuzun yanınıza gelmesini istediniz, ben de iki bin civarında çocuğunuzu size ulaştırmadım mı? Ayrıca dört bin civarındaki evlenme çağına gelmiş olan genç kızlarınızı da yanınıza ulaştırmadım mı? Bu ve buna benzer birçok isteklerinizi yerine getirdim. Sizlere bol bol para ve nîmetler dağıttım. Öyle oldu ki, altın ve gümüşten kapkacak kullanmaya başladınız. Bense bu gibi zevklerden ve nîmetlerden kendimi uzak tutarak sizin ihtiyaçlarınız için ve gönlünüz olsun diye her şeyi sizlere verdim. Ama sizler daha çok bozgunculuk yapıp isyan çıkarıyorsunuz!.."

Onlar halifenin bu sözlerine rağmen tekrar yalvarmalarına devam etmişler ve kendilerini afv etmesini iste-

110 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: III, sh: 251 vd.

mişlerdi. Bunun üzerine ***el-Mustaîn*** *de:*

"-Peki, sizi afv ettim ve sizden hoşnut oldum." diye karşılık vermişti.

Bu heyette bulunan ve adı ***Baybek*** *olan birisi şöyle demişti:*

"-Eğer bizden hoşnut isen, o hâlde kalk bizimle birlikte Samarra'ya gel, Türkler orada seni beklemektedirler."

Bu sözleri üzerine ***Muhammed b. Abdullah*** *adamlarından birisine emretmiş, kalkıp* ***Baybek****'i tokatlamıştı.* ***Muhammed b. Abdullah****:*

"-Şuna bak, Mü'minlerin emîrine: «Kalk, bizimle gel!» diyor." demişti.

Ancak ***el-Mustaîn*** *tebessüm ederek:*

"-Bunlar yabancıdırlar, sözü nasıl söyleyeceklerini bilmezler." diye ***Muhammed b. Abdullah****'a hatırlatmada bulunmuş ve dönüp onlara da şöyle demişti:*

"-Sizler Samarra'ya dönünüz, sizin her türlü ihtiyaçlarınızı karşılayacağım. Benim oraya gelmem meselesine gelince, bunu da düşüneceğim."

Bunun üzerine son derece ümitsizce kalkıp geri döndüler. Ancak ***Muhammed b. Abdullah b. Tâhir****'in* ***Baybek****'e karşı olan davranışı onları kızdırmıştı. Diğer adamlarına bu olayı onları kışkırtmak gâyesiyle biraz da saptırarak anlatmış ve onları* ***el-Mustaîn****'i görevinden azletmeleri için teşvik etmişlerdi. Bunun üzerine* ***el-Mu'tezz****'i Hilâfet Makamı'na getirme konusunda anlaştılar. O sırada* ***el-Mu'tezz, el-Müeyyed*** *ile birlikte sarayın hapishânesinde bir hayli uzamış olan saçlarından çekip hapishâneden çıkarmış ve O'na bey'at etmişler, bunun üzerine de* ***el-Mu'tezz*** *halka bey'at etmeleri için O'na aylık maaş dağıtılmasını emretmişti."*[111]

111 **İbnü'l-Esîr-** a.g.e., c: VII, sh: 120 vd.

Mu'tezz, Türkler sâyesinde Hilâfet Makamı'na geçmiş olmasına rağmen onlardan korkmakta, hatta nefret etmekteydi. Çünkü Türkler, babasının kaatili olmaya ilâveten bir de kendisini gölgeleyen yüksek bir otoriteye sahiptiler. Fazladan olarak türk kumandanlar birbirleri ile ihtilâf hâlinde idiler. **Mu'tezz**'le **Mustaîn** arasındaki taht kavgasında bir kısmı **Mu'tezz**'le beraber hareket ederken diğer bir kısmı **Mustaîn**'in yanında yer almıştı.

Tâhirîler ve **Meğâribe** (Mağribliler) ile işbirliği sâyesinde **Boga** ve **Vasıf**'ı öldürmeye muvaffak olan **Mu'tezz**, nihayet 11 Temmuz 869 tarihinde istifa etmeye mecbur bırakılmıştır. Müstafî **Mu'tezz** 16 Temmuz'da hapiste vefât etmiştir.[112] **İbnü'l-Esîr** şöyle diyor:

*"**el-Mu'tezz**, kendisine bey'at edildiği günden azledildiği güne kadar dört yıl, altı ay, yirmi üç gün görev yapmıştı. Öldüğünde yirmi dört yaşındaydı. **el-Mu'tezz** beyaz tenli, siyah ve gür saçlı, gözleri ve yüzü gâyet güzel, kırmızı yanaklı, gâyet boylu poslu bir kimse idi. Sürre-men-reâ (Samarrâ)'da doğmuştu. Gâyet fasîh bir kimse olup iyi konuşmakta idi."*[113]

"**Mu'tezz** halife olduğu zaman yakınları müneccimleri getirterek O'nun ne kadar halifelik yapacağını ve ne kadar yaşayacağını sordular. Mecliste hazır bulunanlardan birisi, **Mu'tezz**'in ne zamana kadar halifelik yapacağını ve ne kadar yaşayacağını müneccimlerden daha iyi bildiğini söyledi. Hazır bulunanlar:

"-Ne kadar?" diye sorunca:

"-Türkler ne kadar isterlerse!.." cevâbını verdi."[114]

---

112 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 1709 vd; **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VII, sh: 164 vd.

113 **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VII, sh: 165.

114 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: III, sh: 258.

b-Devrinin Vak'aları

866 yılı Temmuz ayında Türkler'le **Mütevekkil** zamanından beri askerî bir varlık hâline gelmeye başlayan Meğâribe arasında kanlı çarpışmalar oldu. Başlangıçta Meğâribe bazı başarılar elde etmişse de bilâhare **Muhammed bin Raşid** ve **Nâsır bin Said** gibi liderleri türk kumandan **Bâyıg Beg** tarafından öldürülünce hezimete uğratıldılar. Bu sûretle türk kumandanlar **Boga** ve **Vasıf** devlet üzerindeki nüfuzlarını muhafaza ettiler. Eylül 867'de **Mu'tezz** bunların ikisine de hil'at giydirip kemer kuşandırmak sûretiyle onların otoritelerini tekabbul mecburiyetinde kaldı.[115]

Mu'tezz, bu defa Türkler'e karşı **Me'mun** zamanından beri Horasan'da yarı müstakil bir durumda olan **"Tâhirîler"**i kullanmaya kalkıştı. Bunlar daha önce **Afşin** ve **İnak** gibi kumandanların öldürülmesinde büyük bir rol üstlenmişlerdi. **Mu'tezz**, onlardan Türkler'e karşı yardım istedi. Horasan'dan Samarra'ya sevk edilen ordu, Türkler'e karşı müessir bir hareket yapmaya muvaffak olamadı.

*"Samarra'da ordu içindeki huzursuzluk gittikçe artıyordu. Halife'nin otoritesinin zayıflaması dolaylı bir şekilde komutanların durumuna da tesir ediyordu. Türk komutanları eskiden olduğu gibi birliklerine hâkim olamıyorlardı. Hele komuta heyetinde meydana gelen anormal değişmeler disiplin tesisine mâni oluyordu. Nitekim 253 yılı sonlarına doğru, başta Türkler olmak üzere Fergana ve Uşrusana menşeli askerler dört aylık maaşlarını birden istediler. İsteklerinin red edilmesi üzerine çarşılarda yağmacılığa başladılar. **Vâsıf** ve **Boga**, onları teskine çalıştılarsa da muvaffak olamadılar. Durumu görüşmek için **Boga**'nın halife nezdine gitmesi, **Vâsıf**'ın kuvvetlerini zayıf duruma*

115 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 1687.

düşürdüğünden, bundan istifade eden âsîler, 27 Şevval 253 (30 Ekim 867) tarihinde Vâsıf'ı katlettiler.[116]

*Vâsıf'ın katli ile **Mu'tezz**, tehlikeli iki düşmanının birisinden kurtulmuş oluyordu. Sıra **Boga**'ya gelmişti. Fakat Türkler dâhil olmadan O'nun katledilemeyeceği ve böyle bir harekete teşebbüsün halife için tehlikeli neticeler doğuracağı âşikârdı. **Mu'tezz**, bu sırada Türk komutanları arasında **Boga**'dan sonra temâyüz eden **Bâyık Beg** ve **Sâlih b. Vâsıf**'a daha müsâid davranarak onları **Boga**'dan ayırmaya çalışmış, bunda da başarılı olmuştu. **Bâyık Beg**'in, **Boga** ile arası açıldı ve Halife ile müşterek hareket etmeye başladı. **Boga**, vaziyetin aleyhine geliştiğini hissedince mâiyeti ile beraber kaçmaya teşebbüs etti. Türk askerlerinin kendi etrafında toplanacağını tahmin ediyordu. Bu tahmininde yanıldığını anlayan **Boga**, bir müddet izini kaybettirip müsâid bir zamanda tekrar duruma müdâhale etmek gâyesiyle Samarra'da saklandı ise de, çok geçmeden yakalandı ve Halife'nin emri ile derhal katledilerek başı Samarra ve Bağdad'da teşhir edildi."*[117]

Bu sûretle iki zorlu hasımdan kurtulmuş olmak **Mu'tezz**'i rahatsız olduğu Türkler'in baskınından kurtarmaya yetmedi. Bu defa yıldızı parlayan **Bâyık Beg** ve **Sâlih bin Vâsıf** gibi türk kumandanlarından baskısına mâruz kaldı. Bunlar maaşlarının verilmemesini bahâne ederek **Mu'tezz**'in sarayını kuşattılar. **Mu'tezz** hazinede para bulunmadığını, bu sebeple maaşların verilemeyeceğini bildirdi. İsyancıların ısrarı üzerine, büyük bir servete sahip olan annesi **Kabîha**'dan para istedi. Bu isteği redde-

116 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 1687; **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VII, sh: 151 vd.

117 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 1694; **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VII, sh: 157 vd.

dilen **Mu'tezz**, çâresiz kaderine râzı oldu. İsyancılar çeşitli eziyetlerle sarayından çıkarıp hapsettiler. Zorla Hilâfet Makamı'ndan istifâ ettirilen **Mu'tezz**, birkaç gün sonra (16 Temmuz 869) hapiste vefât etti.

Mu'tezz devri vak'alarından ehemmiyetli olan bir diğeri de O'nun kardeşi **Müeyyed**'i önce veliahdlıktan azletmesi (Temmuz 866) ve sonra da hapse attırmış olmasıdır. Türkler'in taraftar oldukları **Müeyyed** 8 Ağustos 866 tarihinde hapiste ölmüştür. Ölümü hakkında çeşitli rivâyetler vardır.[118]

Ayrıca Musul ve Kûfe'de ortaya çıkan isyanlarla, **Ya'kub bin Leys**'in Kirman'ı ele geçirerek **"Saffarîler Devleti"**nin Mısır vâliliğine tâyin edilen **Ahmed bin Tolon**'un da burada **"Tolunoğulları Devleti"**nin temellerini atmaları da **Mu'tezz** devrinin zikre şâyân hâdiseleridir.

14-Ebû Abdullah Muhammed Muhtedî Billâh (869-870)

a-Şahsiyeti

Halife **Vâsık**'ın oğlu olan **el-Muhtedî** babasının vefâtı sırasında Hilâfet Makamı'na geçirilmek istenmiş, fakat Türk kumandanlarından **Vâsıf**, O'nun yaşının küçük olması sebebiyle buna mâni olarak **Mütevekkil** halife îlan edilmişti. **Mu'tezz**'in 11 Temmuz 869 tarihinde öldürülmesi üzerine **"Muhtedî Billah"** ünvânı ile yine türk kumandanlar tarafından Hilâfet Makamı'na geçirilmiştir. Emevî halifelerinden **Ömer bin Abdülaziz** gibi takvâ sahibi, âdil bir şahsiyet olan **el-Muhtedî**, önce kendisine yapılan teklifi kabule yanaşmamış olduğu hâlde **Mu'tezz**'in Hilâfet'ten çekildiğini bizzat söylemesi üzerine istemeye istemeye 3 Temmuz 869 tarihinde biat alarak Halife olmuştur.[119] Zira

118 **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VII, sh: 146.
119 **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VII, sh: 166.

ortalığa hâkim olan askerî ve siyâsî anarşi sebebiyle bu vazifenin lâyıkı vechile yapılamayacağını müdrikti.

Hakikaten Abbasî halifeleri içinde en dürüst, takvâ sahibi ve dirâyetli bir şahsiyete sahip olduğu hâlde Hilâfet Makamı'nda ancak onbir ay kalabilmiş, inkıraza doğru giden devleti kurtaramadığı gibi hayatını da kaybetmiştir.

834 yılında **Kurub** adında bir rum câriyeden doğmuş olan **el-Muhtedî Billâh**, halife olur olmaz Abbasî Sarayı'ndan inkılâp denilecek çapta değişiklikler yaptı. Her taraftan oraya belbedilmiş olan hânende ve sâzendeleri şehir dışına çıkardı. Hayvanat bahçesindeki vahşî hayvanları öldürttü. Köpekleri salıverdi. Saraydaki külfetli teşrîfâtı azaltıp sadeleştirdi. Saray kadrosunda tenkîsât yaptı. Kendisine, halkının huzur ve selâmeti istikametinde bir rota tâyin etti. Fakat ne yazık ki, düşündüğü âdil ve huzurlu idâreyi tesis için gerekli olan kadroyu bulamadığından bu yolda muvaffakiyet elde edemedi.

İbnü'l-Esîr, O'nun için şöyle diyor:

*"**el-Muhtedî**, Abbasî halifelerinin en iyi yolda gideni, en çok takvâ sahibi olanı ve en çok ibâdet edeni idi."*[120]

Sonra da O'nun gâyet sâde bir hayat sürdüğüne dâir bir nakilde bulunarak bir misafiri ile birlikte yediği yemeğin bir fukarâ evindeki gibi olmasına târizde bulunan misafirine:

*"-Evet, gerçekten söylediğin doğrudur ve Allâh'a binlerce şükürler olsun. Ancak, Ümeyyeoğulları arasında **Ömer b. Abdülaziz** gibi bir şahsiyet vardı. Hâşimoğulları arasında da O'nun bir benzerinin olmasını arzu ettim de O'nun yolunu tuttum."*[121] *dediğini nakletmekte ve ilâveten şu bilgiyi vermektedir.*

120 **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VII, sh: 195.
121 **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VII, sh: 196.

İbrahim b. Muhallid b. Muhammed b. Arefe'nin bazı Hâşimîler'den naklettiğine göre el-Muhtedî'nin bir sandık içerisinde yünden bir cübbesi, bir gömleği ve geceleyin namaz kılarken giydiği bir bornozu vardı. Şöyle derdi:

"Abbasoğulları, aralarında Ömer b. Abdülaziz gibi birisinin bulunmayışından dolayı hiç sıkılmıyorlar mı?"

Hilâfeti döneminde saraydaki bütün eğlenceleri kapı dışarı etmiş, şarkı söylenmesini ve şarap içilmesini kesinlikle yasaklamış ve görevlilerini zulüm yapmaktan alıkoymuş bulunuyordu."[122]

b-Devrinin Vak'aları

Samarra'da **el-Muhtedî**'nin halife seçildiği haberi Bağdad'a ulaştığında **Mu'tezz** tarafından **Mustaîn** üzerine gönderilmiş olan **Ebû Ahmed bin Mütevekkil** ordusu ile orada bulunuyordu. Bir kısım halka birlikte **el-Muhtedî**'nin hilâfetini kabul etmeyerek hutbeyi **Mu'tezz** adına okuttular. Merkezde bunlar olurken İran'da bulunan seçkin Türk kumandanlarından **Mûsâ bin Boga**, Samarra'ya dönüyordu. Zira asker maaşlarını ödemeyen oğluna yardım etmeyen **Mu'tezz**'in anası **Kabiha**'nın sahip olduğu servet[123] yağ-

122 **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VII, sh: 197.

123 Oğlunun öldürülmesi üzerine kaçmaya teşebbüs eden **Kabiha** (çirkin) hakkında **İbnü'l-Esir** şöyle diyor:

*"Bağdad'da bir hayli malları vardı, beş yüz bin dinar değerinde olan bu mallarını da yanına almıştı. Yer altında sakladığı birçok mal ve hazineleri de ortaya çıkmıştı. Bu mallardan bir kısmı yer altında gizlice yapılmış bir evde saklı tutuluyordu. Bu yer altındaki evde bir milyon üç yüz bin dinar ile bir tabak içerisinde, insanların bir benzerini daha görmedikleri bir mekik ağırlığında bir zümrüt parçası. Başka bir tabakta, bir mekik ağırlığında iri inciler bulmuşlardı. Diğer bir tabakta benzeri görülmemiş yâkuttan süs eşyaları bulunmuştu. Bütün bu mallar toplanıp **Sâlih bin Vâsıf**'a götürülünce, **Salih, Kabîha**'ya küfretmiş ve şöyle demiştir:*

"-Yanında bu kadar malı olmasına rağmen elli bin dinar için oğlunu

malanmış, O da **Mûsa bin Boga**'ya mektup yazarak kendisine yardım etmesini istemişti. **Mûsâ, el-Muhtedî**'nin hilâfetine taraftar olmadığı gibi yapılan mal yağmalamarını da tasvib etmiyordu. Buna rağmen Samarra'ya dönünce iknâ edilerek **el-Muhtedî**'ye biat etmesi temin olundu.

Mûsa'nın **Sâlih bin Vâsıf**'la arası iyi değildi. O'na karşı yeni halife ile birleşerek 30 Ocak 870 tarihinde **Sâlih bin Vâsıf**'ın katlini sağladı. Böylece **el-Muhtedî**, kendisini avucunun içine alan zorlu bir hasmından kurtulmuş oldu. Fakat korkmakta olduğu sadece O değildi. Bütün Türkler'e diş biliyordu. Fakat çâresiz onların otoritelerine boyun eğiyordu. Megâribe ve Tâhirîler'in türk aleyhtarlığı da O'na güven sağlamaya yetmiyordu. Yegâne ümidi, türk kumandanlar arasındaki ihtilâftı.

*"**Muhtedî**, türk kumandanlarına karşı tuzaklar hazırlamakla meşgul iken, 2 Receb (5 Haziran)'da, Türkler yine maaşlarının verilmediğini bahâne ederek Samarra'da karışıklık çıkardılar. Halife, maaşlarının **Mûsa** ve **Ebû Nasr Muhammed b. Boga**'ya verildiğini bildirerek, askerleri komutanları aleyhine kışkırtmaya çalıştı. Halifenin bu cevabı üzerine **Ebû Nasr**, ağabeyi **Mûsa**'nın yanına gitmek için hareket etti. **Muhtedî**, O'na adamlar göndererek afv ettiğini ve geri dönmesini bildirdi. **Ebû Nasr**, Halife'nin sözüne inanarak geri dönünce, arkadaşları ile birlikte hapsedildi. Halife, bunu müteâkip **Mûsa**'ya yazdığı mektupta birliklerini **Bâyık Beg**'in emrine verdikten sonra Samarra'ya dönmesini, **Bâyık Beg**'e gönderdiği mektupta ise, **Mûsâ**'yı öldürmesini veya kendisine göndermesini, bütün birlikleri komutası altına almasını bildiriyordu. Aleyhlerine bir komplonun hazırlandığını fark eden **Bâyık Beg**, **Mûsa**'ya giderek Halife'den gelen mektubu gösterdi. Aralarında va-*

ölüme sürükledi!.." (**İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VII, sh: 168)

*rılan karar gereğince, **Bâyık Beg**, Samarra'ya döndü.*

*Samarra'ya gelen **Bâyık Beg**, doğruca Halife'ye giderek vaziyeti görüşmek istedi. Halife, O'nu sarayında alıkoydu. Sarayı muhâsara altında tutan birlikler, komutanlarının dönmemesi üzerine **Bâyık Beg**'in hâcibi **Ahmed b. Hakan**'ın komutası altında harekete geçtiler. Bu sırada **Muhtedî**, **Bâyık Beg**'i katlettirerek başını adamlarının önüne attırdı, aynı zamanda kendisini destekleyen birliklere haber göndererek derhal saraya gelmelerini emretti. Halife'ye yardıma gelen kuvvetler ile Türkler arasında kanlı çarpışmalar başladı.*

*Çarpışmaların başladığı ilk gün Türkler bine yakın kayıp verdiler. Ertesi gün çarpışma başlayınca, **Muhtedî**'nin birlikleri arasında bulunan Türkler, karşı tarafa, yani soydaşlarının safına geçtiler. Böylece kuvvet dengesi, Türkler lehine bozuldu. Halife'yi destekleyen Megâribe, halk ve diğer gruplar, ağır kayıplar vererek dağıldılar. **Muhtedî** için kaçmaktan başka çâre kalmamıştı. Şehrin ana caddelerinde halkı yardıma çağırmasına rağmen bir netice elde edemedi. Kendisini takip eden **Ahmed b. Hakan**, O'nu yakaladı ve evine götürdü. Bu hâdiselerden sonra komutanların verdiği karar gereğince, **Muhtedî**, 14 Receb (17 Haziran)'de hal' ve haps, birkaç gün sonra da idam edildi. (16 Receb 256/19 Haziran 870)"*[124]

15-Ebu'l-Abbas Mu'temid Alellâh (870-892)

a-Şahsiyeti

Muhtedî'nin Hilâfet Makamı'ndan indirildiğinde **Ebu'l-Abbas Ahmed bin Mütevekkil**, el-Cavcak'ta hapishânede bulunuyordu. 19 Haziran 870 tarihinde ordu

124 **Taberî**'den naklen Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: III, sh: 261 vd.

mensupları ve halkın ittifakı ile Samarra'da kendisine biat edilip halife îlân olundu. Kendisine **"Mu'temid Alellâh"** ünvânı verildi.

Adâleti sever, güzel huylu birisi olmasına rağmen 23 senelik saltanatı, birçok dâhilî karışıklık içinde geçmiştir. Bunun bir sebebi de devlet işleri ile lâyıkı ile meşgul olmayıp vaktini eğlence ve içki âlemlerinde geçirmiş olmasıdır. Nihayet ölümü de içki yüzünden olmuştur: Hükümet merkezini Samarra'dan Bağdad'a nakletmiş, ondan sonra bir daha hiçbir Abbasî halifesi Samarra'da oturmamıştır. Bu durum da Türkler'in, devlet üzerindeki hâkim otoritelerinin aleyhine olmuştur. **İbnü'l-Esir**, O'nun ölümü hakkında şöyle demektedir:

*"**el-Mu'temid**, Pazar günü Bağdad'da nehir kenarında güzel bir yerde bol bol şarap içmiş, akşam yemeğinde fazlaca yemek yemiş ve geceleyin ölmüştü. O'nun öldüğü haberini alan **el-Mu'tazıd**, kadıları ve halkın ileri gelenlerini çağırarak gidip **el-Mu'temid**'e bakmış ve öldüğü görülünce Samarra'ya götürülüp orada defnedilmişti. **el-Mu'temid**, elli yıl altı aylık bir ömürden sonra vefât etmişti. **el-Muvaffak**'tan altı ay daha büyüktü. **el-Mu'temid**, yirmi üç yıl, altı ay müddetle hilâfet vazifesini sürdürmüştü.*

*O, hilâfeti boyunca hep yalnızlığa mahkûm edilmişti. Kardeşi **Ebû Ahmed el-Muvaffak**, yönetimi tamamen eline geçirmiş, yetkilerini alarak O'nu köşeye sıkıştırmıştı. Hattâ birçok vakit, üç yüz dinara muhtaç olacak kadar perişan bir duruma düştüğü söylenir."*[125]

Mu'temid, devlet idâresi için çok zayıf bir şahsiyetti. İşleri, kardeşi **el-Muvaffak**'a havâle ederek eğlence âlemlerinde vakit geçirmiştir.

Fakat **Muvaffak**, 891'de vefat edince, O'nun oğlu

125 **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VII, sh: 380

Ebu'l-Abbas, Mu'temid'in oğlu **Müfevvez**'den sonra, yani ikinci sırada veliahd oldu. Daha sonra öz oğlunu, veliahdlikten azlettiği için kendisinden sonra **Muvaffak**'ın oğlu, **"Mutezid"** ünvânı ile halife olmuştur.

b-Devrinin Vak'aları

aa-İsyanlar

el-Mu'temid, Hilâfet Makamı'na geçtiğinde Musul bölgesinde **Musâvir** adında birisinin 867 yılında başlattığı isyan, bütün şiddeti ile devam etmekteydi. Hükümet merkezindeki siyâsî kargaşa sebebiyle gereği gibi ilgilenip de bir türlü bastırılamayan bu hâricî isyanına ilâveten bir de Filistin'de karışıklık çıkmıştı. Buradaki vâli **İsa bin Şeyh**, yeni halifeye biat etmemiş, yıllık vergisini ödemediği gibi Mısır'dan merkeze gönderilen vergiye de el koymuştu. Bunun üzerine **Amacûr et-Türkî** kumandasında sevk edilen kuvvetler O'nu mağlup edip itaate mecbur bırakmış, **et-Türkî** de bu başarısından dolayı Şam vâlisi tâyin edilmişti.[126]

el-Mu'temid Devri'nin en tehlikeli isyanı, O'nun saltanatının ilk yılında ortaya çıkan **"Zencî Kıyamı"**dır. Gerçekten 870 yılında Basra'da **Hz. Ali** soyundan geldiğini iddia ederek isyan eden **Ali bin Muhammed**, o bölgede gâyet kötü şartlar altında çalışan zencileri hürriyet ve zenginlik va'd ederek büyük bir kalabalık hâlinde etrafına toplamaya muvaffak oldu. Bunlar, kısa bir zamanda efendilerini hapsederek mallarını yağmalamaya başladılar. Bu isyanın başı olan **Ali bin Muhammed**, aslında koyu bir hâricî olduğu hâlde Ehl-i Beyt'e muhabbeti olanları etrafına toplayabilmek için kendisini **Hz. Ali**'ye nispet ederek yola çıkmış bulunuyordu.

126 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 1688; **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VII, sh: 174 vd.

"Zencîler, kısa zamanda yenilmez bir kuvvet hâline gelip, Şattu'l-Arap nehir donanmasını ele geçirerek bir donanma sahibi oldular. Kısa fâsılalarla Ubulla, Abâdan ve Basra'yı ele geçirerek bu şehirlerde katliâmda bulundular. Muhtelif zamanlarda Halife'nin gönderdiği kuvvetlerin hepsini mağlup ettiler."[127]

Zira bu sırada bir de **Ya'kub bin Leys es-Saffar**'ın Fars Diyarı'nda çıkardığı isyanla uğraşılmakta idi. 867 yılında başlamış olan bu isyan da yıllardan beri devam etmekteydi. Zenci isyânı devam ederken **"Saffarîler İsyanı"** denilen **Leys** kumandası altındaki bu isyan da gittikçe genişlemekteydi. Bunlar, 871 yılında Tâhirîler'in merkezi olan Nisabur'u zaptetmiş, Taberistan'a yönelmişlerdi. Bu sebeple ana kuvvetlerin Saffarîler üzerine gönderilmiş bulunması, zenci isyanının işini kolaylaştırmış oluyor, bu isyan, uzayıp gidiyordu.

Nihayet Halife **el-Mu'temid**, saltanatı boyunca devlet işlerini havale ettiği kardeşi **Ebû Ahmed el-Muvaffak** ile **Mûsâ bin Boga**'yı zenci isyanını ortadan kaldırmaya memur etti. Emirlerine kuvvetli bir ordu verdi. Fakat **Mûsa bin Boga**'nın yolda ölmesi üzerine **Muvaffak**, zencilerle harb etmekten vazgeçti. Üzerlerine küçük küçük kuvvetler sevk etti. Bu yüzden zenci isyanı bertaraf edilemedi.

877 yılında Zenciler üzerine **Tekin el-Buhârî** isimli bir türk kumandan tâyin edildiyse de başarılı olamadı. Vâsıt'a giren isyancılar, her yerde olduğu gibi burada da yağma, tahrib ve katliâmlar yaptılar.[128] Vâsıt'ın bu sûretle isyancılar eline geçmesiyle Bağdad tehlikeye girdi.

---

127 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 1836 vd, 1848 vd, 1859, 1875; **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VII, sh: 197 vd.

128 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 1920 vd; **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VII, sh: 259 vd.

"**Muvaffak**, Zenciler üzerine kararlaştırılan seferden vazgeçince, Zenciler'i boş bırakmamak için, 265 (878-879) yılında **Mesrur el-Bedhî**'yi, Ahrâz'a vâli tâyin ederek, Zenciler ile mücâdeleye memur etti. **Mesrûr** ise, **Tekin el-Buhârî**'yi kendi yerine nâib nasbederek bu sırada **Ali b. Abân**'ın kontrolünde bulunan Ahvaz'a gönderdi. **Tekin**, Ahvaz'da Tüster'i muhâsara ile meşgul olan **Ali**'yi mağlup ederek Tüster'i kurtarıp karargâhını orada kurdu. Bundan sonra **Tekin** ile **Ali b. Abân** arasındaki savaşlarda Zencîler ağır kayıplara uğradılar. Başarılı bir netice elde edemeyeceğini anlayan **Ali b. Abân, Tekin** ile müzâkerelere girişti. Fakat bu görüşmeleri haber alan **Mesrûr el-Belhî, Tekin**'in zenciler tarafına geçeceği vehmine düşüp veya bazı telkinlere kapılarak **Tekin**'i geri çağırıp hapsettirdi.[129]

Tekin'in hapsinden sonra, O'nun yerine **Agartmış et-Türkî** gönderildi. 266 Ramazan'ında (Nisan-Mayıs 880) Tüster'e gelen **Agartmış**, birliklerini yeniden tanzim ettikten sonra **Asker Mükrem**'e gidip burada **Ali b. Abân**'la karşılaştıysa da kesin bir başarı elde edemedi. Ahvâz'a dönen **Ali**, kısa bir müddet sonra tekrar **Agartmış** ile karşılaştı ve yine bir netice elde edemedi. Bundan sonra Ahvâz'dan yardımcı kuvvetler alan **Ali**, bir harp hîlesi ile **Agartmış**'ı hezimete uğrattı. **Agartmış** da savaş meydanında ölenler arasında idi.[130]

Bundan sonra Zenciler üzerine yapılan seferin komutasını üzerine alan **Muvaffak**, doğu hududlarını emniyete aldıktan ve lüzumlu hazırlıklarını ikmal ettikten sonra, önce oğlu **Ebû'l-Abbas**'ı yola çıkarıp kısa bir müddet sonra da kendisi harp sahasına gelerek Zenciler ile amansız bir mü-

129 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 1933 vd; **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VII, sh: 261 vd.

130 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 1937.

câdeleye başlamıştır. İki sene kadar yorucu ve yıpratıcı savaşlardan sonra 269 (882-883) yılında, **Ali b. Muhammed** esir, Muhtara tahrip edildi ve yirmi seneden beri bu bölgeyi kana bulayan korkunç isyan bastırılmış oldu.[131]

bb-Bizans Seferleri

Halife **Mûtemid** devrinde Abbasîler'in dâhilî isyanlarla meşgul bulunmasından istifade eden Bizanslılar, her yıl hudud boylarına tecâvizde bulunuyorlardı. Adana havâlisi, Mısır'a yerleşerek kendi devletini kurmak yolunda ilerleyen **Ahmed bin Tolon**'a bırakılmış olduğundan bu Bizans saldırılarına, O karşı koyuyordu. O'nun bu mücâdelesi sırasında Kahire'de yerine vekil bıraktığı oğlu **Abbas** isyan edince geriye çekilmek mecburiyetinde kaldı. Bunun üzerine, Bizanslılarla mücâdeleyi bir türk kumandan olan Tarsus Emîri **Yazman** üstlendi.

883 yılında büyük bir Bizans ordusu harekete geçip Tarsus yakınlarına gelip karargâh kurmuştu ki, bunu haber alan **Yazman**, ânî bir baskın hareketi ile kumandanları dâhil olmak üzere, bu ordunun büyük bir kısmını kılıçtan geçirdi. Pek çok esir ve ganimet elde etti.[132]

Bizans'a karşı an'anevî seferlerin yavaşladığı bir sırada hudud boyunda vazifelendirilmiş olan **Yazman**, bu eski an'aneyi canlandırıp hızlandırmaya muvaffak olmuş bir türk kumandanı olmuştur. 885 yılında tekrar başarılı bir Bizans seferi tertipleyen **Yazman**, bu an'aneyi 891 yılına kadar devam ettiren son müslüman kumandan olmuştur.

"**İmparator I. Basilaios** devrinin (867-886) sonlarında olduğu gibi **VI. Leon** devrinin (886-912) başlarında da Bizans'ı en fazla tâciz eden kimse, hiç şüphesiz **Yazman**

131 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: III, sh: 270.
132 **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VII, sh: 342 vd.

idi. Kara ordusunun yanında ufak bir filo kurup kara ve denizden Bizans ülkesini tehdid eden **Yazman**, Tarsus'ta idâreyi ele geçirdikten sonra, hemen her sene gazaya çıkıyor, esir ve ganimetlerle Tarsus'a dönüyordu. 274 Ramazan (Ocak-Şubat 888)'ında tekrar Anadolu'ya bir akın yapan **Yazman**, Maskânîn'e (Ereğli) kadar ilerleyip bol miktarda esir ve ganimetle Tarsus'a döndü.[133]

Bir sene sonra (275/888-889) ise, deniz yoluyla taarruza geçip Bizans donanmasını yenerek dört gemi ele geçirdi.[134] **Yazman**'ın deniz seferlerinin nereye müteveccih olduğu ve Bizans donanmasıyla nerede karşılaştığı kaynaklarda tasrih edilmemektedir.

Yazman'ın Bizans'a karşı yaptığı son sefer, 278 (891) yazındadır. Türk kumandanlarından **Ahmed b. Togan**'ın Tarsus'a gelerek mâiyetine girmesiyle kuvveti artan **Yazman**, emrindeki ordu ile 24 Cemâziyelâhir 278 (3 Ekim 891)'de Tarsus'tan hareketle Salandu'yu kuşattı. Muhâsara esnasında mahsurlar tarafından mancınıklarla atılan bir taş, **Yazman**'ı ağır bir şekilde yaralayınca, İslâm ordusu geri dönmek mecburiyetinde kaldı. Sedye içinde askerlerinin omzunda taşınan **Yazman**, 14 Receb (22 Ekim)'de, yolda vefât etti. Naaşı, Tarsus'a getirilerek Bâb el-Cihâd'da defnedildi."[135]

16-Ebu'l-Abbas el-Mu'tezid Billâh (892-902)

a-Şahsiyeti

Mu'temid'in Hilâfeti esnasında O'nun bir nevî nâibi olan ve devlet dizginlerini vefât ettiği 891 yılına kadar elinde tutan kardeşi **Muvaffak**'ın oğludur. 857 yılında Samarra'da

133 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 2113.

134 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 2114.

135 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 2130; **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VII, sh: 376 vd.

Zirar adında bir câriyenin oğlu olarak Dünya'ya gelmiştir. Dokuz buçuk yıl saltanat sürmüştür.

İbnü'l-Esîr'e göre, zayıf, saçı-sakalı kırlaşmış, atılgan ve cesur bir kimse olan el-**Mu'tezid**, bir karar verdiğinde onu tatbik eden, azimli, fakat biraz cimri olan biriydi.[136] Etrafındaki insanlara karşı son derece heybetli ve korkutucu idi.[137] O, Hilâfet Makamı'na geçtiğinde hızla inkırâza doğru gitmekte olan Abbasî Devleti'nin hazinesi tamtakırdı. Köklü tedbirler gerektiği hâlde, O'nun bunu yapması imkânsızdı. Zira kuvvetli bir şahsiyeti olmasına rağmen kendisini dar görüşlü bir siyâset tâkibine mecbur eden oldukça muhafazakâr biriydi.

Esâsen tarih boyunca hiçbir cimri adamın hamleli olduğu görülmemiştir. Bu sebeple O da saltanatı boyunca şahsî otoritesini arttırmak için didinip durmuştur.

Bu maksadla muhtelif kavimlerden oluşan orduyu, üç ayrı kısma ayırarak bunlar arasında bir denge kurmaya ve Türk-Arab ve İranlı rekabetini ortadan kaldırmaya çalıştı. Birinci kısım, bir nevî **"Hassa Ordusu"** durumundaydı. Bu ordu, yüksek kademelerde bulunmuş insanların çocuklarından oluşmaktaydı. Sarayın korunması ve merâsimleri idâre etmekle vazifeli bu birinci kısım, piyade ve süvarilerden oluşmaktaydı. Efrâdı ekseriyetle Sûdânlı ve Deylemîlerden olmakla beraber aralarında Hazar Türkleri de vardı.[138]

İkinci kısım ordu ise, daha az itibarlı olup merkez Bağdad'ın korunması ile mükellefti. Bunların itibarları gibi maaşları da daha düşük bir seviyede idi. Bunlara **"askerulhizmet"** deniliyordu. **"Şurta"** denilen bir kısmı ise, şehirde inzibâtı teminle mükellef olup bir nevî polis hizmeri îfâ

136 **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VII, sh: 429.
137 **İbnü'l-Esîr**- a.y.
138 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 2263.

etmekteydi.

Asıl kalabalık grup teşkil eden üçüncü kısımsa, ülke dâhilinde inzibâtı teminle mükelleftiler. Vergi vermeyenleri itaat altına almak ve herhangi bir eyâlette ortaya çıkacak isyanları bastırmak, bu üçüncü kısmın vazifesiydi.

Mu'tezid, şiddet taraftarı olan biriydi. Bir kumandanına kızdığında O'nu diri diri toprağa gömecek derecede merhametsizdi. Bu yüzden **"İkinci Seffah"** olarak anılmıştır. Karşı karşıya kaldığı isyanları kanlı bir sûrette bastırmıştır. Bununla beraber haramlardan uzak duran bir kimseydi. Devleti toparlamaya çalışmışsa da nisbî bir muvaffakıyet elde etmiştir. Ancak durumun daha kötüye gitmesini önleyememiştir.

b-Devrinin Vak'aları

aa-Mâlî Güçlükler

Mu'tezid devrinin en ehemmiyetli meselesi, mâlî sıkıntı idi. O'nun değerli veziri **Ubaydullah bin Süleyman'ın** vergi sisteminde yaptığı değişiklikler, sadra şifâ olmuyordu.

"Samanî hükümdarının 279 (892)'da ânî ölümü üzerine, Samânîler'in topraklarını ele geçirme gibi birçok grup tarafından desteklenen bir çözüm ortaya çıktı. Bir kere daha, Horasan'daki Tahirî kalıntıları ve Taberistan şiîleri, bu bölgelerin kendilerinin olduğu iddiâsıyla, Samânî gücünün yokluğundan istifâde etmek istediler. Daha güneyde Saffârîler'den **Amr b. Leys** de Samânîler'i ülkeden çıkarmak için fırsatın doğduğu düşüncesindeydi.

Daha önceleri Tâhirîler'den boşalan doğu bölgelerinin her tarafında Samânî idâresini güçlendiren ve onlara devlet hazinesinden yardımda bulunan merkezî idâre, şimdi Saffarîler'le pazarlık etme konusunda çok daha müsâid durumda bulunuyordu. Bu, sadece devlet hazinesinden

gelen yardımdan doğan bir durum değil, aynı zamanda **Mu'tezid**'in onlara Samânî hâkimiyetini tâyin için senede dört milyon dirhem ödemesinden ortaya çıkmıştı.[139]

Saffarîler, önceleri Horasan ve Taberistan'ın birleşik kuvvetlerine karşı başarılar kazandılar ise de, daha sonraları Samânîler tarafından yerlerinden sökülüp atıldılar. **Amr** yakalandı ve Bağdad'a gönderildi. **Mu'tezid**, doğuda Samânî **İsmail b. Ahmed**'in hâkimiyetini tanımak ve Saffârîler'e karşı mücâdelesini sürdürmek için O'na üç ilâ on milyon dirhem arasında bir para ödemeye mecbur kalmak sûretiyle küçük bir duruma düştü.[140]

Bu tehlikeli durum, Bağdad'a çok fazla ümid edilen geliri getirmediyse de, Horasanda Tahirîler'den arta kalanları getirdi. Bu ise, merkezî idârenin mâlî güçlüklerine yenilerini ekleyen bir âmil idi."[141]

Fazladan olarak Hamdânîler gibi bazı arap kabile reisleri hâkimiyet elde etmeye başladıkları bölgelerde vergileri bizzat toplamaya başladılar.

Bu karmaşık durumda Samânîler'le harb etmeyi doğru bulmayan **Mu'tezid**, Mısır'da hâkimiyet elde etme yolundan ilerlemekte olan Tolunîler'le devleti arasındaki anlaşmayı yeniledi. O'nun Bizans'la çarpışmaya da niyeti yoktu. Evveliyetle Ceziretü'l-Arab'da hâkimiyetini kuvvetlendirmek istiyordu.

Bu sebeple *"Mu'tezid, el-Cezîre üzerine yürüdü. Sumeysat, Âmid ve Mardin kalelerini kolayca ele geçirdi. Bu bölgedeki arap ve diğer unsurlar arasındaki ittifak, kendi kuvvetlerinden gelen baskı karşısında bozuldu. Önceleri Hâricîler 'le işbirliği içinde olan Şiî Arap Hamdânîler, müt-*

139 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 2133 vd.
140 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 2194 vd.
141 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: III, sh: 277.

*tefikleri Hâricîler'e boyun eğdirmek için **Mu'tezid**'in kuvvetleriyle ittifak kurdular. Bu hizmetlerine karşılık olarak **Mu'tezid**, onlara kalelerinin bulunduğu Mevsuf bölgesini askerî-idârî **"ikta"**[142] olarak verdi. Böylece Hamdânî kuvvetleri, merkezî idârenin üçüncü kısmının bir parçası oldu. Bu durumda Hamdânîler, Bağdad'ın desteklenmesinde önemli bir rol oynadılar. Şüphesiz bu politika, onların menfaatineydi. Sugur Kaleleri'ndeki diğer Araplar ise, Hamdânî örneğini tâkip ettiler ve **Mu'tezid**'in çevresinde toplandılar. Bunların ittifakından emin olmak için **Mu'tezid**, Rakka'da kendi oğlu **Muktefî** vâsıtasıyla kuvvetli bir askerî merkez oluşturarak Bağdad'a döndü."*[143]

Bu sırada Azerbaycan'da bir karışıklık ortaya çıktı. "Muhtemelen ermeni asıllı bir müslüman ve **İbn-i Ebî's-Sâc**'ın ordusunda önemli bir şahıs olan **Vâsıf**, bölgede yapılacak yeni düzenlemeler konusunda komutanı ile anlaşmazlığa düştü. Bu bölgede yaşayan biri olması sebebiyle, **Vâsıf**, kendi ticâretlerinin çöküşünün sonucunda ortaya çıkacak zararın büyüklüğünü düşünme konusunda daha iyi bir durumdaydı. Bu sebeple **Vâsıf**, adamlarıyla Sugur'un ileri kalelerinden biri olan Malatya üzerine yürüdü ve burayı ele geçirmekte güçlük çekmedi. Bizanslılar, kendi topraklarına yakın bölgelerde ticârî merkezlerin kurulmasına mani olmuyorlardı. Nitekim **Vâsıf**'a karşı bir tavır almadılar. Fakat **Mu'tezid**, Malatya'nın mâmurluğunun daha güneydeki ve el-Cezire'nin doğusundaki diğer pazarların zararına olacağını anlamakta gecikmedi. Buradaki düzenlemelerin alt üst olmasından ortaya çıkacak olan meselelere çok çabuk çözüm buldu. **Mu'tezid**, vakit kaybetmeden

142 **"İkta"**, mülkiyeti devlete âid olan bir arazinin gelirlerinin bir şahıs veya âileye bırakılması demektir.

143 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: III, sh: 282.

el-Cezire Arapları'nın da dâhil olduğu bütün kuvvetlerini harekete geçirerek **Vasıf**'ın üzerine sevketti. Çâresiz kalan **Vâsıf**, Bizanslılara ilticâ etmeye çalıştı ise de sür'atele önü kesilerek yakalandı. **Vâsıf**'ın ordusu, Halife'nin kuvvetlerine katıldı. Bundan sonra **Mu'tezid**, Sugur'daki şehirleri teftiş etmek için büyük bir gezi yaptı.

Mu'tezid, hayatının son üç yılında yeni meselelerle karşılaştı. Bunlardan biri, zaten daha önce neredeyse patlak vermek üzereydi. Çok yakın bir zaman önce yatıştırılmış olan Güney Irak'ta ânî bir isyanın patlak vermesi, O'nu hayrete düşürdü. Belki O, insanların niçin ekmek için bağırdıklarına hayret eden **Marie Antoinette**'in durumuna düşmüştü. **Mu'tezid**, sükûneti tesis etmek ümidiyle imparatorluk için yeni bir siyâsî düzen kurma yolunu seçmişti. Bu durum, imparatorluğun her yanını sarsan bir isyanın patlak vermesi şeklinde aksi bir neticeyi ortaya çıkardı."[144]

Zira arttırılan vergiler sebebiyle küçük toprak sahipleri ellerindeki arazileri kaybetmiş ve bu toprakların zenginlere intikali ile onlar daha da zengin olmuşlardı. Buna, bir de ekseriyeti bâtınî olan Şia'nın muhâlefeti eklenince, ülke, kaynayan bir kazana dönmüştü ki, bunun neticesi uzun sürecek **"Karmatî İsyanı"** olmuştur.

bb-Karmatî İsyanı

"Karmatîler" ve **"Karamita"** bâtınîlikle eş mânâda kullanılan tâbirlerdir. Bu bâtıl yolu tesis eden **Meymun el-Kaddah**'tır. Aslen İranlı bir mecusî veya yahudî olan **Kaddah** güyâ müslüman olmuş ve **İmam Cafer-i Sâdık**'ın hizmetine girmiştir. 792 yılında Kûfe'de ortaya çıkarak âyet ve hadislerin gerçekte bir bâtınî mânâsı olduğunu, aslolanın bu bâtınî mânâ bulunduğunu, zâhirî mânâlarınsa sembolik

144 Büyük İslâm Tarihi, a.y.

olduğunu iddia etmeye başlamıştır. Namaz, oruç, hac, zekât gibi ibâdetlerin gereksizliğini iddia ederek ibâhacı bir yol tutmuştur. **Kaddah**'ın oğlu **Abdullah** ve torunu **Ahmed** tarafından Şiîlik ve **Hz. Ali** taraftarlığı perdesi altında gitgide yaygınlaşan bu bâtıl görüş, bilâhare bu harekete katılan **Karmat** adında bir şahsın faaliyetleri sebebiyle **"Karmatîlik"** veya **"Karâmita"** olarak adlandırılmıştır.[145]

Karmatîler -daha önce bahsetmiş olduğumuz- **"Zenci İsyanı"**na dâhil olmuş kimselerdi. Bunların ilk isyanı, 873 yılında Rey Şehri'nde başlamıştı. Reisleri **Halef** adında biri idi. Gürcan emîri de Karmatîliği kabul edip isyancılara iltihak etmişti.

Mu'tezid zamanındaki isyanları, 890 yılında Kûfe'de baş göstermiştir. **Hamdan Karmat** tarafından başlatılan bu isyanın zâhirî sebebi ise, her sene adam başına bir dinar vergi alınmasına ilâveten kazançlarının yüzde yirmi vergiye tâbî tutulmasıydı ki, bu durum, her ferdi rahatsız ediyordu. Biraz da Zenci İsyanı'ndan ilhâm alarak başlatılan bu isyan, tam on seneden fazla (890-901 arası) devam ettikten sonra **Ahmed et-Tâî** tarafından bertaraf edilebilmiştir.

İkinci Karamita isyanı, 899 yılında **Ebû Said el-Cennâbî** tarafından Bahreyn'de başlatılmıştır.[146]

"Ebû Said, zekâ bakımından **Hamdan** kadar kabiliyetli ve zekî değildi, ama taktik bakımından kesinlikle O'ndan üstündü. O'nun desteği esas olarak Arabistan'ın doğu tarafındaki bedevîlerden gelmekteydi. **Ebû Said**, Bahreyn'de bir üs kurmak için yeterli sayıda askerî güç teşkil etti ve neticede Basra'yı tehdid edecek hâle geldi.[147] Merkezî idâ-

145 Fazla bilgi için bkz: **Kadir Mısıroğlu**- Tarihten Günümüze Tahrif Hareketleri, c: I, İstanbul, 2010, sh: 320 vd. veya **Muhammed Hammâdî**-Bâtınîler ve Karmatîler'in İçyüzü, İstanbul, 2004.

146 **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VII, sh: 410 vd.

147 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 2188 vd.

re hemen harekete geçmediyse de, buradaki temsilcilerden gelen uyarılar sonunda, isyanı bastırmaya karar verdi. **Mu'tezid**'in keşif için gönderdiği iki bin kişi, **Ebû Said** ve kuvvetleri tarafından tamamen kılıçtan geçirildi.[148]

Karmatîler, Rabî Kabilesi'nin kendilerine sağladığı destekten istifade ile Aksa'yı ele geçirip burada kendileri Abbasîler'den ayrı bir devlet olarak îlân ettiler.

Daha sonra bu isyanın başına geçen **Ebû Said**'in oğlu, **Ebû Tahir Süleyman** (914-943) Karmatî isyanını genişleterek devam ettirmiş, üzerlerine gönderilen Abbasî ordularını mükerreren yenerek işgal ve istilâlarını Mekke'ye kadar şümullendirmiştir.

Mezopotamya istikametinde ilerleyen Karmatîler, hac yollarını kesip nice insanları kılıçtan geçirmiş, yapma ve tahriplerle vâsıl olduğu Mekke'de ise, yirmi binden ziyâde mâsum insanı câniyâne bir sûrette katletmişlerdir.[149] Fazladan olarak **"Haceur'l-Esved"**i yerinden sökerek Aksa'ya kaçırmışlardır. Uzun bir müddet, bu cânîlerin ellerinde kalmış olmasından dolayıdır ki, bugün **"Haceru'l-Esved"**de kırıklar ve çatlaklar vardır.[150]

---

148 **Taberî**- a.y.

149 **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VII, sh: 459.

150 **İbnü'l-Esîr**, bu hususta şu bilgiyi vermektedir:

*"Bu yılda hacc emirliği görevini **Mansur ed-Deylemî** îfâ etmiş, hacıları Bağdad'dan Mekke'ye kadar alıp götürmüş ve yolda herhangi bir şeyle karşılaşmamışlardı. Ancak **Ebû Tahir el-Karmatî** tevriye gününde (Zilhicce'nin sekizinci günü) Mekke'de hacılara saldırıp adamlarıyla birlikte mallarını yağmalamış, onları Mescid-i Haram'ın ve hattâ Kâbe'nin içinde kılıçtan geçirmişti. Bunlar yetmiyormuş gibi, **Haceru'l-Esved**'i yerinden söküp Hecer'e götürmüştü.*

*Mekke emîri **İbn-i Muhalleb**, ileri gelenlerden bir grup ile **Ebû Tâhir**'e gidip mallarını geri vermesini ricâ etmişlerse de, onların bu ricâlarını ve hacılara şefaatlerini kabul etmemişti. Bundan dolayı bu gidenler, O'nunla çarpışmış, O da hepsini birden öldürdüğü gibi Kâbe'nin kapısını sökmüştü. Bu arada Karmatîler'den biri Kâbe oluklarını sökmek*

Karmatîler'in ayyuka çıkan zulüm ve katliâmları[151] sebebiyle her taraftan Mekke'ye koşup gelen Müslümanlarla onlar arasında tam on yıl süren muhârebeler sonunda, nihayet ortadan kaldırılabilmişlerdir.

17-el-Muktefî Billah (902-908)

a-Şahsiyeti

Halife **Mu'tezid**'in **Çiçek** adındaki bir câriyesinden 878 yılında Dünya'ya gelmiş bulunan **Ebû Muhammed Ali bin Ahmed**, 20 Nisan 902 tarihinde **"el-Muktefî Bil-**

---

için tırmanmışsa da, çıktığı yerden düşüp ölmüştü. Karmatîler, öldürdükleri hacıların bir kısmını Zemzem kuyusuna atmış, geri kalanlarını da kefensiz olarak, yıkanmaksızın ve namazları kılınmaksızın Mescid-i Haram'ın avlusuna defnettirmişti. Ayrıca Kâbe örtüsünü alıp kendi adamları arasında paylaştırmış ve Mekke halkının evlerini tümüyle yağmalamıştı.

*Karmatîlerin yaptığı bu durum, Ifrıkiyye'de bulunan **Ebû Muhammed Ubeydullah el-Alevî el-Mehdî**'nin kulağına gidince, **Ebû Tâhir**'in bu yaptıklarını kınamış ve O'nu lânetlemişti. O'na son derece kızmış ve şöyle mektup yazmıştı:*

*«Bizim şiamızı perişan ettin, bu yaptıklarınla dâvet ve devletimizin küfür ve ilhâd ismini almasına sebep oldun. Eğer Mekke halkı ve hacılarla diğerlerinden almış olduğun malları iâde etmeyip **Haceru'l-Esved**'i getirip yerine koymaz ve Kâbe örtüsünü de iâde etmezsen Dünya ve Âhiret'te ben senden uzağım!..»*

***Ebû Tâhir el-Karmatî**, bu mektubu alınca, ileride kaydedeceğimiz gibi, Haceru'l-Esved'i yerine getirip iâde etmiş ve Mekke halkının mallarını mümkün olduğu ölçüde kendilerine geri vermiş, **el-Mehdî**'ye de:*

"-Adamlarımın Kâbe örtüsü ve hacı mallarını alıp kendi aralarında paylaşmalarından dolayı bunları iâde etmem mümkün olmamıştır." diye cevap yazmıştı." (**İbnü'l-Esîr**, a.g.e., c: VIII, sh: 173 vd.)

Hâlbuki ileride görüleceği üzere, **"Haceru'l-Esved"** onların elinden zorla alınmıştır. Ancak diğer bir rivâyete nazaran da Abbasî halifesi **Mûtî lillâh**, Haceru'l-Esved'i onlardan 30.000 dinar karşılığında geriye alıp eski yerine koydurmuştur. (Bkz: DİA- c: XIV, sh: 433)

151 Bu katliâmların tafsîlâtı için bkz: **Muhammed Hammâdî**- a.g.e., sh: 74 vd.

lâh" adıyla onyedinci Abbasî halifesi olarak tahta çıkmıştır. Cesur, korku nedir bilmez birisiydi. Veliahdliğinde birçok vâliliklerde bulunarak devlet tecrübesi kazanmıştı. Akıllı ve cömertti. Altı yıl devam eden halifeliği esnasında takdîre şâyân birçok işler yapmıştır. Babası zamanında yer altına inşâ olunmuş zindanları kapatması, malları nâhak yere müsâdere edilenlere mallarını iâde etmesi, Bağdad'da câmî, saray vs. inşâ ettirmesi bu cümledendir.

O, Hilâfet Makamı'na geçtiğinde Karamita İsyanı, bütün şiddeti ile devam etmekteydi. Uzun bir hastalık devresinden sonra, 13 Ağustos 908'de vefât etmiştir. Henüz otuz iki yaşında bulunuyordu.

b-Devrinin Vak'aları

Denilebilir ki, **el-Muktefî**'nin kısacık saltanatı, baştanbaşa Karmatîler'le mücâdele ile geçmiştir. Saltanatının ilk yılında, **Mu'tezid**'in ölümünü fırsat bilerek Şam'a saldırdılar. Başlarında **Zakruyeh**'in[152] oğlu **Yahya** bulunuyordu.

Şam ve civarında öyle bir katliâm yaptılar ki, neredeyse şehirde insan kalmayacaktı.[153] Üzerlerine Tolunîler tarafından gönderilen orduyu mağlup ettiler.[154]Reisleri **Yahya**, **"eş-Şeyh"** ünvanı ile anılıyor ve **Hz. Hüseyin** soyundan geldiğini iddiâ ediyordu.

Genişleyen isyan sonunda **Yahya** öldürülünce, âsîler, kardeşi **Hüseyin**'i O'nun yerine **"Emîru'l-Mü'minîn"** ünvânı ile geçirerek hareketlerine devam ettiler. Kendileri mü'min olmadıkları hâlde, reislerine **"Emîru'l-Mü'minîn"**

152 **İbnü'l-Esîr**, bu ismi **"Zikreveyh"** olarak anmaktadır. (a.g.e., c: VII, sh: 451)

153 **İbnü'l-Esîr**- a.g.e., c: VII, sh: 436.

154 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 2219.

diyen bu mel'unlar, O'nun, bir de beklenen **"Mehdî"** olduğunu iddia ediyorlardı.

Bu netice Halife **Muktefî**'nin bir taraftan Karmatîler'in Bahreyn Bölgesi'ndeki isyanlarına mânî olmak üzere oraya bir miktar asker sevk etmesi ve diğer taraftan da bizzat Şam'a tertiplediği seferin başında olarak Mısır askerlerinin de desteği sayesinde mümkün olmuştu. Bu sûretle Suriye ve Irak havâlisinde hükümet otoritesi tesis edilebildi.

Muktefî rahat bir nefes alınca, **Muhammed bin Süleyman** kumandasında bir halife ordusunu Mısır'a gönderdi. **Süleyman**, 905 yılında buradaki Tolunîler idâresine son verdi.

"Bu arada Suriye Karmatîler'i, durumlarını düzeltmek için bir fırsat doğduğu düşüncesine kapıldılar. Tekrar gruplaşan bu kimselere Şam'daki hükümet kuvvetlerinden de katılanlar oldu.[155] Yaptıkları bir dizi yıldırım harekâtla Sûriye-Irak çöllerine sınır olan bütün şehir halkını yıldırdılar ve iki sene müddetle (293-294/905-906) Mekke'den dönen kervanlar da dâhil, buradan gelip geçen bütün kervanlara saldırıp yağmaladılar. Bu kervanlara yapılan baskınlarla ele geçirilen mallar, bu hareketin mâlî ihtiyacını fazlasıyla karşılamaktaydı. Hamdânîler, hükümet kuvvetleriyle birleşerek bu çapulcuları son bir kez yenmekle kendini gösterdi. Bu defa yaşlı olan **Zakrûyeh**, yaralı olarak ele geçirildi. O'nun ölümü, Sûriye'deki isyanı sona erdirdi.[156] Suriye'deki hareketi desteklemeyen ve hükümete karşı direnen Bahreyn Karmatîleri, yalnız kaldılar.

Muktefî, (289-295/902-908) yılları arasındaki saltanatı müddetince onların ayrı ayrı olan nüfuz bölgeleri arasında geçici bir anlaşma sağlamak için Bizans imparatoru

155 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 2233 vd.
156 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 2256 vd.

VI. Leo (886-912) ile temâsa geçti. Ve 289 (902)'da **Muktefî**, Bizans imparatoruna hediyeler gönderdi. 294 (907)'de ise, Bizans imparatoru **VI. Leo**, kayınbiraderinin de dâhil olduğu bir elçi heyetiyle **Muktefî**'ye mukabele etti.[157]

Bu barışçı münâsebetler, her iki tarafın hudud garnizonlarındaki savaş taraftarı kimselerce iyi karşılandı. Aslında bu gibi unsurların muhtemel hareketlerine, karşı tedbirler alınmıştı. Kendi kısmında **Muktefî**, bütün Musul bölgesine Hamdânîler'den birisini vâli tâyin etti ve kendi bölgesindeki bütün göçebeleri itaat altına alma yoluna gitti."[158]

Muktefî, ülkesinin doğu kısmında pek başarılı olamadı. Çok arzu ettiği hâlde Saffârîlerle bir anlaşma sağlayamadı. Bu sırada Taberistan'da ortaya çıkan bir isyan merkezî hükümet için iyi bir fırsattı. Fakat **Muktefî**, bu durumdan istifade ile Saffârîleri ortadan kaldırmayı düşünmüşse de ömrü vefâ etmeyerek 14 Ağustos 908 tarihinde 31 yaşında olduğu hâlde vefât etti. Böylece Doğu Bölgesi üzerindeki arzularını gerçekleştirmesi mümkün olmadı.

18-Muktedir Billâh (908-932)

a-Şahsiyeti

Otuz bir yaşında ölen **Muktefî**, kendi çocukları çok küçük yaşta olduklarından, yerine henüz büluğ çağındaki kardeşi **Câfer**'in geçmesini istemişti. **Ebu'l-Fazl Câfer bin Ahmed** de henüz 13 yaşında idi. O'nun **"el-Muktedir Billâh"** ünvânı ile Halife îlân olunması, çocuk yaşta birisinin idâresi altında bulumayı doğru bulmayan kumandanlar tarafından hoş karşılanmadı. Bu sebeple dört ay sonra, **el-Muktedir**, askerî bir darbe ile azledilip yerine **Mu'tezz**'in

157 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 2277.

158 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: III, sh: 292 vd.

oğlu **Abdullah**'ı **"er-Râzî Billâh"** ünvânı ile halife ilan olundu. Fakat kumandanlar arasında görüş birliği yoktu. Bu sebeple Hassa Ordusu mensupları, yirmi dört zaaf zarfında mukabil bir ihtilâl ile **Abdullah**'ı katlederek tekrar **el-Muktedir**'i halife îlan ettiler.

O, **Mu'tezid**'in **Şagab** adındaki câriyesinden 895 yılında doğmuştu. Oldukça uzun süren saltanatı esnasında onbeşten ziyâde vezir değişikliği olmuş, beş kere de askerî darbe yapılmıştır.

Yaşının küçüklüğüne ilâveten zevk ve safâya düşkünlüğü sebebiyle idâre, sık sık değiştirilen vezirler ve askerî kumandanlar elinde kaldı. Hatta birçok kereler saray kadınlarının saray entrikalarına karışmaları sebebiyle inkırâza doğru sürüklenmekte olan devlet nizamı alt üst oldu. Pek çok karışıklık çıktı ve Kuzey Afrika ile Musul Vilâyeti Abbasîler'in elinden çıktı. Ordu kumandanlarından **Mu'nis el-Muzaffer**, önce Musul'da isyan etmiş, sonra da Bağdad üzerine yürüyerek **el-Muktedir**'i öldürmüştür. (932)

b-Devrinin Vak'aları

el-Muktedir zamanında zikre değer herhangi bir başarı mevcud değildir. O, eğlence âlemlerinde vakit geçirirken devleti vezirler ve kumandanlar idâre etmiştir. Vezirlik içinse **"Furatlar"** ve **"Cerrahlar"** adını taşıyan iki grup birbirleri ile dâimî bir sûrette mücâdele etmişlerdir. Bu senben kavgaları sonunda bazen bir gruptan, bazen de diğer gruptan biri vezâreti elde ederek devleti -âdetâ- tek başına, bazen de kumandanlarla birlik olarak idâre etmişlerdir.

Bunlar arasında en başarılı vezir Cerrâhîler grupundan **Ali bin İsa** idi. "Bu değerli vezir, dikkate değer bir çalışmayla, kendinden öncekilerin devrettiği düzensizliği giderdi. O'nun temel gâyesi, bütçeyi denkleştirmekti. Bu

hususta gerekli tedbirleri almaya karar verdi. Devlet hazinesinden ödenen bütün maaşlardan ve yapılan diğer ödemelerden belli bir miktar kesmek sûretiyle harcamaları düzenli bir hâle getirmede büyük başarı sağladı. Elde edilen mahsul için, düşük vergilerde ıslahatı ve büyük vergilerde ise imtiyazı öngören karışık bir vergi sistemi ortaya koydu. Bu konudaki düzenlemeler, Fars ve Irak'ın bazı bölgelerindeki vergileri, bazen hazine lehine, bazen de vergi mükellefi lehinde takdir etmek sûretiyle yapılmıştır.

İthâlât ve ihrâcâtan bazı vergiler kaldırılmak sûretiyle vergi mükelleflerine birtakım imtiyazlar tanımıştır. Bu imtiyazlar, özellikle malların Iraklı tüccarların eline geçtiği bölgelerde tanınmıştır. Bu yüzden ticârî vergiler, Mekke'de arttırılmış ve Basra Körfezi ile el-Cezire sugurunda kaldırılmıştır. Kaynaklar, bu dindar vezir hakkında medhiye ve duâlarla dolududur. Bütün bu vergi reformları, iyi bir idâreyle devlet hazinesine beş yüz bin dinara mal olmuştur. Bununla beraber kaynaklar, meşrû kabul edilmeyen ticâret vergileri konusunda bilgi vermemektedir. Kaynaklardaki bu bilgiler, yalnız küçük toprak vergisi ile alâkalıdır. Pek çok kaynak, o tarihte Bağdad'ın nüfusunu oldukça mübâlağalı bir şekilde doksan altı milyon (!) olarak göstermektedir. Ancak bu rakamların doğruluğu, diğer rakamlara göre oldukça şüpheli görünmektedir. Muhafazakâr çevrelerde iyi bir şöhreti olmasına rağmen vezir, başkentteki bazı katı görüşlü Hanbelî Mezhebi taraftarlarını tatmin etmek için özel bir gayret sarfetmedi. O, kendisini tartışmalı konu olan **"Vakf"**a verdi. Bağış alma ve vakıf kurma işlerinin yaklaşık bir asır önce Mısır'da **Ahbas** adıyla kurulmasını Hilâfet Merkezi tasvib etmemişti.

Bununla beraber yıllar geçtikçe konu kabul görmekle birlikte tamamen kesin bir neticeye bağlanmamıştı. Vezir,

Muktedir'i örnek bir vakıf kurup, Bağdad'ın içinde ve dışında bazı mülkleri dînî maksadla bağış olarak kabul etmeye ikna etti. Elde edilen gelir önemsizdi, fakat kuruluşun maksdı çok önemliydi. Her şeyden önce bağışlar, dînî amaçla kabul ediliyordu. Ayrıca bu bağışlar, şahıs ve âilelere de yardım olarak kullanılabiliyordu. Bu yenilik, Hanbelîler'in pek hoşuna gitmediği gibi Bağdad'daki az sayıda muhafazakâr tarafından da hemen kabul görmedi.

Gerçekten de bir müddet sonra Halife'nin annesi geç de olsa, kendisine âid geniş mülkü, görülen ve görülmeyen tehlikelere karşı korumak için bazı imtiyazlar aldı. Bu sırada şehirde karışıklıklar hüküm sürüyordu. Vezirin mesul olmadığı diğer bir hâdise de **Hallâc-ı Mansur**'un durumu idi. Onun telkinleri ve söylediği sözler, burada bizi ilgilendirmemektedir. Bizi ilgilendiren, O'nun Bağdad'da oluşturduğu yüksek siyâsî atmosferdir. Muhafazakârlar, O'nu, kurulu düzeni yıkıcı, zehirli bir düşman olarak görüyorlardı. Diğerleri ise, O'nun vecd hâlindeki sözlerinin tesirinde kalarak, zararsız ve muhtemelen çıldırmış bir kişi gibi görüyorlar, istese bile kurulu düzene zararı olmayacağını düşünüyorlardı. Bu çeşit veliler oldukça fazlaydı ve çevrelerinde gittikçe artan çok sayıda mürid toplayabiliyorlardı. Bu durumda vezir, farklı iki tavır arasında karar vermek durumunda kaldı ve güvenliği temin için **Hallâc-ı Mansur**'u baskı altına alma yolunu seçti.[159] O'nun başını isteyen Hanbelîler'e göre, bu ceza normaldi. Diğerlerine göre ise, çok fazla idi.[160] Bu arada **Hallâc-ı Mansur** hakkındaki münâkaşalar dokuz yıl içinde oldukça genişledi ve patlama noktasına geldi.

---

159 **Hallâc-ı Mansur**, önce hapsedilmiş, dokuz yıl hapiste kaldıktan sonra 922 yılında idam edilmiştir.

160 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 2289 vd.

Vezirin kendisine güvenenleri ve O'nun muhafazakâr destekleyicilerinin sayısını anlatmak için bu kâfî değildi. Vezir'in hiçbir geçerli sebep yokken Bahreyn'de yedi yıldan beri kendi meseleleri ile meşgul olan Karmatîler'le başladığı müzâkereler, on yıl devam etti. Onlara bazı imtiyazlar verdi ve Siraf ile ticâret yapmaları için körfezde dolaşmalarına müsaade edildi. Pek uygun olmamakla birlikte bunun bir tek izahı vardır: Fâtımîler'in Mısır'a saldırı ihtimaline karşı, Karmatîler'in işe karışmasını önlemek ve yapacakları huzur bozucu herhangi bir harekete engel olmak. Bir yıl içerisinde Fâtımîler'in Trablusgarb'ı kuşatmaları ve İskenderiye'ye (303/915) saldırmaları, bu fikrimizi te'yid etmektedir. **Mu'nis**, kırk bin kişiden fazla olan bir orduyu harekete geçirdi ve Fâtımîler'i Mısır hududlarına kadar geri püskürttü.[161]

Kumandan **Mu'nis**, Fâtımî gâilesini hallettikten sonra bu durumdan istifade ile topraklarını genişletmek isteyen Hamdânîler üzerine yürüdü. Fakat bütün bu askerî harekât, masrafı gerektirdiğinden **Ali bin İsa**'nın güçlükle sağladığı mâlî denge bozuldu. Bu sebeple yükselen muhâlefete karşı koyamayan ihtiyar vezir, 913 yılında istifa etti. İktidar, Furatlar grupuna geçti. Bunlar rüşveti meşrûlaştırarak bunun için devlet bünyesine resmen bir şûbe bile kurdular. Ancak bu tedbir (!) de devletin mâlî dengesini sağlamaya yetmedi. Kumandan **Mu'nis**'in asker maaşlarındaki artış talebi karşılanamadığından Furatlılar, ancak dört yıl işbaşında kalabildiler. Vezâreti, yeniden Cerrâhîler'e bırakarak çekildiler.

914 yılında Taberistan'da patlak veren bir şiî isyanı, Samanî hükümdarının öldürülmesiyle genişleme istidâdı gösterdi. Bu durum, Azerbaycan'da zincirleme birtakım

161 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: III, sh: 301 vd.

karışıklıklar çıkmasına sebep oldu.

"Samânî hükümdarının öldürülmesi, muhâlefete bazı iddiâlarını ileri sürme fırsatını verdi. Bu hareket, iki isyanın doğmasına vesile oldu. Birisi, ticârî esasa dayanan Semerkant'ta, diğeri Taberistan'ın tesirinde olan Nişapur'da. Bereket versin ki, Samânî idâresi bu tür zorlukların üstesinden gelebilecek güçte idi. Öldürülen hükümdarın sekiz yaşındaki oğlu O'na halef olarak ilân edildi, fakat gerçek güç, zamanın efsânevî adamı ve idârenin başında bulunan ***Ceyhânî****'nin elindeydi.*[162]

Dâhilî problemlere gerekli ihtimâmı gösterdikten ve Samânîler'in hâkimiyetindeki bölgelerini politize ettikten sonra dış meseleler, ***Ceyhânî****'nin esas konusu oldu. Ticaretin gelişmesini teşvik için her türlü fırsat mevcudu ve Bağdad da bu ticâretin ana kapısı idi. Tek mantıklı yol, orayla ilgilenen gruplarla bir anlaşmaya varmaktı. İki başkent, Buharâ ve Bağdad arasındaki işbirliği, bölgedeki küçük güçlerin üstesinden gelmek için yeterli idi.*

Bağdad'daki otoriteler, bu ticârî işbirliğinin gelişmesine değişik derecelerde istekli idiler. Tüccar vezir ***Hamid****'in bu tür ticârî münâsebetleri teşvik etmesi ve geliştirmesi umulabilirdi. Gerçekten kendisi de bu işin içine girdi. Her ne kadr Hazar asıllı ise de, başkentin gerçek gücü olan* ***Nasr****, Samânîler'le bu işbirliğinin bütün getireceklerini fark etti ve bu işbirliğini destekledi."*[163]

Bütün bu karışıklıklara ilâveten Bağdad'dan bazı imtiyazlar elde etmekle iktifâ edip onyedi yıl hareketsiz kalan Karamâtîler, yeniden ortaya çıkarak bir hac kafilesine saldırıp pek çok hacıyı esir edip mallarını yağmaladılar. Ayrıca Basra'ya saldırıp yağma ve katliâm yaptılar. Bu yeni Kar-

162 **Taberî**- a.g.e., c: III, sh: 2289 vd.

163 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: III, sh: 305.

mâtî isyanını gerçekleştirenler, en fazla ikibin kişi kadar oldukları hâlde, Bağdad'da büyük bir paniğe sebep oldular.

"Bazı olaylar, hükümetin bu bölgelerde halkın desteğini kaybedecek önemli hatalar işlediğini göstermiştir. Bu da hükümetin sözkonusu bölgelerde hâlimiyetini yeniden tesis etmek için birtakım radikal değişikliklere gitmesini gerekli kılmıştır. Kaynaklarımızın, **"Yıkıntı Yılı"** olarak adlandırdıkları 311 (923) yılında hükümetin neredeyse askerî denetime geçme hâdisesi ile münâsebet kurması oldukça hayret vericidir. Askerî idârenin darbe noktasına gelmemesi, hareketi yapabilecek tek askerî lider olan **Mu'nis**'in bunu istememesinden kaynaklanmaktadır. Yıllar geçtikçe O güçlendi. Adamları, ücretlerini almanın tek yolunun O'nun kontrolünde olmakla mümkün olabileceğini anladılar. O, askerî ikta sistemine karşı değildi. **Mu'nis**, askerlerin maaşlarının düzenli olarak ödenmesi için idârecilerle anlaşmaya varmıştı. Buna karşılık bu şarta uydukları sürece, onları destekledi. Ancak bu verginin, adamlarına maaşlarının ödenmesi için gerekli gelirlerin sağlandığı Suriye ve Mısır bölgesinde uygulanmasına karşı idi. Diğer bölgelerdeki askerî liderler, bu tür iktânın, özellikle Deylemîler'in akınlarına karşı durabilmek için tek çare olduğuna inanıyorlardı.

Gerek başkentteki ve gerekse eyâletlerdeki devlet memurları, kendilerinin orduyla olan münâsebetlerine ve kendi fikirlerine göre bölündüler. Cerrahların pek çoğu, ordu ile işbirliğinin devam etmesini isterken, onlardan bir kısmına göre ise, ordunun idâresine tamamen girmenin hiçbir mahzuru ve pişman edici tarafı yoktu. Furatlar, inançlarından hiç tâviz vermiyorlardı. Onlara göre, askerî liderler, sivil otoritelere boyun eğmek zorunda idiler. Bu yüzden askerî liderler hakkındaki ısrarlarını Vezir **İbnü'l-Furat** ve oğlu, 312 (924)'de görevden alındıktan sonra hayatlarıyla

ödediler.

Muktedir'in geri kalan sekiz yıllık iktidarı, yeni bir idâre peşinde koşan çeşitli askerî ve sivil grupların tesirinde geçti. Şartların kendisine yardımcı olmadığını gören **Muktedir**, olgun yaşına gelince, gerçek rolünü oynamaması için hiçbir sebep olmadığını anladı. Bu, aşırı istikrarsız dönemde, her biri görevde iki aydan fazla kalamayan dokuz vezir işbaşına getirildi. 317 (929)'de **Mu'nis**, gelirlerin düşmesi neticesi kendi adamlarının maaşlarından endişeye düşünce, **Muktedir**'e karşı bir hükümet darbesi düzenledi. Bazı idâreciler görevden alındı ve yine Abbasî Hânedânı'na mensup halife **Muktedir**'in kardeşi **Ebû Mansur Muhammed b. Mu'tezid, "Kâhir Billâh"** ünvanıyla **Muktedir**'in yerine hilâfete getirildi.

Bununla birlikte kısa bir müddet sonra, merâsimden başka rolü kalmamış olan Bağdad'daki devlet erkânı, şurta gücünün de desteğiyle durumu tersine çevirdiler ve **Muktedir**'i tekrar eski görevine getirdiler. Bu güçler, O'nun yenilenmiş olan yeni iktidarına güvenerek ordu üzerinde sivil hâkimiyeti tesise cür'et ettiler. Bu yüzden vezirler sülâlesinden gelen **Hüseyin b. Kâsım**'a 319 (931)'de bütün idârenin sorumluluğu verildi. O'nun sorumluluğunu ve otoritesinin büyüklüğünü açıklamak için kendisine bir ünvan verilerek Halife ile birlikte adının parada basılması emredildi.

O, bazı bölgelerde siyâsetini tesis etmek için gelişmekte olan eğilimleri lehine kullandı. Eyâletlerdeki sivil idârecilerin bazıları Deylemîler'den askerî güçler teşkil etmişler ve hâkimiyetlerindeki bölgelerde yarı müstakil bir idâre kurmak için bu tip güçlerden istifade yoluna gitmişlerdi. Bu idâreciler, mutlak sivil idârenin prensiplerinin tahakkuku için ideal bir fırsat bahşettiler. Onlar, böylece

kendi idârî bölgelerindeki bütün işlerden sorumlu olarak merkezî idârenin tâyin etmiş olduğu memurlar gibi telâkkî ediliyorlardı. Bu, oldukça kolay bir yoldu, fakat vezir dikkatini orduya çevirince, ayrı bir husus ortaya çıktı. O'nun bölüp idâre etme girişimlerinin arzu edilen sınuçları çok açıktı. O, ancak **Mu'nis**'i sıkıştırma başarısı elde etmişti. **Mu'nis**, açıkça muhalefete başladığında bu başarılı vezir, on ay vazifede kaldıktan sonra azledildi. Fakat çok geç kalınmıştı. **Mu'nis**, Bağdad üzerine yürüdü ve Muktedir, 27 Şevval 320 (932)'deki çarpışmalarda öldürüldü."[164]

19-el-Kaahir Billâh (932-934)

Muktedir'in öldürülmesinden üç yıl önce, kumandan **Mu'nis** tarafından bir askerî darbe sonucu Halife îlan edilmiş, fakat bir karşı darbe ile oradan indirilmiş olan **el-Kaahir**'in asıl adı, **Ebû Mansur Muhammed bin Mu'tezid** idi. **Muktedir**'in öldürülmesi üzerine, 1 Kasım 932 tarihinde **"el-Kâhir Billâh"** ünvânı ile tekrar halife ilan edildi. Otuz iki yaşındaydı.

İkinci defa bu makama geçişini kumandan **Mu'nis**'e borçlu olduğu hâlde, askerler arasındaki ihtilâfları körükleyerek **Mu'nis**'i ortadan kaldırdı. Fakat kendisi de bu ihtilâfların anaforu içinde kaldı. Sadece on sekiz ay bu makamda kalabilen **el-Kaahir**'e önce mevkiinden el çektirildi. Gözlerine mil çektirilip hapsedildi. On bir yıl sonra **el-Mustekfî** zamanında hapisten çıkarılmışsa da vefât ettiği 950 yılına kadar sefilâne bir hayat sürmüştür.

O'nun zamanında ciddî bir hâdise olmamıştır. Çirkin icraatlarının başında Halife **Muktedir**'in annesini dövdürmesi ve O'nunla birlikte bütün akrabalarının mallarını müsâdere ettirmesi ve hatta onların tesis ettikleri vakıfları

164 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: III, sh: 311 vd.

dahî bozması zikredilebilir.[165] Ayrıca Mısır'da vâli bulunan İhşidler, O'nun zamanında istiklâllerini îlan ederek burasını Abbasî Devleti'nden ayırmışlardır.

20-er-Râzî Billâh (934-940)

el-Kaahir'in tahttan indirilmesi üzerine, 24 Nisan 934 tarihinde **Ebu'l-Abbas Ahmed bin Muktedir**'i hapisten çıkararak **"er-Râzî Billâh"** ünvânı ile kendisine biat edildi. Yeni halife, henüz yirmi yaşında, tecrübesiz bir gençti. Bununla beraber dindar, âdil, yumuşak huylu ve cömert bir kimseydi. Divân sahibi bir şâirdi. Cuma hutbelerini bizzat okuyan[166] ve herkese iyi davranan bir kimseydi. Devlette siyâsî rekâbet hâlindeki Furatlılar ve Cerrâhîlerin her ikisinin de tasvib edebileceği **İbn-i Mukle**'yi vezir tâyin etti. Vezir, siyâsî işlere karışan kumandanlara karşı sert tedbirler almaya teşebbüs edince, bu makamda uzun müddet kalamadı. O'nun yerine kumandanların desteklediği Cerrâhîler aldı. Onlar da ancak iki ay dayanabildiler. Bu durumda **er-Râzî**, kumandanların sultasına boyun eğmek mecburiyetinde kaldı.

*"324 (936) yılı, yeni bir on yıllık devrenin, hattâ daha çok güçlüklerin başlangıcı oldu. **Emîru'l-Ümerâ** adı verilen yeni bir müessese kurularak, askere ve hükümetin bütün bölümlerine hükmedecek yetkilerle donatıldı. O, sadece vezire hükmeden değil, aynı zamanda başkente ve eyâletlerdeki mâlî işlerin sorumluluğunu da yüklenen kimse idi. Oldukça faydalı olan bu yeni uygulama, merkezî hükümetin yapamadığı şeyleri yapabilecekti. Bağdad'daki hazine, merkezî hazine durumunda değildi ve bomboştu. Eyâletler, Bağdad ile olan ilişkilerini azaltmaya başladılar. Öte yan-*

165 İbnü'l-Esîr- a.g.e., c: VIII, sh: 203.

166 İbnü'l-Esîr- a.g.e., c: VIII, sh: 311 vd.

dan Samânîler, hâlâ doğuda pek çok bölgede hâkimiyetlerini sürdürerek Deylemî akınlarını önlemek için gayret sarfediyorlardı.

Deylemîler ise, İran Plâtosu'nun merkezinde birbirleri ile uğraşmanın yanı sıra karşılaştıkları herkesle mücâdele ederek kendilerine bir yurt edinmeye çalışıyorlardı. Taraftarları tarafından vicdansızca ezilen bazı Deylemîler, Kuzey Irak'a çekilerek, oranın kontrolünü elinde bulunduran önceki vergi memurları olan Baridîler'in hizmetine girdiler.

Karmatîler, biraz yumuşamalarına rağmen, hâlâ Doğu Arabistan'a hükmediyor ve varlıklarını yarımadanın diğer bölgelerinde de hissettiriyorlardı. el-Cezîre ve Sugur, Hamdânîler'in elinde iken Mısır ve Suriye tamamen İhşidîler'in idâresinde otonom bir statüdeydi. Kudretli birinin gayretleri ile askerî ve mâlî işlerin ayrılması sonucu, uzun zamandan beri devam eden prensiplerin fedâ edilmesi de devleti kurtaramadı. Çünkü devlet, kısa vâdeli tedbirlerle kurtarılamayacak kadar kötü durumdaydı. Bu tedbirler, biraz daha karışıklığa sebep oluyordu.

*On yıl içerisinde (323-334/936-945), beş askerî komutan birbirleriyle mücâdele etmişler ve en yüksek mevkîde birbirlerine halef olmuşlardı. Bu arada yüksek rütbeli kişiler, vezirliğe Abbasîler'e mensup birisinin getirilmesini istediler, ancak bu geçmişteki hâdiselerin bir yankısı idi. Ne Karmatîler, ne de Deylemîler böyle bir düşünceyi tanımayacaklardı. Karmatîler, bir mücâdeleci grupun müttefiği gibi kavgaya sürüklendiler. Deylemîler ise, hepsi tarafından ihmal edildi. Deylemîler'in ana güçleri, Bûyîler'in tesirli liderliğinde **"doğu"** ve **"güney doğu"** istikametinden Irak'a yaklaşıyorlardı. Onların gâyesi, Bağdad'ı zaptetmekti.*

Bu şartlar altında bu hareket, orayı kurtarmaktan

daha akılcı bir iş idi. Başkentteki kuvvetler, bu gereksiz kavgada güçlerini iyice yitirip zayıflarken, onlar bu arada ihtiyaçları olan zamanı bulabileceklerdi. Halife ***er-Razî****, 329/940'da öldüğünde yerine kardeşi* ***Muttakî (Ebû İshak İbrahim)*** *geçti ve kendisini direk mücâdelesinin içinde buldu. Ancak* ***Muttakî****, kısa sürede kolaylıkla azledildi. Faaliyetlerinden dolayı da gözlerine mil çekilerek kör edildi. (333/944)"*[167]

21-el-Muttakî Lillâh (940-944)

er-Râzî'nin ölümünden sonra vezir **Ebu'l-Kasım**'ın öncülüğünde toplanan asker ve sivil bürokratlar, **İbrahim bin Muktedir bin Mu'tezid**'i **"el-Muttakî Lillâh"** ünvânıyla ittifakla halife seçtiler. (23 Aralık 940) Yeni Halife, 34 yaşında idi.

O sırada devlete hâkim olan güç türk kumandanlardı. Fakat **Emîru'l-Ümerâ Beckem**'in öldürülmesi üzerine Deylemîler ile Türkler arasında Bağdad'da silâhlı çatışma çıkması üzerine Halife **el-Muttekî** kaçmaya teşebbüs etmişse de sarayı basan türk kumandan **Türün (Turan)** O'nu yakalayarak gözlerine mil çektirdi. **Beckem**'in yerine emîru'l-ümerâ olan **Türün**, bu sûretle Hilâfet Makamı'ndan azlettiği **el-Muttekî**'nin yerine **Abdullah bin Muktefî'yi "Müstekfî Billâh"** ünvânı ile halife nasbetti. **el-Muttekî'nin** devrinde kayda şâyân bir hâdise olmamıştır.

22-el-Müstekfî Billâh (944-946)

Abdullah bin Müktefî'yi **"el-Müstekfî Billâh"** ünvânı ile tahta çıkaran emîru'l-ümerâ **Türün**, az bir müddet sonra vefât edince Türkler ile iktidar mücâdelesi hâlinde bulunan Deylemîler, duruma hâkim olarak **el-Muktefî'yi**

167 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: III, sh: 313 vd.

kontrolleri altına aldılar.

Bağdad'da bu hâdiseler olurken Abbasî Devleti'nin inkırâza doğru gittiğini fark eden Bizanslılar, birkaç koldan İslâm topraklarına karşı taarruza geçtiler. Birçok İslâm beldesini tahrip ederek ahâliyi kılıçtan geçirdiler. Abbasî Devleti'nde artık Bizans'a karşı koyacak güç ve imkân mevcud değildi.

Bu hâdiseleri fırsat bilen Büveyhî hükümdarı **Muîzu'd-Devle**, Bağdad üzerine harekete geçti. 19 Aralık 945 tarihinde Bağdad'a giren Büveyhîler, Türkler'den kurtulmak isteyen **el-Müstekfî** tarafından gâyet hoş karşılandı. Büveyhîler de O'na sûretâ biat ettiler. **Muîzu'd-Devle**, nâmına para bastırıp adına hutbe okuttu. Hâlbuki kendisine hil'at giydirdiği **Muîzu'd-Devle**, bir-iki ay sonra O'nu hal' etti. Hilâfeti, iki seneden az sürmüştür. Daha sonra halefi tarafından gözlerine mil çekildikten sonra hapsedilmiş, 949'da hapiste vefât etmiştir.

Bundan sonra Abbasî Halifeleri, 1055 yılına kadar bu şiî Büveyhîler'in nezdinde devletsiz ve âdetâ bir sığıntı vaziyetinde kalmıştır.

Abbasî Hilâfeti, bu sûretle Büveyhîler elinde sefil ve perişan bir sığıntı gibi yaşarken Mısır Fâtımî Halifeliği en güçlü zamanını yaşıyordu. Hicaz ve Yemen'de bile hutbede onların adı okunuyordu.

Abbasî Halifeleri'nin bu ismi var, cismi yok bir sûretle Büveyhîler idâresi altında yaşayışları 1055 yılında Selçuklu Hükümdarı **Tuğrul Bey**'in Bağdad'ı ele geçirip Büveyhîleri ortadan kaldırmasına kadar devam etmiştir.

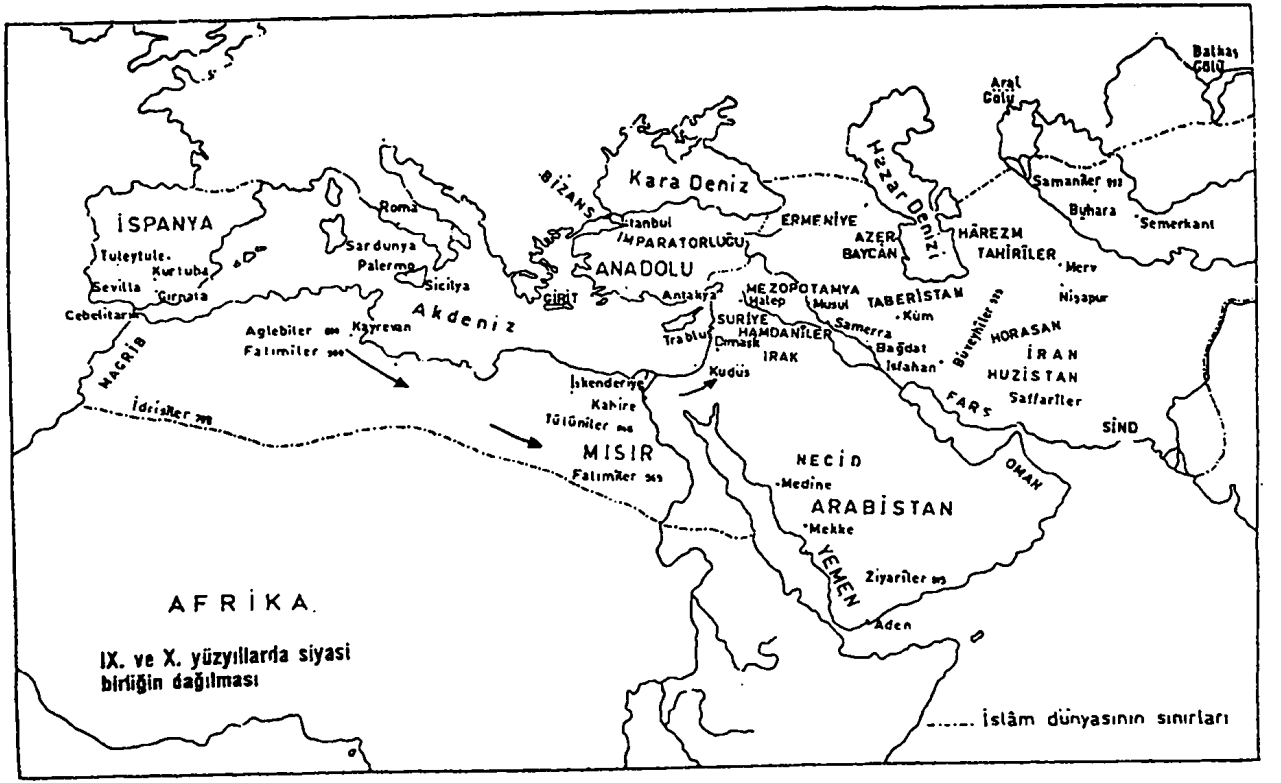
C-ABBASÎLERİN SONU (1242-1258)

Abbasî Devleti'nin en parlak devri, kuruluş tarihi olan 750 yılından itibaren ancak ilk 120 yılı olmuştur. 870 tari-

hinde işbaşına gelen XV. Halife **el-Mu'temid Alellâh**'tan itibaren küçülme başlamıştır. Bunun birinci sebebi de ordu kumandanlarının sudan bahanelerle ihtilâl yaparak halife değişikliği yapmaları idi. Bunu, ilk devirlerde, VIII. Halife **Mu'tasım** (833-842) zamanından itibaren ordunun belkemiğini teşkil eden Türk kumandanlar yapıyordu. Daha sonra türk kumandanların tahakkümünden kurtulmak isteyen halifeler, Araplar ve hattâ İranlıları orduya sokarak bir denge sağlamak istedilerse de bu durum, ordudaki muhtelif unsurların birbirleriyle çatışması neticesini doğurmuştur. Bu ihtilâf, sokak çatışmalarına kadar yaygınlaşınca, **er-Râzî Billâh** (934-940) **"Emîru'l-Ümerâ"** adıyla bir makam ihdâs ederek ordu kumandanlarını tatmin etmek istemiştir. Fakat emîru'l-ümerâ ünvanını alan kumandan, bir nevî **"devlet içinde devlet"** sahibi oluyor, nâmına para basılıyor ve hutbe okunuyordu. Böylece Hilâfet nüfuzu ikiye bölünmüş oluyordu.

O derecede ki, artık Hicaz Bölgesi'ne hâkim olan Karmatîler, hacılardan emîru'l-ümerâlık vergisi tahsil eder olmuşlardı. Devletten uzak eyâletler, birer birer elden çıkıp buralarda yeni yeni devletler kurulurken Bağdad'da çok kısa sürelerle halife değişikliği oluyor ve hal' edilen bir halifenin o makama tekrar geçmesini önlemek için eski halifeler ya öldürülüyor ya da gözlerine mil çekilerek kör ediliyorlardı. **Kaahir** (932-934), **Muttakî** (940-944) ve **Müstekfî** (944-946) bu şekilde hal' edildikten sonra gözlerine mil çekilerek körleştirilmişlerdi.

Durum bu merkezde iken İranlı şiâ bir hânedân olan Büveyhoğulları ortaya çıktı. "323 (925) yılında bağımsızlığını kazanan şiî Büveyhîler, başarılı bir şekilde Batı'ya doğru ilerlemeye başladılar. Abbasî kuvvetleri, onları durduracak güçte değildi. Nihayet Büveyhî kuvvetleri, 334

İSPANYA
Tuleytule
Kurtuba
Sevilla
Granata
Cebelitarık
MAĞRİB
Roma
Sardunya
Palermo
Sicilya
Akdeniz
Aglebiler
Kayrevan
Fatımiler
İdrisiler
BİZANS
İMPARATORLUĞU
Kara Deniz
İstanbul
Çiçit
ANADOLU
Antakya
İskenderiye
Kahire
Tülüniler
MISIR
Fatımiler
AFRİKA
MEZOPOTAMYA
Halep
Musul
SURİYE
HAMDANİLER
Trablus
Dımaşk
IRAK
Kudüs
ERMENİYE
AZERBAYCAN
Hazar Denizi
Aral Gölü
Balkaş Gölü
Samaniler
Buhara
Semerkant
HÂREZM
TAHİRİLER
Merv
TABERİSTAN
Kûm
Nişapur
Büveyhiler
HORASAN
İRAN
HUZİSTAN
Saffariler
Samerra
Bağdat
İsfahan
FARS
SİND
OMAN
NECİD
Medine
ARABİSTAN
Mekke
YEMEN
Ziyariler
Aden
IX. ve X. yüzyıllarda siyasi birliğin dağılması
İslâm dünyasının sınırları

(945) yılında Bağdad'ı işgal ettiler. Halife **Müstekfî**, bu durum karşısında Büveyhî emîri **Ahmed'i "emîru'l-ümerâ"** tâyin ederek O'na **"Muîzu'd-Devle"** ünvânını verdi.

Büveyhîler'in Bağdad'ı işgalleri ile Abbasî tarihinde yeni bir devir başlıyordu. Artık Abbasî halifeleri, bir devlet başkanı olmaktan çıkıyor ve dînî lider olarak kalıyorlardı. Bir asırdan biraz fazla devam eden Büveyhî işgali sırasında siyâsî ve askerî faaliyetler tamamen Büveyhî emirlerinin kontrolünde yürütülüyordu. Bununla beraber şiî Büveyhîler, Abbasî Hânedânı'nı Hilâfet Makamı'ndan uzaklaştırıp, **Hz. Ali** evlâdından birisini bu makama getirme teşebbüsünde kesinlikle bulunmadılar. Böylece onlar, Abbasî âilesini Hilâfet'te bırakarak, Sünnî İslâm Dünyası'nı ellerinde tutabiliyorlardı.

Bağdad'da Büveyhî hâkimiyeti devam ederken Kuzey Afrika'da ortaya çıkan ve 358 (969) yılında Kahire'yi işgal ederek başşehir yapan Fâtımîler, Abbasî hilâfeti için çok daha tehlikeli idiler. Çünkü Fâtımîler, Abbasî hâkimiyetini kabul etmedikleri gibi kendi halifeliklerini de îlan ettiler. Fâtımîler'in dînî ve siyâsî teşkîlâtı, dînî temellere dayanıyordu. İyi yetiştirilmiş propagandacı ve sempatizanları vâsıtasıyla doğu eyâletlerinde Abbasî hilâfetine karşı mücâdele veriyorlardı.

Bir taraftan Fâtımî baskısı, diğer taraftan Büveyhî hâkimiyetinin parçalanması durumu daha da güçleştirdi. Milâdî XI. Yüzyılın ortalarında Büveyhî hâkimiyeti sona eriyordu. Türk asıllı Büveyhî komutanı **Arslan Besasirî**, Bağdad'da idâreyi ele alarak Fâtımîler adına hutbe okuttu. Bunun üzerine Büyük Selçuklu hükümdarı **Tuğrul Bey**, 447 (1055) yılında Bağdad'a girerek Abbasî hânedânını şiî hâkimiyetinden kurtardı ve Halife **Kâim Biemrillâh**'a büyük hürmet gösterdi. Halife de **Tuğrul Bey**'e **"Sultan"** ün-

vânını vererek O'nun siyâsî ve askerî otoritesini tanıdı. Selçuklular, Abbasî hilâfetini siyâsî bakımdan şiî hânedanların tahakküm ve tehdidinden kurtarmakla kalmadılar. Yeni bir öğretim müessesesi olan medreseleri kurarak fikrî bakımdan da onlarla mücâdeleye giriştiler. Böylece Selçuklular sâyesinde Abbasî Hilâfeti, Fâtımîler'in tehdidinden kurtulmuş oluyordu.

Büyük Selçuklu Devleti'nin parçalanmasından sonra Irak Selçukluları da Abbasî Halifeleri ile münâsebetlerini aynı minval üzere devam ettirmişlerdir. Son Irak Selçuklu hükümdarı **III. Tuğrul Harezmşah, Tekiş** ile giriştiği mücâdelede hayatını kaybedince 590 (1194), bu sefer de Abbasîler, Harezmşahlar ile karşı karşıya geliyorlardı. İşte bu dönemde 575 (1180) yılında Hilâfet Makamı'na geçmiş olan **Nâsır Lidînillâh**, gelişen hâdiselerden de faydalanarak Abbasî hilâfetine yeniden dünyevî gücünü kazandırmak için harekete geçti.

Halife **Nâsır**, bu iki türk hânedânı arasındaki rekabeti körükleyerek Selçuklular'ın siyâsî hâkimiyetinden kurtulmak için plânlar hazırlıyordu. Ancak Selçuklular'ın mîrasını paylaşmak hususunda **Nâsır** ile **Tekiş** arasında mücâdele başladı. **Harezmşah, Tekiş**'in doğuda meşgul bulunduğu sırada Halife'nin veziri **İbnü'l-Kassab** Hûzistan ve İran'ın büyük bir kısmını ele geçirdi. (591/1195) Ertesi yıl **Tekiş**, geri dönünce Halife'nin kuvvetlerini mağlup etti ve Hûzistan hâriç diğer bölgeleri geri aldı.

Hâlife **Nâsır, Harezmşah**'a karşı diğer hânedânlarla ittifak yapma yoluna gitti. Bunun üzerine **Harezmşah Muhammed**, halifeye kat'î darbeyi vurmak için 614/1217 yılında Irak-ı Acem'i zaptetti. Diğer taraftan ulemâya **Nâsır**'ın hâlifeliğe lâyık olmadığını beyân ettirerek **Tirmizli Alâu'l-Mülk** adında birisini halife îlân ettirdi. Halife,

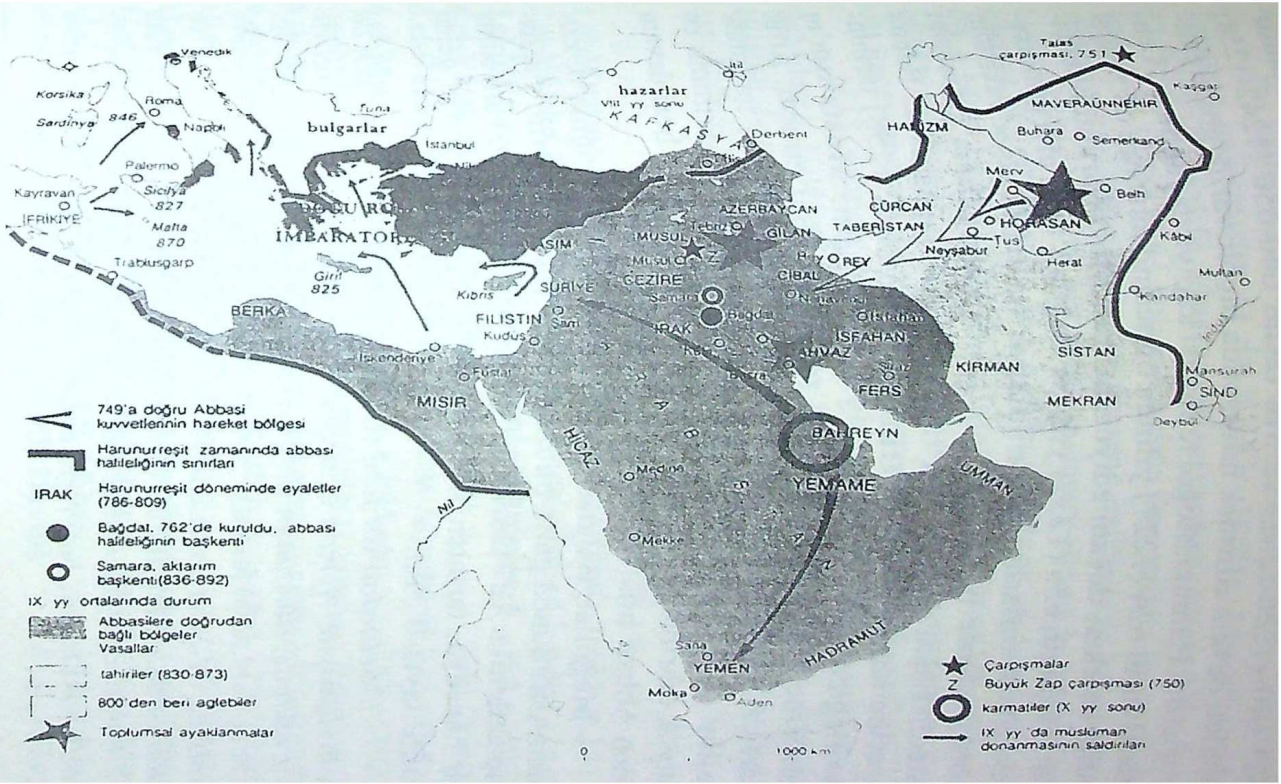
O'nun bu kararlarını geri aldırmak için uğraştıysa da bir netice elde edemedi. **Harezmşah**, Hemedan'dan Bağdad üzerine yürüdü.

Fakat beklenmedik bir şekilde bastıran kış sebebiyle Bağdad'a varamadığı gibi ordusu da büyük zâyiât verdi. Halife **Nâsır**, son çâre olarak **Harezmşah Muhammed**'e karşı Moğollar ile işbirliği yoluna gitti. **Muhammed**, 616 (1219) yılında Bağdad'a sefere girişeceği sırada **Cengiz Han**'ın hücumuna uğradı. Moğollar'a mağlup olan **Muhammed**, Hazar Denizi'nde bir adaya kaçtı ve orada öldü. (617/1220)

Halife **Nâsır**, **Muhammed**'in ölümüyle kudretli bir düşmanından kurtulmuş oluyordu. Ancak bu seferde O'nun oğlu **Celâleddin** ortaya çıktı. Nitekim **Harezmşah Celâleddin**, ilk fırsatta harekete geçerek Hûzistan'ı zaptetti. Diğer taraftan 618 (1221) yılında Meraga'yı zaptından sonra Azerbaycan'a iyice yerleşen Moğollar, O'nun için endişe verici bir komşu oldular.

İslâm Dünyası'nın siyâsî ve mânevî bakımdan birlik içinde olması için mücâdele eden Halife **Nâsır**, bu emelini tahakkuk ettirememiştir. Kendisi inanç bakımından şiîlere çok yakındı. **Hz. Ali** evlâdına büyük bir yakınlık gösteriyordu. Uzun süren halifeliği sırasında az da olsa Abbasî Hilâfeti'nin varlığını hissettirmiştir. Fütüvvet teşkîlâtının kuvvetlenmesine gayret sarf etmiş ve bizzat kendisi de bu faaliyetlerin içinde yer almıştır. Bağdad'ın îmârında başarılı adımlar atmıştır. Abbasî Hilâfeti'ni tekrar eski hâline getirmek için halifeliği müddetince gayret eden **Nâsır**, 622 (1225) yılında yetmiş yaşındayken vefât etmiştir. Kendisi, son devir Abbasî halifelerinin en kudretlisi olarak temâyüz etmiştir.

Nâsır'dan sonra birbirini tâkip ederek Abbasî Hilâfet

Venedik
Korsika
Sardinya
846
Roma
Napoli
Palermo
Sicilya
827
Malta
870
Kayravan
IFRİKİYE
Trablusgarp
Girit
825
bulgarlar
Tuna
İstanbul
BİZANS
İMPARATORLUĞU
hazarlar
VIII yy sonu
KAFKASYA
Derbent
AZERBAYCAN
Tebriz
GİLAN
MUSUL
Musul
ÇEZİRE
SURİYE
Kıbrıs
FİLİSTİN
Kudus
İskenderiye
Fustat
BERKA
MISIR
IRAK
Bağdad
Kufe
Basra
ARABİSTAN
HİCAZ
Medine
Mekke
Nil
YEMEN
Sana
Moka
Aden
HADRAMUT
YEMAME
BAHREYN
UMMAN
FERS
İSFAHAN
AHVAZ
Şiraz
KİRMAN
MEKRAN
SİSTAN
Talas
çarpışması, 751
Kaşgar
MAVERAÜNNEHİR
HARİZM
Buhara
Semerkand
Merv
Belh
ÇÜRCAN
TABERİSTAN
HORASAN
Neyşabur
Tus
Herat
Kabil
Ray
REY
Kandahar
Multan
Mansurah
SİND
Deybul
0
1000 km
749'a doğru Abbasi kuvvetlerinin hareket bölgesi
Harunurreşit zamanında abbasi halifeliğinin sınırları
IRAK Harunurreşit döneminde eyaletler (786-809)
Bağdat, 762'de kuruldu, abbasi halifeliğinin başkenti
Samara, aktarım başkenti(836-892)
IX yy ortalarında durum
Abbasilere doğrudan bağlı bölgeler Vasallar
tahiriler (830-873)
800'den beri aglebiler
Toplumsal ayaklanmalar
Çarpışmalar
Z Büyük Zap çarpışması (750)
karmatiler (X yy sonu)
IX yy'da müslüman donanmasının saldırıları

Makamı'na geçen **Zâhir** 622-623 (1225-1226), **Mustansır** 623-640 (1226-1242) ve **Mu'tasım** 640-656 (1242-1258) hilâfeti devam ettirmek hususunda hiçbir varlık gösterememişlerdir. Hâlbuki Moğol tehlikesi kapıya dayanmıştı. **Cengiz Han**'ın 624 (1227) yılında ölmesinden sonra da Moğol istilâ hareketi devam ediyordu. İran Moğollarının hükümdarı **Hülâgû**, 655 (1257) yılında Bağdad'a bir elçi göndererek şehrin surlarının yıktırılmasını ve halife veya vekilinin görüşmelerde bulunmak için kendi karargâhına gelmesini istedi. Fakat Halife **Mu'tasım**, buna yanaşmadı. Bunun üzerine harekete geçen **Hülâgû**, 656 (Ocak 1258) tarihinde Bağdad önlerine geldi ve şehri kuşattı. **Musta'sım**'ın görüşme tekliflerini bu sefer **Hülâgû** kabul etmedi. Artık çâresiz kalan **Musta'sım**, 656 (10 Şubat 1258) tarihinde teslim oldu. Bağdad'a giren Moğollar, Dünya tarihinin en büyük tahrîbâtını yaptılar. Böylece beş asırdan beri devam eden Abbasî hilâfeti sona eriyordu."[168]

Moğollar, Bağdad'daki bu görülmemiş yağma ve katliâmın dördüncü günü bütün Abbasî âilesi fertlerini yakalayıp katlettiler. (27 Ocak 1258) Böylece 508 yıl devam etmiş bir hânedân, tarihten silinmiş oldu. Bu hânedândan gelen halife sayısı 37'dir.

"Bunlardan on tanesi, tahttan indirilmiş, dokuzu da katledilmiştir. Ayrıca üçü gözlerine mil çekilmek sûretiyle kör edilmiş, dördünün de güyâ ânî olarak öldüğü haber verilmiş, biri zehirlenmiş, biri de kendi isteği ile hilâfeti terk etmiştir. Hilâfet müddetleri az çok rahat içinde geçen ve tabiî ölümle ölen ilk on halife istisnâ edilirse, geriye kalan 27 halifeye yedişer sene hükümdarlık isâbet eder. Bunlardan on iki tanesi beşer sene dahî olsun, halifelik yapmadan

168 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: III, sh: 327 vd.

genç yaşta hal've idam edilmişlerdir."[169]

Bu katliâmdan sadece bir tek ferd kurtularak Mısır'a kaçmayı başarmıştır. O da XXXV. Halife **Zâhir**'in oğlu ve XXXVI. Halife **Mustansır**'ın kardeşi **Ahmed**'di. Kölemenler, O'nu 1261 yılında halife ilan ettiler. Bu sebeple sünnî İslâm Dünyası, üç buçuk sene halifesiz kalmış oldu.

Şeklen bile bir halifenin mevcud olmadığı zamanlara **"fetret devri"** denilir. Bu, hilâfet tarihinde ilk fetret devridir. 4 Mart 1924 tarihinde Türkiye'de hilâfetin ilgâ edilmiş olması sebebiyle, o tarihten başlamak üzere günümüze kadar geçen zaman da elbette ki yeni bir **"fetret devri"**dir.

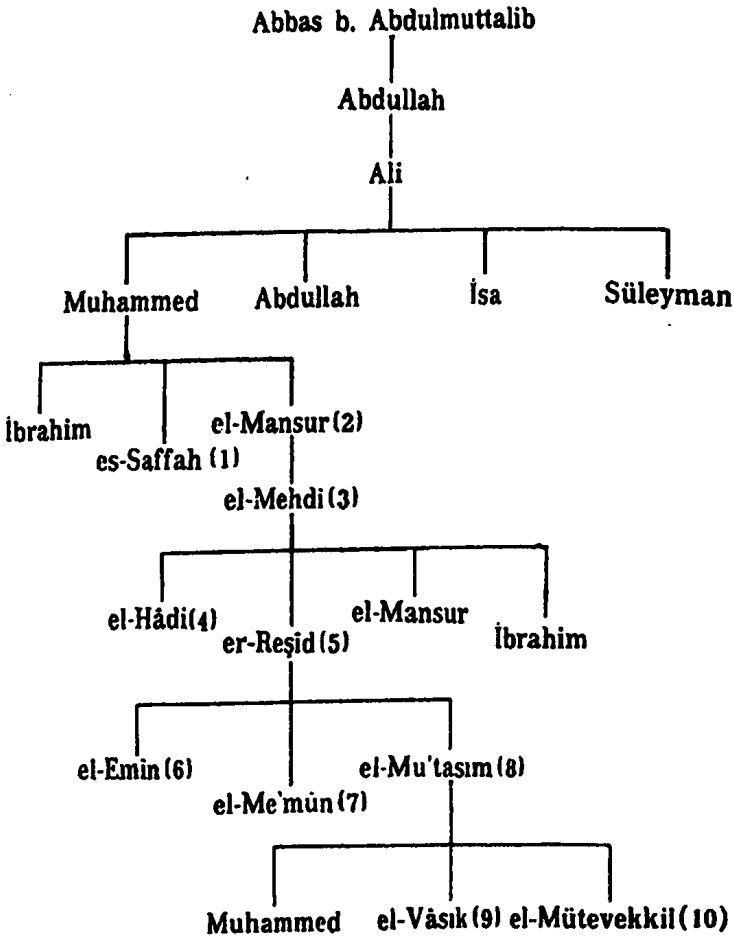
1517 yılında **Yavuz Sultan Selim Han**'ın Mısır'ı fethederek Hilâfeti uhdesine almasıyla Mısır'daki Abbasî Hilâfeti de tarihe karışmıştır. O tarihe kadar Mısır'da barınan Abbasî halifelerinin sayısı da 17'dir.

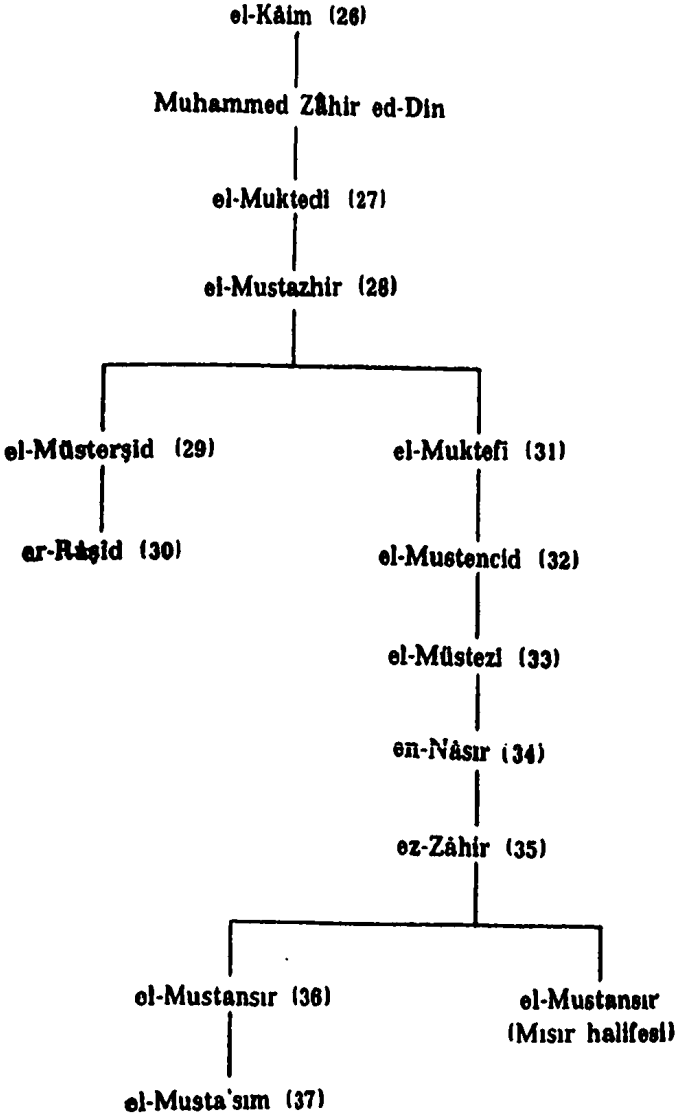
MISIR ABBASÎ HALİFELERİ

1.el-Mustansır Billâh Ebu'l-Kasım Ahmed	659 (1261)
2.el-Hâkim Biemrillâh Ebu'l-Abbas Ahmed I	660 (1261)
3.el-Müstekfî Billâh Ebu'r-Rebî Süleyman I	701 (1302)
4.el-Vâsık Billâh Ebû İshak İbrahim	740 (1340)
5.el-Hâkim Biemrillâh Ebu'l-Abbas Ahmed II	741 (1341)
6.el-Mu'tazıd Billâh Ebu'l-Feth Ebûbekr	753 (1352)
7.el-Mütevekkil Alellah Ebû Abdullah (1. hilâfeti)	763 (1362)
8.el-Mu'tasım Billâh Ebû Yahya Zekeriya (1. hilâfeti)	779 (1377)
9.el-Mütevekkil Alellah Ebû Abdullah (2. hilâfeti)	779 (1377)
10.el-Vâsık Billâh Ebû Hafs Ömer	785 (1383)
11.el-Mu'tasım Billâh Ebu Yahya Zekeriya (2. hilâfeti)	788 (1386)
12.el-Mütevekkil Alellâh Ebû Abdullah (3. hilâfeti)	791 (1389)
13.el-Mustaîn Billâh Ebu'l-Fazl Abbas	808 (1406)
14.el-Mu'tazıd Billâh Ebu'l-Feth Dâvud	816 (1414)

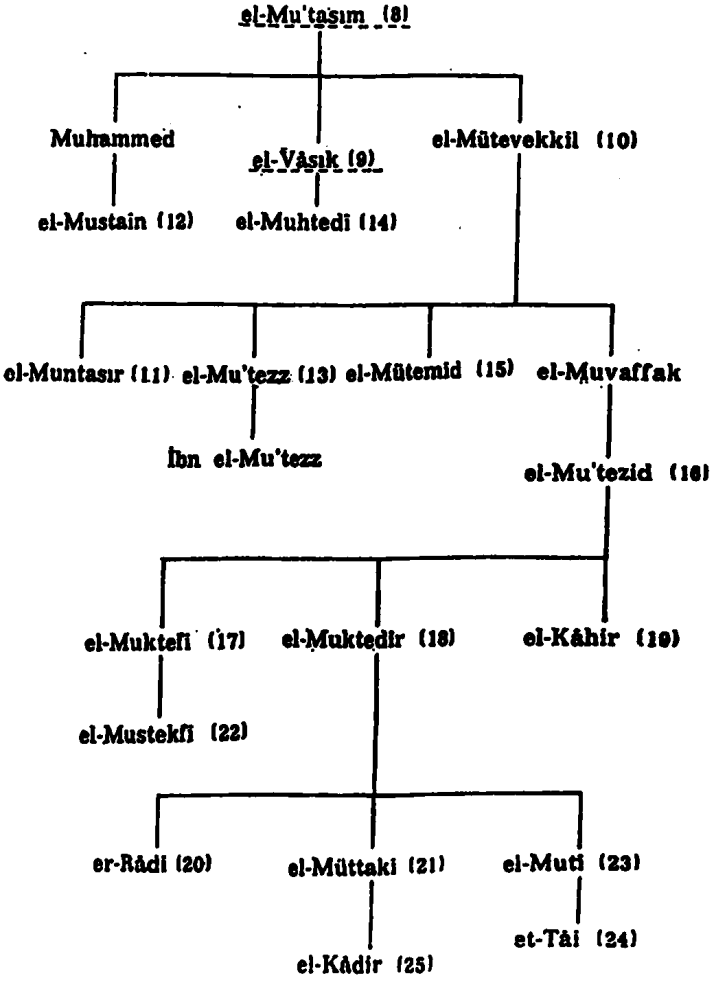
169 **Dr. Nûri Ünlü**- a.g.e., c: I, sh: 290.

ABBASİ HALİFELERİNİN ŞECERESİ
İLK DÖNEM ABBASİ HALİFELERİ

el-Kâim (26)
Muhammed Zâhir ed-Din
el-Muktedi (27)
el-Mustazhir (28)
el-Müsterşid (29)
el-Muktefi (31)
er-Râşid (30)
el-Mustencid (32)
el-Müstezi (33)
en-Nâsır (34)
ez-Zâhir (35)
el-Mustansır (36)
el-Mustansır
(Mısır halifesi)
el-Musta'sım (37)

İKİNCİ VE SON DÖNEM ABBASİ HALİFELERİ

15.el-Müstekfî Billâh Ebu'r-Rebî Süleyman II 845 (1441)
16.el-Kâim Biemrillâh Ebu'l-Bekâ Hamz 855 (1451)
17.el-Müstencid Billâh Ebu'l-Mehâsin Yusuf 859 (1455)
18.el-Mütevekkil Alellah Ebu'l-İz Abdülaziz 884 (1479)
19.el-Müstemsik Billâh Ebu's-Sabr Ya'kub (1. hilâfeti) 903 (1497)
20.el-Mütevekkil Alellâh Muhammed (1. hilâfeti) 914 (1508)
21.el-Müstemsik Billâh Ebu's-Sabr Ya'kub (2. hilâfeti) 922 (1516)
22.el-Mütevekkil Alellâh Muhammed (2. hilâfeti) 923 (1517)

D-ABBASÎ TOPRAKLARINDA KURULAN DEVLETLER

a-AĞLEBÎLER (800-909)

Horasanlı **Ebû Müslim**'in adamlarından olup, Halife **Mansur** (754-775) zamanında Kuzey Afrika'ya vâli tayin edilen, **Ağleb**'in oğlu **İbrahim** tarafından kurulmuş olan Ağlebîler Devleti, yüz sene kadar yaşamıştır. Bu bölge, daimî bir sûrette isyan ve ihtilâllerle çalkalanmaktaydı. Kısa zamanda burada sükûneti sağlayıp, devlet otoritesini temin etmesinden dolayı **Harun er-Reşid** (786-809) tarafından vâlilik, babadan oğla geçmek üzere **Ağleb**'in âilesine verildi.

Eski Kartaca şehrinin yerinde kurulan Kanrevan'ı kendilerine başşehir yapan Ağleb oğulları, kısa zamanda Fas, Cezayir, Trablusgarp ve Tunus'ta hâkimiyet te'sisine muvaffak oldular. **İbrahim**'den sonra O'nun yerine oğlu **Abdullah** (812-817) geçti. **Abdullah**'tan sonra devletin başına geçen **Ziyâdetullah** (817-838) zamanında Ağlebîler, büyük bir donanma kurarak Akdeniz'de fütuhâta giriştiler. İlk olarak dâhilî karışıklık içinde bulunan Sicilya Adası'na karşı bir sefer tertip ettiler. Böylece buraya karşı **Hz. Muaviye** zamanında başlamış olan fetih hareketini yeniden can-

landırmış oldular. 827 yılında başlatılan bu fetih hareketi, 902 yılına kadar başarılı bir sûrette yürütüldü. **Kadı Esed bin Fırat** kumandasındaki ordu, Palermo'yu fethetti.

Ağlebîler, bundan sonra Korsika, Sardunya ve Malta adalarını fethederek, güneyinden İtalya'yı ele geçirmeye başladılar. O zamanda İtalya'nın güneyi de dâhil olmak üzere, bütün bu adalar Bizans'a âiddi. Bizans kuvvetlerini, karada ve denizde üst üste mağlup eden Ağlebîler, Adriyatik dâhilindeki bazı limanları zabtettikten sonra batılıların **"Eternal City"** (ebedî şehir) dedikleri Roma'yı kuşattılar. (827) Ancak bu şehrin çok iyi tahkîm edilmiş olan surlarını aşamadılar. Sadece **Saint Peter** Katedrali ile **Saint Paul** Katedralini yağma ve tahrip ettikten sonra çekildiler.

Alman Hükümdarı **II. Ludwig**'in, müslüman ilerleyişini durdurmak maksadı ile yaptığı teşebbüslerden ciddî bir netice hâsıl olmadı. Ağlebî Hükümdarı **Ahmed bin Ömer** kumandasındaki ordu, 869 yılında Malta Adası'nı, **Ebû İsa bin Muhammed** kumandasındaki kuvvetlerin dokuz aylık bir muhâsaradan sonra Sirakuza'yı fethetmelerine engel olamadı.

*"Ağlebîler, son dönemlerinde dirâyetli hükümdar ve kumandanlar çıkaramadılar. IX. yüzyılın sonlarına doğru sarsılmaya başlayan hânedân, son güzel günlerini **II. İbrahim** devrinde (875-902) yaşadı. Bu sırada **Ebû Abdullah es-Sa**'nin Mağrib'de Fatımî Devleti'ni kurmak için başlattığı yoğun propaganda ve askerî harekât, Ağlebîler'i tehdid ediyordu. Son Ağlebî hükümdarı **III. Ziyâdetullah,** bazı tedbirler aldıysa da başarılı olamadı. Amcazâdelerinden **İbrahim b. Ağleb** kumandasında Mağrib'e sevkettiği ordunun mağlûp olması üzerine onlara mukavemet edemeyeceğini anladı ve 18 Mart 909'da götürebileceği kadar eşyayı yanına alarak Mısır'a kaçtı.*

Abbasî Halifesi ***Muktedir****'in, O'nu Mağrib'e dönüp* ***Ebû Abdullah*** *ile mücâdeleye dâvet etmesine ve hatta kendisine Mısır Vâlisi* ***Nûşirî****'nin askerî ve mâlî yardımda bulunacağını bildirmesine rağmen o içki ve eğlence âlemlerini bırakmadı. Daha sonra Kudüs'e giderken Remle'de öldü. Böylece hiçbir mukavemetle karşılaşmadan başşehre giren ve her tarafı istilâ eden Fâtımîler, Ağlebî devletine son verdiler."*[170]

Tarih sahnesinde on bir hükümdar ile temsil edilmiş olan Ağlebîler'in hâkim oldukları topraklarda ilim, san'at ve kültür faaliyetlerinde büyük bir gelişmeye şâhid olunmuştur. Ziraat ve ticaret hayatındaki terakkî, halkın refah seviyesini bir hayli yükseltmiştir.

Ağlebîler'in Batı Akdeniz Adaları ve Güney İtalya'ya taşıdığı ilim ve medeniyet sâyesinde daha sonra ortaya çıkacak olan Rönesans'ın zeminini oluşturmuş olduklarını söylemek yanlış olmasa gerektir.

b-SÂMÂNİLER (892-999

Bu hânedâna adını veren **Sâmânhudad**, 724-727 yılları arasında Emevîlerin Horasan Vâlisi olan **Eseb bin Abdullah** vâsıtası ile müslüman olmuş İranlı (Acem) veya bir Türk kumandandır. Saraylarında Arapça konuşan bu hânedânın milliyeti münâkaşalı olmakla beraber bazı kaynaklarda **"Sâmânî Türkleri"** tâbirinin geçtiği[171] dikkate alınarak Sâmânîler'in Türk asıllı olmaları ihtimalinin çok daha yüksek olduğu söylenebilir.[172]

819 yılına kadar kaynaklarda, Sâmânîler'e yer verilmemiştir. **Râfi b. Leys**'in Abbasîler'e karşı Mâverâünnehir'de

170 DİA, c: II, sh: 477.

171 **Makdisî**- sh: 358; **İbn-i Miskeveyh**- c: II, sh: 140-141.

172 DİA, c:36, sh: 64.

başlattığı isyanın bastırılmasındaki hizmetlerinden ötürü, Abbasî Halifesi **Me'mûn**'un emriyle **Esed b. Sâmânhudâd**'ın oğullarından **Nûh** Semerkant'a, **Ahmed** Fergana'ya, **Yahya** Şâş'a, **Ebü'l-Fazl İlyas** Herat'a vâli tâyin edildiler. Bu tâyinlerle Sâmânîler hânedânının temelleri atıldı (204/819) ve âile dört kola ayrıldı.

*"Âilenin Herat kolu, **İlyas**'ın oğlu **İbrahim**'in Tâhirîler adına 253'te (867) Saffârîler'e karşı yaptığı savaşı kaybedip **Ya'kûb b. Leys es-Saffâr**'a esir düşmesiyle birlikte ortadan kalktı. Âilenin reisi durumundaki Semerkant vâlisi **Nuh**, Tahirîler ve Abbâsîler'le iyi geçinerek Sâmânîler'in Mâverâünnehir'deki hâkimiyetini sağlamlaştırdı. Bu sırada gözden düşmüş olan Abbasî kumandanı **Afşin**'in (**Haydar b. Kâvûs**) oğlu **Hasan**'ın yakalanmasında Abbasîler'e yardım eden **Nûh**, İsficâb civarındaki Türkler'e karşı başarılı bir sefer düzenledi. Şehir ve etrafındaki bağlar, **Nuh**'un emriyle Türk akınlarına karşı bir surla çevrildi.*

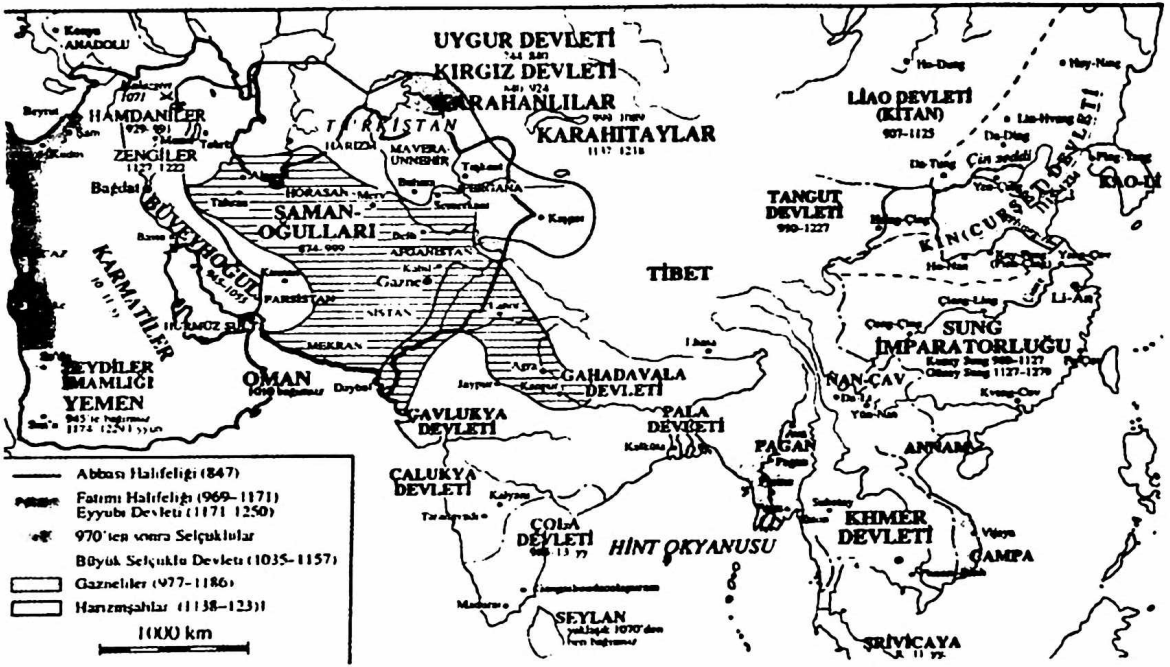
*O'nun ölümünün (227/841-842) ardından âile reisliği, kardeşi **Ahmed**'e geçti. Yirmi yılı aşkın bir süre vâlilik yapmasına rağmen faaliyetleri hakkında yeterli bilgi bulunmayan **Ahmed**'in ölümünden (250/864) sonra, yerini oğlu Nasr aldı.*

*Halife **Mu'temid-Alellâh**, 261 (874-875) yılında Mâverâünnehir'in idâresini bir fermanla **Nasr b. Ahmed**'e verdi. Sâmânîler'in bölgedeki hâkimiyetlerinin Halife tarafından onaylandığı bu tarih, bazı araştırmacılarca devletin kuruluş tarihi olarak kabul edilmektedir."*[173]

Nâsır'dan sonra bu âilenin reisi olan **İsmail bin Ahmed**, gâyet dirâyetli bir kimse idi. Mâveraünnehir Bölgesi'ni henüz müslümanlaşmamış Türkler'e karşı korumasından dolayı babadan oğla geçmek üzere vâli tâyin

173 a.y.

10. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar Asya

edildi. Buhara'yı kendine merkez yaparak Doğu'da Talas'a kadar uzanan bir seferle hâkimiyet sahasını oldukça genişletti. Bu sûretle Sâmânîler'in ilk müstakil hükümdarı sayılmaktadır.

O'ndan sonra yerine geçen oğlu **Ahmed** zamanında da bu başarılar devam etti. Fakat Sâmânîler'in hâkim oldukları mıntıkada, birçok Bâtınî isyânı zuhûr etti. Bu isyanlarla uğraşmakta olan Samânî Hükümdarı **Ahmed bin İsmail**, kendi hizmetkârlarınca tertip edilen bir sûikastla öldürülünce, 914 tarihinde yerine çocuk yaştaki oğlu **II. Nâsır** geçti.

O'nun ve hatta oğlu **I. Nuh**'un zamanları, hep bu Batınî isyanları ve Büveyhîlerle uğraşmakla geçti. O'nun 954 yılında vefâtı üzerine, yerine **I. Abdulmelik** geçti. O'nun zamanında **Alp Tekin** gibi Türk asıllı kumandanlar, devlet idâresinde büyük bir nüfuz sahibi oldular. **I. Abdulmelik**, 969 yılında vefat edince O'nun yerine **Alp Tekin**'in müessiriyeti ile oğlu **Nâsır** geçti. Küçük bir çocuk olan **Nâsır**, diğer kumandanların muhâlefeti neticesinde birkaç gün sonra alaşağı edilerek yerine **I. Mansur** getirildi. Horasan vâlisi **Muhammed bin Abdürrezzak**'ın Horasan'da çıkardığı isyanı bastıran **I. Mansur** taahhüd ettikleri vergileri ödememekte ısrar eden Saffarîler üzerine yedi yıl müddetle seferler tertip etti. O'nun 976 yılında ölümü üzerine yerine geçen **II. Nuh**, birbirleri ile rekabet hâlinde olan kumandanların te'sirinde kaldı. Başlangıçta Sâmânîler'e bağlı olan **Ebû Ali es-Simcurî**, Karahanlı Hükümdarı **Harun Buğra Han** ile Sâmânîler'in topraklarını paylaşmak üzere gizlice anlaştı.

Bu anlaşma üzerine Karahanlı Hükümdarı harekete geçip 992 tarihinde Buhara'yı ele geçirdi. Sâmânîler, Selçuklu Türkmenleri'nin yardımı ile Buhara'yı kurtarmakla

beraber bu defa da Gazneliler'in nüfûzu altına düştüler. Zira kendi kumandanlarının çıkardıkları kargaşa sebebiyle Gazne Hükümdarı **Sebük Tekin**'den yardım talep etmek mecbûriyetinde kalmışlardı. Gazneliler, şeklen hâlâ Sâmânîler'e tâbî olmakta devam etmekte idiyseler de çok geçmeden bu iki devletin arası açıldı. Taraflar birbirleri ile savaşmak üzere hazırlık yaparlarken **II. Mansur** tahttan indirilerek gözlerine mil çekildi. Yerine geçen **II. Abdulmelik** zamanında Gazneliler'le savaşan Sâmânîler yenildiler. Gazneliler'in 999 yılında Buhara'yı ele geçirmeleri sonunda Sâmânî Devleti son bulmuş oldu. Tamamı hapse tıkılan Sâmânî hânedânı mensuplarından son hükümdar **Abdülmelik**'in kardeşi **Ebû İbrahim İsmail** bir yolunu bularak hapisten kaçıp Sâmânî Devleti'ni canlandırma teşebbüslerinde bulunmuşsa da başarılı olamadı.

İslamiyet'in Mâveraünnehir ve Türkistan'da yaygınlaşıp gelişmesinde mes'ûd bir rol oynamış bulunan Sâmânîler zamanında Bâtınîler'in çıkardığı müteselsil karışıklığa rağmen halkın refah seviyesi yükselmiş, ilim ve san'at hayatı itibariyle üstün bir seviyeye ulaşılmıştı. O devrin âlim ve şâirlerinden geriye pek çok değerli eser kalmıştır. Hind Edebiyatı'nın şaheserlerinden biri olan **"Kelile ve Dinme"** tercümesi bunlardan biri olarak zikre şâyândır.

c-TOLUNOĞULLARI (868-905)

Abbasîler'in inkırazı üzerine ortaya çıkan devletlerden biri olan Tolunoğulları Hânedânı'na adını veren **Tolun** adındaki Buhara asıllı bir Türk'tür. Halife **Me'mun** zamanında (813-833) Bağdat'a gelerek Halife Sarayı'nda itibarlı bir mevki kazanmıştır. Bu hânedânı kuran, O'nun oğlu **Ahmed bin Tolun**'dur.

Ahmed, 835 yılında Bağdat'ta doğmuştur. O'da ba-

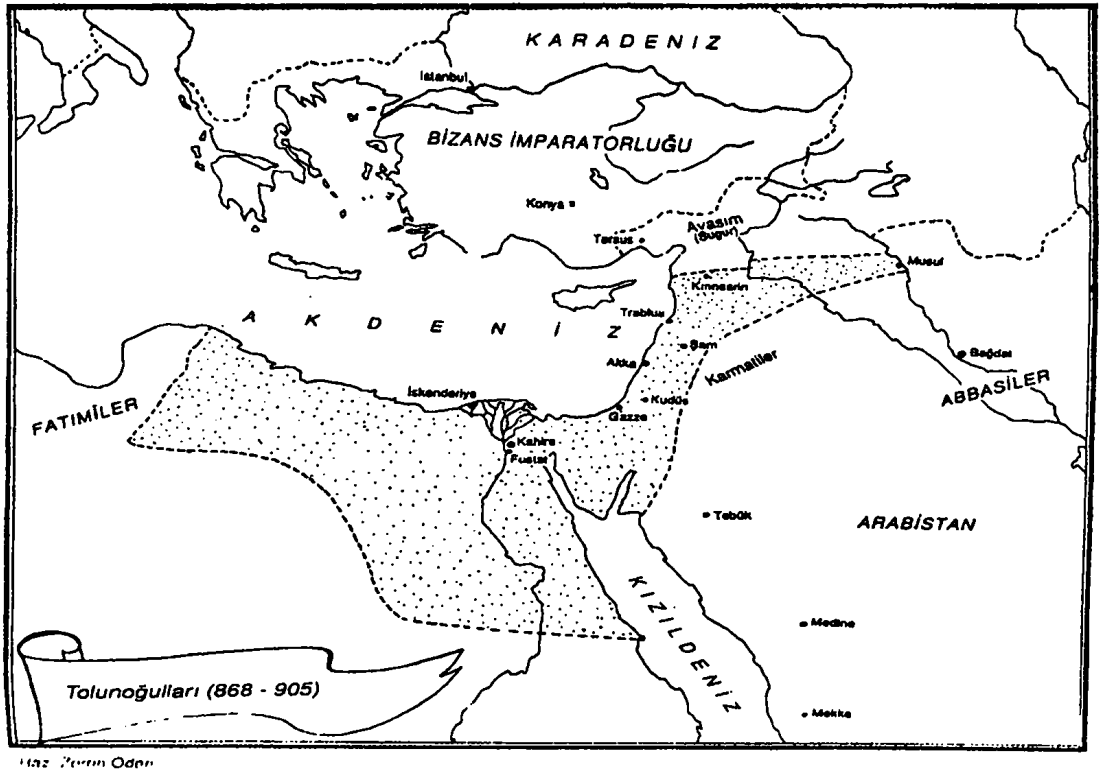
bası gibi Abbasî Sarayı'nda itibarlı bir mevkî sahibi olmuştu. 868 tarihinde Mısır'a vâli olarak tayin edilmiş olan **Bayık Beg** hükümet merkezinden uzaklaşmak istemediğinden oraya kendisine vekâleten **Ahmed bin Tolun**'un gönderilmesi hususunda Halife **Mu'tezz**'i iknâ etti.

15 Eylül 868 tarihinde Mısır'a gelen **Tolunoğlu Ahmed** kısa zamanda kuvvetli bir ordu kurarak bütün Mısır'ı ele geçirdi. Ancak o Mısır'da kuvvetlenirken Abbâsî Devleti de her gün biraz daha inkırâza sürüklenmekteydi. O sırada Abbasîler'i pek çok uğraştıran iki büyük gâile mevcuddu. Bunlardan biri, Basra'da ortaya çıkan **"Zenci İsyanı"**; diğeri ise, Fars bölgesinde devlete baş kaldıran **"Saffarîler"** di. Bu gâilelere karşı **Ahmed bin Tolun**'dan destek isteyen merkezî hükümet, O'ndan gelen maddî yardımlarla yetinmek istenmediğinden âsîler üzerine ayrıca **Boga el-Kebîr** kumandasında bir ordu sevkedildi. Ancak bu ordu, harbi göze alamayarak geri döndü.

Bundan cesaret alan **Ahmed bin Tolun**, 878 yılında harekete geçerek kolaylıkla bütün Sûriye'yi ele geçirip Tarsus'a geldi. Maksadı, Bizans üzerine seferdi. Fakat Kahire'de yerine vekil bıraktığı oğlu **Abbas**'ın isyan ettiği haberini alınca geriye döndü.

Böylece Suriye ve Filistin'i ele geçirmiş olan **Ahmed bin Tolun**, ilk defa olarak kendi adına sikke bastırdı. Halife **el- Mu'temid**, O'nu Mısır vâliliğinden azlettiyse de bu hükmün bir neticesi hâsıl olmadı. Fırat Nehri'nin batı yakasını eline geçirmiş olan **Ahmed bin Tolun**, bu defa Mekke'yi ele geçirmeye teşebbüs etmişse de Halife vekîli **el-Muvaffak**'ın aldığı tedbirler yüzünden başarılı olamadı.

Sûriye halkının gönlünü kazanmak için **Hz. Muâviye**'nin Abbasîler tarafından tahrip edilmiş olan kab-

Haz. Yerim Odon

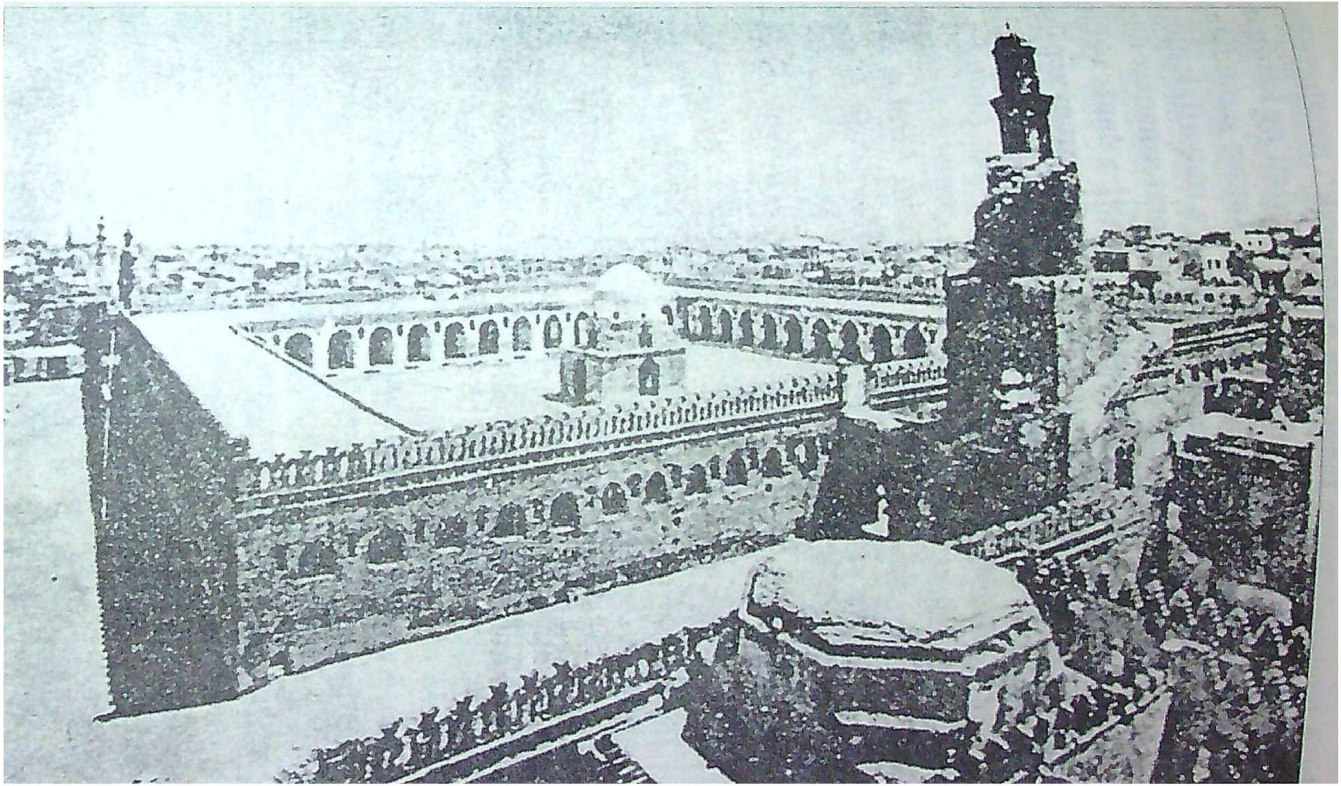
rini tâmir ettirdi. Sonra da Tarsus'u muhâsara etti. Fakat başarılı olamadı. Geriye dönüşünde hastalandı ve 884 yılında, elli yaşında olduğu hâlde vefât etti.

*"**Ahmed bin Tolun**, devrinin hükümdarları arasında mümtâz bir yer işgâl etmektedir. Onbeş yıllık idâreciliği zamanında Mısır, tarihinin en parlak devirlerinden birisini yaşamıştır. Şuurlu ve memleketinin hayrına olan idâresiyle isim yapmış büyük hükümdarlardan birisidir. Âdil, cömert ve çok cesur idi. Mütevâzî olmasına rağmen bilhassa emirleri hilâfına hareket edenlere ve devlet otoritesini zayıflatmak isteyenlere karşı çok sert davranırdı. Devlet işlerinde mühim kararları kendisi alır ve tatbik ederdi. Memleketin işlerini ve ihtiyaçlarını tâyin hususunda takdire şâyân bir görüş sahibi idi. Teb'ası arasında ırk, din ve mezhep farkı gözetmeden herkese eşit muâmele ederdi. Zamanı refah, îmar, ilim ve irfan devri olmuştur."*[174]

O'nun ölümü üzerine yerine diğer oğlu **Humareveyh** geçti. Ağabeyi **Abbas**'ı hapisten çıkartarak îdam ettirdi. Babası gibi dirâyetli olmayan **Humareveyh** üzerine sevk edilen Abbasî kuvvetleri, Şubat 885'te Şam'ı geri almaya muvaffak oldular. **Humareveyh**, yetmiş bin kişilik bir ordu ile Şam üzerine hareket etti. Hiçbir harp tecrübesi olmayan **Humareveyh**'in bu savaşta cepheyi bırakıp kaçmasına rağmen kumandanlarından **Sa'd el-Aysar**, Şam'ı geriye almaya muvaffak oldu. **Sa'd** sonradan kazandığı bu zaferle elde ettiği itibara güvenerek **Humareveyh**'e isyan etti. Fakat başarılı olamayarak îdam edildi.

Humareveyh zayıf bir şahsiyyet olmasına rağmen, babasının kendisine bıraktığı kuvvetli ordu sayesinde birçok başarı elde etti. Abbasîler tarafından meşrû Mısır vâlisi

174 **Hakkı Dursun Yıldız**- Müslüman Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1999, sh: 46.

Tolunoğlu Câmii

olarak tanınmakta olan **İshak bin Kundacık**'ı mağlup ederek Musul Bölgesi'nin de Tolunoğulları Devleti'ne katılmasını sağladı. Diğer taraftan babasına karşı Tarsus'u müdafaa etmiş olan **Yâzman**'ı kendisine bağlamaya muvaffak oldu.

Tolunoğulları Hânedânı'nın baştan beri amansız düşmanı olan Halife vekili **el- Muvaffak**'ın 891 yılında vefatı üzerine Abbasîler'le bir anlaşma sağlanarak muayyen bir yıllık vergi mukabilinde husûmete son verildi.

*"**Humâreveyh** devrinde, Tarsus ve diğer hudud şehirlerinden Bizans'a karşı akınlar devam etmiştir. Bilhassa Abbasî halîfesi ile sulh yapıldıktan sonra bu akınlar daha da artmıştır. Bu cümleden olarak 282/895 yılında Dımaşk vâlisi **Tuğc b. Cuff**, kalabalık bir ordu ile Tarsus üzerinden Anadolu'ya girdi, önüne çıkan Rum kuvvetlerini mağlûp etti ve bol esir ve ganimetle Dımaşk'a döndü.*

***Humâreveyh**, 283/896 yılı başlarında Dımaşk'ta bir sûikast neticesinde öldürüldü. 12 yıllık hükümdarlığı esnâsında askerî bakımdan birçok başarılar kazanmış ve ülkesinin hududlarını genişletmiştir. Halîfe ile eşit şartlarla bir anlaşma yapmış ve Tolunoğulları'nın Mısır, Suriye ve Suğur'daki hâkimiyetini O'na resmen kabul ettirmişti. Ancak bu askerî ve siyâsî başarılarını, iktisadî bakımdan devam ettirememiştir. Lüks içinde yüzen sarayın masrafları ve kızı **Katr el-Nadâ**'nın çeyiz parası, babası **Ahmed** tarafından doldurulmuş olan Mısır hazinesinin boşalmasına yetmişti. Hükümdarlık sarayını genişletmiş, hayvânât ve nebâtât bahçeleri kurdurtmuştur. Babası gibi kuvvetli bir şahsiyete sahip değildi. Lüks ve eğlenceden büyük bir zevk alırdı. Âlim ve sanatkârları korur, onlarla sohbet etmekten hoşlanırdı.*

***Humareveyh**'in öldürülmesinden sonra başta Dımaşk vâlisi **Tuğc b. Cuff** olmak üzere askerî erkân, baba-*

*sı tarafından veliaht tâyin edilmiş olan oğlu **Ebu'l-Asâkir Ceyş'e**, biat ettiler. Bu sırada 14 yaşında bulunan **Ceyş**, daha hükümdar olur olmaz bazı güçlüklerle karşılaştı. Kumandanlardan bazıları O'nu istemiyorlardı."*[175]

Kendisi için tehlike gördüğü amcalarını öldürten **Ceyş**, dokuz aylık bir hükümdarlıktan sonra bir ihtilâlle alaşağı edilip îdam olunmuştur. **Ceyş**'in hükümdarlığından itibaren Tolunoğulları Devleti'nde çöküş başladı. O'nun yerine geçen **Ebû Mûsâ Harun** zamanında da bu inkıraza doğru gidiş devam etti. Hem hânedân mensupları ve hem de kumandanlar arasında rekabet ve ihtilâflar baş gösterdi. Bir taraftan da Karmatîler'in ülke dâhilinde çıkardıkları karışıklıklar devam etmekteydi. Onlar üzerine gönderilen Abbasî ordusu, Karmetîler'i mağlup etmekle beraber Sûriye'yi de bu vesîle ile ele geçirdi (904). Bu başarıdan cesâret alan Abbasî kumandanı **Muhammed bin Süleyman** Mısır üzerine yürüdü. Tarsus hâkimi **Damyana** da denizden donanma ile **Süleyman**'a destek verdi. **Süleyman** hiçbir mukavemet görmeden Mısır'a girdi. Bu sırada **Harun**, amcalarının tertiplediği bir sûikasd neticesinde öldürüldü. Yerine amcası **Şeyban** geçti. Fakat O'nun da devleti kurtarmak için giriştiği teşebbüslerden bir netice hâsıl olmadı.

*"**Damyana** kumandasındaki donanma, Nil yoluyla Fustat'a kadar ilerlemiş ve şehrin bir kısmını ateşe vermişti. **Muhammed b. Süleyman** da karadan Fustat'a hareket etti. **Şeybân** ümitsiz bir vaziyette devleti ayakta tutmak için boşuna gayret sarfediyordu.*

*Abbasî ordusu, 10 Ocak 905 tarihinde Fustat'a girdi. Şehir yağmalandı ve **Ahmed b. Tolun**'un kurmuş olduğu **el-Katâ'î**, **İbn Tolun** câmii hâriç olmak üzere tahrip edildi. "Böylece 868 yılından beri Mısır'da devam etmekte olan*

175 **Hakkı Dursun Yıldız**- a.g.e., sh: 47.

Tolunoğulları hâkimiyeti sona ermiş oluyordu.

37 yıl kadar devam eden Tolunoğulları devri, Mısır'a yeni bir hayat, kuvvet, ihtişam ve sanat anlayışı getirdi. Tolunlular devri, askerî bir âileye dayanmasına ve yabancı bir hâkimiyeti temsil etmesine rağmen, Mısır için bir altın devir olduğu gibi bundan sonra kurulan devletlere de bir zemin ve temel hazırlamıştır."[176]

ç- İHŞİDLER (935-969)

İhşidler de Tolunoğulları gibi Abbasîler'in hizmetinde bulunmuş olan bir Türk hânedânıdır. Kurucusu **Muhammed bin Tuğç** adında bir Türk beyidir. Fergana'da hükümdar âilesine mensup olan **Tuğç**'un babası **Cuff**, Halife **Mu'tasım** (833-842) zamanında Bağdat'a gelip O'nun hizmetine girmiştir. **"İhşid"**, Fergana hâkimlerine mahsus tarihi bir ünvandı.

Cuff'un 861 yılında Bağdat'ta vefatından sonra oğlu **Tuğç**, Mısır'a giderek Tolunoğulları hizmetine girdi. Daha sonra onlardan ayrılarak Karmatîler'i mağlup ederek, Mısır üzerine yürüyen **Muhammed bin Süleyman**'ın ordusuna katıldı. Tolunoğulları Devleti'ne son veren **Süleyman**, O'nu, Kinnesrin'e vâli yaptı. Tolunoğulları zamanında -âdetâ- müstakil bir hükümdar gibi Sûriye vâliliği yapmış olan **Tuğç**, bu küçük şehir vâliliğini beğenmeyerek **Süleyman**'la birlikte Bağdat'a döndü. Orada vezir **el-Abbas**'la arası açıldığından oğulları **Muhammed** ve **Ubeydullah** ile birlikte hapsedildi. Bir yıl sonra, O, hapiste vefât edince (906), oğulları serbest bırakıldı.

Muhammed, babası ve kendisini hapseden vezir **el-Abbas**'ın öldürülmesinden mes'ul tutulunca, Suriye'ye kaçtı. Mısır vâlisi **Ebû Mansur Tekin**'in hizmetine girdi.

176 **Hakkı Dursun Yıldız**- a.g.e., sh: 50.

Mısır'a saldıran Fâtımîler'e karşı bir kumandan olarak başarılı hizmetler îfâ etti. Dikkat çeken bu hizmeti sebebiyle Hama vâlisi tâyin edildi. Fakat çok geçmeden Mısır vâlisi ile arası açıldı. Halife **Muktedir** (908-932)'in desteği ile yükselmeye devam ederek 928 yılında Ramle, 931 de Şam vâlisi olan **Muhammed bin Tuğç**, Halife **Kâhir** (932-934) tarafından 933 yılında vâli **Tekin**'in ölümü üzerine Mısır vâliliğine tâyin edilmişse de bir ay zarfında henüz yerine gitmeden azledildi. Az sonra **er-Râzî** halife olunca, O'nu tekrar Mısır'a tâyin etti. (935) İşte Mısır'da **"İhşidler Devri"** bu tarihte başlamış oldu. Zira O'nun devlet idâresinde resmen **"İhşidî"** ünvânı ile anılmasını sağlayan Halife **er-Râzî**, Suriye ve Mısır câmilerinde kendi adı ile birlikte O'nun adının da zikredilmesine müsâade etti.

*"**Muhammed b. Tuğc**, Mısır'da iktidarı ele geçirdiği zaman **el-Mâdarâ'î** âilesinin mukavemetiyle karşılaştı. Bu âile, iktisâdî bakımdan çok kuvvetli olup buna dayanarak askerî güç de kurmuşlardı. **Muhammed**, Abbasî vezirinin de desteğini sağlayarak bu âilenin mallarını müsâdere etti.*

***Muhammed**'in en tehlikeli düşmanı, batıdaki Fâtımîler idi. Fâtımîler, daha önce teşebbüs ettikleri hâlde başarısızlıkla neticelenen Mısır'ın zaptına 324/936 yılında yeniden giriştiler. İskenderiye'yi işgal etmelerine rağmen 31 Mart'ta Abluk Savaşı'nda uğradıkları mağlûbiyet neticesinde Mısır'ı terk etmek mecburiyetinde kaldılar.*

*Bu zafer, **Muhammed**'in Mısır'daki iktidarını daha da kuvvetlendirdi. **Halîfe er-Râzî**, Ramazan 327 (Haziran/Temmuz 939) tarihinde **Muhammed**'e atalarının taşımakta oldukları «**el-İhşîd**» ünvanını verdi. Bu, bir mânâda Mısır'da O'nun hâkimiyetini tanımak demekti."*[177]

177 **Hakkı Dursun Yıldız**- a.g.e., sh: 53 vd.

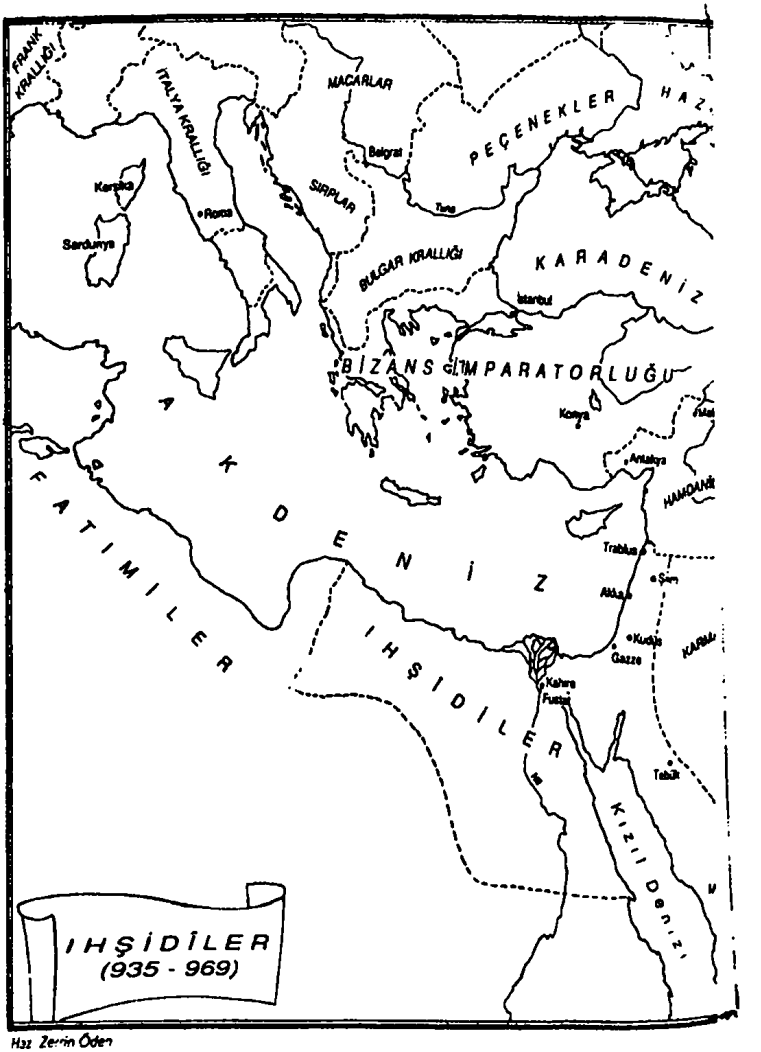
O sırada merkezî hükümetle arası açılan emirü'l-ümerâ **Muhammed bin Râik**, Mısır üzerine yürüdü. 24 Haziran 940 tarihinde **Muhammed bin Tuğç**'a yenilerek kaçtı. **Muhammed** kardeşi **Ebû Nasır Hüseyin**'i O'nu takiple vazifelendirdi. 10 Eylül 940 tarihinde **Râik**'le karşılaşan **Hüseyin** mağlup oldu ve öldürüldü. Bunun üzerine iki taraf arasında bir anlaşma imzâ edilerek Ramle sınır kabul edilip Mısır İhşidler'e, Suriye ise **Râik**'e bırakıldı. Ayrıca **Râik**'in İhşidler'e yıllık 140.000 dinar vergi vermesi kabul edildi.

Çok geçmeden **Râik**'in ölmesi ölmesi üzerine, **Tuğç** harekete geçerek Suriye'yi tekrar ele geçirdi. Fakat karşısına yeni bir rakip çıktı: Hamdânîler!

*"Hamdânîler'den **el-Huseyn b. Sa'îd**, **Muhammed**'in elinden Haleb'i aldı (Receb 332/Mart 944); **Muhammed** de bu şehri geri almak için Mayıs'ta Mısır'dan yola çıktı. Bu sırada Emîrü'l-ümerâ **Tüzün**'ün tahakkümü altında kendini emniyette hissetmeyen Halîfe **el-Muttakî**, **Muhammed**'i yardıma çağırmıştı. **Muhammed**'in yaklaşması üzerine Hamdânî kuvvetleri, Haleb'i terk ettiler ve şehir, Mısırlılar'ın eline geçti. **Muhammed** burada Rakka üzerine yürüyerek orada 14 Muharrem 333/7 Eylül 944 tarihinde halîfe ile buluştu.*

***Muhammed b. Tuğc**, Halîfe'yi ısrarla Mısır'a dâvet etti, fakat bir türlü O'nu iknâ edemedi. Halife de 30 yıl boyunca Mısır'ın idâresini İhşîdoğulları'na bıraktığı gibi **Muhammed**'in oğlu **Unucûr**'u da veliaht olarak tanıdı. Ayrıca Mekke ve Medine'nin valiliğini de **Muhammed**'e, verdi. Bu iki mukaddes şehrin vâliliği, İhşîdoğulları için son derece önemli olmalıdır.*

*Bu konuda diğer bir önemli husus, 20 yıldan beri Ahsa'da bulunan **"Hacer'ül-Esved"**in İhşîdîler zamanın-*

Hzz Zerrin Öden

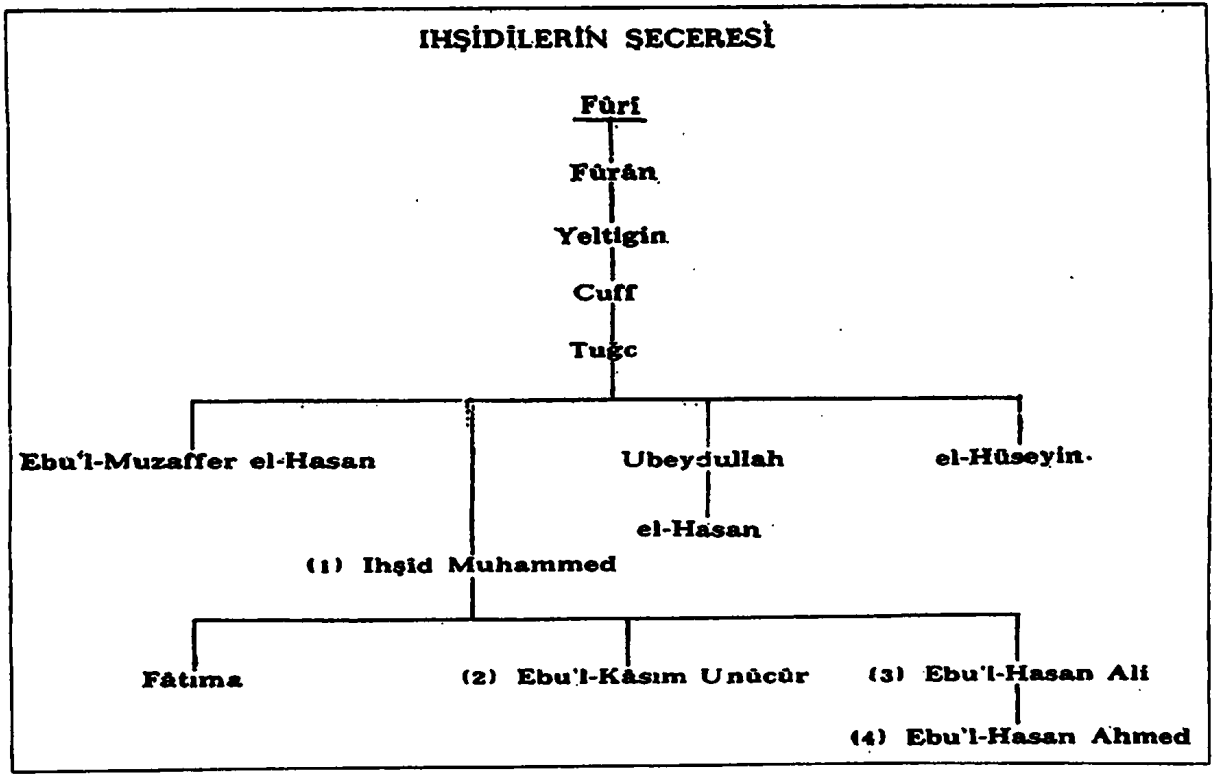
da geri iâde edilmesi ve yerine konmasıdır. Böylece Halîfe İhşîdoğulları'nı Mısır'ın hâkimleri olarak resmen tanımış oluyordu. ***Muhammed b. Tuğc*** *da 330 (941-942) yılında adına sikke bastırarak -âdetâ- istiklâlini ilân etmişti.*

Halîfe ile ***Muhammed*** *arasında Rakka'da yapılan görüşmeden kısa bir süre sonra Hamdânî emîri* ***Seyfüddevle****, Haleb üzerine yürüyerek şehri işgâl etti. (Safer 333/ Ekim 944)* ***Kâfur*** *kumandasında gönderilen ordu, Remle civarında Hamdânîleri mağlûp etti, fakat onları tâkip sırasında Hıms yakınında Rastan mevkiinde ağır bir hezimete uğradı.*

Bunun üzerine ***Muhammed****, bizzat sefere çıktı. Bu arada* ***Seyfüddevle****, Dımaşk'ı zaptetmişti. Mısır ordusu, Hamdânîleri Dımaşk'tan çekilmeğe mecbur etti; Kınnesrîn'de meydana gelen savaşta* ***Seyfüddevle*** *mağlûp oldu. (Ramazan 333/Nisan-Mayıs 945)*

Savaşta her iki taraf da ağır kayıplar verdiği için anlaşma cihetine gittiler. Yapılan antlaşmaya göre, Dımaşk'ın kuzeyindeki bölgeler Hamdânîlere bırakılıyor, Dımaşk dâhil güneyi de İhşîdoğulları'nın hâkimiyetinde kalıyordu. (Rebiülevvel 334/Ekim-Kasım 945) ***Muhammed****, Dımaşk'a döndü ve 21 Zilkade 334/24 Haziran 946 tarihindeki ölümüne kadar bu şehirde kaldı.*

Muhammed b. Tuğc*, Mısır'da 11 yıl hüküm sürmüştür. Zamanında Mısır sükûn devrelerinden birisini yaşamıştır. Ülke dâhilinde hiçbir isyana rastlanmaz. Tolunoğulları ile başlayan Mısır'ın refah devri, O'nun zamanında devam etmiş ve ülke büyük çapta îmâr görmüştür. Tarihçiler, O'nu cesur, atılgan, sebatkâr, tedbirli, askerine karşı cömert, savaş taktiğini bilen, kuvvetli ve sert bir hükümdar olarak tavsif etmektedirler. Dikkate değer bir inceliğe ve ferâsete sahip olan* ***Muhammed****, edep ve ahlâka uygun bir hayat ya-*

IHŞİDİLERİN SECERESİ
Fûrî
Fûrân
Yeltigin
Cuff
Tuğc
Ebu'l-Muzaffer el-Hasan
Ubeydullah
el-Hüseyin
el-Hasan
(1) Ihşid Muhammed
Fâtıma
(2) Ebu'l-Kâsım Unûcûr
(3) Ebu'l-Hasan Ali
(4) Ebu'l-Hasan Ahmed

şamış, hem mâiyeti ve hem de halkı tarafından sevilmiştir. Siyasî hayatı, birçok bakımlardan ***Ahmed b. Tolun****'unkine benzemektedir. O'nun kadar meşhur olmamakla beraber bazı bakımlardan O'ndan aşağı değildi."*[178]

Tuğç'un ölümünden sonra, yerine veliahdliğini Abbasî Halifesi'nin de tasdik etmiş olduğu oğlu **Ebu'l Kasım Ünücûr** geçti. Yeni hükümdar, onbeş yaşında bir çocuktu. Bu sebeple aslen köle olduğu hâlde ordu kumandanlığına kadar yükselmiş bulunan **Kâfur** kendisine vâsî tâyin edildi. O'nun, 960 yılında vefatına kadar **Kâfur**, devleti müstakil bir hükümdar gibi idâre etti. **Ünücûr**'den sonra hükümdar olan kardeşi **Ebu'l-Hasan Ali bin Muhammed** zamanında **Kâfur**'un devletteki hâkimiyeti devam etti.

962 yılında Bizanslılar, **Seyfüddevle**'yi yenerek Halep'i ele geçirdiler. **Seyfüddevle**, İhşidlilerden yardım talep etti. Mısır Ordusu'nun harekete geçmesi üzerine Bizanslılar Kuzey'e çekildiler. Ertesi yıl Kıbrıs açıklarında Bizans donanması ile Mısır donanması karşı karşıya geldi. Mısır donanması mağlup oldu. 968 yılında tekrar Suriye üzerine sefere çıkan Bizanslılar, iki-üç sene içinde İhşidler'in Sûriye hâkimiyetine son verdiler.

Bu durumdan istifâde ile Karmetîler, Şam'ı zaptedip Ramle'ye kadar ilerlediler ve her tarafı yakıp yıktılar. Karmetî tehlikesine, bir de ülkenin batı cihetinden Fâtımî tehlikesi eklenince, çoktan beri çocuk hükümdar elinde kalan İhşid idâresi zayıflamaya başladı. Ülkeyi tek başına idâre eden **Kâfur**, 966 yılında vârisi olduğu **Ali** vefat edince **"el-İhşidî"** ünvânı ile kendisini hükümdar îlân etti.

Abbasî Halifesi de bu durumu kabul ve tasdik etti. Hutbelerde **Kâfur**'un adı okunmaya başladı. **Kâfur**'un 22 Nisan 968 tarihinde vefatına kadar devam eden 22 sene-

178 **Hakkı Dursun Yıldız- a.g.e., sh: 54 vd.**

lik idâresinin son günleri, başarısızlıklarla dolu geçmiştir. Ülkede arka arkaya baş gösteren kıtlık ve sefâlete ilâveten Fâtimî tehlikesi de her an büyümekteydi. **Kâfur**'un ölümünden sonra hükümdar îlan olunan **Ahmed bin Ali** de henüz onbir yaşında olan bir çocuktu. Açlık, salgın hastalıklar ülkeyi kasıp kavururken, kumandalar arasındaki rekabet de had safhaya ulaştı. Bu durum, çoktan beri fırsat kollayan Fâtımîler'in işine yaradı. Fâtımî Halifesi **Muîz lidînillâh** Mısır üzerine bir ordu sevketti. Bunalımdaki halk, Fâtımîler'i bir nevî kurtarıcı olarak görüyordu. İhşidler'in ileri gelir kumandanları karşı tarafa geçince, Fâtımî Ordusu, 6 Temmuz 969 tarihinde Fushat'a girdi. Böylece İhşidler Devleti sona ermiş oldu.

d- FÂTIMÎLER (909-1171)

Fâtımîler, Kuzey Afrika'da Şia'nın **İsmâiliyye** fırkasına müstenid bir devlettir. İsmâiliyye, Şia gruplarınca bilittifak altıncı imam olan **Câfer-i Sâdık** Hazretleri'nin evlâtlarından **İsmail**'e nisbetle te'sis edilmiş bir Şiî fırkasıdır.

İmam Câfer-i Sâdık'ın altı evlâdı vardı. O'nun vefatından sonra Şiî gruplar, bu evlâtlardan hangisinin meşrû imam olacağı hususunda ihtilâfa düştüler. Bunların her birini imam kabul eden gruplar, tâbî oldukları **Câfer-i Sâdık** evlâdına nispetle anıldılar.

İsnâaşeriyye, **Câfer-i Sadık**'tan sonra O'nun oğlu **Mûsâ el-Kâzım**'ı kabul ederken muayyen bir zümre de **Câfer-i Sâdık**'ın diğer oğlu **İsmail**'i imam kabul etti ve **"İsmâiliyye"** diye anılmaya başladı. Ancak bunlar, imâmetin **Câfer-i Sâdık**'tan sonra, oğlu **İsmail**'e intikalinin nass ile vârid ve sâbit olduğunu iddia ettiler. Ayrıca **İsmail**'den sonra oğlu **Muhammed el-Mektum**, O'ndan sonra oğlu **Câfer**

el-Musaddık ve nihayet O'nun da oğlu **Muhammed el-Habîb**'in imam olduğunu ve bunların üçünün de mektûm (gizli) kalmış olduğunu iddia ettiler. Nihayet **el-Habib**'in oğlu **Ubeydullah el-Mehdî** ile imamların zâhir olduğuna inanan **İsmailîler**, bu sonuncusunun liderliğinde Mısır'da Fâtımî Devleti'ni kurmaya muvaffak oldular. (m. 909)

Fakat **Ubeydullah el-Mehdî**'den önce Afrika'ya giden **Muhammed bin İsmail**'in oğulları, Berberîler arasında bir fikrî nüve oluşturmuşlardı. Fâtımî Devleti'ni kuran **Ubeydullah el-Mehdî**'nin nesebi hakkında çok farklı fikirler ortaya atılmıştır. O, Abbasîler'den saklanmak için Afrika'ya gittiğinde **Ebû Abdullah eş-Şiî**, buradaki Ağlebîler Devleti'ni yıkmak üzere idi. **Abdullah eş-Şiî**, Yemen'de İsmâilî mezhebini yerleştiren **İbni Havşeb** tarafından Afrika'ya gönderilmişti.

Sicilmâse'de yakalanıp hapsedilen **Ubeydullah, Abdullah eş-Şiî**'nin Ağlebîler Devleti'ne son vermesi üzerine, O'nun tarafından hapisten çıkarıldı. Ağlebîler'in Başşehri Rakke'ye giren **Ebû Abdullah**, burada O'nu **"Mehdî Lidinillah"** ve **"Emîrü'l-Mü'minîn"** ünvanları ile **"Halîfe"** îlân etti.

Ebû Abdullah, Yemen asıllı bir İsmâilî ve şiî idi. Afrika'ya dâî (propagandacı) olarak gönderilmişti. Gayet faal, zekî, hırslı bir adam olan **Ebu Abdullah Ubeydullah**'tan evvel Berberîler arasında faaliyete başlamış ve onların desteği ile Ağlebîler'i ortadan kaldırarak Fâtımî Devleti'nin kuruluşunu temin etmişti. Yani bu devletin gerçek kurucusu, O idi. Böyle olduğu hâlde **Ubeydullah**, kendini sağlama alınca **Ebû Abdullah**'ı da, kendi kardeşini de daha sonra katletmiştir.

O sırada Afrika'da Sünnîlerle Hâricîler arasında bir kargaşa yaşanmaktaydı. Ayrıca burada Şiî kaynaklı iki hâ-

nedân daha mevcuddu. Bunlar, Hâricî menşeli **"Rüstemîler"** ile Fas'ta hâkimiyet tesisini muvaffak olmuş bulunan **"İdrisîler"**di. Bunlara ilâveten Mâlikî âlimlerinin mukavemeti ile de karşı karşıya idi. Bu sebeple Mısır'ı ele geçirmenin lüzumunu kavrayan **Ubeydullah el-Mehdî**, saltanatının ilk yıllarında buraya karşı iki başarısız saldırıda bulundu. 913 ve 919 yıllarındaki bu neticesiz saldırılardan sonra, O'nun yerine geçen **Kasım Biemrillâh** (934-946) zamanında da bu saldırılar devam etmekle beraber yine netice alınamadı. Bu sırada Abbasîler, daha önce anlatılmış olduğu üzere, Mısır ve Sûriye'nin idâresini **Muhammed bin Tuğç**'a bırakmışlardı.

Kuzey Afrika'da tutunabilmek için doğuya doğru, yani Mısır istikametinde ilerlemek mecburiyetinde olan Fâtımîler'in kendilerini tehdit eden Hâricîler'den evveliyetle kurtulmaları gerekiyordu. Fâtımî Halifesi **Mansur Billâh**, 947 yılında hâricî kumandanı **Ebû Yezid**'i mağlup etmesiyle devlet bölgece hatırı sayılır bir güç hâline geldi. Bizans saldırılarına karşı koyarak hâkimiyetlerini Sicilya Adası'na kadar genişletmeye muvaffak oldular.

Ubeydullah'ın 915 yılında kurup kendisine başşehir îlân ettiği **"Mehdiyye"**yi terk ederek yeni bir şehir olan **"Sayre'l-mansuriye"**ye yerleştiler. Artık güçlenmiş olan Fâtımîler, Mısır üzerindeki emellerini gerçekleştirmek üzere askerî yığınak yapmaya başladılar. Üstelik Mısır, İhşidler'in kumandanı **Kâfur**'un ölümünden sonra burada kıtlık ve karışıklıklar baş göstermiş bulunuyordu. Bunu fırsat bilen Fâtımîler, yüz bin kişilik bir ordu ile 969 yılında Mısır'a son defa olarak burasını kolaylıkla ele geçirdiler. Fâtımî kumandanı **Cevher es-Sıkıllî** bezgin Mısır halkı tarafından bir kurtarıcı gibi karşılandı.

Bu sûretle Fâtımîler'in Kuzey Afrika safhası bitmiş,

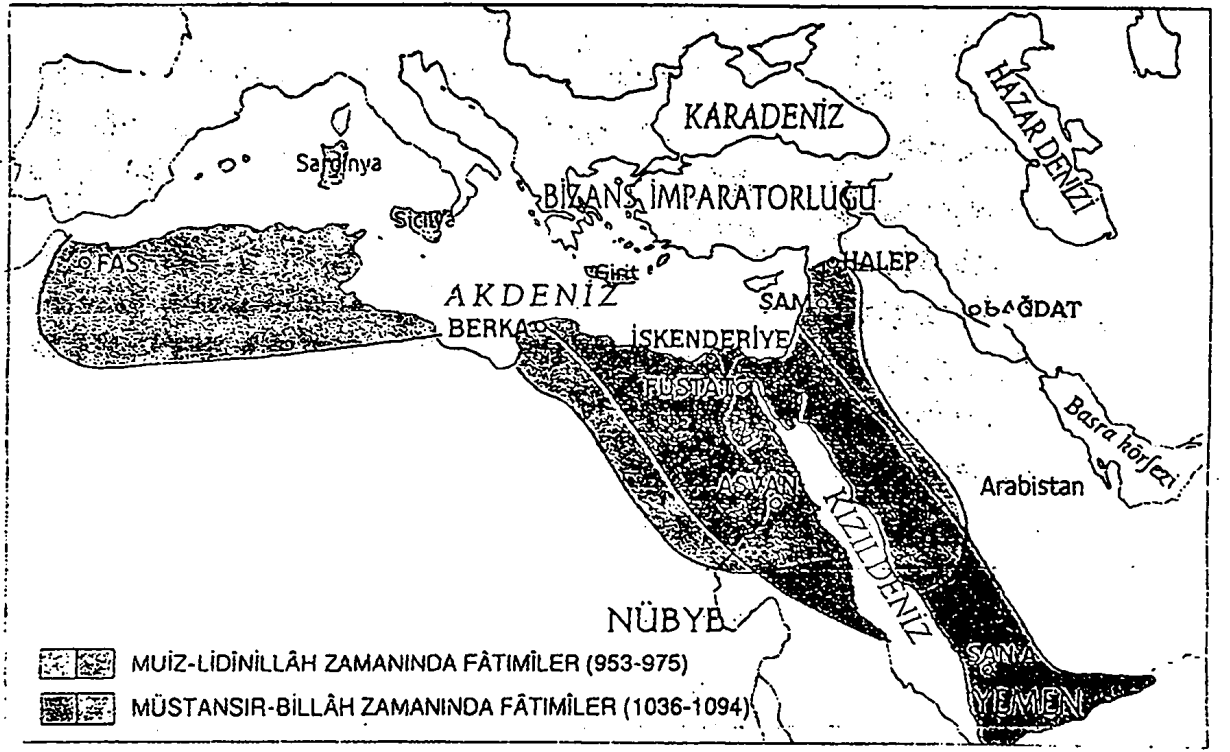
takriben iki yüz sene sürecek olan Mısır safhası başlamış oldu. Kumandan **Cevher es-Sıkıllî**, Fâtımî halifesi **Muiz lidinillah**'ın emriyle Fustat'ın kuzey doğusunda yeni bir şehir (Kahire) kurarak burasını hükümet merkezi ittihaz etti.

Fâtımîler'in Mısır'ı ele geçirmeleri öyle sıradan bir fetih olmayıp, dînî, ictimâî ve siyâsî pek çok değişikliği beraberinde getiren büyük bir inkılâp demekti. İlk defa olarak Mısır'da ismen ve şeklen de olsa Abbasîler'e bağlı olmayan bir devlet kurulmuş oluyordu. Kendilerini büyük İslâm Ümmeti'nden ayrı tutan Fâtımîler, **"Şiî Âlem"**in liderliği iddiası ile burada ayrı bir halîfelik ihdâs ettiler. Hutbelerde, Abbasî halifeleri yerine kendi halifelerinin adını okuttular. Sikkelere kendi isimlerini yazdırdılar. **"Beyaz"** rengi şiâr ittihaz edip Abbâsiler'in sembolü olan **"siyah"** rengi yasakladılar. Ezân'da bile değişiklik yaparak **"haya ale'l-felâh"** yerine **"hayye alâ hayri'l amel"** (amellerin en hayırlısına koşun!) ifâdesini ikame ettiler. İmamların namazda besmeleyi cehren (âşikâre) okuması ve Cum'a namazlarında **"kunut duâsı"**nın kıraati gibi ibâdetlerde dahî birçok değişiklik yaptılar.

Mısır'a yerleşen Fâtımîler Suriye'yi de ele geçirip Bağdat üzerine yürümek istiyor ve böylece İslâm Âlemi'nde halife olarak tek kalmak istiyorlardı. Hatta Mesned-i Hilafet olan Mekke ve Medine'yi de ele geçirip buralarda da hutbede kendi adları okutturmak istiyorlardı.

Muiz lidinillah'tan sonra **Aziz Billah**, Fâtımî halifesi oldu.

*"Azîz **Billâh** döneminin sonunda Fâtımî hilâfeti oldukça genişledi; Fâtımî dâîleri Sûriye ve Kuzey Afrika'dan sonra Yemen ve Musul'da da propaganda yapma imkânı buldular. Aynı zamanda **Aziz Billâh**, Bizans imparatorunun*

KARADENİZ
HAZAR DENİZİ
Sardinya
Sicilya
BİZANS İMPARATORLUĞU
FAS
Girit
HALEP
AKDENİZ
ŞAM
BERKA
İSKENDERİYE
BAĞDAT
FUSTAT
Basra körfezi
ASVAN
Arabistan
KIZILDENİZ
NÜBYE
SANA
YEMEN
MUİZ-LİDİNİLLÂH ZAMANINDA FÂTIMİLER (953-975)
MÜSTANSIR-BİLLÂH ZAMANINDA FÂTIMİLER (1036-1094)

*elçisine her cuma Kostantîne'deki (İstanbul'daki) câmide, kendi adına hutbe okunmasını şart koşmuştu. **Aziz** döneminde Fâtımîler'in Abbâsîler aleyhindeki emellerini gerçekleştirmeleri için uygun bir ortam oluşmuştu. **Azîz Billah**'ın 386 (996) yılında ölümünden sonra, Fâtımîler'den dokuz kişi halifeliğe adaydı ve bunların başında **Hâkim Biemrillâh** geliyordu.*

***Hâkim Biemrillâh** dönemi (996-1021), çelişkileriyle dikkat çeker. Halife, şahsiyetindeki zaaf sebebiyle aldığı bir kararı, çok kısa bir süre sonra değiştirirdi. Fâtımîler döneminde yaşanan dînî hoşgörüye rağmen ne zimmîler ne de Ehl-i sünnet mensupları, **Hâkim Biemrillâh**'ın baskısından kurtulabildiler. Ashâba sövme âdeti yaygınlaştı ve Halife'nin emriyle sövgü ibâreleri mescid duvarlarına, ev ve dükkân kapılarına yazılmaya başlandı. Kendi yardımcıları ve yakınları da bu baskıdan ve zulümden kurtulamadılar. Onların birçoğunu bilinmeyen sebeplerle öldürdü. Halife, yasaklar listesi hazırlar, kim bu listedeki yasaklardan birini işlerse, O'nu ya öldürür ya da işkence ederdi. Aşırılıkları o dereceye vardı ki, 407 (1017) yılında Mısır'a gelen üç İranlı'nın teşvikiyle ilâhlık iddiasına kalkıştı. Bu dönemde Mısır-Bizans ilişkileri de çok kötüleşti. **Hâkim Biemrillâh**, 27 Şevval 411 (13 Şubat 1021) tarihinde esrarlı bir şekilde ortadan kayboldu.*

*Fâtımîler Devleti, **Müstansır Billâh**'ın zamanında (1036-1094) en geniş sınırlarına ulaştı. Mısır, Güney Sûriye bölgesi, Kuzey Afrika, Sicilya, Afrika'nın Kızıldeniz sahilleri, Hicaz ve Yemen, bu devletin sınırları içindeydi. Ayrıca Meşrık'ta Sünnîler'in idâresinde olan çok sayıda şehir hâkimi de **Müstansır Billâh**'a tâbî oldu. Fakat bu koca devlet, çok kısa bir sürede küçülmeye başladı."*[179]

---

179 DİA- c: 12, sh: 251.

Şöyle ki, Fâtımîler'in İslâm Dünyası'nı bir ağ gibi kuşatan dâî (propagandacı)lerin faaliyetlerinden rahatsız olan Abbâsîler, 1058 yılında o devrin en seçkin âlimlerini toplayarak Fâtımîler'in şecereleri hakkında bir rapor tespit ve neşrettiler. Bununla Batı Afrika vâlisi **Muiz bin Bâdir** ikna olunarak burada hutbelerde Abbasî Halifesi'nin adının zikredilmesi temin olundu. Buna karşılık Fâtımîler de o sırada **"Dâid duat"** (dâîler dâîsi) **Muayyed Aslan Beşâirî**'nin başlattığı ayaklanmayı desteklediler. **Aslan Beşâirî**, Bağdat'ı ele geçirerek Abbasî Halifesi **Kaim Biemrillah**'ı göz hapsine aldı. Abbasî Hilâfeti, bu sûretle yıkılmak üzereydi ki, sünnî müslümanlığın müdâfii olarak ortaya çıkmış bulunan Selçuklular'ın lideri **Tuğrul Bey** ortaya çıkarak Abbasî Hilâfetini yıkılmaktan kurtardığı gibi baştan başa Suriye'yi de Fâtımîler'in elinden almaya muvaffak oldu.

"Mısır, bu dönemde büyük bir ekonomik kriz içine düştü. Çeşitli askerî gruplar arasında meydana gelen çatışmalar da iç karışıklığa sebep oluyordu. Olayların olumsuz yönde gelişmesi Halife ***Müstansır Billâh****'ı, Akkâ'nın yönetimini üstlenmiş bulunan ordu kumandanı* ***Bedr el-Cemâlî****'yi yardıma çağırmak zorunda bırakmıştır. 466 (1074) yılında Mısır'a gelen* ***Bedr el-Cemâlî****, anarşiyi kontrol altına almaya, huzur, emniyet ve istikrarı yeniden te'sis etmeye muvaffak oldu.*

Buna karşılık Halife, yetkilerini ***Bedr el-Cemâlî****'ye devretti. Böylece Fâtımîler tarihinde yeni bir dönem başlıyordu.* ***"Vezirlerin nüfûz asrı"*** *adı verilen bu dönemde devletin işlerini emîrler üstlenmişlerdi.* ***Bedr el-Cemâlî*** *ve halefleri* ***Efdal*** *ve* ***Me'mûn el-Batâihî****'nin kurdukları düzen, Fatımî Devleti'ni çökmekten kurtardı ve devletin ömrünü bir asır daha uzattı."*[180]

180 a.y.

Fâtımîler'in bundan sonraki dönemleri, hep dâhilî kargaşa içinde geçti. Zaman zaman divanda Hıristiyan ve Sâmirî insanlar, müessir bir rol oynamaya başladılar. **Kana** adlı bir hıristiyanın, devlette söz sahibi olmasıyla pek çok müslüman hapsedildi. Fâtımîler hâkim oldukları toprakları kaybederek Mısır'a çekilmeye mecbur kaldılar. Hele hele **Hâfız lidînillâh**'ın 1135 tarihinde ermeni **Behram'ı, "Seyfü'l-İslâm"** ve **"Tâcu'l-Hilâfe"** ünvanları ile baş vezir tayin etmesi, müslüman halkın sabrını taşıran son damla oldu.

Bu hâin vezir, Ermenistan'dan 30.000 ırkdaşını getirerek Kahire'ye yerleştirdi. Bunlar, Mısır'da pek çok kilise inşâ ettiler. Sonradan halkı teskin için müslüman vezirler de tayin edilmekle beraber Fâtımîler'in son kırk senesi, her gün biraz daha inkiraza sürüklenmekle geçmiştir.

Son Fâtımî Halifesi **Âbid lidinillah**, tarihte Haçlılara karşı kazandığı zaferlerle meşhur olmuş bulunan **Salaheddin-i Eyyûbî**'yi vezir tayin etti. O da 1171 yılında Fâtımî Devleti'ne son vererek Eyyûbî Devleti'ni kurdu. Hutbe, tekrar Abbâsîler adına okunmaya başladı.

Fâtımîler, Mısır halkını kendi mezheplerine celbetmeye muvaffak olamamışlardır. İsmâilî Mezhebi, mahdud bir idâreci zümreye münhasır kalmıştır. Meşhur **"el-Ezher"**i ilk tesis eden de Mısır'ı ele geçirmeye muvaffak olan Fâtımî kumandanı **Cevher**'dir.

FÂTIMÎ HALİFELERİ ŞUNLARDIR:

AFRİKA'DA	
Ubeydullah el-Mehdî	(297/909)
Kâim Biemrillâh	(322/934)
Mansûr Billâh	(334/946)

Muiz lidînillâh (341/953)

MISIR'DA

Muiz Udînillâh (362/972)
Azîz Billâh (365/975)
Hâkim Biemrillâh (386/996)
ez-Zâhir Lii'zâzidînillâh (411/1021)
Müstansır Billâh (427/1036)
Müsta'lî Billâh (487/1094)
Âmir Biahkâmillâh (495/1101)
Ebû Ali Ahmed b. Efdal Küteyfât'ın hâkimiyeti
(16 Zilkade 524-16 Muharrem526/
21 Ekim 1130-8 Aralık 1131)
Hâfız-lidînillâh (526/1132)
Zâfir-Bia'dâillâh (544/1149)
Fâiz-Binasrillâh (549/1154)
Âdıd - lidînillâh (555 - 567 /1160-1171)

e- BÜVEYHÎLER (932-1062)

Bu hânedâna adını veren **Ebu Şücâ Büveyh**'in Sâsânî hükümdarları sülâlesine mensup olduğu rivâyet edilmektedir. O'nun mensup olduğu Deylemî Kabilesi, X. Yüzyıl'da Müslümanlığı kabul ile Şia mezhebine intisap etmişlerdir. **Ebû Şücâ Büveyh**'in **Ahmed, Ali** ve **Hasan** adında üç oğlu vardı. Bunlar, 928 yılında Sâmânîler'in hizmetine girdiler. Daha sonra Sâmânîler'e baş kaldırarak Taberistan'da **"Ziyâîler Hânedânı"**nı kuran **Merdavic**'e intisap ettiler.

Büveyh kardeşlerden **Ali**, vâli tâyin edildiği Kereç'te Abbasî desteği ile **Merdavic**'e isyan ederek İsfahan'ı ele geçirdi. Daha sonra Abbasî vâlisi **Yakut**'u mağlup ederek Şiraz'a girdi. 935 yılında **Merdavic**'in ölümü üzerine **"Ziyâîler"** dağıldı ve onların Hazar Denizi kıyılarındaki

toprakların çoğu, Büveyh kardeşlerin eline geçti.

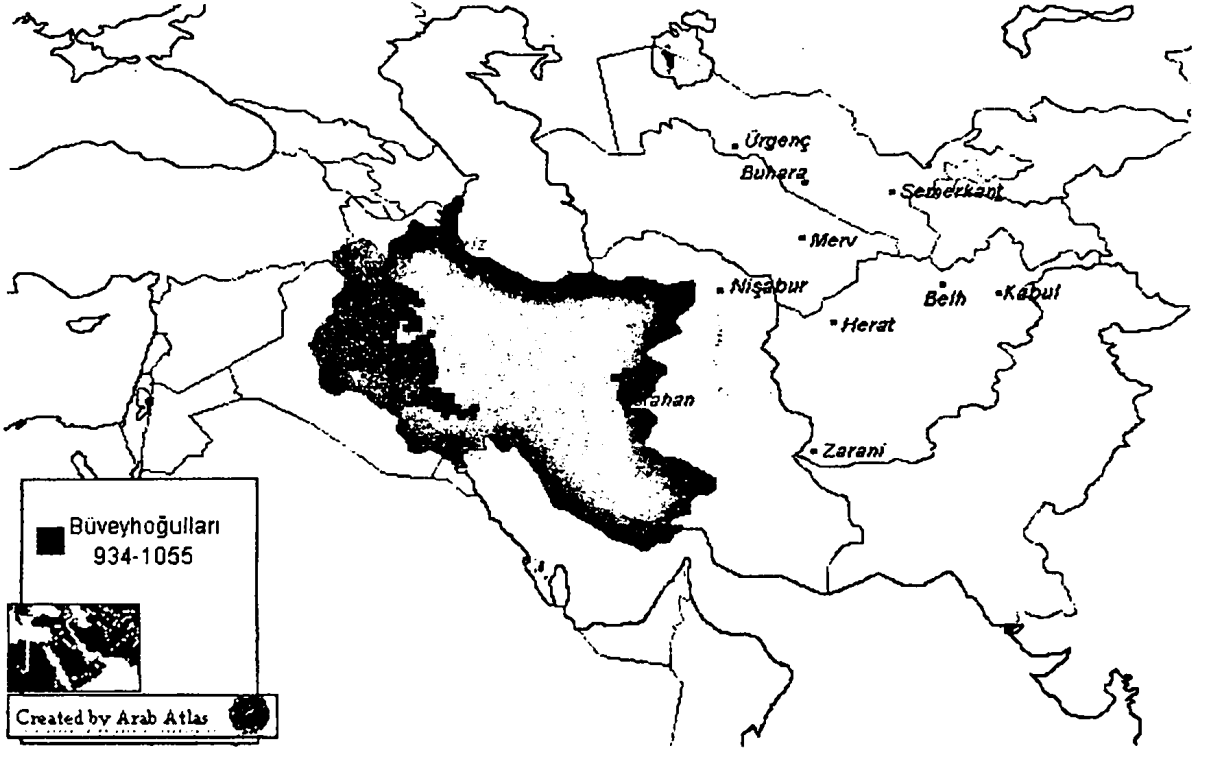
*"**Ali**, Fars eyâletinde hâkimiyetini sürdürürken kardeşi **Hasan** da hemen hemen bütün Cibâl Bölgesine sahip olmuştu. Küçük kardeşi **Ahmed** ise Kirman ve daha sonra da Hûzistan'ı ele geçirmişti. Böylece İran'ın batı ve güneyindeki en önemli bölgeler, Büveyhîler'in idâresine girmiş oluyordu. Büveyhîler, Hûzistan'a hâkim olduktan sonra Irak'la daha yakından ilgilendiler. Nihayet kardeşlerden **Ahmed**, 19 Aralık 945 tarihinde dâvet üzerine karışıklıklar içindeki Bağdat'a girdi ve Abbasî Halifesi **Müstekfî-Billâh** kendisini «**emîrü'l-ümerâ**» tayin ederek O'na «**Muizüddevle**», **Ali**'ye «**İmâdüddevle**», **Hasan**'a da «**Rüknüddevle**» lâkaplarını verdi."*[181]

Arası çok geçmeden **Ahmed**, kendisini **"Muizzüddevle"** sıfatıyla taltif eden Halife **Müstekfî**'yi alaşağı ederek gözlerine mil çektirdi. Yerine **Mû'tî lillah**'ı halife îlan etti. (946) Bu tarihten îtibaren Abbasî Devleti, Büveyhîler'in vesâyeti altına girdi. Halifelik, Abbasîler'de sırf bir ünvan olarak kaldı.

Büveyhîler, Şiî mezhebinden oldukları hâlde Hilâfet'i ilgâ etmeyip, Abbâsî Halifelerine ses çıkarmadılar. Bu sûretle İslâm Dünyası'nda daha aktif bir rol oynayabileceklerini düşündüler. Halifeler, artık onların kontrolleri altına girmiş oluyordu.

Büveyh kardeşlerden **Ali**'nin 949 yılında geride evlâd bırakmadan ölmesi üzerine O'nun hâkim olduğu Fars Bölgesi, kardeş çocuğu **Adûduddevle**'ye kaldı. **Adûduddevle**, 976 yılında amcası **Ruknüddevle**'nin de ölümü üzerine **Muîzuddevle**'nin oğlu **Bahtiyar**'ı bertaraf ederek Büveyhîler Devleti'nin rakipsiz tek hâkimi durumuna yükseldi. O'nun devri, Büveyhîler'in en geniş sınırlara ulaştığı

181 DİA- c: 6, sh: 497.

Ürgenç
Buhara
Semerkant
Merv
Nişabur
Belh
Kabul
Herat
Zarani
Büveyhoğulları
934-1055
Created by Arab Atlas

bir zaman olmuştur.

O'nun, 983 yılında vefatı üzerine, oğulları arasında taht kavgası çıktı. Bu kavgayı kazanan **Şerefüddevle**'nin erken ölümü (989) üzerine, taht, çocuk yaştaki **Bahâuddevle**'nin eline geçti. O'nun da **Adûduddevle**'nin kardeşi **Fahruddevle** ile başı derde girdi. Bir ihtilâlle başa geçen **Fahrüddevle**, devletin sarsılan birliğini te'sise muvaffak olmuşsa da Sâmânîler'le çatışması, Irak'taki Büveyh nüfûzunun azalmasına sebep olmuştur.

O'nun, 1012'de ölümü üzerine, oğulları arasında çıkan taht kavgası sonunda devletin birliği bozuldu. Türkler'in yardımı ile kardeşlerden **Müşerrifüddevle**, Irak'ta yeniden hâkimiyet te'sis edebildi. Bu ihtilâflarda kendisinden yardım istenen **Gazneli Mahmud**, 1018'de Fars Bölgesi'ni ele geçirerek buradaki Büveyh hükümdarlığına son verdi.

"Hânedân mensupları arasındaki taht mücâdelesinden faydalanan Kâkûyîler, Cibâl kolunun Hemedan ve İsfahan'daki şûbesini ortadan kaldırdılar. ***Gazneli Mahmud*** *ise ömrünün son yıllarında batıya yöneldi ve Rey şehrine hâkim olarak Büveyhîler'in Cibâl koluna son verdi (1029).*

Müşerrifüddevle'nin *1025'te ölümünden sonra, Irak'ta yeniden taht mücâdelesi başladı. Sonunda askerler, kardeşi* ***Celâlüddevle'yi*** *emir seçtiler. Kirman'da tahta geçmeyi başaran* ***Ebü Kâlîcâr*** *bir ara Bağdat'ı ele geçirmek istediyse de başarılı olamadı, fakat kendini* ***«emîrü'l-ümerâ»*** *olarak kabul ettirdi.* ***Celâlüddevle'nin*** *1044'te ölümüyle Bağdat'ta hutbe* ***Ebû Kâlîcâr*** *adına okundu. Böylece* ***Ebü Kâlîcâr,*** *Büveyhîler'in Irak, Fars ve Kirman kollarını tek bir idâre altında toplamış oluyordu. Fakat bu sırada Selçuklular, Büveyhîler'in hâkim oldukları topraklara doğru ilerlemeye başladılar.*

Selçuklular, Dandanakan Savaşı'ndan (1040) sonra toplanan kurultayda o zamana kadar ele geçirilmiş ve ileride zaptedilecek toprakları, hânedân üyeleri arasında paylaştırmışlardı. Bu bölüşme sırasında Kirman Bölgesi, ***Çağrı Bey****'in oğlu* ***Kavurd****'a verilmişti. Kirman eyâletine Selçuklu akınları ilk olarak 434 (1042-43) yılında başladı. Daha sonra* ***Kavurd****, Kirman üzerine yürüyerek bu bölgedeki Büveyhî hâkimiyetine son verdi. (1048) Aynı tarihte* ***Ebû Kâlîcâr*** *öldü ve oğlu* ***Hüsrev Fîrûz*** *Bağdat'ta babasına halef oldu; Halife* ***Kaim Biemrillâh****, O'na* ***"el-Melikü'r-Rahîm"*** *lâkabını verdi.*

Halife ***Kâim-Biemrillâh*** *bu sırada Büveyhîler'in ve Türk askerlerinin kumandanı olan* ***Arslan Besâsîrî****'nin baskısı altında idi. Bundan dolayı Abbasî halifesi Selçuklu Sultanı* ***Tuğrul Bey****'i Bağdat'a dâvet etmiş ve kendisini bu güç durumdan kurtarmasını istemişti.*

Bu ısrarlı dâvetler sonucu harekete geçen ***Tuğrul Bey****, Ramazan 447'de (Aralık 1055) İslâm Dünyası'nın o zamanki merkezi olan Bağdat'a girdi. Türkler ve Deylemli askerler arasında çıkan olayları bastıran Selçuklu Ordusu, âsîleri cezalandırdı.* ***Tuğrul Bey****, bu olay sebebiyle suçlu gördüğü* ***«el-Melikü'r-Rahîm»****i hapsettirerek Bağdat'taki 110 yıllık Büveyhî hâkimiyetine son verdi."*[182]

BÜVEYHÎ HÜKÜMDARLARI ŞUNLARDIR:

1. FARS VE HÛZİSTAN KOLU

İmâdüddevle Ali	322 (934)
Adûdüddevle	338 (949)
Şerefüddevle	372 (983)
Samsâmüddevle	380 (990)

182 DİA-a.y.

Bahâüddevle	388 (998)
Sultânüddevle	403 (1012)
Müşerrifüddevle	412 (1021)
Ebû Kâlîcâr	415 (1024)
Fülâd Sütün	440 (1048)
Şebânkâre reisi **Fazlûve'nin** hâkimiyeti ele geçirmesi	448 (1056)

2. KİRMAN KOLU

Muizzüddevle Ahmed	324 (936)
Adudüddevle	338 (949)
Samsâmüddevle	372 (983)
Bahâüddevle	388 (998)
Kıvâmüddevle	403(1012)
Ebû Kâlîcâr	419 (1028)
Kirman Selçuklularının kuruluşu	440 (1048)

3. CİBÂL KOLU

İmâdüddevle Ali	320 (932)
Rüknüddevle Hasan	335-366 (947-977)

a) HEMEDAN VE İSFAHAN ŞUBESİ

Müeyyidüddevle	366 (977)
Fahrüddevle Ali	373 (983)
Şemsüddevle	387 (997)
Semâüddevle	412(1021)
Kâkûye hanedanı hâkimiyeti	419 (1028)

b) REY ŞUBESİ

Fahrüddevle Ali	366 (977)
Mecdüddevle Rüstem	387 (997)
Gazneliler'in hâkimiyeti	420 (1029)

4. IRAK KOLU	
Muizzüddevle Ahmed	334 (945)
Bahtiyar	356 (967)
Adudüddevle	367 (978)
Samsâmüddevle	372 (983)
Şerefüddevle	376 (987)
Bahâüddevle	379 (989)
Sultânüddevle	403 (1012)
Müserrifüddevle	412 (1021)
Celâlüddevle	416 (1025)
Ebû Kâlîcâr	435 (1044)
el-Melikü'r-Rahim	440 (1048)
Selçuklu hâkimiyeti	447 (1055)

f- HAMDÂNÎLER (905-1004)

Abbasîler'in yıkılış hengâmında, kurulan devletlerden biri de Hamdânîler'dir. En büyük Arap kabilelerinden biri olan **"Rebia"**nın **"Tağlip"** koluna mensupturlar. İslamiyet'ten önce Hıristiyan olan bu kabile, **Hz. Ömer** zamanında **"cizye"**ye bağlanmışlardı. Daha sonra İslâmlaşmışlar ve kuzeye doğru hareketle Musul Bölgesi'ne gelip yerleşmişlerdir. Bu hânedân, ismini bu yerleşme esnâsında kabîlenin reisi olan **Hamdan bin Hamdan**'dan almıştır.

Hamdânîler, ilk olarak 868 yılında Hâricîler'e karşı girişilen tenkıl (tepeleme) hareketi ile temâyüz etmeye başladılar. 885 yılında Mardin Kalesi'ni ele geçiren **Hamdan** üzerine Halife **Mu'tezid Billâh** 892 yılında bir sefer tertip ettiyse de başarılı olamadı. Daha sonra daha kalabalık bir ordu ile bu sefer tekrarlanınca **Hamdan**, kaleyi oğlu **Hüseyin**'e bırakarak kaçtı. **Hüseyin**, kaleyi Abbasiler'e teslim etti. Babası ise, yakalanarak hapsedildi. **Hüseyin**'in

896 yılında Hâricîler'e karşı kazandığı zafer üzerine afvolunarak hapisten çıkarıldı. **Hüseyin** Abbasîler'in emrinde daha birçok hizmetler îfâ etti. Karmetîler'e karşı zafer kazandı ve **Muhammed bin Süleyman** kumandasında tertiplenen Mısır seferine katılarak Tolunoğulları Devleti'ne son verilmesinde (905) hizmetler îfâ etti.

Mısır vâliliği teklifini kabul etmeyerek Bağdat'a dönen **Hüseyin**, başarısız bir halife değiştirme hareketine katılmaktan dolayı kaçmak mecbûriyetinde kaldı. Musul vâlisi olan kardeşi **Ebu'l-Heyca** O'nu yakalamakla vazifelendirilmişken diğer kardeşi **İbrahim**'in Halife'den şefaat talep etmesi üzerine afv edilip 910 yılında Kum ve Kâşan vâliliğine tâyin olundu.

Hüseyin, burada topladığı vergileri merkeze göndermeyerek istiklâlini ilân etti. Üzerine **"emirü'l-ümerâ" Râik** kumandasında sevk edilen ordu başarılı olamadı. Daha sonra gönderilen ikinci bir ordu, O'nu esir alıp Bağdat'a getirdi. Halife **Muktedir Billâh** (908-932), O'nunla birlikte bütün akrabalarını hapsettirdi. **Hüseyin**, tekrar Halife'ye karşı bir komploya karıştığından 918 yılında hapisten çıkarılıp idam edildi.

Hüseyin'in kardeşleri **Ebu'l-Heyca, İbrahim** ve **Said** halifeye sâdık kalarak O'nun emrinde hizmete devam ettiler. **Ebu'l-Heyca**, 919 yılında âsî Azerbaycan valisi **Yusuf bin Ebu's Sac**'ın itaat altına alınmasını temin ettiğinden Horasan'a vâli tâyin edildi.

*"313'te (925) Musul ile Cizre yöresindeki Bâzabdâ ve Karda da (Bakırda) O'nun idâresine verildi. Kardeşi **İbrahim**'in ölümünden sonra, vâlisi olduğu Diyârırebîa'nın yönetimi yine kardeşlerinden **Davud**'a bırakıldı. **Ebü'l-Heycâ** da kardeşi **Hüseyin** gibi Karmatîler'le mücâdele etti ve 315'-te (927) onlara karşı Bağdat'ı korudu. Fakat bu*

sırada Dînever vâliliğinden uzaklaştırılınca Bağdat'a giderek ***Munis*** *ve Sâhibü'ş-şurta* ***Nâzûk Hâdim****'in yardımıyla Halife* ***Muktedir Billâh****'ı indirip yerine* ***Kahir Billâh****'ı tahta çıkardı. Yeni halife de Hulvân, Dînever, Hemedân ve Kirmanşah'ın yönetimini O'na verdi. (317/929)*

Ancak kısa bir süre sonra ***Kahir-Billâh*** *halifelikten uzaklaştırılıp* ***Muktedir-Billâh*** *tekrar halife ilân edildi. Hamdânîler'in gerçek kurucusu olan* ***Ebü'l-Heycâ*** *da bu karışıklıklar sırasında öldü. (17 Muharrem 317/2 Mart 929) O'nun ölümünden sonra Hamdânîler, iki ayrı kol halinde varlıklarını sürdürdüler."*[183]

Bunlar **"Musul Kolu"** ve **"Halep Kolu"** olarak bilinir.

aa- Musul Kolu

Bu kolu kuran **Ebu'l-Heyca**'nın oğlu **Nasıruddevle Hasan**'dır. Babasının ölümünden sonra Diyarrebia'nın batısı ile Nusaybin Bölgesi'ne vâli tâyin edilen **Hasan**, amcası olan Musul vâlisi **Said**'i öldürerek O'nun vilâyetini ele geçirdi. Üzerine gönderilen kuvvetleri mağlup ederek Diyarbekir'i de hâkimiyeti altındaki topraklara ilâve etti. 942 yılında "emir-ül ümerâ" **Râik**'i de ortadan kaldırınca, Halife, bu emr-i vâkii kabullenerek **Hasan**'a **"Nâsır-ud devle"** ünvanını tevcih etti. Ayrıca kendisini **Râik**'in yerine "emîrü'l-ümerâ" tayin etti. Kardeşi **Ali**'ye de **"Sayfü'd-devle"** ünvânını verdi.

Daha sonra Türk kumandan **Tüzün**'le arası açılan Halife, 943 yılında Hamdânîler'e sığındı. **Tüzün**, Musul üzerine yürüyerek burasını Hamdânîler'in elinden aldı. **Tüzün** ile anlaşan Halife **Muttakî Lillah**, Bağdat'a döndüyse de yolda tahttan indirilerek gözlerine mil çekildi.

"Büveyhîler'den **Muîzzüddevle**, Bağdat'a hâkim

183 DİA- c: 15, sh: 446.

olur olmaz Hamdânîler'e karşı bir sefere girişti. Fakat İran'da çıkan karışıklıklar yüzünden gâyesine ulaşamadı ve Hamdânîler'le bir anlaşma yaparak geri döndü. **Nâsırûddevle**, Büveyhîler'e vergi ödemeye ve hutbede halifeden sonra Büveyhî hükümdarlarının adını zikrettirmeye râzı oldu. **Muizzüddevle** ile **Nâsırûddevle** arasındaki mücâdele 345'te (956-957) yeniden başgösterdi.

Hamdânîler, **Muizzüddevle**'nin Bağdat'tan uzakta bulunmasından faydalanarak şehri zaptetmeye kalkıştılar. **Muizzüddevle** onlardan verdikleri zarar ve ziyanı ödemelerini istemekle yetindi. Ancak yıllık vergi konusunda Hamdânîler'le anlaşamayınca Musul ve Nusaybin'i ele geçirip Rahbe üzerine yürüdü. **Nâsırûddevle**, Halep emîri olan kardeşi **Seyfüddevle**'ye sığındı. (347/958)

Kardeşinin bu parayı ödemeyi taahhüd etmesi üzerine de Musul'a geri döndü. Ancak taahhüdün yerine getirilmemesi sebebiyle Musul, **Muizzüddevle** tarafından tekrar işgal edildi ve şehrin yönetimi **Nâsırûddevle**'nin oğlu **Ebû Tağlib Gazanfer**'e verildi. (353/964) Bu olaylardan sonra Erdümüşt'e sürülen **Nâsırûddevle**, Rebîülevvel 358'de (Şubat 969) orada öldü.

Gazanfer, Diyarbekir'i ele geçirmek isteyen Bizanslılar'la mücâdele etti ve onları bozguna uğratarak **Domestikos Melias**'ı esir aldı. Bunun üzerine Büveyhî Emîri **Bahtiyâr**'ın teklifiyle Halife **Mutî lillah** tarafından kendisine **"Uddetüddevle"** lâkabı verildi.

Gazanfer ile **Bahtiyâr** Bağdat'ı ele geçirmek isteyen Büveyhî Hükümdarı **Adûduddevle**'ye karşı savaşa girdiler. Ancak mağlûp oldular ve **Gazanfer**, Bizans'a sığınmak zorunda kaldı. Daha sonra geri döndüyse de Remle Emîri **Müferric b. Dağfel**'e yenilerek öldürüldü. (369/979) O'nun ölümüyle de Hamdânîler'in el-Cezîre ve Musul'daki

hâkimiyetleri fiîlen sona erdi.[184]

bb- Halep Kolu

Hamdânîler'in Halep kolu, **Seyfüddevle Ali**'nin 29 Ekim 944 tarihinde Halep'i ele geçirip burada Halife **Mustekfi Billâh** ile kardeşi **Nâsıruddevle Hasan**'ın adını hutbede birlikte okutmasıyla kurulmuş oldu. Burası, o zaman İhşidler'in elinde idi. Bir yıl sonra O, Şam'ı ele geçiren **Seyfuddevle Ali** ile İhşidler arasındaki mücâdele **Muhammed bin Tuğç**'un 946 yılında vefatından sonra da devam etti. Nihayet yıkılış vetiresine girmiş olan İhşidler, bütün Kuzey Suriye'yi Hamdânîler'e terk etmeye mecbur kaldılar. (947)

Böylece **Seyfüddevle Ali**, kuvvetli bir devlet kurmaya muvaffak olduğu hâlde, şeklen kardeşi **Hasan**'a ve Bağdat'taki halifeye bağlı görünmeye çalıştı. Bizans'a karşı birçok başarılı sefer tertip etti. 953'te Bizans kumandanının oğlunu esir aldı.

O'nun, 8 Şubat 967 tarihinde vefatı üzerine yerine oğlu **Sa'düddevle** geçti. İhşidler'in yerini alan Fâtımîler ve Bizans'a karşı ülkesini korumaya çalışan **Sa'düddevle**'nin 991'de ölümü üzerine başa geçen **Saidüddevle** zamanında Fâtımîler, Halep'i kuşattılar.

Fâtımî ilerleyişinden rahatsız olan Bizanslılar, Hamdânîler'in yardımına koştular ve Halep'in elden çıkmasını önlediler. Fakat **Saidüddevle,** 1002 yılında kayınpederi **Lü'lü** tarafından zehirlenerek öldürüldü. **Lü'lü** önce iki yıl kadar Hamdânî Devleti'ni **Saidüddevle**'nin çocukları adına idâre ettiyse de, bilâhare bu çocukları Mısır'a sürgün ederek tek başına hâkimiyet sağladı. Böylece Hamdânîler'in Halep koluna son verilmiş oldu. (1004)

184 DİA- a.y.

Lü'lü'nün 1006 yılında ölümü üzerine yerine geçen oğlu **Mansur** istiklâlden vazgeçerek hutbeyi sadece Abbasî Halifesi adına okutmakla buranın vâlisi oldu.

Hamdânîler, İmâmiye Şiasına mensup oldukları hâlde, Ehl-i sünnet mensuplarını hoş tutmuş, âlim ve şâirleri himâye etmişlerdir. Meşhur **Hallac-ı Mansur** bunlardan biridir.

II- ABBÂSÎLER'İN İLİM VE MEDENİYET TARİHİNDEKİ YERLERİ

A- TEŞKİLÂT

Abbasîler devrinde Hilâfet, aynen Emeviler'de olduğu gibi verâsete dayanan bir hükümdarlık sûretinde devam ettirilmiştir. Ancak Emevî halifelerine, **"Râşidin Halifeler"** gibi isimleri ile hitap edilir ve huzurlarına rahatça girilebilirken, Abbâsî halifeleri, debdebeli bir saray hiyerarşisi ile halktan kopuk bir hayat sürmüşlerdir. Önceleri, Hz. Peygamber'in hırkasını (bürde) giyerek hutbe okur ve Cum'a namazını kıldırırlardı. Sonradan bu usûlden vazgeçtiler.

Abbasîler, Emevîler'in Başşehri Şam ve Suriye yerine, Irak Bölgesi'ni tercih ettiler. İlk Abbasî Halîfesi **es-Seffah**, Fırat Nehri'nin doğu yakasında **"Hâşimiyye"** şehrini kurarak, burasını kendisine merkez yaptı. Bir müddet sonra hükümet merkezi, Enbar'a nakledildi. İkinci Abbasî Halifesi olan **el-Mansur** (754-775), Dicle Nehri kenarında eski Sasani İmparatorluğunun merkezi olan Medâyin'in harabeleri yakınında yeni bir başşehir kurdu. Buna **"Medinetü's-Selâm"** adını verdi. Fakat o yerde daha önce mevcud olan bir İran köyünün adıyla **"Diyar-ı Bağdat"** olarak tanınan bu şehir, devletin yıkılışına kadar hep başşehir olarak kaldı.

Bu sebeple devletin teşkilatlanmasında İran tesiri belirleyici oldu.

Gerçekten, başta saray teşrifât usûlleri ve muhâfızları olmak üzere, birçok idârî esas Sâsânîler'in örnek alınması ile ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında **"vezâret"** en başta zikredilmeye değer bir müessesedir. Abbasîlerde iki çeşit vezirlik vardı. Bunlardan birine **"Vezâret-i Tefviz"**, diğerine ise **"Vezâret-i Tenfiz"** deniliyordu. Birinci gruptaki vezirler, Halife'nin mutlak bir vekîli durumundaydı. O'nun mührünü elinde bulunduran bu vezirler, sınırsız bir selâhiyet sahibi idiler. **Harun er-Reşîd** zamanındaki **"Bermekî Âilesi"**nden gelen vezirlerin hepsi, tefviz veziri idiler. **"Tenfiz vezirleri"**, mahdud selâhiyetli olup halifenin kendilerine emrettiği işleri îfâ ile mükelleftirler.

Merkezde vezir sıfatını hâiz kimselerden oluşan birçok **"divan"** vardı. Mâlî işlere bakan **"Dîvânü'l-Haraç"** ve **"Dîvânü'l-Mal"**, askerî işlere bakan **"Dîvânü'l-Ceyş"**, posta ve istihbarat işlerine bakan **"Divanü'l-Berîd"** ve idârî haksızlıklara bakan **"Divanü'l-Mezâlim"** bunların en meşhurlarıdır.

Bugünkü polis teşkilatına benzer bir sûrette inzibat işlerine bakan ve **"Şurta"** denilen bir müessese vardı ki, bunların başında bir şehirde vâlilerce tâyin edilen **"Sahibü'ş-Şurta"** denilen bir emir bulunurdu. Her vilâyette emniyet ve huzuru sağlamakla mükellef askerler de **"Sahibü'ş-Şurta"**ya bağlıydı. Onlar da bugünkü jandarma teşkilâtı gibi vazife görürlerdi. Ayrıca sarayda **"Hacib"** denilen yüksek rütbeli bir me'mur vardı ki, bunun vazifesi, halife ile görüşecek olanlara delâlet etmek, yani protokoldü. Hacîbler, ayrıca halîfeye yapılabilecek olan sûikastleri de önlemekle mükellef olduklarından bir nevî istihbarat başkanı idiler.

Abbasîler'in siyâsî otoriteleri zayıflamaya başlayınca, 936'da Halife **er-Râzi** tarafından **"emirü'l-ümerâ"** adıyla bir makam ihdâs edilmiştir. **"Emîrü'l-ümerâ"**lar -âdetâ- Halife'nin ortağı gibiydiler. Adları, sikke ve hutbelerde Halife'nin adından hemen sonra zikredilirdi.

Taşra vâlilikleri, **"imâmet-i âmme"** ve **"imâmet-i hassa"** olarak ikiye ayrılırdı. İmâmet-i âmme, umûmî vâlilik demekti. Büyük veya merkezden uzak vâlilikler, böyle kabul olunurdu. Buralara hânedân mensupları veya güvenilir kumandanlar tâyin olunurdu. Vâliler, halife adına Cuma namazlarını kıldırır, vergileri toplar, inzibatı sağlar ve hac işlerini idâre ederlerdi.

Abbasî Ordusu, **"Mustarıka"** denilen maaşlı askerlerden oluşmaktaydı. Yani neferler de askerî kumandanlar gibi daimî askerdiler. Ordunun esası bu mustarıkalar'dan oluşmakla beraber herhangi bir sefer ânında orduya katılmak isteyen gönüllüler de ganîmetlerden pay almak üzere orduya kabul olunurdu. Bunlara **"Mutatavvia"** denilirdi.

"Abbasî ordusu, şu beş gruptan oluşuyordu:

1-Başşehirde bulunan ve doğrudan halifeye bağlı olarak görev yapan muhâfız birliği (haresü'l-halîfe).

2-Büyük devlet adamlarının emrinde görev yapan birlikler,

3-Vilâyetlerde bulunan kuvvetler,

*4-**Avâsım** ve **suğur** adı verilen sınır garnizonlarından birlikler,*

5-Yardımcı kuvvetler.

*Abbasî ordusunda görev alan muhârip sınıflar da şunlardı: **Müşât** veya **reccâle** (kılıç-kalkan ve mızrakla donatılmış piyâde birlikleri), **fürsân** (miğferli ve zırhlı olup mızrak ve savaş baltaları taşıyan süvâri birlikleri), **rumât** (okçular), **neffâtûn** (neft ateşi atmakla görevli birlikler),*

mühendisler (kuşatma silâhlarının yapımı ve onarımıyla ilgili teknik elemanlar), istihkâm (marangoz ve duvarcı gibi çeşitli zanaat erbâbından oluşan birlikler).

Ordu, savaş sırasında beşli tertibi (el-hamîs) esas alırdı. Kalbü'l-ceyş (merkezde başkumandanın emrinde görev yapan birlikler), meymene (sağ kanat), meysere (sol kanat), talîa (mukaddeme de denilen zırhlı ve miğferli süvârîlerden oluşan öncü birliği), sâka (artçılar).

Savaşlarda kullanılan başlıca silâh, araç ve gereçler de kılıç, ok, yay, hançer, mızrak, topuz, balta, kalkan, zırh, miğfer, dikenli tel, merdiven, mancınık, arrâde ve debbâbeden ibaretti.

Ordudaki rütbelere gelince, özellikle Türk birliklerinin hilâfet ordusunun saflarına katılmasından sonra bazı değişiklikler olmuş ve Türkler'deki onlu sistem esas alınmıştır. Buna göre arîf 10 askere, halife 50 askere, nakib 100 askere, kâid 1000 askere, emîr 10.000 askere kumanda ediyordu.

Başlangıçta sırasıyla Araplar, İranlılar, Türkler, Zenciler ve Berberîler'den teşekkül eden ordunun etnik yapısında zamanla büyük değişiklikler oldu. Araplar, idârî kadrolarla birlikte ordudaki etkinliklerini de kaybedince, Halife Me'mûn devrinden itibaren ordudaki üstünlük, yavaş yavaş Türkler'in eline geçmeye başladı ve bu durum, Büveyhîler'in Bağdat'ı işgallerine kadar devam etti."[185]

Abbasîler'de kadılar, başlangıçta vâliler tarafından tâyin edilirlerdi. Sonradan merkezden ve halîfeler tarafından tâyin edilmeye başlandı. **Harun er-Reşid** merkezde **"Kadı'l-kutadlık"** yani **"baş kadılık"** ihdâs edince, tâyinler O'nun tarafından yapılmaya başlandı. İlk başkadı, **İmâm Ebû Yusuf**'tur.

185 DİA- c: I, sh: 39.

İlk zamanlarda her vilâyette orada hâkim olan mezheb esas alınarak bir kadı bulundurulurdu. Sonradan bunların sayısı, mezheb esasına göre çoğaltılmıştır. Kadılar, murâfa (duruşma) esnasında Abbasîler'in millî rengi olması itibariyle **"siyah cübbe"** giyer ve **"siyah sarık"** saralardı.

Ayrıca **"Mezâlim Mahkemeleri"** vardı ki, bunlar yüksek rütbeli devlet memurlarının icrâ ettikleri zulüm ve haksızlıklara bakarlardı. Bunlara merkezde halîfeler, taşrada ise vâliler başkanlık ederdi.

Ayrıca **"Hisbe"** denilen kazâî selâhiyeti hâiz bir müessese daha vardı. Bunlar -âdetâ- bugünkü belediye zâbıtası gibi vazife görür, çarşı ve pazarlarda inzibatı sağlayarak herhangi bir kimseye haksızlık yapılmasını önlerlerdi. Bunlar da esnafla müşteri veya esnafla diğer bir esnaf arasındaki ihtilâfları bir nevî mahkeme gibi hall u fasl ederlerdi.

B- İLİM VE KÜLTÜR HAYATI

İlim ve kültür hayatı itibariyle Emevîler zamanında başlayan gelişme, Abbasîler'in devrinde zirveye ulaşmış ve bugünkü Avrupa Medeniyeti'nin doğmasına zemin hazırlayacak bir sûrette şümullenmiştir.

Gerçekten Halife **Me'mun** (813-833) zamanında Bağdat'ta kurulan **"Beytül hikme"**, belki de Dünya tarihinde bir ilk **"Akademi"**dir. Tercüme faaliyetlerinin yürütüldüğü bu müessese, bünyesindeki halka açık kütüphanesiyle de büyük bir hizmet îfâ etmiştir. Bunun ardından meşhur Selçuklu veziri **Nizâmülmülk**'ün, Bağdat'ta 1067 yılında **"Nizâmiye Medresesi"**, İslam tarihinde bir **"ilk üniversite"** olarak dînî ve dünyevî ilimleri öğreten parlak bir müessesesi oldu. Arkasından benzerleri açılarak kısa zamanda Bağdat'taki medrese sayısı otuzu geçti.

Bu medreselerden pek çok âlim yetişti. Bunlar, Arap

dili ve İslâmî edebiyatı vâdisinde pek çok eser verdiler. İslam tarihinin temel kaynakları, hep Abbasîler Devri'nde kaleme alınmıştır.

Ayrıca İslâmî ilimlerin esâsını oluşturan Kur'ân ve hadîsle ilgili çalışmalarla birçok ilmin ana disiplinleri ortaya kondu. Ayrıca tanınmış birçok âlimin himmeti ile *"Kur'ân metnini çeşitli yönleriyle ele alan* ***"Garîbü'l-Kur'ân"***, ***"Müşkilü'l-Kur'ân"***, ***"Müteşâbihü'l-Kur'ân"***, ***"Mecâzü'l-Kur'ân"***, ***"İ'câzü'l-Kur'ân"***, ***"en-Nâsih ve'l-Mensûh"*** *gibi başlıklar taşıyan birçok eser te'lif edilmiştir.*

Abbasîler devrinin sonlarına doğru, tefsir ilminin ulaştığı seviyeyi göstermesi bakımından ***Zemahşerî****'nin* ***"el-Keşşâf"*** *ve* ***Fahreddin er-Râzi****'nin* ***"Mefâtihu'l-Gayb"*** *adlı iki önemli tefsirini bilhassa zikretmek gerekir.* ***Tahâvî, Cessâs*** *ve* ***Ebû Bekir İbnü'l-Arabî****'nin* ***"Ahkâmü'l-Kur'ân"*** *adlı fıkhî tefsirleriyle* ***Sehl et-Tüsterî****'nin* ***"Tefsîr"***, ***Sülemî****'nin* ***"Hakâiku't-Tefsîr"*** *ve* ***Kuşeyrî'nin "Letâifü'l-İşârât"*** *adlı tasavvufî tefsirleri de yine bu dönemde kaleme alınmıştır.*

Diğer taraftan, ***"kıraat-i seb'a"*** *ve* ***"aşere"*** *imamlarının birkaçı müstesnâ, hepsi Abbasîler zamanında yaşamış ve kıraatle ilgili çalışmalar, bu devirde doruk noktasına varmıştır.* ***Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm****'ın* ***"Kitâbü'l-Kırâât"***, ***Ebû Bekir b. Mûcâhid****'in* ***"yedi kıraat"****i tasnif ettiği önemli eseri,* ***"Kitâbü's-Seb'a"***, ***İbn Mihrân****'ın* ***"el-Gâye fi'l-Kırâ'âti'l-Aşr"***, ***Mekkî b. Ebû Tâlib****'in* ***"el-Keşf an Vücûhil-kırâati's-seb"*** *ve* ***Ebû Amr ed-Dânî****'nin* ***et-Teysir****'i bu dönemde te'lif edilmiş belli başlı eserlerdir."*[186]

Aynı bereketli çalışmalar, hadis, fıkıh ve ilm-i kelâm sahalarında da gerçekleştirilerek bugün ulemânın kaynak

186 DİA- C: I, sh: 42.

ittihaz ettikleri **"muhalledât-ı İslâmiye"** (İslâm Klasikleri) hep bu devirde ortaya konulmuştur. Bu renkli ilmî faaliyet neticesindedir ki, *"**Ebû Hanîfe** ile **Ebû Yûsuf** ve **Muhammed** başta olmak üzere talebelerinin ortaya koyduğu **"Hanefî Mezhebi"**, Hicaz'da hadîse ve Medine'nin hukuk tatbikâtına (amel-i ehl-i Medîne) özel bir ağırlık veren **İmam Mâlik**'in kurmuş olduğu **"Mâlikî Mezhebi"**, bu iki mezhep arasında te'lifçi bir yol takip eden **İmam Şâfiî**'nin kurucusu olduğu **"Şafiî Mezhebi"**, daha çok bir hadîsçi olarak bilinen ve hadis ekolünün (ehlü'l-hadîs) kuvvetli bir taraftarı olan **Ahmed b. Hanbel**'in kurduğu **"Hanbelî Mezhebi"** teşekkül etmiş oldu. Günümüze kadar gelen bu mezheplerin yanı sıra, bugün taraftarı bulunmayan **Dâvûd b. Ali**'nin **"Zâhiriyye Mezhebi"** ile **Evzâî**, **Süfyân es-Sevrî** ve **Taberî**'nin mezhepleri ile Sünnî olmayan diğer mezhepler de bu dönemde kuruluşlarını tamamladılar."*[187]

Diğer taraftan tasavvufun kaynak eserleri de hep Abbasîler devrinde yazılmıştır. Bunlarda Yunan felsefî eserlerinin te'siriyle ortaya çıkan fâsid görüşler büyük bir dirâyetle red ve cerh olunmuştur.

Abbasîler, Emeviler'den iktidarı devralırken Şia gruplarından büyük ölçüde yardım görmüş olmalarına rağmen hükümranlıkları müddetince, Ehl-i Sünnet yolunda yürümüş ve bütün sapık görüşlere karşı daima mücâdele etmişlerdir.

750-850 yılları arasında takrîben yüz sene devam eden tercüme faaliyeti sonunda dünyevî ilimler sahasında da büyük bir gelişme kaydedilmiştir. Tarih, coğrafya, astronomi, cebir, geometri ve mantık gibi ilimlerde pek çok mütehassıs insan yetişmiştir. Kitap yazma ve çoğaltma faaliyeti hızlandırılarak başta Bağdat olmak üzere her vilâyette

187 DİA-a.y.

kütüphâneler te'sis edilmiştir. Kaynaklar, IX. yüzyılda sadece Bağdad'da yüz kitapçı dükkânı olduğunu kaydetmektedir.[188]

Halife **Me'mun** zamanında Bağdat'ta ve Şam yakınındaki Kasiyum Dağı'nda birer **"rasathâne"** kurulmuş ve buralarda Dünya'nın enlem ve boylamları bugünkü bilgilerimize mutâbık bir sûrette tespit edilmiştir. Tarihte ilk defa olarak **"usturlab âleti"** de İslam astronomi âlimlerince îcad edilmiştir. Aynı inkişaf, fizik ve kimya sahalarında kaydedilmiş, bu ilimlerin terminolojisi Abbasîler devri âlimlerince ortaya konulmuştur. O derecede ki, bugün Batı Âleminde fizik ve kimya ilimlerine mahsus kelimelerin pek çoğu Arapça asıllıdır.

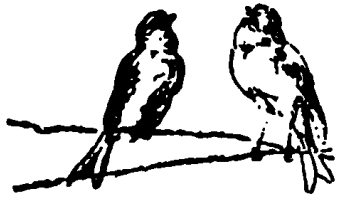
"Ülke zengin maden kaynaklarına sahipti. Halifeler, maden ocaklarının işletilmesine büyük önem veriyorlardı. Gümüş, doğu eyâletlerinde, bilhassa Hindukuş bölgesinde çıkarılıyordu. Burada 10.000 mâden işçisinin çalıştığı kaynaklarda belirtilmektedir. Altın batıdan, bilhassa Sudan'dan getiriliyordu. Fars ve Horasan'da bakır, kurşun ve demir, Beyrut'ta zengin demir cevheri yatakları vardı. Çeşitli yerlerde kıymetli taşlar ve Basra körfezinde çok miktarda inci elde ediliyordu."[189]

Halı dokumacılığı, hat, tezhip, çinicilik ve seramik sanayinde Abbasîler o günkü Dünya'da en ileri bir seviyede idiler. Ayrıca demircilik, dericilik, dokumacılık, kâğıt imâlâtı gibi sanâyi dallarında büyük bir inkişâf kaydedilmiştir. Batılı tüccarlar, birçok temel ihtiyaç maddesini Abbasî ülkesinden temin etmekteydi.

Aynı şekilde mimârî sahasında da Abbasîler, o günkü Dünya'da en ileri bir seviyedeydiler. Birer mühendislik

188 Bkz: DİA- c: I, sh: 44.
189 DİA- c: I, sh: 47.

harikası olan saraylar, câmiler, medreseler, vs. de görülen taş ve ahşap işçiliğindeki seviye, bugün pek azı ayakta kalabilmiş olan o eserlerin bakıyyelerinde ibretle müşâhede edilmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS EMEVÎ DEVLETİ
(756-1031)

I-SİYÂSÎ TARİH

A-DEVLETİN KURULUŞU

İspanya Kıtası'nın 711-714 yılları arasında emevî kumandanlar **Târık bin Ziyad** ile **Mûsâ bin Nusayr** tarafından fethedilişine âid vak'aları bu eserin birinci cildinde anlatmıştık.[190] Fetihten sonra burası Şam'dan gönderilen umûmî vâliler mârifetiyle idâre edilmekteydi. Abbasîler'in 750 yılında Emevî Devleti'ni yıkıp kendi devletlerini kurmasıyla, ilk icraat olarak Ümeyye Oğulları'nı kundaktaki çocuklarına kadar topyekûn kılıçtan geçirip yok ettikleri hususu evvlece izah edilmişti. İşte bu katliâmdan mûcizevî bir sûrette kurtulmaya muvaffak olan **Abdurrahman bin Muâviye** mâceralı bir sûrette İspanya'ya intikal ederek **"Endülüs Emevî Devleti"**ni kurmuştur. (756)

Lâkin bu öyle kolay bir şekilde gerçekleşmedi. Abbâsîler'in sıkı tâkibinden yakasını kurtararak Şam'dan önce Filistin'e gelen **Abdurrahman bin Muâviye bin Hişâm** burada bir müddet saklandıktan sonra tebdîl-i kıyâfet Mısır üzerinden Kuzey Afrika'ya geçip Berberîler'e sığındı. Orada küçük bir dost muhît ve taraftar bulunca

190 Tafsîlât için bkz: **Kadir Mısıroğlu**- Muhtasar İslâm Tarihi, c: I, İstanbul, 2009, sh: 595 vd.

İspanya'daki Emevî taraftarlarına mektuplar yazarak hüviyetini ve niyetlerini açıkladı.

Endülüs, o sırada müthiş bir keşmekeş içindeydi. 741 yılında bir Berberî ayaklanması olmuş güçlükle bastırılmıştı. Arkasından Yemenli ve Kayslı kabilelerin birbirleri ile rekabet ve çatışması ortaya çıktı. Öte yandan fetih sırasında ülkenin kuzeyindeki dağlık bölgeye sığınan hıristiyanlar, güçlenerek bu ihtilâflardan istifâde ile Müslümanlar'a saldırmaya başladılar. O sırada İspanya'da vâli olarak bulunan Kayslılar'dan **Yusuf el-Fihrî** bütün bu ihtilâflarla boğuşurken **Abdurrahman bin Muâviye**, İspanya toprağına ayak bastı. (755) Gâyesi, sadece canını kurtarmak değil, aynı zamanda yıkılan Emevî Devleti'ni burada yeniden tesis etmekti. Çünkü buradaki askerlerin çoğu, Emevî taraftarı olan Sûriyeliler'di.

Yusuf el-Fihrî, Endülüs'teki kargaşayı gören **Abdurrahman**'ı, servet ve evlilik gibi basit birkaç tâvizle iknâ edip geri gönderebileceğini ummaktaydı. Nitekim kendisine bu yolda teklifler de yaptı. Fakat Kayslılar'a kızgın olan Berberîler ve Yemenliler'le birlikte Suriyeli askerlerden de destek gören **Abdurrahman**'ın etrafı gittikçe kalabalıklaştı. Önce Ceziretü'l-Hadrâ ve İşbiliye gibi şehirleri ele geçirdi. Nihayet Endülüs'ün merkezi olan Kurtuba'ya yöneldi. Karşısına çıkan **Yusuf el-Fihrî**'yi mağlup ederek şehre girdi. Halkın fevc fevc gelip kendisine biat etmesiyle istiklâlini ilân etti. Bu sûretle Şam'daki Emevî Devleti'nin yıkılmasından altı sene sonra İspanya'da başka bir Emevî Devleti başlamış oldu.

B-ENDÜLÜS EMEVÎ HÜKÜMDARLARI

1- Abdurrahman Bin Muâviye (756-788)

a- Şahsiyeti

Mağrip asıllı **"Rah"** adındaki bir câriyeden 731 yılında Dünya'ya gelmiş olan **Abdurrahman**'ın künyesi, **Abdurrahman bin Abdülmelik bin Mervan bin el-Hakem**'dir. **"Ebu'l-Mutarrıf"** (**Mutarrıf**'ın Babası) diye de anılmıştır. Mührüne **"Abdurrahman Allâh'a güvenir ve O'na sığınır."** ibâresini hakkettirmişti.

Tarihçiler, O'nun şahsiyetini şöyle anlatmışlardır:

*"**Abdurrahman**, halîm ve sabırlıydı. İlmî geniş, kavrayışı isâbetliydi. Çok temkinli, kararını uygulamakta sertti. Hareketlerini seri şekilde sürdürür, işlerini başkasına bırakmazdı. İşlerinde istişâre ederdi. Rahata ve refaha düşkünlüğü yoktu. Cesur ve atılgan olmasına rağmen fevrîlikten uzaktı. Edebiyattan anlar, şâir ve kuvvetli bir hatip idi. Güler yüzlü, cömert ve tatlı dilli idi."*[191]

Kurduğu devleti, 33 yıl dirâyetle idâre etmiş, başarısında rol oynayan kimselere aslâ vefâsızlık etmeyerek onları yüksek mevkîlere getirmiştir. **"Halife"** ünvânını kullanmamıştı. Kendisi ve evlâtları da **III. Abdurrahman**'a (912-961) kadar sadece **"Emir"** ünvânı ile yetindiler. Bu durumu **İbn-i Haldun**, *"Halifelik yurdundan uzak oluşu ve Hicaz'a mâlik olmaktan mahrum bulunuşu"* ile izah etmektedir.[192] **Abdurrahman**'ın bu ünvânı, bilhassa kullanmamış olmasının Abbasîler'in husûmetini celbetmemek maksadına bağlı olduğu da düşünülebilir.[193] Çünkü bu sırada Abbasîler en kudretli zamanlarında bulunmaktaydılar. Böyle olduğu hâlde Abbasî halifelerinden **Câfer bin el-Mansur**'un (754-775) O'nu son derecede takdir ederek kendisini **"Kureyş**

191 **el-Makkarî**- Nefhu't-Tıb, c: IV, sh: 36'dan naklen Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: IV, sh: 118.

192 **İbn-i Haldun**- Mukaddime, sh: 190.

193 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: IV, sh: 119.

Doğanı" sûretinde vasfettiği rivâyet edilmektedir.[194]

Tek başına yabancısı olduğu bir ülkeye çıkarak oradaki karışıklıklara son verip adâletli ve sağlam bir devlet kurmaya muvaffak olan **Abdurrahman bin Muâviye,** Emevî halifelerinden **Hişam bin Abdülmelik**'in (724-743) torunu idi.

Uzun saltanat yıllarını hep iç ihtilâflarla uğraşmak ve cihadla geçirmiştir. İçki içmeyen, kadınlardan uzak duran, takvâ ölçüleri ile bir dînî hayat yaşayan **Abdurrahman,** ceddi **Ömer bin Abdülaziz**'i hatırlatan bir şahsiyete mâlikti. 788 yılında vefât etmiştir.

b-Devrinin Vak'aları

aa-İç İsyan ve Karışıklıklar

Abdurrahman, İspanya'ya çıktığında burası iç ihtilâflarla cadı kazanı gibi kaynamaktaydı. Bu karışıklıklarla uğraşan vâli **Yusuf el-Fihrî, Abdurrahman**'a muhâlif bir tavır almış, fakat O'nun Kurtuba'yı ele geçirmesi esnasında mağlup olarak kaçmıştı. Sonradan **Abdurrahman**'la anlaşmış olmasına rağmen fırsat kollamaktaydı. 758 yılında Kurtuba'dan kaçarak Meride Şehri'ne gidip isyan bayra-

194 *"el-Mansur bir defasında huzurundakilere:*

"-Kureyşli hükümdarların en kahramanı kimdir?" diye sormuş, orada bulunanlar:

"-Hükümdarları yenen, depremleri durduran, düşmanları kahreden ve en faydalı ilâcı sunan halifemizdir." diye cevap vermişler. el-Mansur:

"-Hayır!" demiş.

"-Muâviye mi? Abdülmelik bin Mervan mı?" demişler. Yine:

"-Hayır!" deyince:

"-Peki, kimdir, efendimiz?!" diye sormaları üzerine:

"-Denizi geçip çölü aşarak tek başına yabancı bir ülkeye giren, şehirler inşâ eden, ordular teşkil eden, dîvânlar oluşturan, sebat ve güzel idâresiyle büyük bir devlet kuran Abdurrahman b. Muâviye'dir." demiştir." (Büyük İslâm Tarihi, c: IV, sh: 156)

ğını kaldırdı. Kısa zamanda etrafına birçok insan toplandı. Emrindeki kuvvetler yirmi bin kişiye ulaşınca, önce **Abdurrahman**'ın İşbiliye vâlisi **el-Mervânî**'ye karşı harekete geçti. Sonra O'nun oğlu olan Moron vâlisinden talep ettiği yardıma red cevabı geldiğini öğrenince **el-Mervânî**'yi küçümseyerek bu fikrinden vazgeçip Kurtuba'ya yöneldi.

*"**Yusuf el-Fihrî**, «**Burc-i Usâme**» diye bilinen bir yere geldi ve burada karargâh kurdu. Bu sırada **Abdurrahman** da Kurtuba'dan hareket etmişti.*

*Bütün bu gelişmeler, ilk çarpışmanın **Yusuf**'un kuvvetleri ile **Abdurrahman**'ın askerleri arasında olacağını göstermekteydi. Ancak önemli bir olay oldu. **el-Mervârî**'nin oğlu babasına yardım etmek için İşbiliyye'ye ulaşmıştı. O zaman babası O'na, **Yusuf**'un şehri kuşattığını, fakat daha sonra kuşatmayı kaldırıp **Abdurrahman**'a doğru gittiğini bildirdi. Bu iki şahıs ve beraberindekiler, **Abdurrahman ed-Dâhil**'in kuvvetlerine doğru harekete geçen **Yusuf**'a yetişebilmek için derhal yola çıktılar. İki kuvvet arasında sıkışacağını anlayan **Yusuf**, **el-Mervânî** üzerine döndü.*

***el-Mervânî**, zaman kazanmak ve **Abdurrahman**'ın gelmesini beklemek için oyalayıcı hareketlere başvurdu. Mübârezeden sonra **el-Mervânî**'nin birlikleri hücuma geçtiler. **Yusuf**'un ordusu mukavemet edemeden dağıldı. Askerlerinden bir kısmı öldürülen **Yusuf**, bir defa daha Tuleytula'ya kaçtı.*

*Bir müddet sonra savaş yerine gelen **Abdurrahman b. Muâviye** durumu öğrenince çok sevindi. **Abdülmelik b. Ömer**'e (**el-Mervânî**'ye) tahsis edilen malların kat kat arttırılmasını, oğlunun mevkiinin yükseltilmesini emretti. Ölünceye kadar da baba-oğula karşı iyi davrandı.*

*__Yusuf__'a gelince, Tuleytula'ya doğru kaçmaya devam etti. Orada vâli **Hişam b. Urvetu'l-Fihrî**'ye sığınmak isti-*

yordu. Fakat o sırada Tuleytula'nın yakınlarında bulunan ***Abdullah b. Ömer el-Ensârî, Yusuf****'un orada olduğunu öğrenince adamlarına O'nu yakalamalarını ve öldürmelerini emretti. Adamları, bu emir üzerine kaçmaktan yorulmuş olan* ***Yusuf****'u ve yanındaki kölelerden birini öldürdüler. Diğer köle ise kaçıp kurtulmayı başardı.*

Abdullah b. Ömer el-Ensârî, Yusuf el-Fihrî*'nin başını Kurtuba'ya getirdi.* ***İbn-i Muâviye, Yusuf****'un, künyesi* ***Ebû Yezid*** *olan oğlu* ***Abdurrahman****'ın da boynunun vurulmasını ve başının Kurtuba Köprüsü'nde bir direk üzerine asılmasını emretti.*

Ancak ***Yusuf el-Fihrî****'nin kaatilleri olan,* ***Abdullah b. Ömer*** *ve beraberindekiler bu hareketlerine karşılık* ***Abdurrahman****'dan iyi bir muâmele görmediler.* ***İbn-i İzârî****'nin naklettiğine göre, kesik başı getirdiklerinde* ***Abdurrahman****, onlara:*

"-O'nun kim olduğunu biliyor musunuz?" diye sordu. Onlar da:

"-Evet, O, ***Yusuf el-Fihrî****'dir!.." dediler. Bunun üzerine* ***Abdurrahman****:*

"-Siz, efendinizi korumadınız. O hâlde, beni nasıl korur, nasıl bana itaatte dâim olursunuz?!" diyerek boyunlarının vurulmasını ve ***Yusuf el-Fihrî****'nin diğer oğlu* ***Ebu'l-Esved****'in de hapse atılmasını emretti."*[195]

Ebu'l-Esved, bir müddet sonra hapisten kaçmayı başardı. Tuleytula Şehri'ne giderek başına topladığı adamlarla isyan bayrağını kaldırdı. Etrafına yeterince adam toplanınca Kurtuba'ya doğru harekete geçti. 11 Eylül 785 tarihinde Ceyyan Şehri yakınlarında kendisini karşılayan **Abdurrahman**'ın kuvvetleri ile yaptığı savaşı kaybeden **Ebu'l-Esved** kaçıp güçlükle canını kurtarabildi. Fakat şid-

195 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: IV, sh: 125 vd.

Fransa
Santiago
Oviedo
Leon
Kastilya
Navarra
Aragonya
Katalonya
Leon
Porto
Valladolid
Salamanca
Sarkosta
Madrid
Alcala
Toledo
Alcantara
Endulus Emevi Devleti
Balear adl.
Valensiye
(Valencia)
Badajoz
Merdiye
Kurtuba
Palos
Isbiliye
Granata
Kadiz
Cebelitarik

detle tâkip olunarak yakalanıp öldürüldü. Daha sonra O'nun küçük kardeşi **Kasım bin Yusuf** da isyan etti, fakat başarılı olamadığı hâlde **Abdurrahman** tarafından afv edildi.

Daha sonra 763 yılında Abbasî halifesi **Câfer el-Mansur**'un İspanya'yı tekrar Abbasîler'e bağlamak maksadıyla başlattığı bir isyan ortaya çıktı. İsyanın elebaşısı **Alâ bin Mugis el-Yahsûbî**, kendisine verilen siyah sarıklı Abbasî Bayrağı'nı açarak halkı bunun altında toplanmaya dâvet etti. Başta Mısırlı askerler olmak üzere, birçok tanınmış kimse O'nun etrafında toplandılar.

*"**Alâ**, kendisinin güçlendiğini ve bir harekete girişebileceğini anlayınca Beja'ya saldırarak, Beja ve civarını zaptetti. Az daha **Abdurrahman**'ın kurduğu devlet parçalanacak ve yok olacaktı. **Gıyâs bin Alkame el-Lahmî** de **Alâ**'nın kuvvetlerine yardım için Sidonia'dan hareket etti. **Abdurrahman** bunu haber alınca, O'na karşı azâtlısı **Bedr** komutasında bir ordu gönderdi. **Bedr**, Ebro Vâdisi ile Vâdi'l-Kebîr arasında bir yerde **Gıyâs**'la karşılaştı. Hemen savaşa girmeyip karşılıklı elçiler göndererek aralarında anlaştılar. **Gıyâs**, savaşmadan memleketine döndü. **Bedr** de **Abdurrahman b. Muâviye**'ye gelişmeler hakkında bilgi verdi.*

***Abdurrahman**, Kurtuba'dan çıkıp Karmûne (Carmona)'ye doğru hareket etmişti. Anlaşıldığına göre, **Abdurrahman**'ın büyük bir kuvveti yoktu. Bu sebeple **Alâ** ile açıktan mücâdeleye girmek istemiyordu. Karmûne Kalesi'ne çekilip **Alâ**'nın oraya gelmesini beklemeyi tercih etti. Çünkü **Alâ** da o tarafa doğru hareket etmişti. Kısa zamanda Karmûne'ye vardı ve orayı uzun süre kuşattı.*

***Alâ**'nın taraftarları, şehri ele geçirmenin kolay olmadığını görünce aralarında ihtilâfa düştüler. Hatta kuşatmayı kaldırıp gitmeyi teklif edenler oldu. **Abdurrahman**, bu durumdan yararlanmak için sayıları yedi yüz kadar olan*

adamlarını toplayarak onlara bir ateş yakmalarını emretti. Sonra da kılıçlarının kınlarını o ateşte yaktırdı ve onlara şöyle seslendi:

"-Geri dönmeyi düşünmemek üzere şu topluluğa karşı hücum edelim!.."

*Mahsurlar kaleden çıkarak amansız bir savaşa girdiler. Tarihçiler, bu savaşın ne kadar sürdüğünü belirtmemektedirler. Ama uzun sürmediği anlaşılmaktadır. **Abdurrahman**, bu muhârebede gâlip geldi. **Alâ b. Mugis** ise, yedi bin taraftarı ile birlikte katledildi."*[196]

Bundan sonra yine Abbasî destekli olarak **Habib el-Fihrî**'nin 779 yılındaki ayaklanması baş gösterdi. **Abdurrahman**'ı bir hayli uğraştıran bu isyan da başarılı olamadı. **Habib el-Fihrî**'nin bu isyanı esnasında bir de Saragossa'da **İbn-i Yahya** ile Barselona'da **İbn-i Yakzan** adındaki vâlilerin isyanı ortaya çıktı ki, bunların hâriçten Hıristiyanlar'ca desteklenmiş olması son derece ibret vericidir. Bu, aynen **Harun er-Reşid**'in Endülüs'e muhâlefeti sebebiyle **Şarlman**'la dostluk kurması gibi bir benlik ve riyâset dâvâsının çirkin bir tezâhürüdür.

Yakzan üzerine gönderilen kuvvetlere karşı ilk önce bir başarı elde etmiş olmakla beraber, durumunu pek emniyetli görmediğinden O da **Şarlman**'a yaklaşarak O'nu, Endülüs'e saldırmaya iknâ etti. Kendisine güven telkin etmek için esir aldığı, **Abdurrahman**'ın kumandanlarından **Sa'lebe**'yi **Şarlman**'a rehin verdi.

"**Şarlman**, Endülüs'e saldırmaya karar verdi ve Saragossa üzerine yürüdü. Fakat **Süleyman bin Yakzan**'ın bulunmadığı zamanlarda Saragossa'nın idârecisi olan **Hüseyin bin Yahya**'nın görüş değiştirmesi üzerine başarısızlığa uğradı ve kuşatmayı kaldırıp geri dönmek mecburi-

196 a.g.e, c: IV, sh: 129.

yetinde kaldı. **Süleyman b. Yakzan**'ı da esir gibi yanında götürdü. Ama çok geçmeden iki oğlu **Süleyman**'ı kurtarıp Saragossa'ya geri getirdiler.

Franklar'ın müdâhalesi, **Süleyman b. Yakzan** ile **Hüseyin b. Yahya** arasındaki münâsebetleri kötü yönde etkiledi. Aradan çok geçmeden her ikisi arasında anlaşmazlık çıktı. **Hüseyin b. Yahya, Süleyman b. Yakzan**'ı öldürüp Saragossa'ya tek başına hâkim olmak için süratle harekete geçip işi bitirdi.

Bundan sonra bizzat **Abdurrahman b. Muâviye**'nin komuta ettiği kuvvetler, Saragossa'yı kuşattı. Ancak **Hüseyin**, âdeti üzere hîleye başvurdu. **Abdurrahman**'a tâbî olmayı ve O'nun hâkimiyeti altına girmeyi kabul ettiğini, **Abdurrahman** ise, O'nun tekrar ayaklanmasından korktuğu için oğlu **Said**'i rehin ve her yıl belli bir miktar haraç vermek şartı ile teklifini kabul etti.

Abdurrahman b. Muâviye, Saragossa kuşatmasını kaldırdı ve kuzeye bir akın yaparak Kurtuba'ya döndü.

Hüseyin bin Yahya'nın oğlu **Said** ise, tarihçilerin kaydettiğine göre, **Abdurrahman**'ın karargâhında bir günden fazla kalmamış ve oradan kaçarak Saragossa'ya dönmüştür. **Hüseyin** ise ahdini bozmuş ve yeniden isyan etmişti. **Abdurrahman** bu duruma son derece kızdı ve Saragossa üzerine vâli **İbn-i Alkame** komutasında büyük bir ordu gönderdi. **İbn-i Alkame**, şehri kulattı. Neticede **Hüseyin**'i mağlup ederek adamlarından birçoğunu esir alıp Kurtuba'ya götürdü.

Abdurrahman, bununla da yetinmeyerek ertesi yıl (167/783) bizzat kendisinin komuta ettiği bir ordu ile Saragossa'yı kuşattı. Şehrin her tarafına yerleştirdiği otuz altı mancınıkla saldırıya geçti. Şehir halkı, canlarının bağışlanması şartıyla **Hüseyin**'i kendisine teslim etmek iste-

diklerini bildirdiler. **Abdurrahman bin Muâviye**, onların şartlarını kabul etti ve **Hüseyin**'i teslim aldı. El ve ayaklarını keserek O'nu ölüme terk etti ve Franklar'ın yardımı ile Endülüs Emevî Devleti'ni tehdid eden bu ayaklanmayı kesin olarak bastırarak Kurtuba'ya döndü."[197]

Abdurrahman bin Muâviye'nin devrinde daha pek çok isyan vâkî olmuştur ki, bunların bir kısmı **"iktisâdî"**, diğer bir ise **"dînî"** sebeplerle ortaya çıkmıştır. Meselâ 769 yılında **Hz. Hüseyin**'in soyundan geldiğini iddiâ ederek ortaya çıkan **Şayka el-Berberî**'nin isyanı dînî gâyeli bir isyandı. Endülüs'te Şiî-Fâtımî bir devlet kurmak üzere başına topladığı Berberî topluluğu ile isyan etmiş, fakat başarılı olamamıştır. İşbiliyye'de arka arkaya çıkan 760 yılındaki **Numan el-Gassânî**, ardından **Yahya el-Yahsûbî** ve **Melâmis el-Hadramî** ile **Abdülkadir el-Yahsûbî**'nin isyanları hep riyâset sevdasının bir eseri olarak ortaya çıkmıştır. Tuleytula'da çıkan **Urve el-Fihrî** ve **Sülemî** isyanları ile **Lefle** ayaklanması ve Cezîretü'l-Hadrâ'daki başkaldırmaların hepsi de aynı karakterdedir. Hatta **Abdurrahman b. Muâviye**'nin bazı akrabaları bile kendisine karşı bu mâhiyette olmak üzere birçok kere başkaldırmış, fakat bu dirâyetli devlet kurucu şahsiyet, uzun uğraşmalarla da olsa bunların hepsini bertaraf etmeye muvaffak olmuştur. Bu maksadla zaman zaman Kuzey Afrika'dan getirttiği paralı askerler (mürterika) ve harb esirlerinden bile istifâde yoluna gitmiş, kâh kuvvet, kâh da zekâsını kullanarak kurduğu devletin iç huzurunu sağlamayı başarmıştır. Üstelik bu kadar yoğun dâhilî gâile ile uğraşırken fırsat buldukça da hâricî düşmanlarına gazâ ve seferler düzenleyebilmiştir. Şimdi biraz da O'nun bu gazâlarını izah edelim:

bb-Abdurrahman bin Muâviye'nin Gazâları

Abdurrahman bin Muâviye'nin uzun saltanatı bo-

197 A.g.e., c: IV, sh: 133 vd.

yunca uğraştığı sayısız dâhilî isyanlar sebebiyle Endülüs'le arası pek iyi olmayan Fransızlar'a karşı gerektiği kadar sefer tertip edebildiğini söylemek pek de mümkün değildir. Pirene Dağları'nın güneyi ile yetinen Müslümanlar'a, kuzeyden komşu olan küçük küçük hıristiyan devletler veya prenslikler mevcuddu.

İlk olarak 767 yılında **Abdurrahman'ın** âzâdlısı **Bedr** kumandasında harekete geçen bir Endülüs ordusu, Elbe ve el-Kala bölgesine girerek parlak bir zafer kazanmış ve bölge halkı, cizye vermeye tâbî kılınmıştır. Bölge vâlisi ile yapılan anlaşma neticesinde bölge sâkinlerinin senelik 11.000 kıyye altın, 10.000 kıyye gümüş, 10.000 at, 10.000 katır, 1.000 miğfer, 1.000 zırh, 1000 ok Müslümanlar'a vermesi kararlaştırılmış olduğuna nazaran burada büyük bir zafer kazanılmış demektir.

Daha sonra, evvelce anlatılmış olan Saragossa'daki isyanı bastıran **Abdurrahman** (781), kuzey istikametinde birçok başarılı akınlar yaptı. Bu akınlar sırasında Bascos, Pamplona ve Calahorra'yı yakıp yıktı. Cizye vermeye mecbur edilen Cerdana Vilâyeti'ni harabeye çevirdi. Vâlinin oğlunu rehin aldıktan sonra Kurtuba'ya döndü.

Devam eden Saragossa isyanı sebebiyle âsî **Yakzan'ın** teşviki ile Pirene Dağları'nı aşıp Endülüs'e saldıran **Şarlman,** büyük bir ordu ile Saragossa'yı kuşattıysa da -evvelce izah edilmiş olduğu üzere- başarılı olamayıp geri çekildi. Dönüş yolunda İspanyollar'a âid olan Pamplona'ya saldırarak burasını harabeye çevirdi. Dönüş yolu üzerinde, sarp dağlar arasındaki bir geçidden geçme mecburiyetinde olan *"**Şarlman** ve ordusu, bu geçidden geçerken geçidin darlığı sebebiyle ince ve uzun sıralar hâlinde geçmek zorunda idi. Burada, Saragossa kapıları önündeki yenilgisinden sonra **Şarlman**'a yetişmek üzere hazırlanmış bir Arap ordusu*

vardı. Bu orduya, Şarlman'ın esir olarak götürdüğü Süleyman b. Yakzan'ın Matruh ve Ayşun adlı iki oğlu komuta ediyordu. Gâyeleri babalarını esâretten kurtarmak ve Franklar'dan intikam almaktı. Şarlman'ın ordusu, bu geçide girdiğinde Arap kuvvetleri, Frank ordusuna arkadan saldırarak onların hepsini öldürdüler."[198]

Bu hezimetten ders alan **Şarlman**, Endülüs'teki isyancılara güvenilemeyeceğini anlayarak bir daha benzer bir teşebbüste bulunmaya cesaret edemedi. **Abdurrahman** ise, devam eden iç isyanlar sebebiyle kuzey hududundan emin olmak istediğinden **Şarlman**'la dostâne bir siyâset tâkibi hususunda anlaşmayı tercih etti.

2-I. Hişam Bin Abdurrahman (788-796)

a-Şahsiyeti

Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu **I. Abdurrahman**, 788 yılında vefât edince yerine oğlu **I. Hişam** geçti. Babasının vefâtı esnasında Maride Şehri'nde bulunduğundan haber kendisine ulaşıp Hükümet Merkezi Kurtuba'ya gelinceye kadar altı gün geçti. Devlet ricâli ve halkın biatı ile tahta geçtiğinde 33 yaşındaydı. Annesi **Hulel** veya **Havra** adında bir câriye idi. **Velid** adındaki evlâdı sebebiyle **Ebu'l-Velid** olarak anıldığı gibi kendisine dindarlığı ve güzel ahlâkı sebebiyle de **"er-Râdî"** lâkabı verilmiş ve bununla meşhur olmuştur.

Gerçekten Emevî halifelerinden **Ömer bin Abdülaziz**'i hatırlatan, âdil ve takvâ sahibi bir insandı. İktidarda kaldığı sekiz yıl boyunca, adâletten kıl kadar ayrılmamış, daima halkla temas ederek şikâyetlerini dinlemiş olduğu gibi güvendiği kimselerle idârecilerin icraatında haksızlık yapılıp yapılmadığını tahkik ettirmiştir. Haksızlık

198 a.g.e., c: IV, sh: 150.

yapan kardeşi bile olsa, otoritesini mazlumdan yana kullanmakta tereddüt etmemiştir.

O'nun zamanı Endülüs tarihinde gerçek bir huzur ve refah devri olmuştur. İmar hareketlerine de ehemmiyet veren **Hişam**, 796 yılında normal bir ecel ile vefât etmiştir.

b-Devrinin Vak'aları

aa-Kardeşlerinin İsyanları

Hişam, Abdurrahman bin Muâviye'nin en büyük oğlu olmadığı hâlde, O'nun tarafından veliahd tâyin edilmişti. Buna kızan ağabeyi **Süleyman**, babalarının vefâtı sırasında Tuleytula'da vâli bulunuyordu. Küçük kardeşi **Hişam**'a biat edildiğini öğrenince, emrindeki askerlerle Kurtuba üzerine harekete geçti. Kendisini Jean bölgesinde karşılayan **Hişam**'a mağlup olup tekrar Tuleytula'ya kaçtı.

Hişam'ın diğer bir kardeşi olan **Abdullah, Hişam**'a biat etmiş olduğu hâlde ahdini bozarak kaçıp **Süleyman**'ın yanına gitti. İki kardeş, tekrar isyan ettiler. Bunu haber alan **Hişam**, Tuleytula üzerine harekete geçti. **Süleyman** ise, yerine kardeşi **Abdullah**'ı bırakarak Kurtuba'yı muhâsaraya kalkıştı. Fakat başarılı olamadı. Zira Tuleytula'yı ele geçiren **Hişam**, oğlu **Abdülmelik** kumandasında bir kuvveti **Süleyman** üzerine sevk etmiş, O'nunla çarpışmayı göze alamayan **Süleyman**, Kurtuba'yı bırakıp Maride'ye yönelmiştir. Burayı ele geçiremeyen **Süleyman**'ı, **Hişam**'ın diğer oğlu **Muâviye** emrindeki kuvvetler tâkip etmekte olduğundan O, Valancia Dağları'na doğru kaçtı. O sırada kardeşi **Abdullah, Hişam**'a iltică etti ve O'nun tarafından afv olunarak iyi bir şekilde karşılandı. Bu haberi alan **Süleyman**'ın tahtı ele geçirmek emeli suya düştü. Babasının mirasından kendisine altmış bin dinar verilmesi ve afv edilmesi talebinde bulundu. İyi yürekli **Hişam**, O'nun bu talebini kabul etti. O da âilesi

ve çocukları ile birlikte Kuzey Afrika'ya geçip yerleşti. Daha sonra diğer kardeşi **Abdullah** da aynı şekilde hareket etti.

bb-Saragossa, Barselona ve Takoranna İsyanları

Saragossa İsyanı, **Abdurrahman** zamanında başlamış ve bastırılmıştı. O isyanda öldürülmüş bulunun **Hüseyin bin Yahya**'nın oğlu **Said, Hişam** zamanında babasının intikamını almak üzere harekete geçerek Saragossa'yı ele geçirdi. Bunu haber alan **Hişam,** O'nun üzerine **Mûsâ bin Fortun** kumandasında bir ordu sevketti. **Mûsâ** isyanı bastırdı. **Said,** kaçmak sûretiyle canını kurtardı.

Aynı şekilde **Süleyman**'ın oğlu **Maturh** da **Said** gibi babasının intikamını almak maksadıyla Barselona'da bir isyan çıkardı. **Ebû Osman Ubeydullah** kumandasında, üzerine sevk edilen ordu, bu isyanı bastırdı. Adamları tarafından ihânete uğrayan **Matruh**'un başı kesilip **Ebû Osman**'a teslim edildi.

Hişam zamanında dördüncü ve son isyan Takoronna'da çıktı. Bu, bir berberî isyanı idi. Üzerlerine gönderilen ordu, isyancıların çoğunu kılıçtan geçirmiş ve bölgede sükûneti sağlamıştır.

cc-Franklar Üzerine Seferler

Hişam, saltanatının ilk yılını iç isyanları bastırmakla geçirdikten sonra cihada yöneldi. 791 yılında **Ebû Osman** kumandasındaki bir orduyu Alava Bölgesi'ne gönderdi. **Ebû Osman,** büyük bir zafer kazanarak geri döndükten sonra **Hişam,** bu defa **Yusuf bin Buht** komutasında bir orduyu Galicia Bölgesi'ne sevk etti. O da zaferler kazanıp pek çok ganimetle geri döndü.

792 yılında Frank toprakları üzerine bu seferler devam etti. Bu seferler sırasında Toulouse Kontu, İslâm

Ordusu'na karşı koymaya çalışmışsa da büyük bir hezimete uğramış, müslümanlar, pek çok esir ve ganimetle geri dönmüşlerdi. Bu seferler, hep aynı başarılı hamleler sûretinde, **I. Hişam**'ın vefât ettiği 796 yılına kadar devam etmiştir.

3-I. Hakem Bin Hişam (796-822)

a-Şahsiyeti

Babası **Hişam**'ın 796 yılında vefâtı üzerine, devlet ricâli ve halkın biatı ile tahta geçen **Hakem,** o sırada 26 yaşındaydı. Annesi **Zuhruf** adında bir câriye idi. 771 yılında Kurtuba'da doğmuştur. Endülüs Emevî hükümdarlarının en cesur, en cömert, en dürüst hükümdarı olmakla beraber icraatında gâyet sertti. Çok iyi bir hatip ve şâirdi.

Bütün bu meziyetlerine rağmen, bazı tarihçiler, O'ndan şöyle bahsetmişlerdir:

"O günahkâr ve müsrif bir adamdı. Tasvib edilmeyecek ölçüde zararlı pek çok icraatı olmuştur."

İbn-i Hazm ise, O'nun hakkında:

"Hakem, günahlarını gizlemeyen, kan akıtan bir adamdı. O'nun için ulemâ ve dindar halk, O'na karşı isyan etti. Ancak O, daha sonra tevbe ederek bu kötü huylarını terk etmiştir."[199] demektedir.

Gerçekten cihada pek çok ehemmiyet vermesine rağmen devrinin âlimlerine değer vermemiş ve onları himâye etmemiş olması, O'nun büyük bir kusurudur. Devrinde -belki de bu yüzden- birçok isyan çıkmıştır.

Devamlı, maaşlı ve düzenli bir ordu kurmuş, bu orduda pek çok devşirme istihdam etmiştir. Adâlet işlerine büyük bir ehemmiyet vererek kadı tâyinlerinde çok dikkatli davranmıştır.

b-Devrinin Vak'aları

aa-İç karışıklık ve İsyanlar

199 el-Makdasî- a.g.e., sh: 320.

I. Hakem'in ilk karşı karşıya kaldığı isyan, O'nun amcaları **Abdullah** ve **Süleyman** tarafından başlatıldı. Bunlar, daha önce kardeşleri **Hişam**'a baş kaldırmış, başarılı olamayınca da Kuzey Afrika'ya çekilmişlerdi. Lâkin riyâset ihtirâsı bir kere alevlendi mi, bir daha sönmez!.. **Hişam**'ın vefât haberini alır almaz tekrar Endülüs'e geçtiler ve **Şarlman**'ın yanına giderek yeğenlerine karşı O'ndan destek bulmaya çalıştılar. **Şarlman,** Saragossa isyanı vesilesi ile yaptığı seferin dönüşünde pek çok zâyiat vermiş olduğundan onların taleplerine müspet bir karşılık veremedi. Oradan eli boş dönen **Abdullah** ve **Süleyman,** dâvâlarından vazgeçmediler. Asker toplayıp Kurtuba'ya karşı harekete geçtilerse de **I. Hakem** tarafından mağlup edilip kaçmaya mecbur bırakıldılar. Yeğen ve amcalar arasında bu karşı karşıya geliş, tam beş kez tekrarlandı. Tarihçiler, beşinci ve son karşılaşmayı şöyle anlatmaktadırlar:

*"184 (800) yılında **Ebû Eyyub Süleyman b. Abdurrahman,** doğuda askerî yığınak yaparak önce Jean ve sonra da Elvira'yı işgal etti. Bu iki şehirde pek çok kişi O'na katıldı. Bunun üzerine **Hakem** harekete geçti. İki taraf arasında günlerce devam eden ve pek çok kişinin öldüğü çetin bir savaş oldu. Neticede **Hakem** gâlip geldi. **Süleyman,** bundan sonra yeğeni **Hakem**'e karşı mücâdelesini sürdürmek için Maride bölgesine geçti. **Hakem** ise, Maride'de bulunan Berberî kabilelerinin reisi **Asbağ b. Valsus**'a **Süleyman**'ı oraya sokmamasını emretti. Bunun üzerine harekete geçen **Asbağ, Süleyman**'ı yakalayıp **Hakem**'e gönderdi. **Hakem** de **Süleyman**'ı öldürttü. (184/800)"*[200]

I. Hakem daha sonra 805 yılında âlimlerin başlattığı bir isyanla karşı karşıya kaldı. O'nun içki içmesi ve sefahate düşkün olmasından şikâyetçi olan âlimler, **Hakem**'i de-

200 a.g.e, c: IV, sh: 172.

virmek için toplantılar tertip ettiler. O'nun idâredeki sertliği ve vergileri arttırmış olması sebebiyle pek çok gayr-i memnun bu harekete katıldı. Fakat böyle bir iş için halkı sürükleyebilecek bir lider gerekliydi. **Hakem**'in amcaoğullarından **Muhammed bin Kasım**'a başvurdular. O, isyancıların teklifini müsbet karşılamakla beraber durumu **Hakem**'e gizlice haber verdi. İsyancıların kaçmasına fırsat verilmeden hepsi yakalanıp hapsedildi. Sonra da idam edildiler.

Fakat bu isyan teşebbüsü dolayısıyla alınan sert tedbirler ve yetmişten fazla insanın idam edilmesi muhâlefetin yatışmasına kifâyet etmedi. **Hakem**, Kurtuba halkının bu teşebbüsünden aldığı dersle birçok tedbir aldıktan sonra, 806 yılında Maride üzerine bir sefere çıktı. Seferde iken isyancılar tekrar ayaklandılar. Bu defa esnaf ve halktan birçoğu silâhlanmıştı. Lâkin kendisine bu haber ulaştırılan **Hakem**, süratle geriye dönerek bu isyanı gâyet kanlı bir sûrette bastırdı.

Hakem'in idâresinden memnun olmayanlar, O'nu devirmenin pek kolay olmadığını anlayarak idâreye boyun eğmekle beraber uzun vâdeli bir plân dâhilinde hazırlanmaya koyuldular. Aradan on seneden fazla bir zaman geçince 818 yılında Kurtuba halkı, **Hakem**'e karşı tekrar ayaklandı. Şehrin **"Rabat"** mahallesinde başladığı için **"Rabat İsyanı"** adıyla anılan bu isyan için birkaç basit vak'a sebep olarak zikredilirse de, onlar aslında patlamaya hazır olan halk için bir kıvılcım mesâbesindeydi.

*"İlk olarak Rabadlılar'ın bir kısmı başkaldırdı. Sonra diğerleri silâhlarıyla onlara katıldı. İsyan haberi köşke ulaşınca, askerler, Emevîler ve köleler savunma hazırlıklarına başladılar. **Hakem**, adamlarına silâh dağıttı ve onları, sarayın muhtelif yerlerine yerleştirdi.*

*İsyancılar, çok geçmeden her tarafta askerlerle çatışmaya başlayarak saraya yaklaştılar. **Hakem**'e karşı harp*

ilân ettiklerini, bu savaşın ancak O'nun tahttan inmesiyle kesileceğini bildirdiler. Çok geçmeden ***Hakem****'in sarayı, kalabalık bir isyancı topluluğu tarafından kuşatılmıştı. Sarayın çatısından savaşı izleyen* ***Hakem****, oradan inip silâhını kuşandı ve askerlerini gayretlendirici sözler söylemeye başladı. Tehlikenin büyüklüğünü anlamış ve ölünceye kadar direnmeye karar vermişti.*

İsyancılar, var güçleriyle saldırıyorlardı. ***Hacib Abdülkerim bin Mugîs*** *ve saray komutanı* ***Futays bin Süleyman****'ın çabaları bir fayda vermiyordu. Sarayın düşmesi an meselesiydi. Tam bu sırada* ***Hakem****'in komutanlarından* ***Ubeydullah bin Abdullah el-Belensî*** *ve* ***İshak bin Munzir el-Kuraşî*** *bir plân yaptılar. Buna göre isyancıları arkadan kuşatarak onları iki taraftan vuracak ve karargâhlarını yakacaklardı.*

Bu iki komutan, yanlarına bir miktar süvârî alarak sûr'atle köprüye hücum ettiler. Buradaki kuşatmayı kırarak dışarı çıktılar. Remle'ye, oradan Vâdi'l-Kebîr'e vararak âsîlerin karargâhına geldiler vu burayı ateşe vererek hızla geri dönüp isyancıları kuşattılar.

Tam sarayı düşürmek üzere iken karargâhlarından alevlerin yükseldiğini gören Kurtubalılar, geri çekilmek istediler. Fakat arkadan sarılmış bulunuyorlardı. Müthiş bir katliâma uğradılar. Bazı tarihçiler, burada ölenlerin onbinleri bulduğunu zikretmektedir."[201] Öldürülenler arasında birçok değerli âlim de vardı.

Bundan sonra **Hakem**'in emriyle Rabat, gayr-i meskûn hâle getirildi. Evler yıkılıp arazisi tarlaya çevrildi. Halktan hayatta kalanlar, sağa-sola dağıldılar. Ekseriyeti, Kuzey Afrika'ya göç etti.

Vaktiyle Vizigotlar'ın baş şehri olan Tuleytula, yüksek bir tepenin üzerine kurulmuş olduğu cihetle müdâfaası

201 a.g.e., c: IV, sh: 176 vd.

kolay, stratejik bir mevkiydi. Bu sebeple Endülüs tarihinde isyan ve ihtilâllere en çok sahne olan bir yerdi. Hem de halkın ekserîsi İspanyol asıllı idi.

Hakem'in hükümdarlığının ikinci yılında, yani 797'de burada bir isyan çıkmış, bu isyan aslen oralı olan mühtedî **Amrus bin Yusuf** tarafından bastırılmakla beraber orası bir ihtilâl zemini olmakta devam ediyordu. Hakem, **Amrus**'u oraya vâli tâyin etti. İspanyol asıllı olan yeni vâli, yerli halkla kolayca kaynaştı. **Hakem**'le anlaşmalı olarak halkın Arap aleyhtarı hissiyâtını okşayarak onların gönlünü kazandı.

Amrus, burada saray yavrusu bir vilâyet konağı yaptırdı. Bunun açılışına **Hakem**'in oğlu **Abdurrahman**'ı şeref misafiri olarak dâvet etti.

*"Halkın ileri gelenleri birer ikişer gelip **Abdurrahman**'ı ziyâret ediyorlardı. Nitekim kısa bir müddet sonra **Amrus**, eşrâfı, şeref misafiri ile yemeğe dâvet etti. Yine verilen bir tâlimâta göre, izdiham olmaması ve giriş çıkışın kolaylığı için ziyaretçilerin bir kapıdan girip başka bir kapıdan çıkmaları isteniyordu.*

***Amrus**, dâvetlilerin giriş ve çıkış kapısı arasında mutlaka üzerinden geçmek zorunda kalacakları bir yere geniş bir çukur kazdırmıştı. Dâvet sırasında tasarladıkları plân harfiyen uygulanmaya başlandı. Dâvetliler, kapının birinden girip diğerinden çıkıyorlardı. İşte bu arada çukurun bulunduğu noktaya geldikleri zaman görevli askerler, onları yakalıyor, kafalarını uçurup bedenlerini çukura atıyorlardı. Fakat geç saatlerde gelen bir kişi kimseyi göremeyince, halkın nerede olduğunu sormuş ve kendisine onların bu kapıdan girip ötekinden çıktıkları söylenmişti. Oradan çıkarken kimseyi göremediğini söyleyen adam, durumu anladı ve dışarı çıkarak olup bitenleri halka anlattı. Böylece o saate kadar gelmemiş olanlar, ölümden kurtuldular.*

Hakem ve Amrus'un tasarladıkları Tuleytula eşrafından kurtulma plânı, yedi yüz veya beşbin üç yüz kişinin ölümüyle sonuçlanmıştı.

Bu olaya, daha sonraları "Vak'atu'l-Hufra" (Çukur Hâdisesi) denilmiştir. Bu olayın, şehir halkı üzerindeki tesiri büyük olmuştur. Hiç değilse on beş senelik bir süre için isyan düşüncesini onların kafasından silmiştir."[202]

Tuleytula gibi sık sık isyan ve ihtilâllere sahne olan diğer bir şehir de Saragossa idi. Bu da coğrâfî konumu ile halkının ekseriyetle İspanyol asıllı olmasından kaynaklanmaktaydı. Burada daha önce izah edilmiş olan isyanlara ilâveten **I. Hakem** zamanında da 797 yılında yeni bir isyan patlak verdi. Bu isyanın ele başısı olan **Behlül bin Marzuk, Abdülkerim** ve **Abdülmelik** adlarında iki kardeş tarafından mağlup edildi. Saragossa geri alındı. O da kuzeydeki İspanyol asıllı **"Aragon Devleti"**ne sığındı. Ancak bir müddet sonra geriye dönerek Saragossa'yı tekrar ele geçirdi. Bunun üzerine **I. Hakem, Behlül**'ün üzerine Tuleytula'daki başarılarını takdir ettiği **Amrus**'u gönderdi. **Amrus bin Yusuf,** kısa zamanda isyanı bastırıp **Behlül**'ü öldürdü. (802)

Bunun arkasından 806 yılında bir isyan da Maride Şehri'nde çıktı. Bu isyanın gâyesi, Kurtuba halkının ilk isyanı sonunda idam edilen yetmişten fazla insanın intikamını almaktı. Bu isyan sebebiyle **Hakem,** Maride üzerine yedi yıl boyunca aralıksız sefer tertip etmiş ve ancak 813 yılında başarı elde edebilmiştir.

bb-Gazâ ve Cihâd Hareketleri

I. Hakem, bu kadar çok dâhilî isyan ve ihtilâlle uğraşmasına rağmen cihad ve gazâ mâhiyetindeki seferlerden de geri kalmamıştır. Endülüs'ün kuzeyinde küçük küçük İspanyol devletçikleri vardı. Bunlara karşı ilk seferini tahta

202 a.g.e., c: IV, sh: 182 vd.

çıktığı 796 yılında yaptı. Bu seferde Ebrû Vâdisi boyunca ilerleyen Müslümanlar, birçok şehir ve kasabayı fethettikten sonra büyük ganimetlerle geriye dönmüşlerdir.

*"Aradan geçen beş yıl boyunca **Hakem**, iş isyanlarla ve Franklar'ın Endülüs topraklarına düzenlediği saldırılara karşı koymakla meşgul oldu. Franklar, bu saldırıları sonunda 185 (801) Barselona Şehri'ne girmeyi başardılar. Franklar'ın ilerlemesine rağmen **Hakem**, Galicia bölgesine bir karşı taarruz düzenledi ve burayı geçerek Barselona'ya doğru ilerledi. Şehrin fethine teşebbüs edilmeyen bu taarruzda, ordu, Barselona'nın surlarına kadar geldikten sonra düşmana gözdağı vererek Kurtuba'ya döndü.*

*Bu tarihten iki yıl sonra (187/803), **Abdülmelik bin Mugîs**, Elbe ve Alava Bölgesi'ne bir akın daha düzenledi. Ancak bunun tafsîlâtı hakkında bir şey bilinmemektedir. 192 (808) yılında **Hişam bin Hakem** komutasında Cillikiye (Galicia) bölgesine bir başka sefer daha düzenlendi. Bu seferde, Portekiz Devleti'nin elinde bulundurduğu toprakların bir kısmına girilerek fethedildi ve zaferle dönüldü.*

*İki yıl sonra (194/810) **Hakem**, Vâdi'l-Hicârâ (Guadalajara) bölgesinde bulunan müslüman esirleri kurtarmak için bizzat kendisinin komuta ettiği bir sefer düzenlemiştir."*[203]

Nihayet 816 yılında kuzeydeki İspanyol devletleri üzerine bir sefer daha tertip edilmiştir ki, bu, **I. Hakem** zamanında buraya karşı düzenlenen seferlerin sonuncusu olmuştur.

Franklar'la münâsebetler ise, **Şarlman**'ın Saragossa isyanından istifade ile Endülüs'e saldırıp hiçbir netice elde edemeden çekilmesini müteâkip karşılıklı olarak sükûnet hâlindeydi. Fakat bu, uzun sürmedi. 801 yılında, "Arap tarihçiler ise, bu tarihte şehrin Franklar'ın eline geçtiğini kabul etmekle birlikte, bu sonucun, o sırada **Hakem**'in is-

203 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: IV, sh: 187.

yanlarla meşgul olması ve Frank tehlikesini pek önemsememesinden kaynaklandığını belirtiyorlar. Bu olaydan sonra **Hakem** ile **Şarlman** arasında bir barış anlaşması yapılmış ve böylece, bir süre için sınırda sükûnet sağlanmıştır. Fakat bu sessizlik, sadece kısa bir süre için olmuştur. Nitekim **Şarlman, Hakem**'in karşı karşıya bulunduğu birtakım iç problemlerden istifade etmeye kalkışacak ve 193 (809) yılında başarısız da olsa İslâm hâkimiyetindeki Tortosa'yı işgâle kalkışacaktır. Aynı zamanda **Hakem** de iç meselelerini hallettikten sonra, Franklar'ın bu hareketine karşı sert tepki gösterecek ve Barselona Bölgesi'ne bir ordu göndererek buradaki Frank kuvvetlerini ezecektir.

Bazı yabancı tarihçilerin Franklar'ın Tortosa Şehri'ni ele geçirdiklerini iddia etmelerine rağmen müslüman tarihçiler, Franklar'ın şehri istilâ edemediklerini belirtmektedirler. Buna göre, 193 (809) yılında bazı arap kaynaklarının **Rezrik** dedikleri Akitanya kontu **Roderic** komutasındaki Frank kuvvetleri, Pirene Dağları'nı geçerek Tortosa Şehri'ne doğru ilerlemeye başladılar.

Bu saldırı karşısında derhal harekete geçen **Hakem**, oğlu **Abdurrahman**'ı büyük bir ordunun başında Franklar'a karşı koyması için süratle yola çıkarmıştır. Aynı zamanda komutanları **Amrus** ve **Abdun**'a da mektup göndererek orduya destek olmalarını emretmiştir. İşte bu emirle yola çıkan **Abdurrahman**, ilerlerken sınır bölgesi halkından gönüllülerin de katılmasıyla ayrıca güç kazanıyordu. Nitekim Frank ordusuyla **Abdurrahman**'ın ordusu karşı karşıya geldi ve yapılan çetin bir savaş sonunda Franklar, hezimete uğrayarak büyük kayıplar verdikten sonra geri çekilmek zorunda kaldılar.

199 (815) yılında Endülüs'te bir kıtlık yaşanıyordu. **Hakem**, bu kıtlığa rağmen, Barselona'ya bir ordu gönde-

rerek Endülüs Devleti'nin hâlâ güçlü olduğunu Franklar'a göstermek istiyordu. Bu amaçla amcasının oğlu **Ubeydullah bin Abdullah el-Belensî**'yi, Barselona'ya gönderilecek ordunun komutanlığına getirdi. Tarihçiler, kesin bir tarih vermemekle birlikte, bu tarihin 199 (815) olduğu ve ordunun aynı yıl içinde Barselona önlerine ulaştığı tahmin edilmektedir. Savaş için son derece istekli olan askerler, derhal Franklar'a karşı hücum etmek istediler. Fakat **Abdullah**, ordunun dinlenmesi ve son hazırlıkların yapılması için ertesi güne kadar beklenmesini emretti.

Cuma namazı kılındıktan sonra verilen bir komutla büyük saldırı başlatıldı: *"Allâh'ın canlarını bağışladığı kimseler dışında, Frank ordusunun büyük bölümü kılıçtan geçirildi."*

Savaş bittikten sonra, ordu komutanı **Ubeydullah**, yere uzun bir mızrak diktirdi ve öldürülen düşmanların kellelerinin kesilerek bu mızrağın etrafına atılmasını istedi. Komutanın emri yerine getirildiği zaman mızrak görünmez olmuştur.

Böylece bu savaşta, İslâm ordusu kesin bir zafer kazandı ve **Hakem**, Barselona'nın Franklar'ın eline geçmesiyle kaybetmiş olduğu askerî itibarının kat kat fazlasını yeniden kazandı.

İslâm ordusu, 199 (815) yılında, yani Franklar'ın Barselona'yı işgal etmelerinden on dört yıl sonra, böyle büyük bir zafer elde etmesine rağmen, bu şehri geri almak için bir teşebbüste bulunmamıştır. Bunu şöyle izah etmek mümkündür: İslâm ordusunun şartları buna elverişli değildi de sadece Emevî Devleti'nin gücünü göstermek istediler veya zorlu bir savaştan geri döndükleri için burasının fethini başka bir zamana bıraktılar."[204]

4- II. Abdurrahman Bin Hakem (822-852)

a-Şahsiyeti

204 a.g.e., c: IV, sh: 191 vd.

Hakem hayatta iken oğulları **Abdurrahman** ve **Mugîre**'yi, birinci ve ikinci veliahd olarak îlân etmişti. O'nun vefâtı üzerine büyük oğlu **Abdurrahman**'a biat edildi. O sırada otuz yaşında olan **Abdurrahman**'ın annesi **Haleve** adında bir kadındı.

O'nun devrinde Endülüs'te sükûnet istikrar kazanmış, ilim ve ticâret hayatında büyük bir gelişme kaydedilmiştir. Abbasî Devleti'nin idârî ve askerî teşkîlâtını esas alarak yeni bir düzenleme yapmış, îmâr faaliyetlerini hızlandırmıştır. Yazışmalarda ilk olarak mühür kullanmış ve mührüne şu ibâreyi hakkettirmiştir:

"Devletini, halkı için idâre eden, Allâh'a kulluk eden ve O'nun hükmüne râzı olan hükümdarın mührüdür!.."

Tarihte **II. Abdurrahman** veya **üç Abdurrahman**'ın ortasında bulunduğu için **"Abdurrahman el-Evsat"** (Ortanca) olarak anılır. Tarihte cömertliği ile meşhur olan **II. Abdurrahman,** âlim, sanatkâr ve şâirleri korumuştur. Kendisi de iyi derecede bir şâirdi. Din, tarih ve edebiyat kültürü yanında felsefî bilgilerle de mücehhezdi. Adâletli ve mütevâzî olmasına rağmen sarayındaki ihtişam ve debdebe zirveye ulaşmıştı. Ayrıca ülkenin muhtelif kısımlarında büyük saraylar ve köşkler yaptırmıştır.

Otuz yıl saltanat süren **II. Abdurrahman,** 852 yılında altmış yaşında olduğu hâlde normal eceliyle vefât etmiştir. Buna göre saltanatı, otuz yıl sürmüştür. Tarihçiler, O'nun devrini, gerçekleştirdiği maddî ve mânevî kalkınma sebebiyle **"Eyyâmu'l-Arûs"** yani düğün günleri olarak yâd ederler. Saltanat yıllarının pek azı iç isyanları bastırmakla, çoğu ise gazâ ve cihad seferleri ile geçmiştir.

b-Devrinin Vak'aları

aa-İsyanlar

Babası **Hakem** devrindeki kadar olmasa da, **II. Abdurrahman** zamanında da birçok isyan ve ihtilâl hareketi vâkî olmuştur.

O'nun devrindeki ilk isyan, amcazâdesi **Abdullah el-Belemsî**'nin 822 yılında Tudmir'de başlattığı isyandır. **II. Abdurrahman**, bu isyanı kolayca bastırmış, O'nun çocuklarını Kurtuba'ya getirip göz hapsinde tutmuştur.

Bunun ardından Elvira Ordusu'nun isyan ederek Kurtuba üzerine yürüdüğü görüldü. Bunun sebebi, **Hakem** zamanının vergi memuru olan **Gomez**'in birçok kimsenin mallarını haksız olarak ellerinden alması üzerine, **II. Abdurrahman** tarafından idam edilmiş olmasıydı. İsyancılar, bu malları geriye almak maksadıyla Kurtuba üzerine yürüyüşe geçmişlerdi. Hak istemenin normal yolunun böyle olmadığı tarzındaki nasihatleri dinlemek istemeyen **Elvira** Ordusu üzerine kuvvet sevk edilerek bu isyan da büyümeden bertaraf edildi.

Endülüs'teki Kayslı ve Yemenli kabileler arasında çok eskiden beri bir rekabet ve anlaşmazlık vardı. Zamanla bu ihtilâf sönmüş gibi görünse de **II. Abdurrahman** zamanında bu iki grup kabile arasındaki düşmanlık yeniden fiilî bir çatışma sûretinde tekrar ortaya çıktı. 823 yılından 829 yılına kadar devam eden bu fiilî çatışma ve kargaşa da **II. Abdurrahman** tarafından güçlükle bastırılarak sükûnet temin olundu.

Bu müzmin ihtilâfın halledilmesinden sonra bir isyan ve fitne mekânı olan Tuleytula'da 830 yılında **Hâşim ud-Darrab** adında biri, Çukur Hâdisesi'nin intikamını almak maksadıyla isyan etti. Üzerine sevk edilen kuvvetler, 831 yılında **Hâşim**'i birçok adamıyla öldürmeyi başardıysa da başlayan isyan devam etti. Uzun süren bu isyan, nihayet

837 yılında bastırılarak halkın itaati sağlanabildi.

Arkasından **Abdülcebbar** adında bir berberî, Maride'de isyan bayrağını kaldırdı. Diğer bir isyancı olan İspanyol asıllı **Süleyman bin Martin**'le birleşerek 828 yılında şehri ele geçirmeye muvaffak oldu.

II. Abdurrahman, bu isyanı bizzat bastırmakla beraber, O, Kurtuba'ya döndükten sonra tekrar başlayan isyana karşı yine harekete geçmek mecburiyetinde kaldı. Bu hareket, birkaç kere böylece tekrarlandıktan sonra nihayet 835 yılında kat'î olarak halkın itaati temin olunabildi.

826 yılında Tokoranna Şehri'nde **Turil** adlı bir berberî isyan etti ise de kolayca bertaraf edildi.

"850 yılında **Habib el-Baransî** adlı başka bir berberî de Cezîretü'l-Hadrâ'da isyan etti. Birçok çapulcu ve ayak takımı, bu âsînin etrafında toplandı. **Abdurrahman**, bu isyanı bastırmak için bir birlik gönderdi. Ordu, âsînin saklandığı yere hücum ederek O'nu oradan çıkarmaya mecbur etti. Kale ele geçirilerek adamlarından çoğu kılıçtan geçirildi. Ancak halk arasına karışan âsî yakalanamadı. **Abdurrahman**, bölge vâlilerine birer mektup yazarak âsînin yakalanması ve gerekli cezânın verilmesi için daha ciddî aramalar yapılmasını emretti.

Son olarak 237 (851) yılında isyandan çok, sosyal muhtevâlı bir hareket meydana geldi. Doğu Endülüs'te ortaya çıkan birisi peygamberlik iddiâ ederek, Kur'ân'a, İslâm akîdesine ters düşen mânâlar vermeye başladı ve etrafında ayak takımından bir grup oluşturdu."[205]

O da yakalanıp idam edildi.

bb-Normanlar'ın Endülüs'e Saldırmaları

Bazı tarihçilere göre, **"Vikingler"** olarak da adlandı-

205 a.g.e., c: IV, sh: 205 vd.

rılan Normanlar, denizci, daha doğrusu korsanlıkla geçinen bir topluluktu. Arap tarihçileri, bunları **"Mecûsîler"** olarak anmaktadırlar. Bunlar gâyet vahşî idiler.

İlk olarak 844 yılında, bugünkü Portekiz'in başşehri olan Lizbon'a saldırdılar ve şehri yağmaladılar. Daha sonra İspiliyye'ye gitmek üzere **"Vâdi'l-Kebîr"**e yöneldiler.

*"Korsanlar, nehir boyunca ilerlerken, 12 Muharrem 230 (29 Eylül 844) tarihinde **Kaptel** adıyla bilinen nehir adasına uğradılar. Burada üç gün kaldılar. Bu arada bazı gemiler, nehir boyunca İşbiliyye'nin 12 mil uzağında bulunan Kora veya Koris (Coria del Rio)'e kadar ilerleyerek burada pek çok insanı katlettiler.*

*Kaptel'de üç gün kalan korsanlar, bir kaç gemilerini Kora'ya gönderdiler. Daha sonra topluca yollarına devam ederek, İşbiliyye'nin iki mil uzağında bulunan Tablada'ya kadar ilerlediler. Geceyi burada geçirip ertesi gün **"el-Fahharîn"** olarak bilinen yerde mola verdikten sonra İşbiliyye'ye doğru yollarına devam ettiler.*

Birkaç Arap gemisi, korsanlara karşı koydu ise de başarılı olamadı. Normandiyalı korsanlar, İşbiliyye'ye doğru ilerlediler. Şehri işgal edip tahribatta bulunarak yağma ettiler. Şehir halkının çoğu, Karmone ve şehre yakın dağlara kaçtığı için korsanlara karşı direnme hareketleri zayıf kalıyordu. Korsanlar, ihtiyarları öldürmekten sakınmadıkları gibi, kadın ve çocukları esir almaktan da geri durmuyorlardı. Pek çok kadın ve çocuğu, ellerine geçirdikleri ganimet yiyecek ve giyeceklerle gemilere taşıdılar."

(...)

*"Bu olaylar, bir aya yakın böyle devam etti. Nihayet yeterli hazırlığı yapan **Abdurrahman**, bütün bölgelere haber göndererek pek çok insanın Kurtuba'da toplanmasını sağladı. Bu arada **Musâ bin Kasi** komutasında küçük bir*

*müfreze birliğini keşif kolu olarak İşbiliyye sınır boylarına gönderdi. İşbiliyye'de kazanılan zaferde **Musa**'nın başarısının büyük rolü olduğu nakledilir.*

***Abdurrahman**, hazırladığı ordunun komutanlığına **Nasr**'ı getirdi ve ordu yola koyuldu. Ayrıca vakit kazanmak için, **Abdullah bin Küleyb**, **Abdülvâhid el-İskenderânî** ve **Muhammed bin Rustum** adlı komutanların da içinde bulunduğu ve **Hacib İsa bin Said** komutasındaki bir süvârî birliğini de İşbiliyye'ye doğru süratle yola çıkardı. Çok geçmeden bu süvâri birliği, İşbiliyye'ye hâkim ve **"eş-Şeref"** diye bilinen yere ulaştı."*[206]

Müslüman süvarilerinin şehre vâsıl olmasıyla çetin bir savaş başladı. Korsanların çoğu öldürüldü. Şehirden bir mil kadar uzaklaşabilen korsanlar:

"-Eğer esirlerinizi kurtarmak istiyorsanız, peşimizi bırakın!.." diye bağırdılar.

Ellerindeki esirleri, yiyecek ve giyecek mukabilinde serbest bırakan korsanlar, artık tâkip edilmediler. İspiliyye'de büyük zâiat veren korsanlar, artık İspanya'yı terk ederek memleketlerine avdet ettiler.

Bu hâdiseden ders alan **II. Abdurrahman**, İspiliyye'de bir tersâne kurdu. Denizciliğe ve denizci askerler yetiştirilmesine ehemmiyet verdi. Normanlar da bu sefer dolayısıyla Endülüs Emevî Devleti'nin güç ve kudretini öğrenmiş oldu. Bu sebeple bu iki devlet arasında sulh yapıldı ve elçiler teâti edildi.

cc-II. Abdurrahman'ın Gazâları

II. Abdurrahman, seleflerinden farklı olarak Endülüs'teki fetih hareketinin tamamlanmamış olduğunu düşünüyor ve ülkenin kuzeyindeki İspanyol hükümetlerini

206 a.g.e., c: IV, sh: 207 vd.

tamamen ortadan kaldırmayı plânlıyordu. Bu sebepledir ki, saltanatının ilk altı yılında bu bölgeye karşı ya bizzat sefere çıkmış veyahud da güvendiği kumandanlar idâresinde ordular sevk etmiştir. Bundan sonraki on yıl zarfında dâhilî isyanlarla ve memleketin imarı ile meşgul olmuştur. Daha sonra dikkatini tekrar kuzey bölgesine çevirerek bu bölgeye karşı birçok sefer tertip etmiştir.

İlk sefer, 823 yılında **Hacib bin Abdülkerim** kumandası altında yapılmıştır. **Hacib**, önüne çıkan şehir ve kasabaları yakıp yıkarak pek çok ganimet ve esirle Kurtuba'ya döndü. Birçok hıristiyan senyörünü cizyeye bağladı.

Hacib, ertesi yıl, tekrar bir sefer için harekete geçmişse de yolda hastalanıp vefât etti. **II. Abdurrahman**, O'nun yerine **Ümeyye bin Muâviye**'yi tâyin etti. Bundan bir yıl sonra, 825'te tertiplenen sefer daha başarılı oldu. Her yıl tekrarlanan bu seferler, 827'ye kadar tekrarlandıktan sonra araya on yıllık bir durgunluk devresi girdi.

Bu sükûnet devri, 838 yılında **II. Abdurrahman'ın** kardeşi **Velid** kumandasında tekrar kuzeye bir ordu sevk etmesiyle nihayete erdi. Bu ordu, **el-Karabe** adında bir kaleyi fethettikten sonra birçok esir ve ganimetle geriye döndü. Ertesi yıl, bu sefer **Abdullah el-Balemsî** kumandasında tekrarlandı. Asturias Bölgesi'nde karşı koyan Haçlılara karşı büyük bir zafer kazanıldı. Hıristiyanların çoğu kılıçtan geçirildi. Bunun üzerine Asturias kralı, Medînetu's-Selim Şehri'ne saldırdıysa da bir kere daha mağlup edildi. 840 yılında yine aynı bölgeye karşı tertiplenen sefere bizzat **II. Abdurrahman** kumandanlık etti. Birçok kale fethedip esirler ve ganimetlerle geriye döndü.

"Bir yıl sonraki sefer, 226 (841)'da Franklar üzerine yapıldı. Katedilecek mesafenin uzunluğu ve Pirene Dağları'nın ötelerinde yapılması plânlanan harekât için

ordu büyük bir hazırlık yaptı. Ordu komutanı ***Abdülvâhid b. Yezid el-İskenderânî****'den başka* ***Abdurrahman****'ın oğlu* ***Mutarrif*** *ile Tudela Vâlisi* ***Musâ bin Mûsâ*** *da yardımcı komutan olarak bu orduya katıldılar.*

Yüksek Pirene Dağları'nı geçen İslâm ordusu, Sardaigne bölgesini de geçip Narbona yakınlarına kadar ilerledi. Ordu, Franklar ile yaptığı birçok savaşı kazandı. Bu arada Sardaigne ile Narbona arasında bir yerde gece karanlığının bastırdığı sırada baskına uğradılar. Gece boyunca devam eden çarpışmada çetin bir mücâdele veren İslâm ordusu karşısında bozguna uğrayan düşman ordusu, sabaha karşı kuzeye doğru kaçarak kurtuldu.

Bu savaşta öncü birliklerine komuta eden Tudela Vâlisi ***Musâ bin Mûsâ****, düşmanla yapılan savaşlarda ortaya koyduğu üstün başarısından dolayı, bu seferden bahseden tarihçilerin dikkatini çekmiştir.* ***İbn-i Haldun****, O'nun için:*

"-Bu seferde ***Mûsa*** *büyük bir pâyeye ulaştı." derken,* ***Nuveyrî*** *de:*

"-Bu seferde O'nun güzel bir imtihan verdiğini" ifâde etmektedir.

Ne var ki, İslâm ordusunun Kurtuba'ya geri dönüş yolculuğu sırasında komutanlar arasında çıkan bazı anlaşmazlıklar, bu zaferin parlaklığını bir ölçüde gölgelemektedir."[207]

Bu ihtilâf, değerli kumandan **Musâ bin Musâ**'nın ordudan ayrılarak Tudela'ya gidip isyan bayrağını kaldırmasına müncer olmuştur. Devleti, uzun zaman uğraştıran **Musâ**, devlete resmen isyan etmiş, üzerine gönderilen kuvvetleri bazen yenmiş, bazen de onlara yenilip kaçıp kurtulmuş olduğu hâlde, bu sırada ortaya çıkan Normandiyalı korsanlara karşı kendisinden yardım talep eden **II. Abdurrahman**'a itaatle, talep edilen yardımı yapmaktan geri kalmamıştır.

---

207 a.g.e., c: IV, sh: 219.

"Kuzeye doğru yapılan seferlere 231 (846) yılında yeniden başlandı. Bu tarihte Cillikiye (Galicia) taraflarına doğru çıkılan seferde İslâm ordusu, Leon Şehri'ne kadar ilerledi. Burayı muhâsara edip surlarını mancınıkla dövdü. Dehşete kapılan halk, şehri terk ederek kaçtı. Burada pek çok ganimet elde eden İslâm askerleri, surları yıkmak istedilerse de on yedi arşın kalınlığında olan bu surları yıkamadılar. Bunun üzerine surları, birçok yerinden deldikten sonra geri döndüler.

*235 (850) yılında **Abdurrahman**, bu kez oğlu **Münzir**'i ordunun başına geçirerek sefere çıkardı. Elbe ve Alava bölgesine doğru hareket eden İslâm ordusu, bu bölgelerde bazı kaleleri fethederek büyük ganimetlerle geri döndü.*

Abdurrahman'ın son seferi, ölümünden bir yıl önce, 237 (852)'de olmuştur. Tarihçiler, daha sonra Vak'atu'l-Beyzâ olarak bilinen bu savaşın, büyük bir savaş olduğunu ve İslâm ordusunun bu seferden zaferle döndüğünü zikretmektediler."[208]

5- Muhammed Bin Ii. Abdurrahman (852-886)

a-Şahsiyeti

Büheyr adında bir câriyeden 823 yılında Dünya'ya gelmiş olan **Muhammed**, babası **II. Abdurrahman**'ın vefâtı üzerine 23 Eylül 852 tarihinde kendisine biat eidlmesiyle Endülüs Emevî Devleti'nin beşinci emîri oldu. O sırada 29 yaşındaydı. 886 yılında vefât eden **Muhammed**, yaklaşık olarak otuz beş yıl saltanat sürmüştür.

Fevkalâde ahlâklı, dürüst, zekî ve temkinli bir şahsiyet olan **Muhammed**, Endülüs hükümdarlarının en seçkinlerinden biridir. Adâleti temin hususundaki hassâsiyetine ilâveten âlim ve sanatkârları koruyup kollayan bir kimseydi. Kendisi de edebiyat ve hadis kültürü bakımından, bu

208 a.g.e., c: IV, sh: 221.

sahaların üstadlarından geri kalmayacak bir seviyede idi. Tarihçiler, O'nun idârî ve mâlî meselelere ihtisas derecesinde vâkıf olduğunu naklederler. Etrafı ile istişâre etmekte, isâbetli kararlar vermekte ve mevkîlere tâyin ettiği insanları seçmekte son derece mâhirdi.

b-Devrinin Vak'aları

aa-İsyanlar

Bu eserin başından beri açıkça görüldüğü üzere, Endülüs Emevî Devleti'nde isyan ve ihtilâllerin mevcud olmadığı bir zaman görülmemiştir. Babası **II. Abdurrahman**'ın uzun süren saltanatı boyunca dâhilî isyanlarla uğraşmış ve ülkede huzur ve sükûnu sağlamış olmasına rağmen **Muhammed**'in devrinde de birçok isyan ve ihtilâller vâkî olmuştur.

Birçok ihtilâle sahne olan Tuleytula, 837 yılında güç belâ itaat altına alınabilmişti. Bu tarihten on altı yıl sonra **Muhammed**'in tahta çıkması sırasında burada tekrar bir isyan patlak verdi. Üzerlerine gönderilen orduyu yol boyunca Andujar mevkiinde pusuya düşüren âsîler pek çok insanın ölümüne sebep oldular. Bunun üzerine **Emir Muhammed**, 854 yılında bizzat kumanda ettiği bir ordu ile âsîler üzerine sefere çıktı. Bunu haber alan âsîler, Galicia'nın İspanyol kralına başvurup O'ndan yardım istediler. Bunu fırsat bilen İspanyollar'ın gönderdiği kuvvet, **Emir Muhammed** tarafından pusuya düşürülerek imhâ edildi. Arkasından âsîler bozguna uğratıldı. Kaçabilenler kaçtı, kaçamayanlar ise kılıçtan geçirildi.

"Ne var ki, bu zaferin tesiri uzun sürmedi. Nitekim bir yıl sonra (241/855) iyi donatılmış bir süvârî birliğini **Haris b. Beziğ** komutasında Tuleytula'ya gönderen **Emir**, onlardan bu şehir halkının kesin bir şekilde itaat altına alınması için gerekirse baskı kullanmalarını istemiştir. Fakat bu emir

tam mânâsıyla yerine getirilememiştir. Hatta Tuleytula halkı, devlete itaat şöyle dursun, 243 (857) yılında Talavera'da bulunan hükümet kuvvetlerine karşı bir saldırıda bile bulunmuştur. Bunun üzerine şehrin muhâfızı **Mesud b. Abdullah** pusu kurmuş ve Tuleytulalı saldırganların büyük bir kısmını kılıçtan geçirmişti. Mesud bunlardan bir kısmının başını kesip bir mektupla birlikte **Emir**'e göndermiştir.

244 (858) yılında **Emir Muhammed**, gelişmeler karşısında Tuleytulalılar'a karşı yeni bir savaş açmayı düşünüyordu. Ne var ki, bu defa ordu, hem sayı bakımından azdı, hem de techizât yönünden önemli eksikler vardı. Peşpeşe çıkılan seferler ve kıtlık orduyu zor duruma düşürmüştü. Bütün bunlara rağmen sefere çıkan ordu, Tuleytula'yı kuşattı. Tuleytulalılar da düşmanları karşılamak için şehirden çıkmayı denediler. Onların halife ordusu ile karşılaşabilmesi için şehirden çıkmayı denediler. Onların halife ordusu ile karşılaşabilmesi için mutlaka şehrin dışında akan nehir üzerindeki köprüden geçmeleri gerekiyordu. **Emir**'in ordusu, âsîlerin köprüden geçerken nehre düşmeleri için köprünün ayaklarını iyice zayıflattılar.

Nitekim Tuleytulalılar, karşıya geçmek için köprünün üzerinden geçerlerken köprü yıkıldı ve pek çok insan sulara gömüldü. Geri kalanlar ise dönmek zorunda kaldılar. **Emir Muhammed**, şehri zaptetmenin zorluğunu bildiği için, onları bu tür baskı ve tehditlerle teslim olmaya zorluyordu.

Nitekim bu harekât, **Emir**'in istediği gibi sonuç verdi ve ertesi yıl (245/859), Tuleytulalılar, **Emir**'den eman istediler. Bunun üzerine onlara, ileride birinci eman olarak bilinecek eman fermanı verilmiştir. Çünkü Tuleytulalılar'a 14 sene sonra (259/872) ikinci defa eman verilecektir.

Bu münâsebetle **Emir Muhammed**, ordusuyla birlikte Tuleytula'ya kadar gelmiş ve bir daha isyan etmemele-

ri için Tuleytulalılar'dan yeni rehineler almış ve her sene devlete ödeyecekleri vergi miktarı üzerinde onlarla anlaşma yapmıştır."[209]

Bundan sonra **Abdurrahman bin Mervan** ile **Sâdun es-Sururbâkî** adlarındaki iki İspanyol asıllı mühtedînin isyanı ile karşı karşıya gelindi. **Abdurrahman**, önce Kurtuba'da yaşıyordu. Aralarında çıkan bir münakaşa sebebiyle **Abdurrahman**, Kurtuba'dan ayrılarak Maride yakınındaki Alange Kalesi'ne gitti ve isyan etti. Üç aylık bir muhâsaradan sonra **Emir Muhammed**'e teslim oldu. **Muhammed**, O'nu Batalyos'a sürdü.

Burada **Sâdun** adında bir kafadar buldu ve tekrar isyan etti. Üzerine asker sevk edilince **Sâdun**'u Galicia kralı **Alfonso**'ya yardım talebiyle gönderdi. O, bir kısım İspanyol askeri ile döndüğünde **Abdurrahman** da müdafaasının daha kolay olduğunu düşündüğü Carcar Kalesi'ne yerleşmiş bulunuyordu. Bunlar üzerine Kurtuba'dan gönderilen kuvvetlerin kumandanı ise, **Abdurrahman**'la kavgalı olan **Hâşim bin Abdülaziz**'di.

Hâşim, âsîlerle savaşmak için yanlış bir mevkii seçti. Burası bataklık bir arazi idi. Yapılan savaşta **Hâşim** yaralandı ve esir düştü. **Emir Muhammed**'in iki yıl sonra ödediği fidye sâyesinde hasmının elinden kurtulup serbest kalan **Hâşim**, daha sonra emrine verilen yeni bir ordu ile **Abdurrahman**'la tekrar savaşmışsa da yine başarılı olamadı.

Bundan sonra **Emir Muhammed** ile **Abdurrahman** arasında yazışmalar oldu. **Emir**, O'na talep ettiği Başarnal Bölgesi'nde istediğini yapabileceğini bildirince mesele hallolmuş oldu. **Sâdun** ise, daha sonra Endülüs'e saldıran Normanlar'a esir düştü. Serbest kaldıktan sonra da **Alfonso**'nun O'nu yakalayıp idam etmesine kadar bozgun-

209 a.g.e., c: IV, sh: 251 vd.

culuğa devam etti.

Daha sonra 872 yılında **Benî Leb** adındaki şahıs, Saraagossa'da isyan etti. **Emir Muhammed**, başlangıçta bu isyanı ehemmiyetli telâkkî etmemekle beraber oraya oğlu **Munzir** kumandasında sevk ettiği ordunun başarılı olamadığını görünce işi ciddiye aldı. İkinci defa Saragossa'ya gönderilen **Munzir**, 876 yılında şehri âsîlerden temizleyerek itaat altına aldı. Daha sonra tekrar başkaldıran Saragossa üzerine gönderilen **Hâşim bin Abdülaziz**, 885 yılında isyanın kökünü kazımaya muvaffak oldu.

Emir Muhammed devrinde, bu anlattıklarımızdan maâdâ küçüklü büyüklü başka isyanlar da olmuştur. Meselâ **Esed bin Hâris**'in 875 yılında **Süleyman bin Abdus**'un 869'da, **Amr bin Amrus**'un 870'de, **Yahya el-Cezerî**'nin 873 tarihinde ve **Muzaffer bin Mûsâ** ile **Ömer bin Hafsun**'un isyanları bunların başlıcalarıdır. Bunların hepsi de devlet güçleri tarafından bertaraf edilmekle beraber pek çok insan kaybına mâl olmuştur.

bb-Norman Saldırıları

II. Abdurrahman'ın zamanında Endülüs'e saldıran Normanlar'la sonradan sul yapılmış ve iyi münâsebetler te'sis edilmiş olmasına rağmen 859 yılında bu sulhü bozarak tekrar saldırıya geçtikleri görülmüştür. Fakat onların ilk saldırılarından alınan dersle Endülüs'te donanma vücuda getirilmiş ve sâhiller koruma altına alınmış bulunuyordu. Bu sebeple saldırganlar, bu defa başarılı olamadılar. İlk çarpışmada iki norman gemisi ele geçirildi. Pabucun pahalı olduğunu kavrayan Norman korsanları, Kuzey Afrika'ya yöneldiler. Merakeş sâhillerine saldırdılar.

"Bu akınlar, Normandiyalılar için de pek kolay olmamıştır. Bu saldırı ve karşı saldırılar hakkında elimizde

geniş olmasa bile, önce bir deniz çatışması olduğu ve bundan sonra bir kara saldırısının yaşandığı muhakkaktır. Ayrıca Normandiyalılar, bu saldırıda, Endülüs sâhillerini terk edinceye kadar kırka yakın gemilerini kaybetmişlerdir.

Normandiyalılar, Endülüs sâhillerinden ayrıldıktan sonra, Galicia sâhillerine, özellikle Pamplona Şehri'ne saldırdılar. Pamplona kralı **Garcia**, ordusuyla onlara karşı koyduysa da başarılı olamadı ve esir oldu. Normandiyalılar, kralı yetmişbin dinarlık bir fidye aldıktan sonra serbest bıraktılar.

Korsan gemileri, bundan sonra rotalarını Fransa sâhillerine çevirdiler. Arles, Nimes ve diğer bazı şehirlere baskınlar yaptılar. Bu saldırılarını İtalya sâhillerine kadar sürdürdüler.

Normandiyalıların Endülüs'e düzenledikleri bu saldırı, bu yüzyıl içinde meydana gelen son saldırıdır. Normandiya gemileri, **II. Hakem** zamanına kadar bir daha Endülüs'e saldırmamışlardır."[210]

cc-Emir Muhammed'in Gazâları

Emir Muhammed, İslâm'ın cihad farîzasına çok önem veren bir insandı. Üstelik kuzeydeki İspanya krallıklarının ikide bir Endülüs dâhilindeki iç isyanlara müdâhil olduklarını görüyor ve bundan ciddî bir rahatsızlık duyuyordu. Bundan dolayı O'nun zamanında kuzey istikametinde pek çok sefer düzenlenmiştir. Bunların ilki, O'nun hükümdarlığının ilk senesi olan 852 yılında yapılmıştır. **Mûsa bin Mûsa** kumandasında gerçekleşen bu seferde Alova Bölgesi'nde birçok kale fethedilmiş, esirler ve ganimetlerle geriye dönülmüştür.

"Bundan iki yıl sonra (240/854), Tuleytula'da isyan

210 a.g.e., c: IV, sh: 263.

olmuş ve bu isyanda Tuleytulalı isyancılara yardım eden Galicia kralı **I. Ordono** yenilgiye uğratılmış ve bu savaşta sekiz bini Galicia ordusundan olmak üzere, toplam yirmi bin kişi öldürülmüştü.

241 (855)'de **Emir**, bizzat ordusunun başında bulunarak bir sefer düzenlemiştir. Yola çıkmadan önce **Mûsâ bin Mûsâ** ve sınırda bulunan kimselere haber gönderen **Emir**, Alova Bölgesi'ne kendisiyle birlikte girmelerini istemiştir. **Mûsâ** ve halktan bazı gönüllüler, orduya katıldıktan sonra Galicia topraklarına girmiş, bölgenin sonuna kadar ilerlemiş ve pek çok kale fethetmiştir.

Bundan sonra ikinci askerî harekât başlayıncaya kadar, beş yıl geçti. Bu gecikmenin iki sebebi vardı:

1-Düşmana, sınır bölgelerinde bulunan bazı komutanlar, zaman zaman **Emir**'in katılmadığı küçük seferler düzenliyorlardı.

2-Bu sırada, daha önce de bahsettiğimiz gibi, **Emir**, Normandiyalılar'la savaş hâlindeydi.

Nihayet 246 (860) yılında **Emir Muhammed**, komutanlarından birini büyük bir ordunun başına geçirerek Navara krallığının başkenti olan Pamplona Şehri'ni ele geçirmekle görevlendirdi. Bu sırada, bu krallığın başında Galicia kralı **Ordono**'nun müttefiki olan **Garcia İniguez** bulunmakta idi. Ordu komutanı, o güne kadar benzeri görülmemiş büyük ve mücehhez bir orduyla yola çıktı ve hedefine ulaşarak Pamplona Bölgesi'ni ele geçirdi. Bu bölgede otuz iki gün kalan İslâm ordusu, ğek çok şehri ve kaleyi fethetti.

Bu sefer sırasındaki en önemli olay, kral **Garcia**'nın oğlu **Fortun**'un müslümanlara esir düşmesidir. Bu esir, Kurtuba'ya götürülecek ve yirmi yıl burada hapis kalacak, daha sonra salıverilecektir. Bir gözü kör olduğu için Arap tarihçilerin **"tek gözlü"** diye zikrettikleri **Fortun**'un 126

yıl yaşadığı rivâyet edilmektedir.

Ertesi yıl (247/861) tarihçi **Râzî**'nin ifadesine göre, komutan **Muhammed bin Süleym**, düşman topraklarına bir sefer daha düzenlemiştir."

"...249 (863) yılında **Emir Muhammed**'in oğlu **Abdurrahman** ve **Abdülmelik bin Abbas**'ın komutasında Galicia Bölgesi'ne bir sefer daha yapıldı. Daha önce **Emir Muhammed**'in yaptığı icraattan bahsederken temas ettiğimiz bu sefere en çok askeri (6.790) Sidonia Bölgesi vermiştir. Alova Bölgesi'ne doğru çıkılan bu sefer, bu yöne yapılan pek çok sefer gibi Galicia'yı hedef alıyordu. Bu bölgeye, böylesine çok sefer düzenlenmesinin sebebi, Endülüs Emevî Devleti'ne çok yakın olmasıdır.

Bu seferde bölge, baştan başa geçilerek bazı kaleler fethedildi. Bu arada kral **Ordono**, kardeşini Müslümanlar'ın geçeceği boğazı tutmak ve oradan ileri geçirmemekle görevlendirdi. Bu boğaza doğru ilerleyem **Abdülmelik ile Galicia** ordusu arasında çetin bir savaş yapıldı. Savaşın sonucunun Müslümanlar'ın lehine olmasına ve bu savaş sırasında İslâm ordusuna yeni destek birliklerinin katılmasına rağmen, düşmana karşı kesin bir gâibiyet elde edilememiştir."

"...Arap tarihçileri, düşmanın bu savaşta büyük bir cesâret örneği gösterdiğini kabul ederlerken, bu cesaretin onları sonunda büyük kayıplar vererek yenilekten kurtarmadığını belirtirler. Bu tarihçiler, ayrıca savaşın Galicialılar açısından ne derece zor geçtiğini belirtmek için ondokuz komutanlarının burada öldürüldüğünü ilâve etmektedirler.

Emir Muhammed, Cemâziyelâhir 251 (Temmuz 865) tarihinde oğlu **Munzir**'i ordunun başına geçirdi ve Galicia'yı zaptetmekle görevlendirdi. Kalabalık bir ordu ile yola çıkan **Munzir**, Duero Nehri kıyısına varınca çevreden pek çok asker de gelip kendisine katıldı. Burada orduyu ye-

niden düzenleyen **Munzir**, Pradanos Geçidi'ne doğru yola devam etti. Bu geçitte bulunan dört kaleyi ele geçiren İslâm ordusu, bunları tahrip ederek bolca ganimet ele geçirdi. Bundan sonra bölgeyi baştanbaşa geçerek pek çok kaleyi tahrip etti.

İslâm ordusu, bundan sonra La Bureba'ya doğru hareket etti. Burası **Rodrich**'in güzel şehirlerinden birisi idi. **Munzir**, ilerlemeye devam ederken Malacuera Geçidi'ne geldiğinde, buranın uzun zamandan beri tahkim edildiğini fark ederek ordusunun geçmesi için tehlikeli buldu. Gerçekten burada iki ordu savaşa tutuştu. İslâm ordusunun üstün geldiği bu savaşta Galicialılar, geçidin yanındaki tepelere tırmanarak geri çekilmek zorunda kaldılar. Kısa bir aradan sonra yeniden başlayan savaş, İslâm ordusunun kesin zaferi ve düşmanın bozgunuyla sonuçlandı. Düşman askerlerinden bir kısmı, Ebro Nehri'nin sularında boğuldu. Kaçanların pek azı kurtulabildi. (12 Receb 251 / 9 Ağustos 856) Bu savaşta yaklaşık yirmi bin düşman askeri öldürülmüştü.

İbn-i Haldun, bu zaferi, «benzeri olmayan bir fetih hareketi idi.» şeklinde nitelendirirken, **Nuveyrî "büyük bir fetih"** ifâdesini kullanmaktadır.

Düşmanlarına dinlenme fırsatı vermek istemeyen **Emir Muhammed**, ertesi yıl (252/866) oğlu **Abdurrahman** komutasında bir sefer daha düzenlemiştir. Yine Alova Bölgesi'ne saldırıya geçen bu ordu, çok miktarda ganimet ele geçirdi. Düşman ordusu, bu sırada henüz bir yıl önceki savaşın yorgunluğunu üstünden atamamış bulunuyordu.

Bu başarılı sonuçlara rağmen, **Emir**, ertesi yıl (253/867) aynı bölgeye başka bir sefer düzenledi. Bu defa ordunun başına geçen oğlu **Hakem**, Guernica Kalesi'ni kuşattı ve kısa zamanda fethederek büyük bir ganimet elde etti. Kaleyi savunmak amacıyla bir kısım askerini yerleşti-

rip geri döndü."

Bundan sonra **Emir Muhammed**, uzun zaman sefere çıkmadı. Buna sebep devletin **Abdurrahman, Mûsa b. Musa** ve daha sonra **Lebb** (Lope)'in isyanlarını bastırmakla meşgul olmasıdır.

Savaşsız geçen bu yıllardan sonra ilk sefer, 259 (873) yılında yapıldı. Bu sefer daha önceki seferler gibi Galicia bölgesine değil, Navarra'nın başkenti Pamplona'ya karşı düzenlendi. Bu bölgeye **Emir Muhammed** zamanında toplam dört sefer düzenlenmiştir. Bunlar 246 (860), 259 (873), 260 (874) ve 264 (878) yıllarında yapılmıştır. Bu dört seferin dışındaki diğer bütün seferler, Galicia, özellikle de Alava bölgelerine karşı yapılmıştır.

Navarra üzerine düzenlenen bu iki seferde (259/873, 260/874) kayda değer önemli bir hâdise olmamıştır. Zaten gâye, düşmanı biraz daha sindirmek ve ona bir karşı saldırı için hazırlanma fırsatı vermemekti.[211]

6- Munzir Bin Muhammed (886-888)

a- Şahsiyeti

Munzir, babasının ölüm haberini aldığında isyancı **Ömer bin Hafsun** üzerine seferde idi. Gâyet cesur ve metin bir kimse olduğundan aldığı haberden sarsılmamış, Kurtuba'ya dönüp 8 Ağustos 886 tarihinde tahta çıkmıştır. **Muhammed**'in **Ayla** adındaki hanımından Dünya'ya gelmişti. Kendisine biat edildiğinde 44 yaşında bulunuyordu. Babası zamanında birçok seferde kumandanlık etmiş ve cesâreti ile temayüz eylemişti. Ancak iki yıl tahtta kalabilen **Munzir**, zekî, çalışkan, cesur ve ilim erbâbını koruyup himaye eden bir kimseydi. O tahta çıktığında ülke birçok isyan ve ihtilâlle çalkalanmaktaydı. Tarihçiler, O'nun biraz

211 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: IV, sh: 264 vd.

daha ömrü olsaydı, isyanların kökünü kazıyacak bir dirâyette olduğu hakkında ittifak hâlindedirler. Arşiduma'yı zaptettikten sonra zehirlenerek öldüğü rivâyet olunmaktadır. Bazıları da O'nun hastalanarak normal eceli ile öldüğünü söylerler.

b-Devrinin Vak'aları

Munzir'in iki senelik iktidarı isyan ve ihtilâl bastırmakla geçmiştir. Babasının ölüm haberini aldığında O, çoktan beri isyan hâlinde olan **Ömer bin Hafsun** üzerine seferdeydi. Bu isyan genişleyerek devam etti. **Ömer** etrafına daha çok Arap olmayan unsurları ve köleleri toplamıştı. Onlara hürriyet vaad ediyor, Araplar'ın kendilerini hor görmesinin intikamının alınacağını söylüyordu. Böylece hâkimiyet sahasını bir hayli genişletti.

Emir Munzir, önce **Ömer**'in üzerine bir süvârî birliği gönderdi. Bunlar âsilere bir hayli kayıp verdirmekle beraber başarılı olamadılar. Bunun üzerine 887 tarihinde kendisinin kumanda ettiği bir ordu ile harekete geçti. **Ömer**'in hâkimiyetindeki Reyya ve Cabra kalelerini kuşatıp geri aldı. Endülüs'ün büyük bir kısmı **Ömer**'e tâbî olmuş bulunuyordu. **Munzir**, ileri harekâta devamla **Ömer**'in adamlarından **Aysun** ve **Matruh**'un ellerindeki kaleleri birer birer geriye aldı. Pek çok âsî öldürüldü. **Ömer**'se, boyuna yer değiştirerek izini kaybettiriyordu.

Ertesi yıl **Munzir**, **Ömer**'in bulunduğu Babastro üzerine bir sefer daha tertip etti. Babastro'yu kuşattı. Kurtuluşu olmadığını anlayan **Ömer**, bir hîle düşündü. **Munzir**'e, kendisinin kumandan olarak vazifelendirilip Kurtuba'da oturması ve maaşa bağlanması şartıyla teslim olacağını bildirdi. **Munzir**, bu şartları kabul etti. Ayrıca bir iyi niyet gösterisi olarak yüz katır yükü elbise ve yiyecek gönderdi.

Çünkü kuşatma sebebiyle şehirde açlık baş göstermişti.

Anlaşma oldu düşüncesi ile ordu muhasaradan vazgeçerek dönüş hazırlıklarına başladı. Bunu fırsat bilen **Ömer**, gece yarısı kendisine gönderilen hediyelerle birlikte kaçtı. **Munzir** tekrar Babastro'yu kuşattı. **Ömer**'i bir daha afv etmeyeceğine ve bu şehri kat'î olarak ele geçirmedikçe geriye dönmeyeceğine dâir yemin etti. Fakat ömrü vefâ etmeyerek kuşatma devam ederken öldü.

O'nun ölümünü öğrenen askerler, Babastro'yu muhasaradan vazgeçtiler. Çünkü uzun süren bu savaştan bıkmış bulunuyorlardı. **Munzir**'in yerine orada bulunan kardeşi **Abdullah**'a biat edildi. **Abdullah**'ın kuşatmaya devam etmeleri için askere yaptığı telkinler fayda vermedi. Bu sebeple dönüşe geçtiler. Bunu fırsat bilen **Ömer** bir baskınla ordugâhtaki pek çok malzemeyi ele geçirdi. Böylece daha da güçlenen **Ömer** bundan sonra da devletin başına belâ olmakta devam edecektir.

7- Abdullah Bin Muhammed (888-912)

a- Şahsiyeti

Kardeşi **Munzir**'in Babastro muhasarası sırasında vefatı üzerine 5 Haziran 888 de askeri ricâl ve halkın biatı ile tahta geçmiştir. Annesi **Bahar** veya **Aşar** adında bir câriye idi. Endülüs'te emir sıfatı ile iş başına gelen son hükümdardı. Zira kendisinden sonra Emevî hükümdarları **"halife"** olarak anılmışlardır. Fevkalâde dindar, ibâdet kadar hayır ve hasenâta da düşkün birisiydi. Dînî bilgilerle mücehhez bir hâfızdı. Çok mütevâzî, ilim ve edebiyata meraklı, âlimleri koruyup gözeten, zevk-i selîm sahibi, israftan hoşlanmayan bir şahsiyyeti olan **Abdullah**'ın en mümeyyiz (seçkin) vasfı, adâlete riâyet ve hakkı gözetmek hususundaki hassasiyeti idi.

Tarihçiler, O'nun saray kapılarından birinin üzerine **"Bab-ül Adl"** yani **"Adalet Kapısı"** yazdırdığını kaydetmektedirler. Haftada bir gün halkın şikâyetlerini dinler, idârecilerin yaptıkları haksızlıkları aslâ afv etmezdi.

"Emirlik O'na geçince durum hiç de iyi değildi. Anlaşmazlık ülkeyi parçalamış, fitne, birlik bağlarını çözmüş durumdaydı. Her tarafa yayılan fitneden dolayı, ülkeyi kara bulutlar sarmış, birlik bozulmuş ve cemaat parçalanmıştı."[212]

"O'nun zamanındaki hadiselerin en önemlisi, **Ömer b. Hafsun**'un isyanının devam etmesidir. **Emir Abdullah,** ülke genelindeki isyanları ve fitneyi bertaraf etmek amacıyla önce **İbn Hafsun**'un üzerine yürüdü. Ancak **İbn Hafsun**'a karşı başarılı olamadığı gibi zaman geçtikçe O'nun güçlenmesini de önleyemedi."[213]

912 yılında 72 yaşında olarak vefat etmiş, yerine **III. Abdurrahman** geçmiştir. Emîrlik müddeti 24 senedir.

b-Devrinin Vak'aları

aa- İsyanlar

Abdullah tahta geçtiğinde **Ömer bin Hafsun**'un isyanı devam etmekteydi. **Abdullah,** O'nun isyanı başladığından beri iş başına geçen üçüncü emirdi.

Ömer bin Hafsun, bu sırada Abbasîler'den destek görmek ümidiyle kendi hâkimiyet mıntıkasındaki câmilerde Abbasî Halifesi'nin adını okutmaya başladı. Sonra Ağlebîler'le temas kurdu. Umduğu yardımı göremeyince, bu defa Galicia Kırallığı ile işbirliği yapmaya teşebbüs etti. Galicia Kralı'na îtimat teklin etmek için O'na, İslâm'ı bırakıp Hıristiyanlığa geçtiğini bildirmekten bile ictinâb etme-

212 **İbn İzari**, el-Beyânu'l-Muğrib, II, sh: 183 den naklen Büyük İslâm Tarihi, c: IV, a.g.e sh: 278.

213 a.g.e., c: IV, sh: 278.

di. Bu da fayda vermeyince, Kuzey Afrika'da ortaya çıkan Fâtımîler'e meyletti. Bu devleti kuran **Ubeydullah el-Fâtımî** lehine propaganda yapmaya başladı.

Abdullah, emîr olur olmaz bu menfaatçi münâfığa bir hey'et göndererek O'ndan kendisine biat etmesini istedi. Bunu kabul eden **Ömer**, oğlunu ve bazı yakınlarını bir teminât olarak Kurtuba'ya göndermesine rağmen tekrar döneklik ederek isyana devam etti.

Emir Abdullah, O'nu cezalandırmak üzere 889 yılında sefere çıktı. **Ömer**'e tâbî olmuş bulunan bazı yerleri aldıktan sonra yerine bir kumandanını bırakarak geri döndü. O'nun geri dönmesiyle **Ömer** misillemeye kalkışınca, **Emir** geri döndü. **Ömer** papucun pahalı olduğunu anlayınca emân diledi. Fakat arası çok geçmeden tekrar isyan etti. Beyane Şehri üzerine yürüyerek halkı kılıçtan geçirip mallarını yağmaladı. Sonra Kurtuba üzerine yürüdü. Şehrin dışında **Emir Abdullah**'ın ordusu karşı karşıya gelen **Ömer** bozguna uğrayıp kaçtı. **Emir**'in adamları tarafından tâkip edildi. Adamlarından esir edilen bin kişi öldürüldü. **Emir Abdullah, Ömer**'in hâkimiyetindeki bazı yerleri daha kurtarıp O'nun adamlarından bazılarını öldürdükten sonra geri döndü.

Ömer'in Elvira'ya hücum etmesi üzerine, **Emir Abdullah**, O'na karşı **Ebi Abde** kumandası altında bir ordu gönderdi. Bu ordu, **Ömer**'i perişan edip yaralı bir sûrette kaçmaya mecbur bıraktı.

898 de **Ebi Abde** tekrar **Ömer** üzerine sefere çıkınca O, İşbiliye Şehri'nde isyan hâlinde bulunan **İbn-i Haccac**'dan yardım istedi. O'nun yardımına rağmen **Ömer** bu defa da mağlup oldu ve kaçtı.

İşte bu sırada idi ki; **Ömer**, Galicia Kıralı'nın müzâheretini (yardımını) te'min maksadıyla hıristiyanlığa geçtiğini îlân etti. Hatta bulunduğu şehirde bir de kilise inşâ

etti.

*"**İbn Hafsun**'un hıristiyanlığını ilân etmesi askerî ve siyasî açıdan kendisine fayda yerine zarar getirdi. Tunus'taki Ağlebîler ve Fâtımîler, O'nunla yakından ilgileniyorlardı. Ama hıristiyanlığını ilân edince O'nu dinden çıkmış (mürted) kabul edip, kendisine karşı savaşılması gereken biri sayarak O'na karşı cihad ilân ettiler. Hatta Kuzey Afrika'da bazı müslümanlar, toplanarak O'nunla savaşmak için Endülüs'e geçtiler, zira O'nun bu hareketi İslâm'a karşı bir meydan okumaydı."*[214]

Elde dilen esirler arasında **Ömer**'in yeğeni ve **Haccac**'ın oğlu da vardı. Yeğenin öldürülmesine mukabil **Haccac**'ın oğlunun afv edilmesi ile O'nun **Ömer**'den ayrılıp itaat altına alınması temin olundu.

*"Daha sonra **İbn Ebî Abde** ve **Emir**'in oğlu **Eban** komutasındaki kuvvetler ile **İbn Hafsun**'un ordusu arasında 5 Cemâziyelâhir 291 (24 Nisan 904) tarihinde tekrar savaş başladı. **Emir**'in kuvvetleri Reyyo'ya yönelerek Niskaniye vadisine indi. **İbn Hafsun, Emir**'in ordusuna saldırıya geçti, fakat burada da yenildi ve adamlarından çoğu öldürüldü. Bunun üzerine **İbn Hafsun**, çevredeki köyleri ateşe verdi.*

*Ordu, bundan sonra da Biniş vadisine yöneldi. Bobastro yakınında bulunan bu vadide iki ordu tekrar karşılaştı. **İbn Hafsun** burada da hezimete uğradı.*

*Devlet kuvvetleri o yıl, Loja ve el-Haşen kalesinde **İbn Hafsun**'a karşı birçok zaferler kazandı. Üç ay yirmi gün devam eden bu savaşlardan sonra **Eban** ve **İbn Ebî Abde**, Ramazan'ın son haftası Kurtuba'ya döndüler.*

***Emir Abdullah** ile **İbn Hafsun** arasındaki savaşlar, **Emir** yaşadığı müddetçe sürmüştür. (300/913) Bütün savaşlarda yenilen **İbn Hafsun** ve ordusu, sonunda zayıf*

214 a.g.e., c: IV, sh: 283.

*düştüğünden **Abdurrahman en Nâsır**, (**Abdullah**'ın halefi) O'nu rahatlıkla ortadan kaldırmıştır."*[215]

Emir Abdullah'ın devrinde Endülüs'te otuz kadar isyan çıkmıştır. Bunların her birinin başında farklı etnik gruplardan biri olmakla beraber ekserisi İspanyol asıllılardı. Pek tabiî berberî ve Arap olanlar da vardı. Bir derece nüfuz sahibi olan herkes, ilk fırsatta baş kaldırıyordu.

"Bu kadar isyana sahne olan Endülüs, âdeta bulunduğu devrin yüzelli yıl sonrasına sahne oluyordu. Nitekim Endülüs, bundan yüzelli yıl sonra birçok küçük hükümdarlıklara bölünmüştür. Çunkü Endülüs'ü parçalamak için ardarda isyanlar başlamıştı. Fakat Endülüs'ün yüzelli sene daha bütünlüğünü korumuş olmasını, biz, ülkenin bölünmesine engel olan iki devlet adamının varlığına bağlıyoruz. Bundan, ülkeyi yeniden güçlendiren ve idâreleri altına alan **Halife Abdurrahman en-Nâsır** ve çeyrek asır hüküm süren **Hacib Mansur el-Amirî**'yi kastediyoruz. **Hacib**'den sonra, iki oğlu da babalarının siyâsetini takip etmeye çalışmışlardır.

Emir Abdullah, zamanında çıkan isyanların bazıları, bir kaç ay sürmüş; bazıları ise senelerce, hatta **Emir**'in ölümünden sonra bile devam etmiştir. Endülüs topraklarında tek bir isyanın bile çıkmasına müsâade etmeyen güçlü devlet adamı **Abdurrahman en-Nâsır** dönemine kadar sürmüştür. Çünkü o, emirliğini ilân edince bütün ülke halkı, kendisine biat etmiştir.

Bu isyanların çokluğu ve geniş çapta yayılması, **Emir Abdullah**'ın hâkimiyetini zedelemiş, devletin bütünlüğüne karşı tehlike yaratmaması için O'nu, hükümet kuvvetlerini devamlı teyakkuz hâlinde bulundurmak zorunda bırakmıştır. Öte yandan bu isyanlar, devletin dış düşmanlarına karşı hazırlıklı olmasını engellemiştir. Çünkü isyanlar, dışardaki

215 a.g.e., c: IV, sh: 285.

düşmanlara karşı devleti iktisâdî, siyâsî ve askerî açıdan zayıflatıyordu."[216]

Bu isyanlar arasında **Haccac**'ın oğlu **İbrahim**'in İşbiliye'yi yarı müstakil bir durumda elinde tutmasından doğan anarşi, Elviro'da Araplar ile müvellidûn (merkez) arasındaki kargaşa Maride'de **Abdurrahman bin Mervan**'ın, Tudmir'de **Deysem bin İshak**'ın ve Saragossa'da **Ahmed bin el-Bera**'nın isyanları en başta zikredilmesi gereken gâilelerdi.

bb- Emir Abdullah'ın Gazaları

Kemmiyet ve keyfiyet itibariyle bunca isyan ve ihtilâlle mücadele etmek mecburiyetinde kalan **Abdullah**, cihad için pek bir fırsat bulamamış olmakla beraber O'nun bazı vâlilerinin bu hususta bazı faâliyetleri görülmüştür.

Emir Abdullah'ın kumandanlarından **Lebb bin Muhammed**, 904 yılında Alava Bölgesi'ne ve Pollares şehri üzerine 907 yılında ise, Pamplona Bölgesi'ne karşı başarılı akınlar yapmış ve birçok kale fethetmiştir. Fakat 907 yılındaki sonuncu seferinde şehid olmasıyla müslümanlar oldukça zâyiâta mâruz kalmışlardır.

Ancak aynı yıl Barbitaniye üzerine sefer yapan **Muhammed bin Abdülmelik et-Tavil**, O'nun intikamını alarak kaleler fethedip birçok esirle geriye döndü. 909 yılında bir kere daha sefere çıkan **et-Tavil**, bu defa daha büyük başarılar elde etti. Balyarış Bölgesi'ne hücum ederek ahâliyi kılıçtan geçirip pek çok esir ve ganimetle geriye döndü. Bu seferi, ertesi yıl tekrarlayan **et-Tavil**, bu defa Orihuela Kalesi'ni fethetti.

8- Abdurrahman Bin Muhammed (912-961)

a- Şahsiyyeti

216 a.g.e., c: IV, sh: 286.

Endülüs Emevî Devleti'nin en büyük hükümdarı kabul edilen **Abdurrahman en-Nasır** 891 yılında doğmuş olup tahta geçtiğinde, 22 yaşında cesur atılgan ve iyi yetiştirilmiş bir gençti. Annesi **Muzna**[217] adında Frank asıllı bir câriye idi. Tarihte **III. Abdurrahman** olarak anılır. Babası, VII. Endülüs Emîri **Abdullah bin Muhammed**'di. Çocuk yaşta O'nun kabiliyetini keşfeden dedesi **Abdullah** tarafından ileride devlet reisi olmak üzere, îtina ile yetiştirilmişti. Gâyet dindar, azimli ve cesurdu. Âlim ve san'atkarları korur ve onlarla sohbet ve istişârelerde bulunurdu.

İdaresi altındaki gayr-i müslimleri bir **"vedîatullah"** (Allâh'ın emâneti) bilip onlara karşı adâletten ayrılmadığı için herkesin sevgisini kazanmıştı. Hoş sohbet ve nüktedandı. O taht için yetiştirilmiş olduğundan, amcaları, kendisine biat edilmesine karşı çıkmadılar. Kurtuba halkı da kendi aralarında büyüyen **Abdurrahman**'ın hükümdarlığını sevinçle karşıladılar.

O, tahta çıktığında Endülüs'ün her tarafına isyan ve kargaşa hâkimdi. Bu dirâyetli hükümdar, bu karışıklıkların üstesinden gelerek ülkenin huzur ve sükûnunu sağlayacaktı. O'nun devri, Endülüs tarihinin en parlak devri olarak anılacaktır.

Henüz Abbasî Devleti devam etmekte ve hükümdarları **"halife"** sıfatını taşımakta olduğu hâlde **III. Abdurrahman**, kendisini **"halife"** îlan etmiş ve O'nunla başlayan bu anlayış, kendisinden sonraki Endülüs Hükümdarları'nca da devam ettirilmiştir.

b- Devrinin Vak'aları

aa- İsyanlar

217 **İbnü'l-Esîr**'e göre, "Merte", bkz: İbnü'l-Esîr- a.g.e., c: VIII, sh: 66

III. Abdurrahman, devletin sarsılan otoritesini yeniden te'sis etmek üzere plânlı bir şekilde çalışmaya başladı. Kimin itaat edip, kimin etmeyeceğinin belli olması için Kurtuba'ya pamuk ipliği ile bağlı vilâyetler de dâhil olmak üzere, her tarafa tamim göndererek kendisine biat edilmesini talep etti. Üst kademede gerekli birtakım tâyinler yaptıktan sonra talebine müspet cevap vermeyenlere karşı harekâta geçti.

İlk olarak 912 yılında Siara Bölgesi'ne bir ordu sevk ederek Caracuel'e kadar olan bölgeyi itaat altına aldı. Burada isyan halindeki kumandan **Muhammed bin Ardabuliş** öldürülerek kellesi Kurtuba'da günlerce teşhir edildi. Arkasından **Ömer bin Hafsun** üzerine sevk edilen kuvvetler, O'nun elindeki Ecija'yı ele geçirilip ahâlisi itaat altına alındı. Endülüs'ün güney bölgesinde yirmi-otuz yıldan beri hâkimiyet te'sis ederek merkezi dinlemeyen, kendisi ile birçok kere savaşılıp mağlup edildiği hâlde hâlâ isyana devam eden **Ömer bin Hafsun** üzerine bir sefer tertip edildi. Buna bizzat **III. Abdurrahman** riyâset ediyordu.

*"Bu sırada Monteleon beyi **Said bin Huzeyl** kalesinde kuşatılmış olduğunu anlayınca eman diledi. 17 Ramazan (27 Nisan) da Nisan)'da ordu Somontin Dağı'na ve **Ubeydullah b. eş-Şaliya**'nın topraklarına doğru yoluna devam etti. **Ubeydullah**, silâhlarını teslim etti. Mentesa'nın Arap hâkimi **İbn Attaf** ve Rioguçdalen (Vadi-i Benî **Abdullah**)'de yaşayan diğer soylular da aynı şeyi yaptılar.*

***III. Abdurrahman** onların bağlılık yeminini kabul etti ve onlara birliklerinde görev verdi. Buradaki dağınık pek çok derebeyi de itaat ve bağlılıklarını bildirdiler. Böylece ordu, Guadiax'in kuzeydoğusunda uzanan bölgeyi, fazla zorlanmadan geçti. Ayrıca Finana'da 4 Şevval (14 Mayıs)'da **İbn Hafsun**'un elçilerini esir aldı ve hiç bir cid-*

dî engelle karşılaşmadan Sierra Nevada'ya ulaştı. Bölgedeki kuşatma, onbir gün daha uzatılarak etraf iyiden iyiye tarandı. Bu sırada ***İbn Hafsun****'dan kaçan bir grup, Elvira milis kuvvetlerini kurtararak ayaklanan guruplarla savaşıp onları yenilgiye uğratmıştır.*

Böylece Juviles'deki garnizonun muvelledleri de teslim alındı. Bunlar, kendilerini desteklemek için, ***İbn Hafsun****'un gönderdiği hıristiyan birliğini teslim etmeyi kabul ettiler. Bölge ele geçirilerek Endülüs Arapları'nın egemenliğindeki hristiyanların boynu vuruldu.* ***III. Abdurrahman,*** *Juviles'den Akdeniz kıyılarına oradan da güneybatıya dönerek Salobrena'yı ele geçirdi. Daha sonra Kurtuba'ya doğru ilerledi. Yolda üç hafta kadar oyalanarak fethedilmeyen San Estaban ve Pena Forata'yı da zaptetti. Üç aydan fazla süren bir ayrılıktan sonra, Kurban Bayramı'nı kutlamak için tam zamanında başkente döndü. (17 Temmuz 913)*

Bir tarihçinin anlattıklarına göre, 300 kadar ikinci derecede önem taşıyan stratejik mevkîler bir yana; bu ilk askerî harekâtında ***III. Abdurrahman*** *70 müstahkem kaleyi fethetmeyi başarmıştır.*

"Monteleon Seferi" *adıyla bilinen bu sefer, kararlı bir şekilde idâre edilmiş, istenilen gâyeye ulaşmıştır. Özellikle* ***İbn Hafsun****'un nüfûzunda olan doğudaki küçük gruplar sindirilmiştir. Asıl isyanın beşiği bölgeler ise, ertesi yıla bırakıldı.* ***III. Abdurrahman,*** *ertesi yıl, 8 Şevval 301 (8 Mayıs 914) tarihinde seferi başlattı. Emevî orduları, Serranias ve Malaga'yı ele geçirdi. Geçen yıl başarılı olan taktiklerini aynen uygulamaya devam etti.* ***İbn Hafsun****'u Bobastro bölgesinde yalnız bırakmak ve O'nu destekleyecek merkezden uzak bazı bölgeleri elinden almak istiyordu.*

İşte bu bölgeler, ya kuvvet zoruyla ele geçirildi, ya da

kendilerinden teslim oldular."[218]

III. Abdurrahman, bundan sonra, on yıldan beri devletin kontrolünden çıkmış olan İşbiliye'ye yöneldi ve 21 Aralık 913 tarihinde burasını ele geçirdi. Ertesi yıl, Carmona'ya vâli tâyin ettiği **Habib bin Anuş**'ın isyanını bastırdı. **Habib**, Kurtuba'ya getirilip oğulları ile birlikte önce hapsedildi, sonra da idam edildi. Sıra **Ömer bin Hafsun**'a gelmiş oluyordu. Bu hain devlet kuvvetlerine karşı birkaç kere yenilmiş olmasına rağmen her defasında kaçıp yine isyan ediyordu. Bu sırada Endülüs'ü kırıp geçiren açlık ve hastalıklar sebebiyle tenkil harekâtlarına bir müddet ara verildi.

Gitgide itibar kaybeden **Ömer bin Hafsun**, son olarak sığındığı Bobastro'da kendi yaptırdığı kilisede 917'de vefât etti. Hıristiyan usûllerine göre defnedildi.[219] Fakat O'nun isyanı bitmedi. O'nun dört oğlu vardı. Bunlardan biri olan **Ca'fer**, kendisi gibi hıristiyanlığı seçmişti. Babasının yerini alan **Câfer**'in idâresi kısa sürdü. Diğer oğulları **Süleyman**, **Hafsa** ve **Abdurrahman** isyanı devam ettirdiler.

III. Abdurrahman, Güney Endülüs'e her yıl sefer tertip etti. Yıllar süren çetin bir mücâdeleden sonra **Hafsunoğulları**'nı tamamen bertaraf ederek Güney Endülüs'ün tekrar devletinin hâkimiyeti altına alınmasını başardı. 928 tarihinde nihayetlenen bu müteselsil zaferler, O'nun itibarını münâkaşasız bir duruma yükseltti. Kuzey Afrika'da bile geniş akisler uyandıran bu başarılar sebebiyle O'na, **"en-Nâsır lidînillâh"** ünvânı verildi.

"Böylece gerek kendi halkı, gerekse Fatımî ve Abbasî halifeleri nezdinde Endülüs topraklarının gerçek sahibi olduğunu ispatladı. Aynı zamanda Endülüs Emevî Devleti'nin

218 a.g.e., c: IV, sh: 311.
219 a.g.e., c: IV, sh: 313.

Bağdat Hilâfeti ile olan bağı da kopmuş oldu. Otoritesini böylece pekiştiren ***Abdurrahman en-Nâsır****, uzun zamandır isyan hâlinde olan bölgeleri bizzat ziyâret etmek ve zaferini kutlamak maksadıyla 10 Mart 928'de, o zamanlar henüz 13 yaşında olan veliahtı* ***el-Hakem*** *ile Kurtuba'dan ayrıldı.*

Ecija ve Ocsonoba üzerinden zafer yürüyüşünü, yol boyunca en ücrâ köşeleri tarayarak, ***İbn Hafsun*** *ve oğullarının merkezine kadar sürdürdü.* ***Ömer*** *ve oğlu* ***Cafer****'in adamlarını, müslümanların küçümseme ve hor bakışlarına mâruz kalsınlar diye toplayıp başşehre gönderdi. Malaga'dan geçerken gereksiz şatoları yıktırdı, rejim aleyhtarı bazı Endülüs hristiyanlarının elebaşlarını da sürgüne gönderdikten sonra Kurtuba'ya döndü.*

Böylece iç barışa kavuşan Endülüs'te müteâkip yıllarda küçük-büyük bütün fesat odakları yerle bir edilmiş, elebaşları ümitlerini kaybederek itaat etmek zorunda kalmışlardır. Meselâ, Priego bölgesinde ***Benû Huzeyl****, Torre-Cordela ve Esparraquerada* ***Benû Muhalleb*** *309 (921)'da teslim oldular. Bir kaç ay sonra, Malağa bölgesinden* ***Casarabonela*** *hâkimi de onları takib etti. Peşina denizcileri de, federasyonlarının yarı bağımsızlığı yerine, doğrudan Emevî idâresine girmeyi tercih ettiler. Barış, beraberinde kalkınmayı da getirdi. Vergiler, her zaman olduğundan çok daha iyi toplanmaya başlandı. Devletin hazinesi,* ***II. Abdurrahman****'ın en parlak günlerindeki bolluğuna yeniden kavuştu.*

Diğer taraftan, Algarve ve Levante'de sükûnet sağlandı. 304 (916)'dan itibaren eski Lorca ve Murcia prenslikleri ***İshak b. Muhammed el-Kuraşî*** *tarafından alındı. Aynı yıl,* ***Hacib Bedr b. Ahmed****, Nieblâ'yı alarak batıda Maride ve Santarem, doğuda Alicante, Callosa de Segura, Jativa, Valencia ve Sagonte (Murviedro) birbiri ardına tes-*

lim oldular."[220]

Daha sonra bu isyanların bakiyesi olarak Badafar ve Tulaytula'da muhtariyet idaresi ile direnen âsîleri tepeleyerek Endülüs Emevî Devleti'nin ikinci defa kuruluşunu sağladı. **III. Abdurrahman**'ın hükümdarlığının ilk on senesini alan bu dâhilî fitne ve parçalanmalar bertaraf edildikten sonra sıra O'nun hıristiyan komşularına gelmiş oldu.

bb- Hıristiyan Komşularla Savaşlar

İspanya'nın müslümanlarca fethinden sonra hıristiyanlar kuzeye çekilerek burada **"Basklılar"**[221] **"Aragonlular"** ve **"Kastilyalılar"** olarak küçük küçük krallıklar kurmuşlardı. Bunlardan biri de **"Leon Krallığı"** idi. Bunlar devamlı olarak güneye saldırarak insan öldürmek ve mal yağmalamak sûretiyle müslümanları rahatsız etmekteydiler. Fazladan olarak ele geçen her fırsattan istifâde ile iç

---

220 a.g.e., c: IV, sh: 316 vd.

221 Bugün de İspanya'dan ayrılmak istemeleri sebebiyle adları sık sık anılan **"Basklar"** hakkında bir hâtıramı nakletmek isterim;

Rahmetli **Said Şâmil Bey**, bundan otuz-kırk sene evvel bana şöyle demişti:

"Bir gün Madrid'de bir otelin salonunda oturmaktaydım. Arkamda bir grup insan, aralarında konuşmaktaydılar. Gayr-i ihtiyârî olarak, duyduğum sözleri, yüzde doksan nispetinde anlamaktaydım. Bu, âdeta bozuk bir Çerkezce idi. Bu durum merakımı mûcip oldu. Kendilerine yaklaşıp dedim ki:

"-Beyler, bu konuştuğunuz dil Çerkezce'dir. Siz bunu nasıl öğrenmişsiniz?!"

Bu sözleri onlara Çerkezce söylemiştim. Anlayıp cevâben dediler ki:

"-Biz Basklardanız!.. Bu dil, bizim millî dilimizdir!"

Buna hayret ettim. Onlar da Kafkas asıllı olup olmadığını bilmiyorlardı. **Kadir Bey**! Acaba bu Basklar, **"Kavimler Muhâcerâtı"** esnâsında Kafkaslar'dan oraya intikal etmiş Çerkezler midir?!"

Ben o zaman bu suâle bir cevap veremedim. Bunu, hâlâ da öğrenebilmiş değilim!

isyanlara müdâhil oluyorlardı. Bütün bu sebeplerle onlara hadlerini bildirmek, Endülüs Emevî Devleti'nin iç huzuru ve geleceği bakımından bir zaruretti.

Bunlar, Endülüs tarihinin başlangıcından itibâren birçok kereler kendilerine yakın sınır bölgelerindeki şehir ve kasabalara saldırıp kadın, çocuk veya ihtiyar demeden müslüman halkı kılıçtan geçirmişlerdi ki, bu hususta en ileri giden **Leon Krallığı** idi. Bu krallığın müslüman halka karşı barbarca saldırıları, **III. Abdurrahman**'ın saltanatının ilk yıllarında da -O'nun dâhilî karışıklıklarla uğraşmasından istifâde ile- devam etmiştir.

Gerçekten 914 tarihinde vefat eden Leon Kralı **I. Garcia**'nın yerine seçilen **II. Ordono**, gâyet muhteris ve İslâm düşmanı biriydi. **III. Abdurrahman**'ın tahta çıkışından sadece birkaç ay sonra Evora üzerine yürüyüp bu şehri kuşattı. Buradaki müslümanlar yenilerek kılıçtan geçirildiler. Şehir baştan başa yağma ve tahrip edildi. Dört bin kadın ve çocuğu esir alıp götüren **II. Ordono**, daha sonra Maride'ye Bölgesine saldırdı. Buradaki Alange'nin Müslüman halkı da Evora Müslümanları'nın akıbetine mâruz kaldı. Bunun üzerine **III. Abdurrahman**, 916 yılında kumandanlarından **Ebi Abde**'yi onlara karşı sefere çıkardı. Leon Krallığı topraklarında başarılı akınlardan sonra geriye döndü.

*"Ertesi yaz, düşmanın en güçlü olduğu Duero Vadisi ve San Esteban de Gormaz üzerine yürüdü. Amacı, hristiyanları bu bölgelerden atmaktı. Kuzey Afrikalı paralı askerler; cihad için O'na katılan gönüllüler ve sınır bölgelerinden toplanmış birliklerden oluşan ordusunun başında **İbn Ebî Abde**, bu bölgeye saldırdı ve bir kaç gün boyunca burayı kuşattı. Tam düşüreceği sırada **II. Ordono** yardıma yetişti. İki ordu, 14 Rebiülevvel 305 (4 Eylül 917)'de karşılaştı.*

Kurtubalılar için bu tam bir felâket oldu. Felâketin en

büyük sebebi, sınırlardan toplanan askerlerin dağılmasıydı. Emevîlerin yaşlı komutanı, savaşı kaybettiğini görünce savaş meydanında kendisini öldürdü. Geriye kalanlar çok güç durumda kaldılar, büyük kayıplar vererek dağınık bir hâlde müslüman topraklarına kaçtılar. Silas Kroniği'ne göre (Chronique de Silas), Duero'dan Atienza ve Paracuellos'a kadar vâdiler, tepeler, orman ve kasabalar müslüman askerlerin cesetleriyle doluydu. II. Ordono, Leon'a muzaffer olarak girdi. San Esteban surlarına da yenilgiye uğrayan müslüman komutanın kesilen başını bir domuz başıyla astırdı."[222]

III. Abdurrahman, bu mağlubiyetin acısını çıkarmak için 918 yılı Temmuzunda **Bedir bin Ahmed** kumandasında bir orduyu, Leon Krallığı üzerine sevk etti. **Bedir, II. Ordono**'yu müthiş bir sûrette mağlup ederek pek çok esir ve ganîmetle geri döndü.

Ertesi yıl, başarılı bir sefer daha yapıldıysa da bununla yetinmek istemeyen **III. Abdurrahman**, bizzat başında bulunduğu bir ordu ile 920 yılı yazında kuzeye doğru sefere çıktı. Birçok şehir ve kale zaptederek 917 hezîmetinin intikamını fazlasıyla aldı.

Sonra Pamplona Krallığı üzerine yürüdü. O, ilerledikçe hıristiyanlar kuzeye çekiliyorlardı. Üç ay zarfında pek çok kale ve şehir fethederek geriye döndü. Hıristiyanlar'a Endülüs'ün fethi başlangıcından beri tattıkları mağlubiyet acısının en büyüğünü tattırdı. Pek çok kont ve şövalyeyi kılıçtan geçirdi.

Buna rağmen **II. Ordono**, 921 yılında tekrar müslüman topraklarına tecâvüze cür'et etti. **III. Abdurrahman, II. Ordono**'yu cezalandırmak ve Navara Krallığı'na kendi topraklarında bir ders vermek maksadıyla, 924 yılında **"Pamplona Seferi"**ni tertip edip kuzeye yöneldi. Yolda

222 a.g.e., c: IV, sh: 323.

karşılaştığı Navara Ordusu'nu mağlup ve perişan etti. Böylece kendisine Pamplona yolu açılmış oluyordu.

III. Abdurrahman, Lumbier ve Lizoain yolu ile halkın telaş içinde terkettiği Vascon başkentine ulaştı. Kale işgal edilerek şehrin bütün mahalleleri zaptedildi. Yüzlerce yabancının hac için geldiği şehrin meşhur katedrali de ateşe verildi. **I. Sancho Krallığı**'nın merkezini zaptetmekle yetinmeyen **III. Abdurrahman**, daha kuzeye gitmek ve **"Sahrat Kays"** denilen eski bir müslüman kalesine, bugünkü Huarte-Araguil'e ulaşmak istiyordu. Hiç bir engelle karşılaşmadan oraya vardı, kilise ve manastırları yaktırdı, önüne çıkan **Sancho Garces**'e bağlı dağlıları, bir defa daha bozguna uğrattı. Artık hedefine ulaştığını düşünüyordu. Kısa merhalelerle Ebro'nun güney kıyılarını takip ederek Calahorra'ya vardı. Calahorra'dan, Valtierra'ya bir dönüş yaptı. Nihayet 26 Rebiülâhîr (1 Ağustos)'de Tudela'ya vardı.

Yirmibeş gün sonra Kurtuba'ya dönerken yolu üzerinde Santaver'de **Benû Zennun**'dan iki soylu berberînin kendisine teslim olmalarını istedi. Bunlar, **Yahya b. Mûsa** ve yeğeni **Yahya b. el-Feth b. Mûsâ** idi. **III. Abdurrahman**'ın 924 yılında **Sancho Garces**'e verdiği bu esaslı ders, uzun hükümdarlığı süresince hıristiyan İspanya topraklarına karşı yapılan bir dizi seferin ilk bölümünün kapanışı oldu. Leon'da olduğu gibi Pamplona'da da tehlike fark edilmişti. Açıkça belirtmek gerekirdi ki, bundan böyle iyice düşünmeden gelişi güzel müslüman topraklarına saldırmak, büyük bir hata olurdu.

Bu olayı tâkip eden yedi yıl süresince Leon Kralı **II. Ramiro**'nun tahta çıkışına kadar Kurtuba hükümdarı, topraklarında hiç bir saldırıya mâruz kalmadı.[223]

Bu geçici sükûnet Leon Krallığı'nın başına **II.**

223 a.g.e., c: IV, sh: 377.

Romiro'nun geçmesiyle bozuldu. İlk olarak Madrid Kalesini zapteden **II. Romiro, III. Abdurrahman**'ın O'nun üzerine gönderdiği birlikleri mağlup etti. Arkasından bölge vâlisi **Muhammed bin Haşim**, O'nun desteği ile isyan etti. Büyük bir ordu ile harekete geçen **III. Abdurrahman** hem **Hâşim**'in isyanını bastırdı ve hem de **II. Romiro**'yu ric'ate mecbur bıraktı. Fakat iki yıl sonra Navarinliler'le birleşen **II. Romiro**, 939 yılında **III. Abdurrahman**'ın kuvvetlerini bozguna uğrattı. Bu, O'nun devrindeki en büyük başarısızlık oldu.

Abdurrahman, yüz bin kişilik bir ordu ile tekrar harekete geçti. Simancas önlerinde düşmanla karşı karşıya geldi. **"Hendek Savaşı"** adı verilen bu savaşta da başarılı olamadı. Bu durum, O'nun itibarına ağır bir darbe oldu. Bozguna sebep olan pek çok kimseyi îdam etti.

Çok geçmeden **II. Romiro** ile müttefikleri arasında ihtilâf çıktı. Bu durumdan istifade etmek isteyen **III. Abdurrahman** hıristiyan İspanyollar üzerine üst üste sefer tertip ederek bu yenilginin intikamını aldı.

Simancas yenilgisini tâkip eden yılın sonundan itibaren **III. Abdurrahman**, komutanı **Ahmed b. Ya'la**'yı, Leon sınırlarına bir akın yapmakla görevlendirdi. Endülüs'e zarar vermeyen, yer yer de önemli yararlar sağlayan aynı türden birçok harekât birbirini takib etti. 332 (944)'de **Ahmed b. Muhammed b. İlyas** tarafından Galicia üzerine bir akın düzenlendi. 335 (946)'de genel karargâh Tuleytula'dan Medinaceli (Medinetü's-Selîm)'ye nakledildi.

Halife, mevlâsı **Gâlib**'i bu eski kaleyi yeniden tamir etmekle görevlendirdi. Müslüman birliklerinden uzun zamandan beri temizlenmiş olan bu kaleyi Leonlular'ın stratejik alanlarında bulunan Duero ve Tormes'de yaptıkları gibi yeniden yaşanır hâle getirmek istedi. Castilla'yı cepheden

âdeta nöbet tutarcasına tâkip eden bu yeni mevkî sayesinde müslümanlar, bundan böyle hıristiyan İspanya'ya karşı düzenleyecekleri askerî harekâtlar için sağlam bir üsse sahip oldular. Bu üssde **el-Mansur b. Ebî Amir** devrinde sık sık söz edilir.

Medinaceli'nin tâmir ve tahkimini takip eden yıl, başka bir Emevî komutanı olan **Kand**, Tuleytula'dan hareketle Salamangue topraklarına karşı başarılı bir sefer yaptı. 337 (948-949)'de güçlü bir müslüman ordusu Galicia topraklarına, muhtemelen Lugo ötelerindeki Ortiguera'ya kadar, Atlantik üzerine bir yaz seferi yaptı. **Ahmed b. Ya'la** tarafından 339 (950) yılında yine aynı istikamette beklenmeyen bir harekât düzenlendi. Bu komutan, üç kaleyi ele geçirerek binlerce esir aldı."[224]

Bu durum, Kurtuba'da büyük bir sevinçle karşılandı. Böyle başarılı seferler **III. Abdurrahman**'ın saltanatının sonuna kadar devam etti. Öyle ki, O'nun son yirmi yılı Endülüs tarihinin en parlak devri olmuştur. Askerî kudret yanında iç huzur ve refah seviyesi de bir zirve teşkil etmiştir.

cc- Kuzey Afrika Siyaseti

III. Abdurrahman'ın saltanatının ilk yıllarında Kuzey Afrika üç devlet arasında paylaşılmış bulunuyordu. Bunlar Mağrib'in doğusunda **"Ağlebîler"**, orta kısımda **"Rüstemîler"**, Fas'ta ise **"İdrisîler"** di. Bunların ilk ikisi, Mısır'a yerleşen Şiî Fâtımî Devleti (909-1171) tarafından ortadan kaldırıldı. İdrisîler Devleti'nin toprakları ise, **II. İdris**'in vefat tarihi olan 828 den sonra, O'nun oğulları tarafından paylaşılarak parçalanmıştı.

Mısır ve Hicaz'ı ellerine geçiren Fâtımîler kendi bâtıl görüşlerini, Endülüs'te de hâkim kılmak için çalışıyorlardı.

224 a.g.e., c: IV, sh: 334 vd.

Bu maksadla iç isyanlara bile müdâhil oluyorlardı. **Ömer bin Hafsun** isyanında bu durum açıkça ortaya çıkmıştı. Bu tehlikeyi kavrayan **III. Abdurrahman**, bir taraftan Kuzeydeki Hıristiyan İspanyol prensleri ile mücâdeleye devam ederken, diğer taraftan da Fatımî tehlikesine karşı tedbirler almak ihtiyacını hissetti. Sâhil şehirlerini iyice tahkim ettikten sonra kuvvetli bir donanma vücûda getirdi.

Kuzey Afrika'daki siyâsî çekişmeleri dikkatle takip eden ve zaman zaman bunlara müdâhil olan **III. Abdurrahman**, 931 yılında harekete geçerek Septe'yi zaptetti. Burayı tahkim edip kalesine asker yerleştirdi. 4 Mart 934 tarihinde Fâtımî Devleti'nin kurucusu **Ubeydullah**'ın ölümü üzerine bu devlete bağlı Kuzey Afrika topraklarında isyanlar çıktı. Bu isyanlarda mağlup olanlar, **III. Abdurrahman**'a sığınıyor, rakibini katledenler de O'nun kellesini Kurtuba'ya gönderiyorlardı. Bu durum, her hâlükârda, artık **"Halife"** ve "Emîrü'l-Mü'minîn" gibi sıfatlarla anılan **III. Abdurrahman**'ı metbû (tâbî olunan) olarak tanımak mânâsına geliyordu.

Gerçekten başarılı olamayan isyancı vâliler Kurtuba'ya gelerek **III. Abdurrahman**'a sığınıp O'na biat ediyorlardı. Kuzey Afrika'daki bu çatışmalar sürüp giderken **III. Abdurrahman**, veziri **Kasım bin Muhammed**'i büyük bir ordu ile Kuzey Afrika üzerine sefere çıkardı. Bu seferin sonunda İdrisîler, Endülüs'e tâbî olmayı kabul etmek mecbûriyetinde kaldılar. Daha sonra isyan etmişlerse de Endülüs Kuvvetleri, 951 tarihinde bu isyanı bastırıp Tanca'yı ele geçirdiler.

Ertesi yıl (952), Kuzey Afrika'ya gönderilen kumandan **Ahmed bin Ya'la** iki İdrisî veliahdini yakalayıp Kurtuba'ya gönderdi. 955 yılında Abbasî Halifesi **el-Muiz**'in elçisi taşıyan bir Fâtımî gemisinin Endülüs

gemisine tecâvüzü üzerine bu gemi Endülüslülerce Sicilya açıklarında müsâdere edildi. Bunun üzerine Abbasîler tarafından sevkedilen bir donanma, Endülüs sâhillerine bir çıkarma yaptı. Ânî bir baskınla Endülüs donanmasını yaktığı gibi sâhil halkından pek çoğunu esir alıp götürdü. Buna Fâtımîler'in Endülüs gemisine tecâvüzleri sebep olduğundan **III. Abdurrahman**'ın emriyle günlerce Endülüs Câmileri'nde Şiîlere lanetler yağdırıldı.

Bunun intikamını almak isteyen **III. Abdurrahman** donanma kumandanı **Gâlib**'i Kuzey Afrika'ya karşı sefere çıkardı. Önce başarılı olamayan **Gâlip**, daha sonra birçok sâhil şehrini yakıp yıkarak yağmaladı. Buna kızan **el-Muiz**, Rum asıllı âzâd edilmiş bir köle olan **Cevher**'i bu bölgede vazifelendirdi. **Cevher**, Tanca ve Ceuta dışında hemen hemen Kuzey Afrika'da Endülüs hâkimiyetini tanımış olan bütün toprakları geri aldı.

*"**Cevher**'in hızlı ve başarılı seferleri, yaşlı halife **Abdurrahman en-Nâsır**'ın saltanatının son aylarını karartmaya yetti. Ne yazık ki, savaştan sonra durumu düzeltecek kadar uzun süre yaşayamadı. 961'de öldüğünde, elinde batı Mağrib'deki Tanca ve Ceuta'dan başka bir yer kalmamıştı. Bu bile küçümsenecek bir şey değildi. Zira İspanya'nın kapısı durumundaki bu iki önemli şehir sayesinde, kendisinden sonra yerine geçen oğlu **II. Hakem**, aynı enerji ile hazinesini fazla zorlamadan, daha da etkili bir Kuzey Afrika politikası takip edebilmiştir."*[225]

9- Hakem Bin Abdurrahman (961-976)

a- Şahsiyyeti

Emevî hükümdarları arasında **"halife"** sıfatı ile ikinci olarak anılan **Hakem**, 16 Ekim 961 tarihinde tahta çıkmış-

225 a.g.e., c: IV, sh: 358

tır. Bu sırada 46 yaşında idi. Babasının saltanatı devresinde tahsil ve terbiyesine îtina edilmiş ve devlet tecrübesi kazanmış biri idi. **II. Hakem** olarak bilinir. Mahlası **"el-Mustansır Billâh"** (Allah'tan yardım dileyen)tır.

Fevkalâde dindar, adâleti sever, israf ve debdebeden hoşlanmayan muktesid ve mütevâzi bir kimseydi. Kendisi de büyük bir âlim olan **II. Hakem,** ilim adamları ve san'atkârları himâye etmiş olmasıyla da meşhurdur. Kurtuba Medresesi'ni, o devrin en büyük bir ilim müessesesi hâline getirmiş, burada çok zengin bir kütüphane te'sis etmiştir.

Ayrıca Dünya'nın her tarafından toplattığı eserlerle sarayında da husûsî bir kütüphâne kurmuştu. Bazı tarihçiler, bu kütüphânede dört yüz bin el yazması kitap mevcud olduğunu ve **II. Hakem**'in bunların çoğunu okumuş bulunduğunu beyân etmektedirler. Denilebilir ki, ilim tarihine hizmet itibariyle Dünya'da eşi emsâli görülmemiş bir şahsiyetti. Aslında tasarrufa çok riâyetkâr bir insan olduğu hâlde âlimlere karşı sınırsız bir sûrette cömert davranırdı. Kitap istinsah etmek (kopyalamak), cild ve tezhip işleri, O'nun zamanında ciddî birer meslek hâline gelmiştir. Masraflarını devlet hazinesinden karşılayarak fakir çocuklar için pek çok yatılı mektep açtırmıştır. O'nu bu faaliyetleri sonunda, Batı Âlemi'nde, ancak rahipler okur-yazarken Endülüs'te okuyup yazma bilmeyen bir tek kişinin bile kalmadığı, tarihin O'nun devri hakkındaki rivâyetlerinin en başında yer almaktadır. Dînî ibâdetleri îfâda kusursuz bir kimse olan **II. Hakem,** halkın vergilerini de azaltmıştır.

b- Devrinin Vak'aları

*"Leon ve Pamplona sarayları, **III. Abdurrahman**'ın ölümünü, kendilerine önemli yardımlarda bulunmuş olmasına rağmen, müslümanların vesâyetinden kurtulmak,*

taahhütlerini bozmak ve muâhede yükümlülüklerinden sıyrılmak için bir fırsat olarak değerlendirdiler. Zira ***III. Abdurrahman****'ın halefi* ***II. Hakem****'i, sâkin ve yumuşak biri olarak kabul ediyor, selefi ile yapılmış ahdin titiz bir şekilde korunması ve uygulanmasında sert davranmayacağını umuyorlardı.*

II. Hakem*, komşularının bu niyetlerini anlamada gecikmedi. Bu arada* ***Sancho****, kendisinden antlaşmada belirtilen kaleyi teslim etmesi istendiğinde bunu geciktirmek için bir sürü mâzeret ileri sürdü. Garciada tutuklu bulunan* ***Fernan Gonzalez****'i teslim etmesinin istenmesi üzerine ise, bunu açıkça reddetti. Üstelik* ***Fernan****'ı, damadı* ***IV. Ordono*** *ile münâsebetini kesmesi şartına bağlı olarak serbest bıraktı. Sonra Navarra ve Leon kralları gibi sözünü tutmayıp yeniden müslümanlara karşı husûmet başlattı. Bu da 962'de* ***Hakem****'in komutanlarına birliklerini seferber etmeleri için emir vermesi sonucunu doğurdu."*[226]

Bu sırada **IV. Ordono,** Leonlu ileri gelir asilzâdelerle birlikte **II. Hakem**'i ziyâret etmek ve O'nunla bir anlaşma imzalamak maksadı ile Kurtuba'ya geldi.

II. Hakem onları **"Medinetü'z-Zehra"** sarayında kabul etti.

"Ordono ile Leonlu refakatçileri, sarayın dış kapısına varıncaya kadar gördükleri ihtişamdan gözleri kamaştı, hatta dehşete düştüler. Kapıya ulaşınca **Ordono** ve Leonlular hâriç herkes bineğinden indi. Nihayet **es-Sudde** adını taşıyan kapıda, Leonlular da bineklerini bıraktılar, fakat **Ordono** ve O'nu Halife'ye takdim etmekle görevli olan komutan **İbn Tumlus** atla gitmeye devam ettiler. Sarayın kapısında atından inen **Ordono**, hürmet nişânesi olarak başını açtı ve kaftanını çıkardı. Etrafı kardeşleri, yeğenleri, vezirleri, kadı

226 a.g.e., c: IV, sh: 383.

ve fakîhlerle çevrili olan Halife'nin tahtına doğru yavaşça ilerledi. **Ordono** ve beraberindekiler, **Hakem**'in elini öptükten sonra, kendilerine ayrılan yerlerini aldılar.

Halife, bir süre sonra:

"-Buraya geldiğinden dolayı sevin, keremimizden büyük şeyler ümid edebilirsin. Zira biz, sana beklediğinden daha büyük lütuflarda bulunacağız!.." dedi.

Bu sözler, **Ordono**'ya tercüme edildiğinde büyük bir sevinçle doğruldu ve tahtın basamaklarını örten halıyı öperek:

"-Emiru'l-Mu'minîn'in kölesiyim! Âlicenaplıklarına îtimad etmekteyim, azametli meziyetleri yardımcım olacaktır. Kendilerine şahsım ve teb'am adına baş eğer, saygılarımı sunarım. Bana her nereye gitmemi emretseniz oraya gideceğim; size samimi ve sâdık bir köle gibi hizmet edeceğim!.." dedi."[227]

Kendisiyle bir anlaşma imzâlandı. Fakat **IV. Ordono**, bu anlaşmanın şartlarını yerine getirmeden öldü. O'nun Leon Krallığı hususunda rakibi olan **Sancho**, Katolonia Kıralı ile de birleşerek anlaşmanın şartlarını ihlâl etmeye başlayınca **II. Hakem** bütün sulh severliğine rağmen onlara karşı harp îlân etmeye mecbur kaldı.

*"**Hakem, Gâlib** komutasındaki ordularını, **San Esteban de Gormaz** üzerine yolladı. **Gâlib**, burayı aldıktan sonra (963), barışı temin etmek için Castilla'ya yöneldi. Bu bölgede yapılan Atienza savaşı da **Gâlib**'in zaferiyle sonuçlandı. Bu arada Saragossa vâlisi **Yahya b. Muhammed et-Tucibî de Garcia**'yı mağlup ettikten sonra, iyi tahkim edilmiş olan Calahorra'yı da aldı. Castilla bölgesindeki harap Gormaz Hisarı yeniden inşa edildi. Aslında halife, savaş taraftarı olmamasına rağmen savaşı istemeyerek sürdürü-*

227 a.g.e., c: IV, sh: 383 vd.

yordu. Bununla beraber bütün gücüyle savaşarak rakiplerini barış istemek zorunda bıraktı. Nitekim 966 da önce ***Sancho*** *ve Kataloniali müttefikleri, ardından da Navarra kralı* ***Garcia*** *ile, Galiciali kont* ***Rodrigo Velasguez****, müslüman sınırındaki kaleleri silahsızlandırmayı kabul ederek barış isteğinde bulundular."*[228]

II. Hakem zamanında saraya intisab eden Yemen asıllı **Ebi Âmir**, zekâsı ve çalışkanlığı sayesinde darphâne müdürlüğüne kadar yükseldi. Bu vazife de mevkiini sûismal ederek etrafına bol bol ihsanlarda bulunup herkesin gönlünü kazanmayı becerdi. Bu arada ordu mensuplarından bazılarını da elde etti. Kuzey Afrika'daki Moritanya savaşlarına memur edilen kumandan **Gâlib**'in yanına kâdıu'l-kudât (kadılar kadısı) tâyin olundu. O'nun gönlünü kazanıp kendisine damat olmayı başardı. **II. Hakem**'in vefatından sonra vezirlik makamına geçen **Ebî Âmir**, çocuk yaşta halife olan **II. Hişam**'ı avucunun içine alarak diktatör oldu. O'nun vefâtından sonra bu diktatörlüğü O'nun oğulları **Muzaffer** ve **Abdurrahman** aynen devam ettirdiler.

Ebi Âmir, bu imkânı biraz da hayatının son yıllarında felç olan **II. Hakem**'in devlet işlerinden el çekerek kendisini ibâdet ve hayır işlerine adaması sâyesinde buldu. Nihayet **II. Hakem**, 1 Ekim 976 tarihinde vâfat edip de yerine çocuk yaştaki **II. Hişam** geçince meydan **Ebî Âmir**'e kalmış oldu ki, O'nun ve evlâtlarının daha sonraki faaliyetleri ileride anlatılacaktır.

10- Hişam Bin Hakem (976-1009)

a- Şahsiyyeti:

II. Hakem'in vefâtında on iki yaşında bir çocuk olduğu hâlde halife îlân olunan **Hişam**'ın mahlası **"el-Müeyyed**

228 a. y.

Billah"tır. **II. Hişam** veya **"Ebu'l Velid"** olarak da anılır. Bask asıllı zekî ve âlime bir kadının oğludur. Birinci tahtta bulunuşu 976-1009, ikincisi ise, 1010-1013 yılları arasındadır. Uzun zaman, **"el-Mansur"** lâkaplı **Ebî Âmir**'in vesâyeti altında kalmış ve devlet işlerine karıştırılmamıştır.

Bu durum da Endülüs Emevî Devleti'ni hızla inkırâza doğru sürüklemiştir. **El-Mansur**'un 1002 yılından sonra oğlu **el-Muzaffer**, babasının diktatörlüğünü devam ettirmiş, bu sebeple **II. Hişam** doğru dürüst bir hükümdar olamamıştır.

b- Devrinin Vak'aları

aa- Ebi Amir'in Diktatörlüğü ve Savaşları:

II. Hakem sağlığında devlet ileri gelenlerini bir toplantıya çağırarak oğlunu veliahd îlân edip herkesten O'na biat almıştı. Fakat, **Hakem**'in vefatı anında sarayda her şeye hâkim bir şekilde slav asıllı bir **"hadımlar grupu"** vardı ki, bunlar çocuk yaştaki **Hişam** yerine O'nun amcası ve o sırada 27 yaşında olan **Muğire**'yi tahta çıkarmayı düşünüyor ve buna mânî olmasından korktukları vezir **Mushafi**'yi öldürmeyi bile plânlıyorlardı.

Slav asıllı hadımlar, sarayda âdeta bir cunta oluşturmuşlardı. Başları ise **Faik** ve **Cevher** adında iki zorbaydı. Bunların plânlarından haberdar olan **Mushafî**, **Ebi Âmir**'in yardımlarıyla **Muğire**'yi ortadan kaldırarak **Hişam**'ın halife olmasını garantiledi. Çünkü yetişkin biri yerine halife çocuk olan **Hişam** olunca gerek **Ebî Âmir** gerekse de **Mushafî**'nin devleti idârede kendi başlarına buyruk hareket etme şansları olacaktı. **Mushafî** baş vezir, **Ebi Âmir** ise vezir oldu.

Kuzeydeki Hıristiyan kralları **Hakem**'in hasta olarak geçirdiği son yıllarında Endülüs'e tecâvüzlerini artırmışlar-

dı. Bunlara hadlerini bildirmek gerekiyordu. Bu işi asker olmamasına rağmen **Ebi Amir** üzerine aldı. 977 yılında başarılı bir sefer yaparak birçok ganimet ve esirle Kurtuba'ya döndü. Bu durum, O'nun itibarını artırdı. Daha sonra bu seferleri birkaç kez daha tekrarlayan **Ebi Amir** bilâhare damadı olacağı nâmlı ordu kumandanı **Gâlib**'le birlik olarak **Mushafî**'yi tasfiye etti. Devlette en yüksek bir otorite hâline geldi.

Fakat çok geçmeden O'nun diktatörlüğüne karşı muhâlifler çoğaldı. Bunlar **Ebi Âmir** ve hatta hiçbir işe karıştırılmayan halife **Hişam**'a karşı bir komplo kurmuşlarsa da başarılı olamadılar. **Ebi Âmir**, bundan bile bir istifâde yolunu buldu. Şöyle ki:

Muhâlifleri, O'nun felsefeye düşkünlüğü sebebiyle inanç zaafı içinde olduğunu iddia etmişlerdi. **Ebi Âmir** komployu bertaraf ettikten sonra **II. Hakem**'in te'sis ettiği muazzam kütüphanedeki felsefî eserleri ayıklatarak meydan ateşleri ile yaktırdı. Böylece halkın gözünde felsefenin düşmanı, dînî îtikadların koruyucusu olarak tanınmayı sağladı.

Hişam'ın büyüdükçe devlet işlerine müdâhale etmesinden endişe eden **Ebi Âmir** **"Medine-tüz Zâhire"** adıyla kendine yeni bir hükümet merkezi kurdu. **"Sakalibe"** denilen slav asıllıları ordudan uzaklaştırıp onların yerlerine Berberîleri yerleştirdi.

Ülkede tam mânâsı ile bir diktatör hâline gelen **Ebî Amir**, Moritania ile ilgilenmemiş sadece Ceuta'da bir garnizon bulundurmakla iktifa etmişti.

*"Savunma açısından ülkenin kendi hâline terkedildiğini gören İfrikiyye genel vâlisi **Buluggin b. Zirî**, 979'da Moritania'yı işgal etti. Birçok zafer kazanan **Buluggin**, Emevî halifesine bağlı yöneticilere hücum ederek onları*

*Ceûta surlarına sığınmaya zorladı. Ancak bu zaferler, **İbn Ebî Âmir**'in plânlarını bozmamış, aksine gelişmesini sağlamıştı. Ceuta'ya sıkıştırılan Berberîler, çok güç durumda kaldılar. Ülkelerini zapteden **Buluggin**, sâhib oldukları herşeyi yağmaladığı için temel ihtiyaçlarını karşılayamaz duruma geldiler.*

*Böylece vezirin eline, hizmete hazır büyük bir süvâri birliği oluşturabilmek için mükemmel bir fırsat geçmişti. Bu fırsattan yararlanan vezir, Berberîlere, Endülüs'de hizmette bulunmaları hâlinde hiç bir şeye ihtiyaçlarının kalmayacağını ve kendilerine yüksek maaşlar verileceğini bildirdi. Vezirin bu teklifini büyük bir memnuniyetle karşılayan Zab hâkimi **Cafer**, altıyüz atlı ile İspanya'ya geldi. **İbn Âmir**, onlara eşsiz bir cömertlik gösterdi."*[229]

*"Kurnaz vezir, bir yandan orduda yabancılara öncelik tanırken, öte yandan o zamana kadar devlet denetiminde olmayan İspanyol birliklerinin teşkilatında da değişiklikler yaptı. Eskiden beri ordunun piyade ve süvari birlikleri, kabilelerdeki teşkilâta uyuyordu. **İbn Ebî Âmir** bu durumu değiştirdi ve hangi kabileden olduklarına bakılmaksızın bütün Arapları farklı birliklere dağıttı. Bu uygulamayla askerlik kanununda köklü bir değişiklik yaparak asillerin nüfuzuna son verdi."*[230]

Ebi Âmir'in otoritesini gölgeleyen tek bir insan kalmıştı. O da kayınpederi **Gâlib**'ti. O'ndan da kurtulmak istiyordu.

*"Bir gün bir sınır kalesinin kulesinde birlikte oldukları sırada **Gâlib**, O'nu fenâ hâlde azarladı. **İbn Ebî Âmir** de O'na aynı şiddetle karşılık verdi. Tartışma o derece kızıştı ki, **Gâlib**, bütün öfkesiyle ona:*

229 a.g.e., c: IV, sh: 409 vd.
230 a.g.e., c: IV, sh: 411.

"-Sen bir köpeksin! En yüksek otoritenin kendinde olduğunu iddia ediyorsun ve hanedanı yıkmayı tasarlıyorsun!" diye bağırdı.

*Sonra öfkeden kudurmuş bir halde kılıcını çekerek vezire saldırdı. Araya giren bazı görevliler O'nu engellemeye çalıştılarsa da bunu ancak kısmen başarabildiler. **Gâlib, İbn Ebî Âmir**'i yaralamış ve sonra dehşete kapılarak kendini kuleden atmıştı. Ama bir talih eseri, düşerken kuledeki bir çıkıntıya tutunduğundan, hayatını kurtarabilmişti.*

*Bu olaydan sonra aralarında, bir savaşın olması kaçınılmazdı. Çok geçmeden **Gâlib**, kendisini halifenin haklarını koruyan kişi olarak ilân etti. Ordunun bir kısmı da O'na katıldı. **Gâlib** ayrıca, **Leon**'dan da yardım sağladı. **İbn Ebî Amir**'le aralarında geçen birçok mücâdelede en ünlü saray mensuplarından bazıları öldürüldüler. Son çarpışmada **İbn Ebî Âmir**'in adamları tam gitmek üzereyken süvari bölüğünün başında bulunan **Gâlib**, bir tâlihsizlik eseri başını eyer kayışına çarptı ve ciddi şekilde yaralanarak atından düştü. Bunun üzerine askerleri ve hıristiyan müttefikler kaçınca başvezir kesin bir zafer kazandı. **Gâlib**'in cesedi, diğer ölüler arasında bulundu. (981)"*[231]

Bundan sonra **Ebi Âmir** rakibi **Gâlib**'e yardım etmiş olan Leonlular'ı cezalandırmak üzere teşebbüse geçti. 981 yılında tertiplenen bir seferle Zamara Şehri kuşatıldı. Burası zaptedilememişse de bu ordu, dört bin Hıristiyan'ı kılıçtan geçirip pek çok ganimetle geriye dönüldü.

Bunun üzerine kuzeydeki üç İspanyol krallığı aralarında ittifak ederek Endülüs'e saldırdılar. Bunların üzerine giden **İbn-i Ebî Âmir** onları mağlup ederek Simonças Kalesi'ni ele geçirdi. Sonra Leon Krallığı'nın merkezine doğru ilerledi. Lâkin âniden bastıran kar ve dolu yağışı se-

231 a.g.e., c: IV, sh: 412.

bebiyle geriye dönmek mecbûriyetinde kaldı.

"Kışın yaklaşması sebebiyle geri çekilmek zorunda kalan ***İbn-i Ebî Âmir****, Kurtuba'ya döndüğü zaman, resmen* ***el-Mansur Billâh*** *ünvanını kullanmaya başladı. Bu unvan, o zamana kadar yalnız halifelere hastı.* ***İbn Ebî Amir*** *hilâfet ve devlete has bütün pâyeleri aldıktan sonra, huzuruna kabul edilen herkes, hatta vezir ve şehzâdeler bile O'nun elini öpmek zorundaydılar."*[232]

Hırsının hududu olamayan **Ebi Âmir**, Leon Krallığı bünyesinde çıkan lider kavgasında kendisinden destek talep edilmesinden istifâde ile oraya bir miktar asker gönderdi. Böylece burası kendisine bağlı bir krallık haline geldi.

985 yılında yeniden sefere çıkan **Ebî Âmir**, Katolonya'ya doğru ilerledi ve Barselona'yı ele geçirdi.

"Hiç yorulmak bilmeyen ***el-Mansur (Ebî Âmir)*** *bu yirmiüçüncü seferinden henüz yeni dönmüş olmasına rağmen yeni zaferler elde etmek istediği için gözünü Moritanya'ya çevirdi. Bu ülke birkaç yıldan beri İfrikiyye genel vâlisi* ***Buluggin****'in idâresi altındaydı. Ama genel vâlinin hâkimiyetinin son yıllarına doğru ve bilhassa ölümünden sonra (Mayıs 984), Ümeyye taraftarları yeniden ortaya çıkmaya başlamışlardı. Fas ve Sicilmasa gibi bazı şehirler neredeyse unutulmuş bir Afrikalı yeniden sahneye çıkınca Fatımîler'in boyunduruğundan kurtulmuşlardı. Bu şahıs* ***İbn Ganun el-İdrisî*** *idi."*[233]

O da bir kısım berberînin desteği ile eski mevkiini elde etmeye kalkıştıysa da başarılı olamadı. Kurtuba'ya getirilerek burada idam edildi.

Diğer taraftan Leon Krallığı'nda bir nevi vasi gibi duran müslüman askerlerin oradan çıkarılması üzerine, 987 yı-

232 a.g.e., c: IV. sh: 413
233 a.g.e., c: IV, sh: 415

lında buraya yeni bir sefer tertip eden **Ebî Âmir**, pek büyük başarılar elde etti. Birçok şehir ve kale zaptettikten sonra esirler ve ganimetlerle geri döndü. Ancak bu üst üste başarılardan ve bilhassa O'nun diktatörlüğünden memnun olmayanlar da vardı. Bu sebeple birçok iç kargaşa ile karşılaştı.

bb- İsyanlar

Bu seferden büyük başarılar elde etmiş olan **Ebî Âmir** aralarında kendi oğlu **Abdullah**'ında bulunduğu bir komplo ile karşılaştı. Bu, bir isyan hazırlığı idi.

Abdullah zekî, cesur ve atılgan bir gençti. Fakat babası tarafından sevilmiyordu. **Ebî Âmir**, O'nun küçük kardeşi **Abdülmelik**'e muhabbet duymaktaydı. Bu yüzden **Abdullah**, **Ebî Âmir**'in kendisinin gerçek babası olmadığına inanıyor ve O'ndan nefret ediyordu.

Diğer taraftan Saragossa umûmî vâlisi olan **Abdurrahman et-Tucibî** de **Ebî Âmir**'in diktatörlüğünden şikâyetçiydi. O'nun değerli devlet adamlarını yok edişini dikkatle takip ediyor ve bir gün sıranın kendisine gelmesinden endişeli bulunuyordu. **Abdullah**'ın babasına karşı nefretini öğrenen **Abdurrahman** bir askerî isyan çıkarmak hususunda O'nunla anlaştı. Başarırlarsa Endülüs'ün kuzeyini **Abdurrahman**, güneyini ise **Abdullah** idare edecekti. **"Taş Yürekli Abdullah"** denilen Tuleytula vâlisi de onlara katıldı.

Hazırlıklar tamamlanıp da harekete geçilmeden, her yerde gözü kulağı olan **Ebî Âmir** durumdan haberdar oldu. Fakat bunu belli etmeden müteşebbislerin her birini büsbütün başka suçlar isnadı ile tasfiye etti. Oğlu **Abdullah** ise kaçıp Castella Kontu'na sığındı. Kont, O'nu korumayı vaad etmiş olmasına rağmen bu sözünü, ancak bir yıl tutabildi. Zira *"bu sırada Kont, **el-Mansur** ile yaptığı savaşta yenilgiye uğradığı gibi, 989 yılı Ağustos ayında, **el-Mansur**'un*

*önemli bir garnizon merkezi durumunda olan Osma'yı da kaybetti. Ekim ayında Alcoba'yı da kaybeden kont, sonunda barış istemek ve **Abdullah**'ı teslim etmek zorunda kaldı."*[234]

Abdullah'ı teslim almaya gelen askerler önce O'na çok iyi muamele etmişlerse de sonra **Ebî Âmir**'in talimatı gereği kendisini yolda idam etmişlerdir. **Ebi Âmir**, O'nu korumaya kalkışan Catella Kontunu cezalandırmak üzere sefere çıktı. Aynı yıl suikastçılardan **Taş Yürekli Abdullah**'ı koruyan Bermuda üzerine yürüdü.

Bu sırada yirmi yıldan beri ülkeyi bir diktatör olarak yürüten **Ebî Âmir**, bu hânedân değişikliği ile kendisi halife olmak istedi. Esâsen devletin bütün salahiyetlerini elinde toplamış bulunuyordu. 992 yılından itibaren sarayında âdeta esâret hayatı yaşayan halife **Hişam** hiçbir işe karışmaz, hiçbir evrâka imzâ atmaz olmuştu. O'nun yerine anası **Aurora** oldukça faaldi. Ebî Âmir'in, O'nu da bu işe râzı etmesi gerekiyordu.

*"Ancak bu sırada **Aurora** ile arası açılmıştı. **Aurora** da **Hişam**'a tesir ederek O'na karşı sert tavır almasını sağlamıştı. Bundan sonra **el-Mansur**'a karşı, bir komplo hazırlığına girişti. Bu durumu öğrenmede gecikmeyen **el-Mansur**, her an patlak verebilecek tatsız bir hâdiseyi zamanında önlemek için, tehlikeli olduğuna inandığı bazı kişilerin haremdeki görevlerine son verdi.*

*Ne var ki, bu tedbir, **Aurora**'nın hiddetini daha da artırmıştı. Çevreye ajanlar salarak halifenin, artık insiyatifini ele almak zamanının geldiğine inandığı ve gardiyanından kurtulması konusunda halkın sadâkatine güvendiği yolunda haberler yaydı. Bu haber, her tarafa yayıldı ve Kurtuba'da ard arda patlak veren ayaklanmalar başladı. **el-Mansur**'a karşı isyan bayrağını ilk açan kişi ise Moritania genel va-*

234 a.g.e., c: IV, sh: 421.

*lisi **Zirî b. Atiyye** oldu. **Ziri**, ülkeyi baskı altında tutan **el-Mansur**'un meşrû hükümdarı hapsetmesine daha fazla izin vermeyeceğini duyurdu."*[235]

Aurora, Ziri'yi **Ebi Âmir**'e karşı kullanabilmek için O'na büyük bir gizlilik içinde külliyetli miktarda altın gönderdi. Bunu öğrenen **Ebî Âmir, Aurora**'dan gizli olarak halife **Hişam**'la görüştü. Bütün salahiyetlerinin kendisine verilmesi hususunda halifeyi iknâ etti. Halife, buna dâir hazırlanan bir vesîkayı birçok şâhidin huzurunda imzaladı. (Mart 997)

Ebi Âmir, bundan sonra **Ziri** ile arasında çıkan ihtilâftan istifâde ile taahhüd ettikleri vergileri ödemeyen **Bermuda** üzerine bir sefer tertip etti.

*"**el-Mansur**, terk edilen Compostela'da hiç bir mukavemetle karşılaşmadan bir hafta kaldıktan sonra askerlerine Lamego istikametinde geri çekilmelerini emretti. Bu şehirde müttefiki olan kontlara pahalı kumaşlar ve çeşitli hediyeler dağıttı. Bu arada saraya, seferle ilgili ayrıntılı haberler gönderdi.*

*İstediği zaferi elde eden **el-Mansur**, omuzlarında Santiago Şehri'nin kapılarıyla, kilisesinin çanlarını taşıyan birçok hıristiyan esirle birlikte Kurtuba'ya döndü. Bu kapılar henüz inşaası bitmemiş bir câmiinin çatısına yerleştirildi. Kilise çanları ise lamba olarak kullanılacaktı."*[236]

Sefer dönüşü oğlu **Abdülmelik el-Muzaffer** kumandasında bir orduyu **Zirî** üzerine sevketti. **Abdülmelik** yenilmek üzereydi ki, **Zirî**'nin kendi ordusundaki bir şahıs tarafından hançerlenmesi sonucu zafer kazanıp bu son isyanı da bastırmaya muvaffak oldu.

Ebi Âmir, 1002 yılında Castilla üzerine tertiplediği sefer esnasında hastalanarak öldü. Kurduğu diktatörlüğü

235 a.g.e., c: IV, sh: 423.
236 a.g.e., c: IV, sh: 426.

oğulları devam ettirdi. Ahlâk, ölçü olarak alınmadan değerlendirildiği takdirde O'nun büyük bir devlet adamı ve başarılı bir kumandan olduğunu teslim etmek gerektir.

*"**el-Mansur**, hıristiyanlara karşı elliden fazla sefer düzenlemişti. Biri ilkbaharda, biri de sonbaharda olmak üzere yılda iki kez yapılan bu seferlerin hiç biri **el-Mansur**'un şöhretine halel getirecek şekilde sonuçlanmamıştır. Bu tarihlerde, Hıristiyan tarihçiler, **"kutsal savaşların bittiğini, İsa (a.s.)'nın şerefli hizmetçilerinin azaldığını ve asırlarca kilisenin hâzinelerinin yağmalandığını"** yazmaktadırlar.*

*Bu yüzden Hıristiyanlar, **el-Mansur**'un isminden bile ürperiyorlardı. Adının saçtığı korku kendisini pek çok defa düştüğü tehlikelerden kurtardı. Hatta düşmanları, güçlü oldukları zamanlarda bile korkularından bu fırsatları kullanamıyorlardı. Bir keresinde, düşmana âid topraklarda yüksekçe iki dağın arasında dar bir geçitte sıkıştırılmış olmasına rağmen, Hıristiyanlar, O'nun üzerine gitme riskini göze alamamışlardı. Bu tür savaşlar hıristiyanların gözünü korkutmuştu. Barış isterlerken, hemen her seferinde tek şartları ülkelerinin yağmalanmaması oluyordu.*

***el-Mansur**, düşmanlarının korkulu rüyâsı olduğu kadar askerinin de aşırı sevdiği bir kişi idi. Askerler, O'na babaları gözüyle bakıyordu. O da dâima onların bütün ihtiyaçları ile ilgilenirdi.*

***el-Mansur**'un karakteri konusunda hüküm verirken bazı hatalar işlemesine rağmen, uymak zorunda kaldığı bazı ahlâk kurallarını unutmamak gerekir. O, daima vefakâr, doğru ve cömert idi. Hedeflerine bağlılığı ve direnme gücü O'nun karakterinin belli başlı özelliğiydi. Yapılan bir hizmeti unutmaz, haksızlığı da afv etmezdi.*

***el-Mansur**'un hâkimiyet te'sisi için uğraşmasını kınarsak, gücünü de asilce kullandığını kabul etmemiz ge-*

rekir. Şâyet daha uzun süre idârede kalsaydı, Dünya kendisine küçük gelebilirdi. O, bunları yaparken metotlarının meşrûluğunu nâdiren düşünürdü."[237]

cc- Ebî Âmir'in Çocukları

Ebî Âmir'in vefatı üzerine yerine oğlu **Abdülmelik el-Muzaffer** geçti. Beş senelik bir iktidar döneminden sonra 1008 yılındaki vefatına kadar ülkeyi tek güç olarak idâre etti. Karşılaştığı ihtilâl teşebbüslerini askerî güç kullanarak bertaraf etti. Bir de kendisine karşı 1006 yılında sûikast tertiplendi. Babasının yolunda giden **Muzaffer**, bütün vartaları atlatarak ülkede huzur ve sükûnu sağladı. Refah seviyesinin yükselmesine rağmen ülke de pek çok da gayri memnun insan vardı. Bu âile, keyfî idârelerine ilâveten halifeyi kukla hâline getirmekle yetinmeyip bir de tahtı ele geçirmek emelindeydiler. Bunun farkında olan üst kademedeki insanlarda haklı bir hoşnutsuzluk vardı.

Muzaffer'in vefatından sonra devlet dizginleri O'nun küçük kardeşi **Abdurrahman**'ın eline geçti. Bu yeni diktatör, din adamları tarafından hiç sevilmiyordu. Kısa zamanda halkın nefretini kazanan **Abdurrahman** üstelik ağabeyini zehirletmiş olmakla itham olunuyordu. Buna rağmen de hâlâ hiçbir işe karıştırılmayan **II. Hişam** tarafından kendisinin **"veliahd"** îlân edilmesini temin için elinden gelen her çareye başvurdu. Sonunda emeline muvaffak da oldu. Fakat bu durum, O'na karşı halkta mevcud olan nefreti artırmaktan başka bir işe yaramadı.

Ülkede **III. Abdurrahman**'ın halk içinde gizlenmekte olan torunu **Muhammed**'in idâresi altında Kurtuba'da bir isyan patlak verdi. Bu sırada **Abdurrahman**, Leon Krallığı'na karşı bir seferde bulunuyordu. Bastıran kara-

237 a.g.e., c: IV, sh: 427.

kış sebebiyle dağlık mıntıkayı geçemediği gibi bir de bu ihtilâlden haberdar edilince derhal geriye döndü. Fakat O, daha hükümet merkezine ulaşmadan **Muhammed**'in başlattığı ihtilâl, yirmi dört saat zarfında maksadına ulaştı. **II. Hişam, Muhammed** lehine hilâfetten ferâgât etti. 1009 yılının 18 Şubatında **Muhammed, "el Mehdi Billâh"** ünvanı ile halife îlân edildi.

Bu isyanı, asker ve silâh gücüyle bastırmaya kalkışan **Abdurrahman** başarılı olamadı. Emrindeki askerlerin çoğu, O'nu terk etti. İsyan için bir kıvılcım beklemekte olan halk, **Muhammed**'in dâvetine icâbet etmiş ve harekât umûmî bir tasvibe mazhar olmuştu.

*"Bu son açıklama, devlet merkezinden en küçük bölgelere kadar müthiş bir tesir yarattı ve **el-Mehdi**, kısa zamanda kendisini çok büyük bir ordunun komutanı olarak buldu. Ancak ihtilâl, halk tarafından yapılmıştı ve onlar saraya bağlı komutanların emrinde olmayı istemiyorlardı. Bu yüzden komutanlıklar, halk arasından seçildi. Eczâcılar, dokumacılar, kasab ve saraçlar komutan oldular. Müslüman İspanya ilk defa demokratlaştı ve iktidar sadece **Âmirîlerden** değil, asilzâdelerin elinden de çıkmış oldu."*[238]

Bu sebeple **Abdurrahman**, bu isyanı bastırmakta yalnız kaldı. Üzerine gönderilen birlikler O'nu yakalayıp kafasını kestiler.

çç- Muhammed el-Mehdî'nin Kısa Süren Hilâfeti

Muhammed el-Mehdî, bu makama lâyık biri değildi. Kısa zamanda bütün din adamları aleyhine döndüler. Halka da O'ndan **"şarapçı"** ve **"ayyaş"** olarak bahsetmeye başladılar.

Zira O, askere yazılmış yedi bin işçiyi terhisle işe

238 a.g.e., c: IV, sh: 432.

başladı. Hâlbuki bunlar ihtilâlde mühim bir rol oynamışlar ve kendilerini birer kahraman gibi görüyorlardı. Arkasında kendisine en büyük desteği sağlamış olan Berberîler'i Kuzey Afrika'ya gönderdi. Bu hatalar devam ettikçe halk, O'nun da **Abdurrahman** kadar kötü olduğunu söylemeye başladı. **el-Mehdi** ise, asıl **II. Hişam**'ın hayatta olmasından korkuyordu. O'nu öldürmeden öldüğünü îlân eder de halkı buna inandırabilirse, neler olabileceğini tahmin etmeye çalıştı.

Âmirîleri'in başşehri **"Medinetü'z-Zahire"**yi tamamen yıktırıp ortadan kaldıran **el- Mehdî, II. Hişam**'dan da kurtulmak istiyordu.

Nisan 1009'da **Hişam**'a çok benzeyen bir hristiyan ölmüştü. **el-Mehdî**, bu cesedi gizlice saraya getirterek **Hişam**'ı tanıyanlara gösterdi. Cesedi görenler, rüşvet aldıklarından **Hişam**'a biraz benzeyen hristiyan cesedinin **Hişam**'a âid olduğunu onayladılar. Gerekli dînî görevler tamamlandıktan sonra, **Hişam**'a benzeyen hristiyanın cesedi büyük bir merâsimle müslüman mezarlığına gömüldü. **II. Hişam** ise o sırada vezirlerden birinin sarayında mahpustu.

Bu olaydan sonra kendinden emîn olan halife, tekrar pervâsızca yaşamaya başlayarak tahta veliahd olarak gösterilmek istenen **III. Abdurrahman**'ın oğlu[239] **Süleyman**'ı hapse attırdı. Arkasında da on Berberî reisini öldüreceğine dâir niyetini açıkladı. Bu, Afrikalıların isyan etmeleri için yeterli bir sebepti. **Süleyman**'ın oğlu **Hişam** da onların aklını çelmek için gereken herşeyi yaptı. Bu arada **el-Mehdî**'nin işlerine son verdiği yedibin işçiden oluşan ordunun başına geçti. Bu ordu, 2 Haziran'da genç **Hişam**'ın evinin önünde toplanarak O'nu halife îlân etti. **Hişam**, on-

239 Torunu olacak.

ları "şehrin dışına sevketti. Berberîler de şehrin dışında kendilerine katıldılar. **Süleyman**'ın komutasındaki kuvvetler, doğruca **el-Mehdî**'nin sarayına doğru yürüdüler.

Halife, kabaca ve kızgınlıkla bu ayaklanmanın sebebinin ne olduğunu sordu. **Hişam**:

"-Sen benim babamı hapse attırdın ve âkıbetinin ne olduğunu da bilmiyoruz!.." diye haykırdı.

el-Mehdî, derhal **Süleyman**'ı serbest bıraktırdı."[240]

Zâvî bin Ziri ile birleşen **Süleyman**, O'nun tarafından **"el-Mustaîn Billâh"** ünvânı ile halife ilan edildi. Bunlar, Kurtuba üzerine yürüyünce **el-Mehdi** Tulaytula'ya kaçtı. Burada tutunduktan sonra kumandanı **Vâzıh**'ı Kurtuba üzerine sevketti. **Vâzıh, Mustain**'in yeni teşekkül etmekte olan ordusunu yenerek Kurtuba'ya girdi. O'nu destekçisi olan Berberîler'le birlikte buradan çekilmeye mecbur bıraktı. **Vâzıh**'ın ordusunda pek çok katalonyalı hıristiyan vardı. Bunlar fırsattan istifade ile Kurtuba'yı yağmalayıp tahrip ettiler. **Vâzıh**'ın bu başarısı üzerine **el-Mehdi**, XI. Endülüs hükümdarı olarak tekrar Kurtuba'ya yerleşti. **Vâzıh**'ı baş vezir yaptı. **Vâzıh, Süleyman**'ı desteklemiş olan Berberiler'le anlaşmay çalıştıysa da başarılı olamadı. Cezire-i Hadra'da toplanan Berberîler, Kurtuba üzerine harekete geçtiler.

Kurtuba'nın muhâsarası uzun sürünce şehirde açlık baş gösterdi. Canından bıkan Kurtubalılar, isyan ederek **el-Mehdî**'yi öldürüp tekrar **II. Hişam**'ı tahta geçirdiler. Temmuz 1010 tarihinde, ikinci defa tekrar tahta çıkan **II. Hişam**, bu makamda fazla kalamadı. O'nun da başvezir yaptığı **Vâzıh** da **Ebi Âmir** gibi diktatör olmak hevesindeydi. Fakat şartlar çok değişmiş olduğundan buna fırsat bulamadı. Yine Berberîlerle anlaşmak istedi. **el-Mehdî**'nin

240 a.g.e., c: IV, sh: 436.

kesik başını cadde ve sokaklarda bir hayli dolaştırdıktan sonra, O'nu bir heyetle Berberîler'e gönderdi. Böylece onların gönlünü kazanacağını ummuştu.

"el-Mustain Billâh" ünvânı ile halife îlân edilmiş olan **Süleyman**'ın etrafında yek vücud olmuş bulunan Berberîler'in bu elçileri öldürmeleri güçlükle önlenebildi. Ülke tam mânâsı ile umûmi bir iç savaşın arifesindeydi. Bazı Kurtubalılar, **Süleyman**'a bir mektup yazarak O'na biat edeceklerini bildirdi. Bunu haber alan **Vâzıh**, bu teşebbüsle ilgili olarak pek çok insanı idam ettirdi.

Endülüs'ün ezelî düşmanı hıristiyan krallıklar, bu kargaşadan istifade ile harekete geçtiler.

"Castilla Kontu **Sancho**, **el-Mansur**'un (**Ebi Âmir**'in) fethettiği kaleleri kendilerine bırakmasını **Süleyman**'dan istedi. Kontun gâyesi, sınırlarını hiç bir güçlük olmadan, Endülüs içlerine akın yapmadan genişletmekti. Kont, gerçek iktidarın **Süleyman**'da olmadığını anlayınca, **Vâzıh**'a istekleri yerine getirilmezse Castillalılar'la Berberîler'in yardımına geleceğini bildirdi. **Vâzıh**'ın nazarında bu hâdise çok önemliydi, bu yüzden sorumluluğu yalnız başına yüklenip karar almaktan kaçındı.

Eşrafı toplayarak **Sancho**'nun mesajını onlara bildirdi ve fikirlerini sordu. Castillalılar'ın Berberîler'i desteklemesi korkusu, eşrâfın, millî gururuna ağır geldi ve **Sancho**'nun isteklerinin yerine getirilmesine karar verildi. Ağustos veya Eylül 1010'da **Vâzıh** ile **Sancho** arasında anlaşmaya varıldı ve Arap tarihçileri ile aralarında **San Esteban, Corunia del Conde, Gormaz** ve **Osma**'nın dâhil olduğu hıristiyan yazarların belirttiğine göre, iki yüzden fazla kale Kont'a verildi. Bu örnek, kısa zamanda başkalarına da bulaştı.

Bu kadar önemli yerlerin birkaç anlaşma ile verildiğini gören başka bir Kont, aynı tür isteklerle şu tehditte bu-

lundu: Şayet isteklerine muvâfakat edilmezse **Süleyman**'ın tarafına geçecekti. O da reddedilemedi. Böylece devlet, bir iç savaşa sürüklendi. Bu durum güçsüzlüğü doğurdu ve nihayet ülke, parça parça harap olmaya başladı.

Bu kötü durum, Âmirîlerin düşmesi ile ihtilâle karşı sevinç gösterisi yapıldığı günlerde tahmin edilebilirdi; ancak duyguları, attıkları adımları geri çekmelerine engel oldu. Onlar, düşman karşısında başlarında kim olursa olsun emirlerine uymak zorundaydılar. Kısaca, Kurtubalılar'ın başına gelenler; bazı politik veya dînî yüce prensipleri olmadan, budalaca ihtilâlin içine atılan her milletin başına gelebilir.

Bundan dolayı bu dönemde, Berberîler'in vahşetinden muzdarib olanlar sadece vatandaşlar değildi. Kurtuba'yı altı hafta kuşattıktan sonra Afrikalılar geri dönüp Medinetü'z-Zehrâ'ya saldırdılar. Medînetü'z-Zehrâ'yı üç gün kuşattıktan sonra hâin bir komutanın kapılardan birini kendilerine açması üzerine şehre girdiler. (4 Kasım 1010)

Şehre giren Berberîler, katliâma başladılar. Kurtubalılar'a uygulanan her şey "Medînetu'z-Zehrâ"ya da uygulandı. Kılıçtan geçirilen halk, katliâmdan kurtulmak için câmiye sığındı; ancak (bu durum) Afrikalılar'ı durduramadı. Erkek, kadın, çocuk hepsi kılıçtan geçirildi. Berberîler, Medînetü'z-Zehrâ'yı yağmaladıktan sonra ateşe verdiler, kısa zaman sonra Avrupa'nın bu güzel şehri, "Medinetu'z-Zehra", Zâhira gibi kül yığını hâline geldi.

Kışa doğru Berberî ordusunun bir bölümü, Kurtuba'nın çevresini yağmalayarak bütün yiyecekleri ele geçirdi. Bütün varlıkları elinden alınan ülke halkı, şehir surları içinde bir sürü hâline geldi. Yiyecek, mevcud nüfusa yetecek durumda olmadığından erzâk fiyatları aşırı derecede yükseldi ve bu durum, insanların yiyecek temin etmesini imkânsız

hâle getirdi.

Halkın çoğu, yoksulluktan hayatlarını kaybetti. Hükümet, kaynaklarının tamamını bitirmişti. **Vâzıh**, biraz para elde edebilmek için **Hakem**'in kütüphanesinin büyük bir bölümünü satmak zorunda kaldı. Bu arada diğer bir kısım Afrikalı, acele olarak vilâyetlere yöneldiler ve büyük şehirleri ellerine geçirdiler. Bu şehirlerde yaşayan halkın çoğu, Zahire halkının kaderini paylaştı. İspanya'nın her tarafında insanı dehşete düşüren ve ürperten manzaralar sergilendi. Yerleşim alanları çöle dönüştü. Bu olaydan kısa zaman önce hareketliliği meşhur olan yollarda yolculuk yapan kişiler, artık hiçbir canlıya rastlamadan aynı güzergâhta günlerce uzun mesafe katediyorlardı.

1011 yazında İspanya'da, özellikle Kurtuba'da sıkıntılar oldukça çoğalmıştı. Şehir, bulaşıcı ve öldürücü hastalıkların pençesinde kıvranmaktaydı. Askerler problemlerini ve başkanın şahsî düşmanı olan Memluk komutanı **Ebî Vada**'dan hoşnutsuzluklarını, Vâzıh'a bildirdiler. **Vazıh, İbn Bekr**'i **Süleyman**'a barış teklif etmek üzere elçi olarak gönderdi. Bu teşebbüs büyük kızgınlıklara sebep oldu. **İbn Bekir**, Halife'nin muhalifleri ile yaptığı görüşmelerden dönüp huzur odasına geldiği zaman, yaptığı görüşmeleri anlatmaya fırsat bırakılmadan, Halife'nin ve **Vâzıh**'ın huzurunda askerlerin saldırısına uğradı ve öldürüldü."[241]

Bu durumda Berberiler'e sığınmak isteyen **Vâzıh** buna fırsat bulamadan **Ebî Vada** tarafından öldürüldü. Bu sırada Mısır'a hâkim olan Memlûklular, en kuvvetli devirlerini yaşıyorlardı. Onlara arkalanan **Ebî Vada**, aynen **Ebî Âmir** gibi bir diktatör oldu. Ancak ne var ki, devlet artık şirâzesinden çıkmış bulunuyordu. Bir daha toparlanması imkânsızdı. Bununla beraber Berberî kuşatmasına karşı

241 a.g.e., c: IV, sh: 442 vd.

bazı hurûç hareketleri yaptı. Fakat bunlar şehrin kurtulmasına kifâyet etmedi. 19 Nisan 1012'de Berberîler, Kurtuba surlarını aşıp şehre girmeye muvaffak oldular.

"Kurtuba, mukavemetteki inatçılığını sel gibi akan kanları ile ödedi. Memlûklar, çaresizlik içinde gizlenecek yer ararken, Berberîler vahşice bütün sokakları alt üst ederek onları saklandıkları yerlerden çıkarıyorlardı. Yağma ve öldürmeyle şehrin altı üstüne geldi. En zararsız insanlar bile öfkenin kurbanı oldular. Büyük câmiin kıdemli ve yaşlı imamı **Said b. Munzır** ile **Benû Hudayr**'dan **Mervan** gibi suçsuz insanlar da bu öfkenin kurbanı oldular. Büyük biyografik lügat yazarı, ünlü bilgin **Abdullah İbnu'l-Faradî Ebu'l-Vahd**, ve **el-Mehdî** döneminin ünlü Valencia kadısı ile aynı kaderi paylaşarak şehid edildi. Alevlenen Berberî öfkesi, Önemli şahsiyetlerden pek çoğunu kılıçtan geçirdi. Kurtuba'nın her tarafından yükselen korkunç alevler, güzel sarayları yakıp kül etti."[242]

Şehre girildiğinin ertesi günü **II. Hişam**'ı huzuruna getirten **Süleyman el- Mustain Billâh**, O'nun ferâgatinin temini ile rakipsiz olarak Endülüs tahtına oturdu. Burada ancak dört sene kalabilen XII. Endülüs Hükümdarı **el-Mustain**'in devri ve O'ndan sonrası tam mânâsı ile bir fetret ve yıkılış safhasıdır.

dd- İç Karışıklıklar ve Yıkılış

Süleyman el-Müstain devri Endülüs tarihinin tam mânâsıyla bir kargaşa ve çöküş devri olmuştur. Bu devirde devletin birliği parçalanmış Memlûk güdümlü kumandanlar başında bulundukları vilâyetlerde istiklâllerini îlân etmişlerdir. Kuzey Afrika'daki Berberîler de aynı şekilde hareket ettiler. Nüfûzlu bazı Arap âileleri ise beş Endülüs

242 a.g.e., c: IV, sh: 444 vd.

şehrinde hâkimdiler. Bunlar Kurtuba, İşbiliye, vs. idi.

Dört yıl boyunca savaşa zorlanan **Süleyman** ise, gerçek bir savaşçı durumunda değildi. Devleti, büyük yolsuzluklarla harab eden vahşi kalabalıkların başı, sadece yumuşak ve cömert bir kişi idi. Edebiyatı severdi ve pek çok şiir yazmıştı. Kadınlara büyük önem verir ve onlara saygılı davranırdı. O'nun en büyük arzusu, olabildiğince sükûneti muhâfaza edebilmekti. Adamlarının yaptığı zâlimliklere şâhid olup onları engelleyememesi **Süleyman**'ın itibarını sarstı. Endülüslülerin gözünde o da dinsiz bir kişiydi; Berberîler ve kuzey hristiyanlarının gözünde ise, o tahtı gasbetmiş biri idi.[243]

Hutbelerde ise, **II. Hişam**'ın adı okunuyordu. Zira halk, O'nun ölmüş olduğuna inanmıyordu.

Ebi Âmir'in adamlarından biri olan **Hayran**, isyan bayrağını kaldırarak Almeria Şehri'ni yirmi günlük bir kuşatmadan sonra ele geçirdi. **Süleyman**'ın kumandanlarından biri olan **Ali Hammud** adında birisi, şayet yaşıyorsa, **II. Hişam**'ı tekrar tahta geçirmek maksadıyla O'nunla anlaştı. **Ali Hammud**'un âilesi, iki yüz seneden beri Afrika'da yaşamakta olduklarından Berberîleşmişlerdi. Arapça'yı bozuk bir sûrette konuşuyorlardı.

Ali Hammud, II. Hişam'ın kendisini halefi kabul etmiş olduğuna dâir bir yalan uydurup bunu her tarafa yaydı. Aslında O'nun gözü, Endülüs tahtındaydı.

Gerçekten kardeşi **Kasım**, Algeciras'ın vâlisiyken kendisi de Ceuta ve Tanca vâlisi idi. **Ali**, bu bölgede bağımsız olarak hâkimiyet sürmekle beraber, bu durum O'nun ihtiraslarını tatmine etmiyordu. O'nu ancak tahtı ele geçirmek tatmin edebilirdi. Bu yüzden Memluklar'la anlaşma yapmak için **Hayran**'la birleşmek ihtiyacını hissetti.

243 a.g.e., c: IV, sh: 446.

Ali, boğazı geçerek önce Malaga şehrini ele geçirdi. **Hayran**'la birleşerek Kurtuba üzerine yürüdü. Gırnata vâlisi olan **Zavi** de vaktiyle babası **Ziri** Emeviler'ce öldürülmüş olmasından dolayı **Ali**'yle ittifak etti.1 Temmuz 1016 tarihinde **Süleyman**'ın mukavemetini kıran **Ali** ve müttefikleri, Başşehir'e girdiler. İlk yaptıkları iş; **II. Hişam**'ın yaşayıp yaşamadığını araştırmak oldu. Bir netice hâsıl olmayınca **Hişam**'dan ümid kesilmekle **Ali**'ye biat edildi.

Ali, **Süleyman**'la birlikte kardeşi ve babasını idam ettirdi. Fakat **Ali** de çok geçmeden en yakın müttefiki olan **Hayran**'ın isyanı ile karşı karşıya kaldı. Zira **Hayran** hânedân değişikliğinden memnun olmamıştı. Tekrar Emevî Hânedânı'nı canlandırmak maksadıyla bu hânedâna mensup olan biri mevcud olup olmadığını araştırdı. Çok geçmeden **III. Abdurrahman**'ın aynı adı taşıyan bir torununa ulaştı. Emevî Hânedânı'nı yeniden ihyâ etmek isteyen pek çok kimse, O'nun etrafında toplandı.

Ali ise, bu sırada pek fenâ idâresi ile şehir halkını kendisine düşman etmişti. Yoktan yere birçok eşrâfı tevkif ettiriyor, sonra da onları yüklü rüşvet karşılığı serbest bırakıyordu.

"Tutuklanmaktan kendini kurtaranlar, gündüz gizleniyor gece yiyecek bulmak için ortaya çıkıyorlardı. Endülüslüler'e kızgınlığından dolayı **Ali**, başkentin halkını sürdürdükten veya imhâ ettikten sonra şehri yıkacağına yemin etmişti. Ölüm, O'nu yaptığı yeminin günâhından kurtardı. Kasım 1017'de âsilere karşı bir sefere çıkan **Ali**, Guadıx'e varınca şiddetli yağmurlar O'nu durmaya mecbur etti. Nisan 1018'de **Ali**, müttefiklerinin **Jean**'a vardığını öğrenince, ayın 17'sinde harekete geçip onlarla birleşmeye karar verdi.

Söylenen tarih geldiğinde **Ali**'yi bekleyenler boşuna

beklediler, çünkü **Ali** ortaya çıkmadı. Komutanlar ve adamları, O'nun gelmemesinin sebebini araştırmak üzere saraya girdiklerinde, **Ali** banyoda öldürülmüş olarak bulundu."[244]

*"**Ali**'nin ölümü başkentte büyük sevinç yaratmış, fakat Hammudîlerin hâkimiyeti tamamen bitmemişti. **Ali**, arkasından iki oğul bırakmıştı. Bunlardan büyüğü **Yahya**, Ceuta vâlisi, küçüğü ise İşbiliyye vâlisi idi. Bazıları, tahta **Yahya**'nın geçmesini isterken, Berberîler'in bazıları **Kasım**'ın taht için daha uygun olduğunu söylüyorlardı. İkinci gurupun istekleri yerine geldi ve ağabeyinin ölümünden altı gün sonra başşehre giren **Kasım**'a biat edildi.*

***Hayran** ile **Munzir**, 30 Nisan'da iknâ ettikleri bütün liderlerle bir toplantı yaptılar. Toplantıda pekçok eşrâf ve âlim bulunmaktaydı. Onlar, Halife'nin bir seçim sonucu tesbit edilmesi gerektiğine karar verdiler ve **IV. Abdurrahman**'ın, **"el-Murtaza"** ismiyle halife seçilmesine karar vererek Gırnata'ya doğru yola çıktılar. Şehre vardıklarında **el-Murtaza**, **Zavî**'yi dâvet etti ve kendisini halife olarak tanıyan pek çok mektub gösterdi."*[245]

Zavi, kendisine okunan mektuplara itibar etmedi. Neticeten **el-Murtaza**'yı isteyenlerle istemeyenler arasında savaş çıktı. **el-Murtaza** ordusunun büyük bir kısmının kendisini terk ettiğini görünce, büyük bir ümidsizlik ve cesâretle dövüştü ise de kaçmaya mecbur kaldı. Fakat **Hayran**'ın adamları tarafından yakalanıp öldürüldü. Bu sûretle XIII. Endülüs Hükümdarı olan **IV. Abdurrahman**'ın saltanatı başlamadan bitmiş oldu.

Yerine **V. Abdurrahman** geçirildi. XIV. Endülüs Hükümdarı olan **Abdurrahman**'a **"el-Müstazhir"** ünvânı verildi. Fakat hükümdarlık yapamadı. Ülkenin gerçek hâkimi

244 a.g.e., c: IV, sh: 451.
245 a.y.

"Hammûdîler"di. **Ali Hammud**'un öldürülmesinden sonra O'nun yerine oğlu **Kasım** geçmişti.

*"Ancak **Kasım**, bütün tedbirlere rağmen yeni bir ihtilâlin çıkmasını engelleyemedi. Berberîlerin kızdırmasıyla 31 Temmuz 1023'te Kurtubalılar, silâha sarıldılar. Şiddetli bir savaştan sonra muhâefet barış yapmayı teklif etti. Anlaşmaya göre, her grup birbirine saygılı davranacaktı. **Kasım**'ın bütün çabalarına rağmen ateşkes dönemi kısa sürdü 6 Eylül Cuma günü namazdan sonra:*

*«-Silahlanın!..» sesleriyle, ayaklanma başladı. **Kasım** ve Berberîler şehirden çıkarıldılar, ancak şehir dışındaki yerleşme alanları onların ellerinde idi. **Kasım**, ordugâhını şehrin batısında kurdu ve elli gün süren bir saldırıya geçti.*

*İsyancılar, kendilerini uzun süre savundular, ancak yiyeceklerinin azaldığını görünce **Kasım**'dan, şehirden çocukları ve kadınları uzaklaştırmak için müsaade istediler. **Kasım**, onların bu isteklerini reddetti. Bunun üzerine Kurtubalılar'ı bir ümitsizlik kapladı. 31 Ekim Perşembe günü Kurtubalılar, şehir kapılarından birini açarak hücuma geçtiler. Düşman, bu hücumdan kaçmakla kurtulabildi. **Kasım**'ın komutanları iktâlarına döndüler. **Kasım** ise, canını kurtarmak için İşbiliyye'ye gitti, ancak burası da Kurtubalılar gibi cesarete gelerek kapılarını kapatarak muhtâriyetlerini ilân ettiler.*

*Bundan sonra kendisini Xeres'e atan **Kasım**'ı bu sefer **Yahya** rahat bırakmadı ve gelerek şehri kuşattı. Artık gücü tükenen **Kasım**, **Yahya** tarafından zincire vurularak öldürmek niyetiyle Malaga'ya gönderildi. Ancak babasını rüyasında gören **Yahya**, O'nu öldürmekten vazgeçti. Bundan sonra **Yahya**, sık sık içki âlemlerinde amcasını öldürmekten bahsediyor, ancak arkadaşlarının amcası hakkında, **"zararsız bir mahpus"** hükmüne itaat ediyordu. **Ka-***

sım Malaga'da onüç yıl bir şatoda kaldı. 1036'da ***Yahya, Kasım****'ın garnizonlardan birini isyana teşvik ettiğini duydu ve:*

"-O yaşlı adam hâlâ ihtirasları peşinde midir?» diyerek öldürülmesini emretti."[246]

Hammûdîler'in Endülüs'teki hâkimiyetleri yaklaşık kırk yıl kadar devam etmiştir. **V. Abdurrahman,** sözde bir hükümdardı. Çok geçmeden bir ihtilâlle karşılaştı. Kaçmaya çalıştı ise de başarılı olamadı. Yerine ihtilâlciler tarafından **"el-Müstekfî"** ünvânı ile **III. Muhammed** halife ve hükümdar ilân edildi. **Muhammed** sarayda saklanan **V. Abdurrahman**'ı buldurup öldürttü. (18 Ocak 1024)

XV. Endülüs hükümdarı olarak tahta çıkan, **III. Muhammed** de bu makamda fazla kalamadı. Zira sadece **Abdurrahman**'ı öldürtmekle kalmayıp O'nun devlet idâresinde kullandığı adamları önce azletti, sonra da hapse tıktı. Onların yerine kendisine tahtı ele geçirmekte yardımcı olan esnaftan kimseleri getirdi. Bu durum umûmî bir hoşnutsuzluk doğurdu.

Muhâlifler, Malaga'da merkeze tâbî olmaksızın hüküm süren Hammûdîler'in reisi **Yahya**'ya müracaatla Kurtuba'daki anarşiye bir son vermesini istediler. O'nun harekete geçmesi üzerine önce veziri öldürülen **III. Muhammed** kadın kıyafetiyle sarayı terk edip kaçtı. Sığındığı bir köyde zehirlenerek öldürüldü.

"Kurtuba altı ay kadar idarecisiz kaldı. Bu süre içinde şehir bir meşveret meclisi tarafından idare edildi. Ancak bu yönetim son derece esnekti. Zaman ise böyle bir idareye müsâid değildi. Eski Dünya harap olmuştu ve zaman birçok yeni olaylara gebe idi. Halk, halifeliğin yegâne çözüm yolu olduğu kanaatinde idi. Fakat uygun bir halifenin, kimlerden

246 a.g.e., c: IV, sh: 454 vd.

olacağı konusunda tereddüdleri vardı. Zira Emevîler'den ***Abdurrahman****, onların umduklarını vermek yerine onları hayal kırıklığına uğrâtmıştı. Emevîlerin halifelik için uygun bir adaylarının bulunmaması da buna eklenince; Kurtubalılar, tahtı Hammudîlerden* ***Yahya****'ya teklif ettiler.*

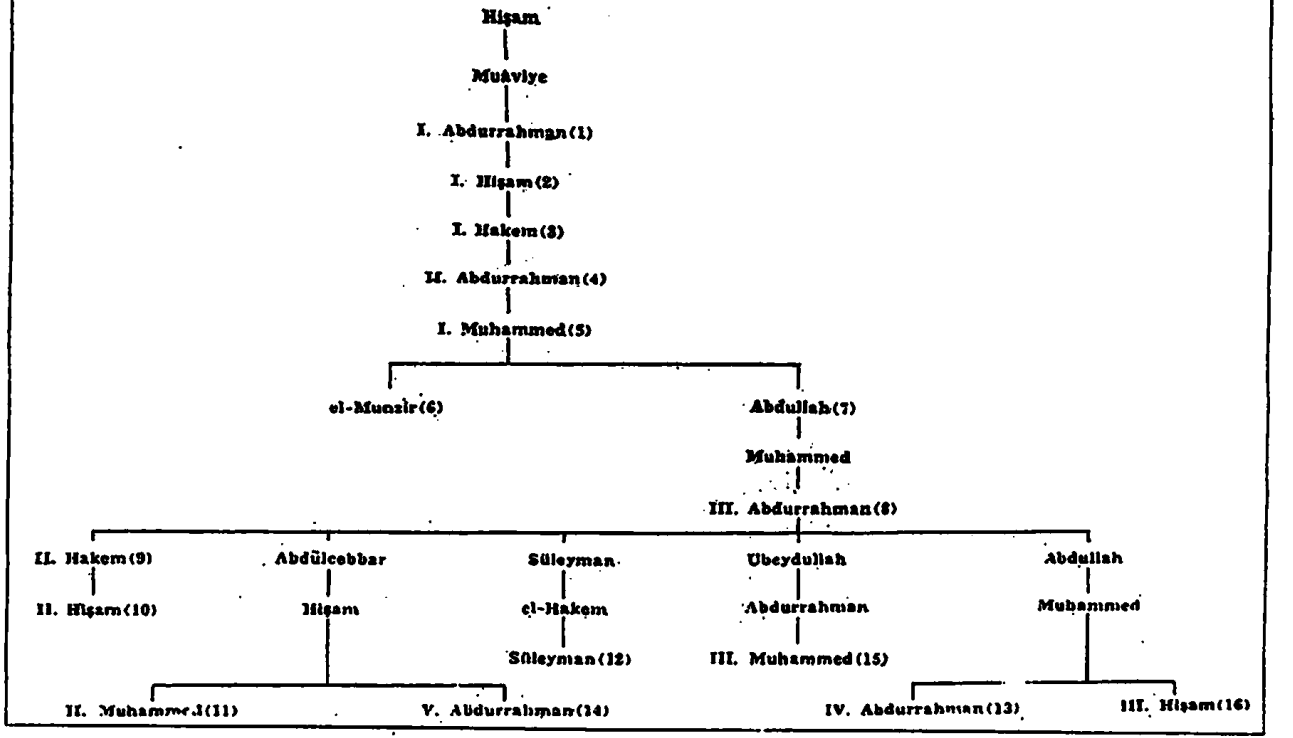
Humeydî*'nin naklettiğine göre bu teklif; bazı Kurtubalılar'ın tepki göstermesine rağmen çoğunlukla, güvenlik için başka çare olmadığı şeklinde yorumlanmıştır. Halifelikle ilgili görüşme Malaga'da yapılmış ve* ***Yahya*** *bu teklifi soğuk bir eda ile kabul etmişti. Zira* ***Yahya*** *biliyordu ki, son çare olarak kendisine başvurulmuştu. Daha sonra* ***Yahya*** *Berberî bir komutan emrinde bir ordu göndermeye karar verdi (Kasım 1025).* ***Yahya****'nın idâresinden de memnun olmayan halk, Almeria'dan* ***Hayran*** *ve Denia'dan* ***Mücahid****'den de yardım görerek Afrikalıların hâkimiyetine karşı ayaklandı.*

Bunun sonucu olarak Mayıs 1026'da, gerekli anlaşmalar tamamladıktan sonra iki şehzâde güçlü bir orduyla başkente doğru hareket ettiler. Aynı anda halk, şehirde harekete geçti ve ***Yahya****'nın vâlisi kovularak askerlerinin pek çoğu öldürüldü. Kapılar,* ***Hayran*** *ve* ***Mücâhid****'e açıldı. Sıra hükümet kurmaya gelince şehzâdeler arasında anlaşmazlık çıktı ve* ***Hayran****, müttefiklerinin ihânetinden korkarak Almeria'ya döndü. (12 Haziran 1026)"*[247]

Bitip tükenmek bilmeyen anarşiden bîzâr olan halk, kumandanlarla da istişare ederek çarenin Emevi Hânedânı'ndan birini bulup başa geçirmek olduğu hususunda ittifak ettiler. **IV. Abdurrahman**'ın büyük kardeşi **Hişam**'a Nisan 1027 de tahta geçmesini teklif ettiler. **Hişam**, kardeşinin öldürülmesi hengâmında Alpuente Şehri'ne kaçmıştı. Orada mütevâzî bir hayat sürüyordu.

247 a.g.e., c: IV, sh: 458 vd.

ENDÜLÜS EMEVİLERİNİN ŞECERESİ

Uzun müzâkere ve münâkaşalar sonunda kendisine yapılan teklifi kabul eden **Hişam**, 18 Aralık 1029 tarihinde tertiplenen parlak bir merâsimle Kurtuba'da hükümdar ve halife îlân edildi. Endülüs Emevî Devleti'nin XVI. ve son hükümdarı olan **III. Hişam**'a **"Mu'tezz"** veya **"Mu'temid"** ünvânı verildi.

Fakat ne yazık ki, **III. Hişam**, devletin içine sürüklendiği badireden çekip çıkarmak dirâyetinde bir adam değildi. Yaşlı, tecrübesiz, tembel ve eğlenceye düşkün bir kimseydi. Üstelik hazine tam takırdı. Askere bile maaş verilemiyordu. Halk, az bir zaman sonra **III. Hişam**'a ümid bağlamakla yanıldığını görerek muhâlif bir tavır aldı. Boş olan hazineye gelir temin etmek için yeni vergiler konulması bu hoşnutsuzluğu had safhaya yükseltti.

Muhâlifler, **III. Hişam**'ın yerine yine Emevî Hânedânı'na mensup **Ümeyye** adında birini tahta geçirmeye karar verdiler.

*"Emevîlere mensup olan **Ümeyye**, dar görüşlü ve muhteris bir adamdı. Meclis, O'na yardımcı olacağına ve kendisini halife îlân edeceğine söz verdi. **Ümeyye**, kendisinin gâyelerine ulaşmak için bir âlet olarak kullanılacağını ve onlar hedefine ulaşır ulaşmaz, kendisini de alaşağı edeceklerini hiç düşünmedi. Getirilen bu teklifi, hemen kabul ederek bir grup askerin başına geçti. Kasım 1031'de bu adamlar, **Hakem**'e, bir pusu kurarak O'nu, sarayından çıkarken kılıcını kınından sıyırmasına bile meydana vermeden öldürdüler. Yanındaki askerler ve kendilerine katılan kalabalıkla beraber saraya yöneldiler. Bu arada **Hişam**, saraya gelen gürültülerden dehşete düşmüş ve saraydaki bir kuleye sığınmıştı."*[248]

Daha sonra oradan alınarak hapsedildi. **Ümeyye** ise,

248 a.g.e., c: IV, sh: 462.

umduğunu elde edemedi. Zira kumandanlar, halifeliği halkın isteği ile ilga ettiklerini îlân eylediler. Böylece Endülüs'te Emevî Saltanat ve Hilâfeti son bulmuş oldu. O'nun yerine küçük küçük devletçiklerin hâkim olması demek olan **"Tevâif-i Mülûk"** devri başlamış oluyordu.

III. Hişam, daha sonra sürgüne gönderildiği Lari'de Şehri'nden kaçarak Kuzey Afrika'ya geçti ve hayatını münzeviyâne bir sûrette orada tamamladı. **Ümeyye**'nin akıbeti hakkında ise, kaynaklarımızda her hangi bir bilgi mevcut değildir.

C- ENDÜLÜS TARİHİNDE TEVÂİF-İ MÜLÛK DEVRİ

Endülüs Emevî Devleti'nin son elli yılı yıkılış vetiresi (süreci)dir. Bu müddet zarfında taşra vâlilerinin çoğu merkezi dinlemeyerek kendi başına buyruk bir sûrette hareket etmeye başladılar. 1031 yılında **III. Hişam**'ın tahttan indirilmesi ve Hilâfet'in ilgâsından sonra da tam müstakil birer devletçik hâline gelmişlerdi. Bunların sayısı yirmiden fazladır. Birer **"Emirlik"** olan bu küçük küçük devletler, İspanya'da müslümanlığın bir müddet daha barınıp tutunmasını temin etmişlerdir. Bunların devirlerine Endülüs Tarihi'nde **"Tevâif-i Mülûk"** (Melîkler Tâifesi) denilir. Ancak bir parçalanma neticesi ortaya çıkan bu emirlikler, hepsinin birden düşmanı olan hıristiyanlara karşı birlik hâlinde hareket edemediklerinden âkıbet müslümanların orada dehşetli bir sürgün ve katliâma mâruz kalmasına sebep olmuşlardır. Zira düşmana karşı birlik olmaktansa, birbirleri ile boğazlaşma yolunu tutan bu emirliklerin idârecileri, son derecede muhteris kimselerdi. Bunların bazıları pek kısa ömürlü olmuşlardır:

"Kurtuba'da Cevherîler bir devlet kurmuş, ancak bu

*460/1068 yılında İşbiliye'de (Sevil) hüküm süren **Benî Abbad** Hânedânı tarafından ortadan kaldırılmıştır. Gırnata şehri **Zirî** hânedânının elinde idi ve bunlar Berberî soyundan gelmiştir. Bu âile, 483/1090 yılında Murâbıtlar tarafından yıkılmıştır. Malaga'da Hammudîler 449/1057 yılına kadar yaşamışlardır. Sonra **Zirîler** buraya hâkim olmuş ve sonunda Murâbıtlar'a tâbî olmuştur. Tuleytula (Toledo) şehri aslen bir Berberî olan **Ben-i Zû'n-Nûn** 423-478/1032-1085 tarafından işgâl edilmiş ise de sonunda bunları **Leon** ve Kastil hükümdarı **VI. Alfons** ortadan kaldırmıştır. Saragossa (Sarakusta) şehrinde 430/1039'da iktidarı alan **Benî Hûd** ailesi 535/1141'de hıristiyanlar tarafından işgale kadar yaşamıştır."*[249]

Biz bunlardan nispeten uzun ömürlü olan bir kaçının tarihçelerinden kısaca nakletmek istiyoruz:

a- MURÂBITLAR DEVLETİ (1091-1146)

Bu devlet, 1091 tarihinde Endülüs'ün Kuzey Afrika'daki toprakları üzerinde kurulmuştur. İşbiliye'de hâkim olan Abbâdîler (1023-1091), hıristiyanların hücûmuna mâruz kalınca Murâbıtlar'ın hükümdarı **Yusuf bin Tafsin**'den yardım talebinde bulundular. Bunun üzerine Endülüs'e geçen Murâbıtlar, 23 Ekim 1086 tarihinde mütecâviz **VI. Alfons**'un ordusunu fecî bir sûrette mağlup ettiler. **Alfons** canını güçlükle kurtulabildi. Askerlerinin çoğu kılıçtan geçirildi.

Bu muzafferiyet üzerine hükümetlerini Endülüs'e nakleden Murâbıtlar buradaki fütûhatlarına devam ederek 1090 yılında Gırnata'yı, 1091 de İşbiliye ve diğer bazı şehirleri ele geçirdiler. Aynı yıl, hıristiyanların elindeki Tuleytula'yı zaptettiler.

---

249 **Nuri Ünlü**- a.g.e., c: I, sh: 330.

Murâbıtlar'ın hükümdarı **Yusuf bin Tafsin**'e gönderilen yardım talebi mektubuna Abbadî Hükümdarı **Mu'temid**'le birlikte on üç **"Endülüs Emîri"** imza koymuştu. Bunlar Hammâdîler'in devam eden bu başarıları sebebiyle, gönüllü olarak **Yusuf bin Tafsin**'e tâbî olmayı kabul ettiler. Abbâdîleri de ortadan kaldıran Murâbıtlar, yeniden Endülüs'te güçlü bir devlet hâline geldiler.

Murâbıtlar, Abbasî halifelerine bağlanmışlar ve kendi hükümdarlarını **"Emirü'l- Müslimîn"** olarak anmışlardır.

Yusuf bin Tafsin, müslümanların elinden çıkmak üzere olan Endülüs'ü kurtarmakla beraber, kendisine tâbî olmayı kabul etmiş bulunan emîrlikler, -mevkîlerini büsbütün kaybetmek korkusu ile- hıristiyan mütecâvizlere karşı O'nunla tam bir tesânüd içinde hareket etmiyorlardı. **Yusuf** ve askerleri Afrika'nın mahrumiyet şartlarından Endülüs'ün zengin ve müreffeh hayatına geçince lüks ve sefahata daldılar. Buraya ilk geldikleri zamanki cengâverlikten uzaklaştılar.

Buna rağmen Endülüs Müslümanları'nın tarihinde Murâbıtlar ve onların kumandanı **Yusuf**, yine de büyük bir kahraman kabul edilmektedir. O'nun 1106'da vefatı üzerine yerine oğlu **Ali** geçti. **Ali**, babası kadar dirâyetli bir hükümdar olmamasına rağmen yine de **VI. Alfons**'un oğlu **Sancho**'nun bir tecâvüzünü önlemiş, O'nu mağlup ederek geri çekilmeye mecbur bırakmıştır. Bununla beraber gerek O ve gerekse de O'ndan sonra hükümdar olan oğlu **Tafşin**, müslüman ahâliye ve diğer emirliklere karşı gâyet sert muamelede bulunmuşlardır.

Halkın bu memnûniyetsizliğine ilâveten Hıristiyan Âlemi'nde had safhaya yükselen haçlı taassubu ile her taraftan koşup gelen şövalyelerle takviye olan Hıristiyan kuvvetleri, Endülüs'e saldırmış ve İşbiliye ve çevresini yağma

ve tahrip etmişlerdir. O sırada Doğu'da Haçlı Seferleri bütün şiddeti ile devam etmekteydi.

Bu sırada Murâbıtlar'ın boşalttığı Afrika'da başka bir güç zuhûr etmişti. Muvahhidler!.. Bunlar da aynen Murâbıtlar gibi Endülüs'e geçerek Murâbıt Devleti'ni 1146 tarihinde ortadan kaldırıp onların yerini almışlardır.

b- MUVAHHİDLER DEVLETİ (1146-1248)

Bu da Murâbıtlar gibi Kuzey Afrika'lı Berberilerin kurduğu bir devlettir. Bu devletin kurucusu olan Berberî asıllı **Muhammed bin Tumert** (1078-1130) önce dînî bir hareket başlatmıştır. Kendilerine **"Muvahhidîn"** (Allâh'ın birliğine inananlar) diyerek başlatılan bir hareket, yavaş yavaş siyâsî bir mâhiyyet kazandı.

Muhammed bin Tumert'in vefâtından sonra hareketin başına geçen, O'nun kumandanlarından **Abdü'l-Mü'min**, bu islâmî gâyeli fikri harekete siyâsî bir mâhiyet kazandırdı. Bu sebeple Muvahhidler Devleti'nin kurucusu kabul olunmaktadır. **Abdül Mü'min** de Murâbıtlar'ın son zamanlarında artan haçlı tarruzları üzerine, 1146 yılında vâkî bir dâvet üzerine anarşinin hüküm sürdüğü Endülüs'e bir ordu gönderdi. Bu ordu, beş yıl içinde İspanya'daki emirlikleri Muvahhidler'in bayrağı altında toplamayı başardı.

Muvahhidler, ayrıca 1152 de Cezâyir'i, 1158 de Tunus'u, 1160 da ise Trablusgarb'ı ülkesine katarak Endülüs kadar Kuzey Afrika'da da hatırı sayılır bir devlet hâline geldiler. Buna rağmen emirliklerden bazıları hırslarına mağlup olarak Muvahhidler'e karşı Hıristiyan krallıklardan yardım talep etmekten geri kalmıyorlardı. 1163 yılında Kastilya ve Aragon krallıklarından gelen yardımlarla Endülüs'le bir isyan çıkarılmışsa da Muvahhidler tarafından kolayca bastı-

rılmıştır. O yıl vefat eden **Abdül Mü'min**'in yerine oğlu **Ebu Yakub Yusuf** geçti.

Yusuf ve O'nun oğlu **Yakub** zamanlarında Müslümanlar'a tecâvüzden geri kalmayan Hıristiyan krallıkları Aragon, Leon, Katalonya, Kastil ve Portekiz üzerine birçok başarılı seferler tertip ettiler. Bu seferler sonunda Askalona, Madrid ve Salamonka gibi şehirler ve pek çok kale ele geçirilmiştir.

Bunların zamanında Endülüs, ayrıca yeni baştan imar edilmiş, birçok şehirlerde câmiler, medreseler, şifahâneler, çeşme ve köprüler inşâ edilmiştir. Ülke yeniden huzur ve sükûna kavuşmuştur. Fakat ne yazık ki, bu huzurlu devir, uzun sürmedi. **Yakub**'un 1199'da vefatı üzerine yerine geçen oğlu **Muhammed en-Nâsır**'ın zamanında isyan ve taht kavgaları ortaya çıktı. Fakat tehlikenin asıl büyüğü, o sırada Doğu'daki Haçlı Seferleri'nin Hıristiyanlar'ın aleyhine inkişaf edip onların Kudüs'ten kovulmuş olmalarıydı. Bunun intikamını almak isteyen **Papa İnosan** İspanya'daki Müslümanlar'a karşı umûmî bir haçlı seferberliği îlan etmiş olmasıydı. Papa'nın dâvetine uyarak Hıristiyan Dünyası'nın her tarafından pek çok muhârip şövalye, İspanya'daki hıristiyan krallıkların hizmetine koştular. Böylece oluşturulan 60 bin kişilik Haçlı Ordusu, dört kol hâlinde Endülüs Müslümanları'na saldırdılar. Bu karşı harekete geçen **Muhammed**'in Ordusu, sayıca haçlılardan azdı.

Bu iki ordu, 17 Temmuz 1212 tarihinde Sierra Morena Dağları'nın eteklerinde karşı karşıya geldi. Burada tarihin en kanlı muhârebelerinden biri cereyan etti. Maalesef müslümanlar, fecî bir sûrette mağlup oldular. Müslüman askerlerin çoğu kılıçtan geçirildi. Bu hazîn mağlubiyet, Endülüs'te **Muhammed**'in Devleti'nin sonu oldu. Hıristiyanlar ele geçirdikleri şehirlerde tarihte emsâli görülmemiş

bir katliam yaptılar.

Afrika'daki Marrakuş'e dönen **Muhammed,** burada devletini yeniden canlandırma fırsatı bulamadan 1213 yılında vefat etti. Bu Hıristiyan katliâmına rağmen aklını başlarına almayan müslüman ileri gelenleri birlik olacaklarını yerde eski emirliklerini yeniden canlandırmak gayreti peşinde koşmaktaydılar. Bu sebeple Endülüs yeniden Tevâif-i Mülûk devrine dönmüş oldu.

Muvahhidler'in başına geçen **İdris el-Me'mun** (1227-1232), Kuzey Afrika'daki isyanları bastırmaya muvaffak olmuşsa da Endülüs'e el atmak imkânını bulamadı. Oradaki bölünmüşlük ve dağınıklık devam etti.

"Katolikler, bu dağınıklıktan istifâde ederek müslüman beylikleri birer birer ezmeye muvaffak olmuşlardı. Hatta ***İbn Ahmer,*** *Kastil kralı* ***III. Fernando*** *ile* ***İbn Hud*** *aleyhine anlaşma yaptığı gibi,* ***İbn Hud*** *da* ***Benî Ahmer'e*** *karşı yardımlarını te'min için otuzdan fazla kale ve müstahkem mevkii hıristiyanlara terk ediyordu. Arap reislerinden* ***İbn Hud*** *635/1238'de vefât eder. Endülüs'de bir tek İslâm devleti* ***Beni Ahmer*** *kalır.*

Kastil kralı ***III. Fernando,*** *633/1236'da Kurtuba'yı, 639/1241'de Malağa, 644/1246'da Ceyan ve Mursie, 646 Şaban/1248 Aralık'ta İşbiliye'yi ve daha birçok yeri zapteder. Aragon kralı, 635/1238'de Valansiya'yı istilâ eder. Yahudiler, bu savaşlarda hıristiyanlara çok yardım ederler.*[250]

Kurtuba'nın en büyük câmii kiliseye çevrilip en büyük minâresine çan takılır. Kurtubalılar, mukavemet etmeden teslim ettikleri şehirlerinden mâzinin bütün şan ve şerefine, zaferlerine, kahramanlıklarına vedâ etmişlerdi.

Benî Ahmer, *bazı toprakları Kastil Krallığı'na bırak-*

250 **İmadüddin,** Endülüs Siyasi Tarihi, terc: **Yusuf Yazar, Ankara,** 1990, sh: 318-322.

mak, yardımcı kuvvet vermek ve yıllık vergi ödemek sûretiyle topraklarını korumuştur.[251] *On üçüncü asrın ortalarından itibaren İspanya'daki hıristiyan devletlerin iki plânı vardı. Bunlar İspanya'nın hıristiyanlaşması ve ülkenin birleştirilip bütünleştirilmesi. Bu gaye için hıristiyan idârecilere yavaş yavaş emin adımlar atılıp, bunlar geliştirilip sürdürülüyordu."*[252]

c- BENÎ AHMER DEVLETİ (1232-1492)

Müslümanlar'ın İspanya'da en son olarak tutunmalarını sağlayan bu devlet **Muhammedu'l-Ahmer** (1232-1273) tarafından kurulmuştur. Hükümet merkezi, Gırnata olduğundan bu devlete **"Gırnata Emirliği"** de denilmektedir. Ayrıca tarihte **"Nasrîler"** olarak da anılırlar.

Hânedân, Medine'nin meşhur Benî Hazreç Kabilesi'ne mensupturlar. Bu devletin kurucusu olan **Muhammedü'l-Ahmer,** gayet zekî ve akıllı, adâleti sever ve tedbirli bir kimseydi. Hıristiyanlar'a karşı Müslümanlar'ın birleşmesi lüzûmunu halka anlatarak Hükümeti'ne sığınan diğer müslümanlara karşı şefkat kucağını açtı. Gırnata'ya gelen bu insanlar, münevver ve kültürlü insanlardı. Bu yüzden Benî Ahmer Devleti, az zaman içinde birdenbire büyük bir gelişme kaydetti. Son derece îmâr edildi. Hele ilim, san'at ve ziraat bakımından pek ilerledi. Gırnata şehri, Kurtuba gibi en büyük ve en medenî şehirlerden biri hâlini aldı. Ülke baştan başa yollar, köprüler ve medreselerle süslendi. Elhamra Sarayı inşâ edildi. Bu saray, kızıl renkli taşlardan inşâ edildiği için bu adla anılmıştır. O, Kurtuba'nın **"Medinetü'z Zehra"**sı ve Kurtuba Câmii gibi İslam mîmarisinin bir şâheseri olarak günümüze kadar gelebilmiştir.

---

251 **Ziya Paşa,** Tarih-i Endülüs, İstanbul, 1276, sh: 321-325.

252 **Nuri Ünlü**- a.g.e., c: I, sh: 335.

Hangi milletten ve dinden olursa olsun, Gırnata'ya gelen misafirler, tâcirler ve seyyahlar, burada saygı gördükleri için Gırnata, İtalyalı, Fransalı, Afrikalı ve Mısırlı pek çok şövalyelerle, tâcirlerle ve asilzâdelerle doldu. Artık burası, bütün milletler için âdeta müşterek bir vatan olmuştu.

Bu devletin başşehri olan Gırnata, takriben on sene zarfında Dünya'nın en mâ'mur ve zengin bir şehri hâline geldi. Müslümanlar, burada iki yüz yıla yakın bir müddet Endülüs'ün ikbal günlerindeki gibi huzur ve saâdet içinde yaşadılar.

Bunu temin eden **Muhammed-ül Ahmer,** 1273 yılında 79 yaşında olduğu hâlde vefat etti. Yerine **Muhammed el-Fakîh** geçti. **II. Muhammed** olarak anılan bu yeni hükümdarın saltanatının ikinci yılında Kastilya Krallığı, Gırnata'ya saldırdı. Babası gibi Hıristiyan krallıkların aralarındaki ihtilâflardan istifade etme yolunu tutan **II. Muhammed,** Meriniler'le ittifak yapıp onların yardımı ile Kastilya ordusunu mağlup etti. Bundan kısa bir müddet sonra bu saldırı, Aragon Krallığı tarafından tekrarlandı. **II. Muhammed** bu orduyu da mağlup edip kumandanlarını öldürdü.

Aynen babası gibi ilme, irfana değer veren ülkesinin îmarına çalışan **II. Muhammed** otuz yıllık bir saltanattan sonra 1302 yılında vefat etti. Yerine geçen oğlu **III. Muhammed**'in zamanı (1302-1309), tamamen iç isyanlar ve hâricî düşmanlarla mücâdele ile geçmiştir. İlk karşı karşıya kaldığı isyan el-Meriyye vâlisi **Süleyman**'ın isyanı oldu. **III. Muhammed** Aragonlular'ın yardımı ile çıkmış olan bu isyanı kolayca bastırdı.

Daha sonra Hıristiyanlar'ın Cebel-i Târık'ı zaptetmelerinden doğan kargaşadan istifade etmek isteyen öz dayısı **Nasır bin Muhammed** isyan etti. **III. Muhammed**'i 1309

yılında tahttan indirerek hapsetti ve kendisi O'nun yerine geçti. Ancak O da bu makamda fazla kalamadı. Devam eden taht kavgaları sonunda yerine âileden **Ebu'l Velid İsmail**'e terk etmek mecburiyetinde kaldı.

I. İsmail (1309-1325) olarak anılan bu hükümdar, Benî Ahmer Devleti'nin bir kısım şehirlerini Kastilyalılar'a kaptırmışsa da bilâhare 1319'da onları mağlup ederek bu yerleri geriye alabilmişti. Ancak 1325 yılında yeğeni tarafından öldürülmüş, yerine **IV. Muhammed** geçmişti.

IV. Muhammed, 12 yaşında bir çocuk olduğundan vezir **Mahruk,** O'na vâsî tâyin edildi. **IV. Muhammed,** zamanında ülkeye tecâvüze devam eden Kastilyalılar, Kuzey Afrika'daki Benî Mesinler'den sağlanan yardımla bir kere daha mağlup edildiler.

IV. Muhammed, 1333 yılında bir askerî garnizonu teftişten dönerken hıristiyan çetecilerin baskınına mâruz kalarak şehid edildi. O'nun bu sûretle vefâtı üzerine tahta kardeşi **Yusuf** geçti. **"I. Yusuf"** olarak anılan bu hükümdarın yirmi seneden fazla süren saltanat devresi, Endülüs'te yeniden sulh, sükun ve huzur devri olmuştur. O'nun zamanında Faslılar bu devleti, hâkimiyetleri altına almak maksadı ile İspanya kıt'asına geçmişlerse de mağlup olup çekilmeye mecbur kalmışlardır. **I. Yusuf**'un 1354 yılında namaz kılarken bir meczup tarafından şehid edilmesi üzerine, tahta O'nun oğlu **V. Muhammed** (1354-1391) geçti.

*"**Yûsuf**'un yerine tahta oturan oğlu **Ganî-Billâh V. Muhammed**, huzur ve sükûn içinde geçen birinci hükümdarlığı döneminde Hıristiyan devletleriyle iyi geçinmeye çalıştı ve Kastilya Krallığı'na vergi ödemeye devam etti. Hükümdarlığının beşinci yılında hânedân mensuplarından **Muhammed b. İsmail b. Ferec**'in önderlik ettiği isyan karşısında tahtını kardeşi **II. İsmail**'e kaptırınca (760/ 1359)*

Vâdîâş'a kaçmak zorunda kaldı, oradan da Fas'a gidip Merînî Sultanı ***Ebû Sâlim****'e sığındı.*

Ertesi yıl ***VI. Muhammed****'in* ***II. İsmail****'i öldürüp tahtı ele geçirmesi üzerine (761/1360) taht mücâdelesi için Endülüs'e döndü ve topladığı orduyla Gırnata'ya yürüyerek şehri Kastilya'ya ilticâ etmek zorunda kalan* ***VI. Muhammed****'in elinden aldı. (20 Cemâziyelâhir 763/16 Nisan 1362)*

V. Muhammed *yaklaşık otuz yıl süren ikinci hükümdarlığında ülkenin bütünlüğünü sağladı. Kastilya ve Aragon krallarıyla dostluk ilişkileri kurdu. 767de (1365-66) Tunus ve Mısır'la temasa geçti. 770'te (1369) Merînî Hükümdarı* ***Ebu Fâris I. Abdûlazîz****'in gönderdiği donanmanın desteğiyle çeyrek asırdır Kastilya işgalinde olan Cezîretü'l-Hadrâ'yı kurtardı.*

Nasrîler'e en parlak dönemlerini yaşatan ***V. Muhammed*** *ilk defa Kuzey Afrika'daki müslüman hânedânlar üzerinde nüfûz sağladı. Endülüs'teki Merînî varlığına son verdi. 777 (1375) yılında büyük bir hastahane inşâ ettiren ve Elhamra'da* ***Ebü'l-Haccâc*** *Kulesi'ni tamamlatıp Aslanlar Avlusu ile Komares Kasrı'nı yaptıran* ***V. Muhammed*** *ilmi ve sanatı destekledi; Gırnata'nın ihtişamı onunla sona erdi."*[253]

V. Muhammed'in 1391 yılında vefatı üzerine, yerine oğlu **II. Yusuf** (1391-1392) geçti. Kastilyalılar'la giriştiği mücâdelede başarılı olamadı. 1392 de vefatı üzerine tahta oğlu **VII. Muhammed** (1392-1408) geçti. O'nun zamanında da Kastilyalılar'la savaşlar oldu.

1408 yılında vefâtı üzerine tahta **III. Yusuf** (1408-1423) geçti. Kastilyalılar'la sulh yaptı. Ülkeyi huzur içinde idâre etti. 1423 de vefâtı üzerine, yerine geçen oğlu **VIII.**

253 DİA- c: 32, sh: 421.

Muhammed (1423-1444), gâyet mağrur ve sert tabiatlı olan biriydi. Bu yüzden kısa bir müddet sonra Gırnatalılar isyan etti ve O'nu, şehirlerinden çıkardılar. Yerine **Yusuf el-Ahmer** adında birini geçirdilerse de O'nun da birkaç yıl sonra vefatı üzerine, **VIII. Muhammed** tekrar tahta geçti. (1433)

O'nun saltanatının ikinci yılında da ülkede karışıklıklar çıktı ve bu sebeple o tahtı yeğeni **IX. Muhammed**'e bırakmaya mecbur kaldı. Fakat 1427 yılında geriye gelip tekrar tahtı ele geçirdi. Fakat ülkede anarşi ve taht mücâdelesi had safhada devam etti.

Tunus'a sığınan **IX. Muhammed**, iki yıl sonra Endülüs'e dönüp tahtı tekrar ele geçirdi. Fakat bu hususta kendisini destekleyen Kastilya Kralı'nın talep ettiği ağır şartları kabul etmediğinden tahtan ferâgat etti. Yerine bu şartları kabul eden **IV. Yusuf** geçti. Fakat O da altı ay sonra vefât edince bunun üzerine **IX. Muhammed** üçüncü defa olarak tahta geçti ve onüç yıl daha hüküm sürdü.

*"849'da(1445) amcasını tahttan indiren **X. Muhammed el-Ahnef** 1446'da Kastilya kralının himâyesindeki **V. Yusuf** kaptırdığı tahtını kısa sürede geri almakla birlikte bir türlü kurtulamadığı ekonomik sıkıntılar sürerken **IX. Muhammed** tarafından tahtından uzaklaştırıldı. (851/1447) Dördüncü defa tahta oturan **IX. Muhammed**'i altı yıl sonra bu defa da hânedân mensuplarından **Sa'd b. Ali el-Müstaîn-Billâh** tahtından indirdi. (857/1453)*

*Yeni hükümdarın barış tekliflerini reddeden Kastilya, ülkenin büyük kısmını harabeye çevirerek 1462'de Cebel-i Târık'ı ele geçirdi. Kuzey Afrika ile irtibatı sağlayan bu stratejik şehrin hıristiyanların eline geçmesi Gırnata için ağır bir darbe oldu; artık müslümanlar kaderleriyle baş başa kalmışlardı. Aynı yıl içinde tahtını **V. Yûsuf**'a kap-*

*tıran **Sa'd b. Ali** çok geçmeden onu geri almayı başardı, ancak ülkesini savunacak durumda olmadığından Kastilya Kralı'nın hâkimiyetini tanımayı ve O'na yıllık vergi ödemeyi kabul etti. Sonunda o da oğlu **Ebü'l-Hasan Ali** tarafından tahttan indirildi (870/1465).*

*İç savaşların sonunun gelmediği, sarayda kadınların hâkim olduğu bu yıllarda **Ebü'l-Hasan Ali** ile Kastilya'nın yardım ettiği kardeşi **XII. Muhammed** arasında üç yıl süren taht kavgası ülkenin paylaşılmasıyla sonuçlandı; Gırnata ve civarı **Ebü'l-Hasan**'da, Mâleka ve civarı **Zagal**'da kaldı.*

*Diğer taraftan 1469'da evlenip on yıl sonra da krallıklarını birleştiren Kastilya Kraliçesi **Isabella** ile Aragon Kralı **Ferdinand**, 1478'de **Ebü'l-Hasan Ali**'den ödemekte olduğu vergiyi arttırmasını, ayrıca hâkimiyetlerini tanımasını istediler. O'nun bu isteği reddetmekle kalmayıp vergiyi tamamen keseceğini bildirmesi ve savaş tehdidinde bulunması üzerine de Nasrî ülkesine genel bir taarruz başlattılar. İki taraf arasındaki savaşların şiddetlendiği bir sırada **Ebü'l-Hasan**, câriyesi **Süreyya**'nın teşvikiyle oğlu **Ebû Abdullah Muhammed b. Ali**'yi veliahtlıktan azledip annesi **Âişe** ile birlikte tutuklattı.*

*Hapisten kaçarak Vâdîâş'a giden **Ebû Abdullah**, vergi oranlarını aşırı derecede yükseltmesi ve özel hayatındaki bazı hataları yüzünden halkı kızdıran babasına karşı bir isyan başlattı. (887/1482)*

*Oğlunun devlet adamları ve Gırnata halkı arasında büyük destek bulduğunu gören **Ebü'l-Hasan**, O'nunla mücâdeleyi göze alamadı ve tahtı bırakıp Mâleka'ya giderek kardeşi **Zagal**'a sığındı. Bu sırada **Zagal**, Hâmme'yi işgal edip Levşe'ye (Loja) saldıran, ancak şehir halkının direnişi karşısında geri çekilmek zorunda kalan **Ferdinand**'ın*

Mâleka'ya gönderdiği orduyu ağır bir yenilgiye uğrattı. (Safer 888/Mart 1483)

Bunun üzerine Gırnata'nın son sultanı ***Ebû Abdullah es-Sagir XI. Muhammed****, amcasının zaferinden cesâret alarak saltanatının ikinci yılında İspanya'ya âid Lüsinâ'ya (Lucena) saldırdı, fakat Kurtuba yakınında yenilip esir düştü. Ardından Gırnata'ya gelen* ***Ebü'l-Hasan*** *kardeşi* ***XII. Muhammed ez-Zagal*** *lehine tahtından ferâgat etti. (890/1485)*

Ferdinand *ve* ***Isabella****, ellerindeki* ***Ebû Abdullah'ı*** *hâkimiyetlerini tanıması şartıyla bir ordunun başında amcasına karşı gönderdiler. Gırnata'nın doğusundaki bazı kaleleri ele geçiren* ***Ebû Abdullah*** *kendisini meşrû hükümdar ilân etti (891/1486).*

Bu fırsatı bekleyen İspanyollar, ***Zagal'ın*** *elinde bulunan merkezlere saldırıya geçtiler ve Levşe'yi aldıktan sonra Mâleka'yı kuşattılar. Kuzey Afrika'daki müslüman hükümdarlardan ve Memlûk Sultanı* ***Kayıtbay'dan*** *beklediği yardımı alamayan* ***Zagal****, devlet adamları, kumandanlar ve âlimlerin görüşünü aldıktan sonra şehri teslim etti. (892/1487) Böylece 1490 yılı baharına kadar Gırnata hariç diğer şehirlerin tamamı elden çıkmış oldu."*[254]

Bundan sonra hıristiyanlar için sıra Endülüs Müslümanları'nın son sığınağı Gırnata'ya gelmiş bulunuyordu. **İsabella** ve **Ferdinand** kendileri **Benî Ahmer** (Nasrîler) tahtına geçirdikleri, **Ebu Abdullah**'tan şehri kendilerine teslim etmelerini istediler. Bu istek reddolununca, 1490 yılında harekete geçen hıristiyanlar civardaki ekin tarlalarını yakarak, insanları katlederek Gırnata'yı kuşattılar. Beklenmedik bir mukavemet karşılaştıklarından bir müddet sonra geri çekildiler. Fakat 1491 baharında tekrar

254 a. y.

gelip Gırnata'yı kuşattılar. Muhasara uzun sürdü. Nüfusu yüz bin kişiden fazla olan şehirde açlık ve salgın hastalık baş gösterdi. İşte tam bu sırada idi ki, bir ölüm-kalım mücâdelesi vermekte olan Endülüs Müslümanları, Mısır'daki Memlûklar ve Osmanlılar'dan yardım talep ettiler. Ne yazık ki, her iki devletten de umduklarını elde edemediler. O sırada Osmanlılar'ın **"Cem Hâdisesi"** dolayısıyla eli-kolu bağlıydı. Ayrıca bu iş için gerekli olan kuvvetli bir deniz gücü, henüz teşekkül ettirilebilmiş değildi. Fazladan olarak Osmanlı Devleti, o sırada çerkez asıllı Kölemen Devleti ile Adana havâlisinde savaş hâlinde bulunuyor (1485-1495) ve bir türlü başarı sağlayamıyordu.

"es-Sagîr" ünvanlı son **Benî Ahmer** hükümdarı **Ebû Abdullah**'ın İstanbul'a gönderdiği elçinin elinde bir kasîde vardı. Divan toplantısında, bu elçi, elindeki **"Endülüs Mersiyesi"** adı ile tarihe intikal eden bu mersiyeyi okuyup bitirdiği zaman Padişah dâhil, divandaki herkes gözyaşlarını tutamamışlardı.

Endülüslü şâir **Ebu'l-Bekâ Sâlih bin Şerif** tarafından yazılan o mersiye şudur:

ENDÜLÜS MERSİYESİ

Her yükselen bir gün düşer, inişler başlar zirveden,
Ömrün mutlu günlerine niçin aldanır ki insan,
Her şey değişir gök gibi, bir gün pırıl pırıl, bir gün bulutlu
Sen de öylesin işte, bugün güldürmüşse zaman, yarın ağlatır!..

Kime uzatmış ki bir şefkat eli bu Dünya?
Kime ebedîlik vermiş, kime yaramış sonsuzca?!
Hedefini delip geçmezse kılıçla mızrak,
Geri döner, yaralar kendi sahibini!..

Zaman bu, ne kılıç kını tanır, ne sağlam Gımdan Kalesi
Çürütür hepsini, paramparça eder zaman kılıcı!..
Düşün, nerdedir şimdi, var mı onlardan bir iz,
Nerde muhteşem taçlı Yemen hükümdarları!..

***Şeddad**'ın İrem Bağı, İrem Cenneti nerde?!*
Nerde bugün İran'ın Sâsâni hükümdarı?
***Kaarun**'un bitmez tükenmez serveti nerde bugün?!*
*Hani **Âd**, hani **Adnan**, hani **Kahtan**, bu Dünya servetleri*

Çâresiz onlar da boyun büküp emrine târihin,
Çekilip gittiler birer birer, bir masal, bir efsâne gibi!..
O saltanatlar, sanki bir rüyada yaşanmış gibi,
Gerçekten değil de, bir hayal bir gölge gibi sanki!..

*Bir vuruşta yere serdi **Dara**'yı zaman,*
*Yere geçirdi **Kisra**'yı, ne sarayları kaldı, ne zafer takları!..*
*Don vurmuş yapraklar gibi kurudu **Sa'b***
*Düşün ki bir beka bulmadı âlemde **Süleyman** bile!..*

Bin türlü belâsı var, Dünya'nın işte,
Bazen bir hüzün boşanır, bazan bir sevinç tufanı!..
Her fâciaya bir teselli bulursun belki, ama,
Unutulmaz İslâm'ın uğradığı belâ cihanda!..

Öyle bir felâkete uğradık ki, Endülüs'te biz,
Üstümüze devrildi sanki, Şehlan ve Uhud Dağları!..
Nazar değdi İslâm'a Endülüs'te, belâ üstüne belâ,
Yağdı yağmur gibi, O güzelim şehirler üstüne!..

Bir sor Belensiye'yi, hâli nicedir Mürsiye'nin,
Duy başına gelenleri Şâtibe'nin, Ceyyan'ın,
Gördün mü Kurtuba'yı, bir bilgi okyanusu,

Bir bilgi deniziydi, görseydin bilginleri!..

Hıms'ı sor şimdi de, pırıl pırıl aydınlık bahçeleri,
Azb Irmağı'nı sor, yine öyle akar mı, şeker tadıydı suyu,
İşte bunlardı, Medîne'si, gözbebeği Endülüs'ün,
Bunlar ki, birer vîrânedir artık, niçin yaşamalı?!

Yârinden ayrılmış feryatlar koparan bir genç gibi,
Öyle dolmuş, hüzünlü gözleri yüce İslâm'ın!..
Soyununca İslâm'dan, birer çöle dönüştü sanki...
Onlar ki, küfür karanlığı içinde bayındır bugün!..

Birer kilisedir artık câmiler, mescidler,
Her yanda çanlar, putlar ve baykuş uğultuları!..
Donmuş taştansalar da, mihraplar ağlar buna,
İnler buna minberler, cansız ağaçtansalar da!..

Uyan ey gâfil kişi, ibret denizi zaman!..
Sen uyumuşsan da, aslâ uyumaz zaman!..
Ey korkusuzca, gururla at sürenler, kendi ülkesinde,
Siz Hıms'ı gördünüz mü, en güzelini ülkelerin!..

Her fâcia unutulur biraz belki târihte,
Unutulmaz Endülüs'te başa gelen belâlar!..
Ey siz, en güzel ve şâhin duruşlu,
Arap atlarına binenler, yarış alanlarında!..

Ey keskin kılıçlı kahramanlar ordusu,
Ey savaşın toz dumanı içinde kılıcı parlayanlar!..
Siz, ey karşı kıtada, bin nîmet içinde,
Rahat ve mutlu yaşayanlar, saltanat içinde!..

Sizin hiç haberiniz var mıdır, Endülüs'ten?
Bir siz kalmışsınız, duymayan hâlimizi!..
Onlar sizden yana çevirip gözlerini ufuklara bakıp,
Bir imdat beklediler, öldürülen asker, esir düşen kadınlar!..

Yâ Rab, nedir bu çatışma, bu ayrılık İslâm arasında,
Alıp götürdü, nemiz var, nemiz yok, bir zulüm seli!..
Dün sultan idiler, bey idiler kendi ülkelerinde,
Bugün küfrün elinde bir uşak, bir oyuncak!..

Çevirmiş onları, dört yandan zillet uçurumları,
Dehşet içinde fırlamış gözleri, kimsesiz ve şaşkın...
Sende görseydin çığlıklarını, çırpınışlarını ey Allâh'ın kulu!..
Ocağından koparılıp satıldıklarını köle pazarlarında!..

O feryatlar senin de aklını koymazdı başında benim gibi,
Koparır gibi bedenden ruhu, kopardılar anadan yavrusunu!..
Yeni doğan Güneş'in aydınlığı o kızlar ki,
Öyle saf, temiz, yakut ve mercandan dökülmüş sanki!..

O kızlar ki, sürüklenip sürüklenip saçlarından,
Kirli yataklarına çekildi, kan kustu babaları!..
Eritir her kalbi, bu anlattıklarımın birisi bile,
Eğer varsa, sende İslâm'dan bir iz, ey insanoğlu!..

* * *

Bu hazin sahneye rağmen Osmanlı Devleti, yukarıda serdedilen sebepler dolayısıyla Endülüs'e gereken yardımı yapamadı. Bununla beraber devrin Padişahı **II. Beyazıd,** Papa nezdine iki elçi gönderdi ve mezâlimi durdurmadığı takdirde İstanbul'daki hıristiyanlara aynı muâmelenin ya-

pılacağını bildirdi.[255] Tabiî, İslâm hukukuna göre, böyle bir misilleme yapılamazdı. Nitekim yapılmadı da!.. Papa ise, bu tehdidi ciddiye alıp kılını bile kıpırdatmadı.

Sadece **Kemâl Reis** kumandasında bir filo gönderilerek gözdağı vermek kabîlinden İspanya sâhilleri vurulması ile iktifâ edilmiştir.[256] O gün için başka yapılabilecek bir şey yoktu. Endülüs'ün sukûtu 1492 yılında olduğuna nazaran Osmanlı Donanması'nın **Yavuz Sultan Selim** zamanında bile kifâyetsiz bir durumda olduğunu hatırlamak, bu hususta Osmanlılar'ı mâzur görmek için sanırız kâfîdir.

1492'den sonra 1616'ya kadar görülen bazı isyanlarsa, başarı şansı zayıf birer ayaklanmadan ibâretti. **Barbaros Hayreddin Paşa**'nın bu devirde yüzbinlere varan müslümanı katliâmdan kurtararak Kuzey Afrika'ya taşıması ise, O'nun **"Hayreddin"** adıyla anılmasına sebep olmuştur.

Son bir fırsat, 1570'lerde zuhûr etmişse de, Kıbrıs'ı fethine öncelik tanıyan bazı devlet ricâlinin hataları sebebiyle bu da değerlendirilememiştir. Endülüs'e öncelik vermek isteyen ileri görüşlü **Sokollu Mehmed Paşa**'ya rağmen alınan bu karar, 1571'de Kıbrıs'ın fethinden sonra Osmanlı Donanması'nın ânî bir haçlı baskını ile Çeşme Limanı'nda imhâsından sonra, bu imkân büsbütün ortadan kalkmıştır.

Diğer taraftan kuşatma altındaki Gırnata, açlık ve sefâletin pençesinde kıvranıyordu. **Ferdinand**, şehri, askerî bir zâyiât vermeden ele geçirmek için çok müsâid sulh şartları ile Gırnata'nın teslimini talep etti. Bu şartlar şöyleydi:

Müslümanlar'ın bütün hakları korunacak, mallarına, canlarına dokunulmayacaktı. Şehri terk edenler, mallarını serbestçe satabilecek, şehirde kalanlar ise, üç sene müddetle vergiden muaf tutulacaklardı. Câmilere, medreselere ve

255 **Ziya Paşa**- a.g.e., c: III, sh: 245.
256 Bkz: **Saffet**- Zeyl, T.O.E.M., c:I, sh: 212.

vakıf müesseselerine dokunulmayacaktı. Din ve mezhep hürriyeti tanınacak, şer'î mahkemelerin faaliyetleri devam edecekti.

Bu şartları öğrenen Gırnata müslümanları ikiye ayrıldı. Bir kısmı, bu şartlarla teslim olmayı, bir kısmı ise sonuna kadar şehirlerini müdafaa etmeyi düşünüyorlardı. Gırnata'nın son hükümdarı **Abdullah es-Sagîr** de müdâfaa taraftarı idi. Fakat muhasara aylar sürüp de şehirde açlık had safhaya çıkınca, -ulemânın muhalefetine rağmen- teklif edilen şartları kabul etti. Buna göre şehir, anlaşmanın imzalanmasından iki ay sonra **Ferdinand**'a teslim edilecekti. Anlaşma, İncil üzerine yeminle te'yid olunmuş, buna papazlar dahî iştirak etmişlerdi.

Abdullah es-Sagîr, anlaşmaya taraftar olmayanların kendisine karşı çirkin bir harekette bulunmalarından korktuğu için Gırnata'yı iki aylık müddet bitmeden teslim edip oradan ayrıldı. Anası **Âişe** ile memlekete vedâ ederek dağ yolunu tuttu. Gırnata yakınındaki bir tepeye çıktı. Şehre hâkim bu tepeden Gırnata'ya son defa me'lûl ve mahzun bir şekilde baktı. Vaktiyle zengin ve mağrur Gırnata'nın şimdi perişan bir hâlde, düşman ellerinde kalmış olduğuna hayıflanarak:

"-Allâhu Ekber!.." diyerek bir âh çekti.

Gözlerinden nedâmet gözyaşları döküldü. Yanında bulunan anası **Âişe**, O'nun bu hâlini görünce:

"-Ağla hâin, ağla!.. Erkek gibi vatanını korumaya muktedir olmayan hamiyetsizlere, kadın gibi ağlamak yaraşır. Ağla, namussuz, alçak!" dedi. **Abdullah es-Sagîr**, anasına döndü ve:

"-Ey vâlide! Bu felâketlerin benim başıma gelmesine birinci sebep sen iken, şimdi beni tahkir eden de yine sen oluyorsun!.. Eğer senin bu sözü söyleyeceğini önceden

bilseydim, vücudumu Gırnata toprağına gömünceye kadar uğraşırdım!.." diye karşılık verdi.[257]

Hıristiyanlar'dan -İncil'e el basarak yemin etmiş olsalar da- verdikleri sözde durmalarını beklemek beyhûde idi. Üstelik **Ferdinand** gibi tarihte, zulmü, sahtekârlığı ve yalancılığı ile meşhur olan biri, belki de hıristiyanların en güvenilmezi idi.

Gerçekten kral **Ferdinand**, yalancılığı ile iftihar eden biriydi. Fransa kralı **XII. Lui**'nin, kendisi hakkında:

"-Beni iki defa aldatan adamın sözüne nasıl güvenebilirim?!" dediğini duyunca:

"-Eksik söylemiş!.. Ben, O'nu iki defa değil, on defa hile ile aldattım!" diye cevap vermiş olduğu pek meşhurdur.

Bu karakterde biri olan **Ferdinand**, Gırnata'ya adım atar atmaz sulh şartlarını unutmuş ve tarihte eşi emsâli görülmemiş bir mezâlim icrâ etmiştir. O'nun halefleri tarafından da devam ettirilerek tâ 1616 yılına kadar devam eden bu mezâlim, Hıristiyan Âlemi tarihinde ebedî bir yüz karasıdır. Şimdi çok hülâsâ bir sûrette biraz da bu mezâlimden bahsedelim:

D-ENDÜLÜS'TE İCRÂ EDİLEN MEZÂLİME KISA BİR BAKIŞ

Bütün Ortaçağ boyunca, Hıristiyanlar, Müslümanlar'ın fethettikleri yerleri geri almayı dînî bir zarûret telâkkî etmekte ve bu maksadla girişilen savaşları bir **"din savaşı"** olarak kabul etmekteydiler.[258] Ancak harb-darb için hiç hu-

257 **Ziya Paşa**- a.g.e., c: III, sh: 292.

258 **Henry Charles Leo**- İspanya Müslümanları-Hıristiyanlaştırılmaları ve Sürülmeleri- (Terc: Abdullah Davudoğlu), İstanbul, 2006, sh: 13.

kuk, kaide tanımamakta ve gâlip geldiklerinde mağluplara dilediği her kötülüğü yapmayı mübâh saymaktaydılar.[259]

Tabiatıyla İspanya'daki İslâm hâkimiyetine nihâyet veren Hıristiyanlar'ın zihniyeti de aynıydı. Fazladan olarak kendi idâreleri altında yaşamak mecburiyetinde kalan Müslümanlar'ı aşağılatıcı bir kelime olarak **"Müdeccenler"** (Müdéfares) adıyla anıyorlardı.

"Bu kelime, İsa Mesih'in düşmanı olan şahsın İslâmdaki muâdili "deccal" kelimesinden türetilen ve Mağribîler tarafından bu insanlara hakaret maksadıyla kullanılan «mudeccel» kelimesinin bozulmuş şekliydi."[260]

Endülüs Müslümanları hakkında, hıristiyan kaynaklarında kullanılan bir başka kelime de **"Morisko"**dur. Bu da zorla hıristiyanlaştırılmış olan Endülüs Müslümanları'na verilmiş bir ad olup, bunların asıllarının mağripli, yani Kuzey Afrikalı olmalarından neş'et etmiştir. Bunların bir kısmı gizli müslüman kalmış ve ispanyolcayı arap harfleri ile yazmışlardır. Müslümanların gerçek veya gerçek dışı hıristiyan olmaları bile yağma, talan, esir alınıp satılma, hapsedilme veya öldürülmek gibi zulümlere mâruz kalmalarını önleyememiştir. Bu zulümleri, birkaç başlık altında toplayabiliriz:

a-Kitap Yakma

Endülüs'ü ele geçiren Hıristiyanlar'ın bütün insanlık tarihi itibariyle en büyük cinâyetleri, o devrin en üstün medeniyetini temsil ve ifâde eden kültür hayatını mahvermiş olmalarıdır.

Buna câmileri kiliseye çevirmek, minâreleri çan ku-

259 Tafsîlât için bkz: **Prof. Dr. A. Reşid Turnagil**- İslâmiyet ve Milletler Hukuku, İstanbul, 1993.

260 **Henry Charles Leo**- a.g.e, sh: 14.

lesi hâline getirmekle başladılar. Sonra da milyonla el yazması eseri, meydanlarda cildlerinin letâfet ve tezhiplerine acımadan yaktılar.

Kraliçe **İsabelle** ve Kral **Ferdinand**'ın emirleri doğrultusunda, Endülüs Müslümanları'nı zorla vaftiz eden **Francisko Jimenes** adında bir papazları vardı. Bu mel'ûn, hıristiyanlaştırma işinin yavaş ilerlediğini görerek köklü bir çâre düşündü. O da İslâm kültürünün toptan ortadan kaldırılmak olmalıydı. Bu maksadla, *"fakihleri çağırtıp tüm dînî kitaplarını teslim etmelerini istedi. Birçoğu altın, gümüş ve paha biçilmez süslemelerle muhteşem bir şekilde tezyin edilmiş beş bin kitap getirildi. Mağribî sanatının bu emsâlsiz eserlerinin birçok tâlibi olmasına rağmen **Ximenez** hepsini reddetti ve Alcala'daki kütüphânesi için ayırdığı birkaç tıp kitabı hâriç tamamının halk hzurunda yakılmasını emretti."*[261]

Bu sözleri söyleyen Hıristiyan müellifi te'yid eden bir İslâm âlimi olan **M. Abdullah Annan** da şöyle diyor:

*"Gırnata'nın düşmesinden kısa bir müddet sonra İslâm düşünce mîrâsını yıkmakla hıristiyan İspanya, yüz kızartıcı bir suç işledi. 1499'da Toledo kardinalı **Hamnis (Jimenez)** Gırnata ve çevresi halkından her türlü Arapça eser ve kitapların toplanarak şehrin en büyük meydanı Kum-kapı Meydanı'na yığılmasını emretti. İçinde süsleme sanatın en güzel örnekleri bulunan pek çok sayıda Kur'ân-ı Kerîm ve binlerce ilim ve edebiyat kitapları Hıristiyan taassubu adına toplanan halkın gözü önünde yakıldı. Aralarında sadece 300 kadar tıp kitabı çıkarılıp Kal'a Üniversitesi'ne bağışlandı.*

Bu çileli günlerde Endülüs düşünce ve kültürü, büyük çoğunluğu ile yok olup gitti. Bu utanç verici suç işlenir-

261 **Henry Charles Leo**- a.g.e., sh: 43 vd.

ken yakılan Arapça yazma eserlerin sayısında tarihçiler değişik rakamlar vermektedirler. Kimisi bir milyondan fazla derken Koondy, 800 bin diye bildirmektedir ki, doğruya yakındır. Kurtuba Üniversitesi'nde 600 bin kitap vardı. Berberî ayaklanması sırasında bunların çoğu dağıtılmıştı. Gırnata'da ise, bu büyüklükte bir kütüphane yoktu. Ancak Endülüs Emevî Devleti'nin başşehri olduğu düşünülürse, Arap Endülüs kültür şaheserlerini bulundurduğu kesindir."[262]

Prof. Dr. A. Refik Turnagil, tamamen batılı kaynakları kullanarak Lahey'de verdiği bir konferansta şöyle demiştir:

*"Katolik krallar, Grenade'ı aldıklarından sonra, 1492'de, Arap kitapları büyük bir tantana ile, tekellüflü gösterişle yakıldı. İspanya'nın her tarafından bu acınacak ve ağlanacak «**ihrak binnar**»lar (ateşte yakma) için getirilmiş kitaplar o kadar çoktu ki, zamanın tarihçileri alevlerin mahvettiği cildlerin miktarını bir milyondan ziyâde olmak üzere tahmin etmişlerdir.*[263] *Bir kitabın, arap harfleriyle yazılmış olduğu görülünce «**Alkoran**» deniliyor, bu hüküm tahkik olunmayarak kitaba verilen «**mel'un**» sıfatı*[264]*, onu derhal ateşe atılmaya mahkûm ediyordu.*

1500'de, Grenade'da alenî ve umûmî bir merâsim

---

262 **İmadüddin Halil-** İslâm Tarihi, (terc: **Ü. Dalar**), İstanbul, 1985, sh: 67-70.

263 Bu hâdiseyi, **Viardot Conde**'nin **"Historia dela Dominacion de las Arabes in Espana"** adlı kitabından iktibasla, zikri geçen eserinin ikinci cildinin 137. sahifesinde nakleder.

264 Daha sonra İngiltere Başvekili olan **Gladstoné**, bir gün Avam Kamarası'nda pek yerinde olarak methedilen İngiliz edebini ve yine pek yerinde olarak şöhret bulan o itinalı İngiliz **«parliamentary»** tavrını unutup terk ederek Kur'ân hakkında aynı sıfatı kullanmıştı. Eğer bir Müslüman, dininin sâlikleri arasında daima «şerîf» sıfatıyla zikrolunun **«İncil»**i öyle tezlîlî bir vasıfla anacak olsa, ağır bir günâh işlemiş olur.

*esnasında başpiskopos beş bin «**Koran**»ı yahud Arap kitabını kendi eliyle ateşe atıp yakmış, «**ne nakışlarına, ne sâir tezyînatlarına, ne gâyet kıymetli cildlerine, ne altın ve gümüş yaldızlarla yapılmış süslere acıyıp bunları olsun esirgememiştir.**» Ve bu minval üzere seksen bin kitap yakılmıştır.*[265]

*«**Katolik**» sıfatıyla lâkaplanmış olan **Ferdinand**, Müslümanlara vermiş olduğu ahidnâmenin şartlarına aslâ riâyet etmedi.*[266] *Zaten bu şartları yerine getirmek niyetinde değildi. Müslümanlar'ı, alenî ibâdetten men etti, vaftiz edilmekten imtinâ edenleri memleketten tard etti. "*[267]

b-Zorla Hıristiyanlaştırma ve İşkenceler

Bu zorla Hıristiyanlaştırma işi, Gırnata'nın düşmesinden çok evvel başlamıştı.

"Ortaçağın mutaassıp din adamına göre ise, kâfirler-

---

265 **Aledrés**-Descripcion de Espana, Mukaddime, sh: 4.

Araplar, mahivden kurtarabildikleri cüz'î bir miktar kitabı Afrika'ya gönderdiler. **Léon l'African**, Cezâyir'de misafiri olduğu Arab'ın yalnız kendisinin tek başına Grenade'dan üç bin cildden ziyâde kitap getirmiş olduğunu hikâye eder. Lâkin 1536'da, **Şarlken** orduları, Tunus'u yağma ettikleri esnada bütün Arap kitapları merhametsizce yakılmıştır. (**Viardot**- mezkûr eser, c: II, sh: 137)

Müslüman kitapları hakkındaki bu çılgınca husûmet, gâliba ırsî bir hastalık eseridir; filvâkî bu illetin arazı XIX. asrın ilk yarısında bile müşâhede olunmuştur. **Sédillot** diyor ki:

«Bizler bile, 1830'da Kostantin'i aldığımız zaman, bu şehirde bulunan yazma arap kitaplarını hakikî barbarlar gibi yaktık.» (Historia Générale des Arabes, sh: 439)

266 25 Birincikanun 1491'de imza ve kral **Ferdinand** ile -kocası gibi «**Katolik**» lâkabıyla anılan- Kraliçe **Isabella** tarafından kat'î sarâhatle ve «mübârek dinleri nâmına» yeminlerle te'yid edilen bu ahidnâme, kralla kraliçenin imzâlarından başka İspanya'nın yüksek ricâlinden elli iki zâtın da «**şâhid**» ve «**müeyyid**» sıfatlarıyla imzâlarını hâvî idi.

267 **Prof. Dr. A. Refik Turnagil**- a.g.e., sh: 145 vd.

*le dostluk **Mesih**'in inkârı demekti. Kâfirler zor kullanılarak hıristiyanlaştırılmamalıydı, ama üzerine öyle sıkıntılar yüklenmeliydi ki, ancak Hıristiyan olmak sûretiyle rahata ereceğini anlamalıydı. Yine aynı şekilde, İspanyol politikasının temeli olan müsâmaha ve uzlaştırmaya, Hıristiyan ve Müslüman halkları mümkün olduğu kadar birbirinden uzak tutma gayreti içinde olan Roma'da şiddetle muhâlefet edilmekteydi. Bunun sebebi, Müslümanlarla girilebilecek dostâne münâsebetlerde Hıristiyanlığın güç kazanmak yerine zayıflayabileceği yönündeki abes korkuydu. Hattâ İspanyol kanunlarının müsâade ettiği sıradan ticârî ilişkilere bile set vurulmak istendi. Öyle ki, 1250 yılında Santago Din İdâresi **IV. İnnocent**'e başvurup elinde sayısız mağribî teb'a bulunduğundan, bunlarla alış veriş için izin istemek zorunda kaldı."*[268]

*"1300 yılında Aragon'da Müdeccenlerin saçlarını, kendilerini tanıtacak şekilde kesmelerini şart koşan bir kanunla bu istikamette bir teşebbüste bulunuldu. 1371 yılında Kastil'de **II. Henry, Toro'lu Cortes**'in ricâsı üzerine tüm Yahudi ve mağribîlerin üzerlerinde bir alâmet taşımalarını emretti."*[269]

"Kilise kaynaklı bu kesintisiz baskı, zamanla idâreci sınıflar üzerinde tesir hâsıl etmeye başladı ve toplumları birbirinden mümkün mertebe ayrı tutma ve aralarındaki zarûrî münâsebetleri asgarîye indirme şeklindeki vahim siyâset benimsendi. 1385 ve 1387 meclislerinde bu kurallar kabul edilerek 1388'deki Palencia Konseyi'nde, iki toplum arasındaki tüm zarûret dışı münâsebetlere ağır cezalar getiren ve Hıristiyan resmî geçitleri sokaklardan geçerken Yahudi ve mağribîlerin dizleri üstüne çökmelerini ve alenen

268 **Henry Charles Leo**- a.g.e., sh: 19 vd.

269 **Henry Charles Leo**- a.g.e., sh: 22.

çalışmaktan sakınarak tüm Hıristiyan yortularını kutlamalarını şart koşan dînî kanunlar hâline getirildi. Üstelik onların, daha önceleri yapageldikleri işlerden olan memuriyet ve vergi tahsildarlığında istihdamları yasaklandığı gibi, azınlıkların tecrid edilmiş sahalarda ikamet etmesi âdetinin canlandırılmasına gayret edildi. Hatta bu tefrik, sınırları daha da pekiştirdi.

1412 yılında çıkarılan kısıtlayıcı mevzuatta, bu mesele, ilk sırayı işgal etmektedir. Mağribîler'in ve Yahudiler'in her yerde sadece bir tek kapısı olan, etrafı duvarlarla çevrili mahallelerde (Müslüman ve Yahudi mahalleleri) oturmaları.

Tebligâttan sekiz gün sonra buralara yerleşmemiş olanlar, tüm mallarını kaybetme yanında, kralın takdiri istikametinde muhtelif cezalara çarptırılmakta, diğer taraftan etrafı duvarlarla çevrili bu yasak semtlere giren Hıristiyan kadınlara da çok ağır cezalar verilmekteydi. Böylesi kanunları çıkarmak, uygulamaktan daha kolaydı.

1480 yılında ***Ferdinand*** *ve* ***İsabella****, bu kanunun tatbikinin ihmal edildiğini söyleyerek onu yeniden canlandırdılar. Bu gettoların kurulması için iki yıl mühlet verdiler ve iki yıl sonunda buraların dışında meskûn Yahudi ve Mağribîler'in bahis konusu cezâlara çarptırılacaklarını ve bu bölgelerin içinde hiçbir Hıristiyan kadının bulunmayacağını emrettiler.* ***Ferdinand*** *ve* ***İsabella****'nın idâresi altında, kanunlar, artık ihmal edilmeyip bildik gayretkeşlikleriyle uygulamaya kondular.*

Bütün bu mevzuat içinde, Yahudiler ve Mağribîler arasında ayrım yapılmamaktaydı. Fakat rahiplerin nefreti, daha çok Yahudilere yönelikti. Rahiplerin nefretini, halkın nefreti izlemekteydi. Yahudilerin tefecilikle uğraşmaları ve vergi toplamadaki tesirlerinin bunda büyük rolü vardı. Mü-

*deccenler aleyhine husûmet uyandırmanın güçlüğü, Istice (Ecija) Başdiyakosu **Ferran Martinez**'in 1391'deki korkunç katliâmı başlatmaya muvaffak olduğunda görülecektir.*

Yahudiler, O'nun coşturan nutuklarının hedef tahtasındaydı. Üç ay boyunca, Haziran'dan Eylül'e kadar, Kastilya ve Aragon'un bir şehrinden diğerine, halk, kurtuluşu Hıristiyan olmakla bulanlar dışındaki Yahudileri katledip mallarını yağmaladılar.[270] *Mağribîler, bundan kurtuldularsa da, bazı yerlerde insanların onlara saldırmasını engelleyen tek şeyin Berberistan'daki Hıristiyanlardan öç alınacağı korkusu olduğu söylenmekteydi. Aslında Müdeccenlerin kendilerini, o zamanın vahşî bağnazlığında baş göstermek üzere olan tehlikeye mâruz hissettiklerini, yirmi-otuz bin kadarının, bu dehşet verici isyan boyunca **Vicente Ferrer** tarafından Yahudilikte döndürülen sayısı belirsiz kitlelere katıldıklarına dâir ifâdeden anlamaktayız."*[271]

"Dînî husûmet, gitgide şiddetlenirken, önceleri hemen hemen tamamen dînî bir muhtevası olan husûmet, artık ırkî bir hâl de almıştı ve Ortaçağların ilk dönemlerinde Hıristiyan Dünyası'nın en hoşgörülü toprakları olan İspanya, 15. asır boyunca hoşgörüsüzlükte en ileri noktaya varan ülkesi hâline geldi. Hıristiyanlaştırılanlar açısından, nesiller boyunca alışmış bulundukları haham Yahudiliğinin çeşit çeşit

---

270 Yahudiler, İspanya'dan Müslümanlar'dan önce tard edildiler. Çünkü azınlıktılar. Müslümanlar da böyle yahudiler gibi ilk anda tard olunsalar, İspanya'da hayat dururdu. Zira çiftçi ve esnaftılar. Bu sebeple sona bırakıldılar.

Yahudiler'in bu ilk anda İspanya'dan tard edilmelerinde gidebilecekleri bir yer yoktu. Osmanlı'nın hamiyetine sığındılar. **Sultan II. Beyazıd**, onları ülkesine kabul edip Selânik'e yerleştirildi. (Tafsîlât için bkz: **Avram Galanti**- Türkler ve Yahudiler, İstanbul, 1947, sh: 15 vd.)

271 **Henry Charles Leo**- a.g.e., sh: 23 vd.

*âyin ve âdetlerini bir ânda tamamen terk etmek, imkânsız bir hâdiseydi. Ama bu durum, vaftiz olarak Kilise'ye bağlananlardaki dönekliğin kesin bir delili olarak telâkkî edilmekteydi. **Alonso dé Espina** gibi ateşli hatipler, bu döneklerle kurulan münâsebetler yüzünden İspanyol Hıristiyanlığının mâruz kaldığı Yahudileşme tehlikesine işâret etmekten geri kalmıyorlardı. Nihayetinde **Ferdinand** ve **Isabella**, 1480 yılında Engizisyon'un te'sis edilerek ülkedeki durumun kökten iyileştirilmesinin zarûrî olduğuna iknâ edildiler."*[272]

Bundan sonrası artık ya işkence altında ölmek veyahud da vaftiz olunup Hıristiyanlığı kabul etmekti. Birçokları inanmadan hıristiyanlaştı. Bunların herhangi bir davranışı islâmî ise, bu, O'nun gizli bir müslüman olduğuna delil kabul edilerek işkenceye tâbî tutulmasına veya idâmına sebep oluyordu. Bu, kadınlarda ekseriyâ tesettür dolayısıyla vâkî oluyordu. Hıristiyanlar, vaftiz suyu üstüne su değdirmemeyi takvâ addettiklerinden, yıkanmayı bile gizli Müslüman oluşa delil kabul ediyorlardı. Bu yüzden insanların yıkanıp yıkanmadıklarını dâimî bir sûrette tâkip ediyorlardı. Esâsen ülkedeki bütün umûmî hamamları yıktırmışlardı.[273]

Kurulan Engizisyon Mahkemesi, buna benzer delillerle gizli müslüman oldukları iddiâsıyla 24.000 insanı idam ettirmiştir. Bir hıristiyan müelliften aktardığımız yukarıdaki vak'alar karşısında, sanırız bu bâbda başka bir şey söylemeye hâcet yoktur.

Bununla beraber biz, aynı müellfiten iki paragraf ile bu bahse son vermek istiyoruz:

"Üç ay süren umutsuz bir direnişin ardından 1487 Ağustos'unda Malaga'yı aldıklarında, oradaki Hıristiyanlık'tan dönme Müslümanlar, sivri uçlu kamışlarla

272 **Henry Charles Leo**- a.g.e., sh: 25 vd.

273 **Henry Charles Leo**- a.g.e., sh: 226.

öldürülene kadar işkence görürken, bütün dönmeler (converso) yakıldı ve tüm ahâlî, köleler gibi fidye alınmak üzere alıkondu. Kraliçe ***İsabella****'nın Yahudi sermayedarı* ***Abraham Senior****, dört yüz elli yahudiyi kurtarmak için 20.000 dobla ödedi."*[274]

"Belki de bu olaylar zincirinin en mümeyyiz misâli, gözden kaçacak kadar karekteristik olan bir hâdisedir: ***Jubiles****'in 18 Ocak'taki zaptında savaşmayan 300 erkek ve 2.100 kadın, sığındıkları kaleden dışarı çıkarak teslim olmuşlardı. Şehre götürüldüler ve kadınlar, güvenlik gerekçesiyle kiliseye yerleştirildi. Fakat kilise, ancak yarısını alabildi ve geri kalanlar etraflarında muhâfızlar olduğu hâlde bahçede geceledi. Geceleyin bir asker, bir kızı zorla götürmeye kalkışınca, kadın kılığındaki bir Morisko, hançerle kızı koruyup bir askeri yaraladı. Diğerleri bir araya toplandı ve neticede vahşî bir hengâme içinde bütün esirler, kilisenin içinde olanlar hâriç, hayvan gibi doğrandı. Kalanlar, ancak kilisenin kapısına barikat kurarak canlarını kurtardılar.*

Ertesi gün, katliâmın elebaşlarından üçü asıldı. ***Mondejar****, hayatta kalan esirleri kendisi çağırana kadar bakılıp tutulmak üzere akrabalarının evlerine dağıttı. Ortalık yatıştığında esirleri istedi. Kocaları ve babaları, köle pazarında satılacağını bile bile bu kadınları direnmeksizin teslim etti. O'nun ifadesine göre, eşlerini ve çocuklarını, Alpujarras (Buşârât)'ın en uzak noktalarında, böyle bir kadere getirmekten daha âlâ itaat ispatı olamazdı. O'nun yetersiz kuvvetlerle iki aydan biraz fazla bir zaman diliminde ve sadece onbeş bin duka harcayarak bu işi başarmış olmasından dolayı böbürlenmesi, mâzur görülmesi gerek bir gururlanmadır. Bu on beş bin dukanın büyük kısmı da*

274 **Henry Charles Leo**- a.g.e., sh: 29.

kralın payına düşen yağma hakkında ve Jubiles'teki esirlerin köle olarak satılmasından sağlanmıştı."[275]

c-Tehcir

İberya Yarımadası'nda Müslümanlar'ın takrîben sekiz yüz yıl süren mevcûdiyet ve mâceraları, dokuz safha arz eder. Bunlar:

1-Fetih Safhası (711-715)
2-Vâliler Safhası (715-756)
3-Endülüs Emevî Devleti- Emirlik Devri (756-929)
4-Endülüs Emevî Devleti- Hilâfet Devri (929-1031)
5-Tevâif-i Mülûk Safhası (1031-1090)
6-Murâbıtlar Safhası (1090-1147)
7-Muvahhidler Safhası (1147-1248)
8-Benî Ahmer Devleti (Nasrîler) Safhası (1248-1492)
9-Tehcîr, Hıristiyanlaştırma ve Yok Etme Safhası (1492-1614)

Bu safhalardan tehcîr ve hıristiyanlaştırma safhası, yüz seneden fazla sürmüştür. Denilebilir ki, îtisaf (yok etmejenosit) ve asimilasyon ihânetine tarihte ilk defa Amerikan yerlileri **"Kızılderililer"**le birlikte **"Endülüs Müslümanları"** mâruz kalmışlardır. Bunu gerçekleştirenler de **"Yavuz hırsız, ev sahibini bastırır."** mantığı ile, biz Müslümanları hâlâ ermeni kıtâlini (karşılıklı vuruşmasını) dillerine dolayarak barbarlıkla itham eden Batı Hıristiyan Âlemi'dir. Hâssaten İspanya Hıristiyanları ile onlara yardım eden İtalyanlar ve Fransızlar'dır. Tabiî burada Papalığın meş'um (uğursuz) rolünü de unutmamak gerektir. Burada sadece insanların değil, aynı zamanda parlak bir medeniyetin de yok edilmiş olmasının hesaba katılması, fâcianın büyüklüğünü anlamak için şarttır. Ancak şunu da ifade etmek ge-

275 **Henry Charles Leo-** a.g.e., sh: 238.

rektir ki, bu fâicada, İslâm'ın rûhu mesâbesindeki ittihad ve kardeşliği unutarak düşmana bu fırsatı veren Endülüs Müslümanları'nın da en az Hıristiyanlar kadar bir mesûliyet payları vardır.

Gerçekten bir kısım muhteris emirlerin zaman zaman birbirlerine karşı, kuzey bölgesindeki Hıristiyan krallardan destek aramış olmaları, bunun en tipik bir misâlidir.

Diğer bir sebep de Endülüs'ün yıkılışı hengâmında Kudüs'ü, Müslümanlar'ın ellerinden almak maksadıyla başlatılmış olan **"Haçlı Seferleri"**nin Hıristiyanlık taassubunu had safhaya yükseltmiş olmasıydı. Bu yüzden 1085 yılında Endülüs'ün parçalanmışlığından istifade ile Tuleytula'yı ele geçirmeleri, Batı Hıristiyan Âlemi'nde umûmî bir sevinç husûle getirmişti. Bundan sonra onların başarıları, -evvelce anlatılmış olduğu üzere- devam ederek 1492'de Gırnata'ınn sukûtu ile kemâle ermiş, İspanya, kâmilen onların ellerine geçmiştir.

"Kendisinden başka herhangi bir dinin varlığına tahammül edemeyen İspanyol kilisesi, siyâsîler üzerindeki nüfûzunu kullanarak, Hıristiyan hâkimiyetinde kalan Endülüs Müslümanları'na karşı hıristiyanlaştırma kampanyası başlatmıştır. Engizisyon mahkemeleri, baskı, işkence ve katliâm bu kampanyanın ayrılamaz bir parçası olmuştur. Ancak bütün bunlar, Müslümanları dinlerinden koparmak ve kilisenin isteği ölçüsünde hıristiyan yapmak için yeterli olmamıştır. Bu durumda, Hıristiyan İspanya'yı, bir asırdır tatbik etmekte olduğu imhâ siyâsetinin son adımını atmaya, yani Endülüs Müslümanları'nı 1609 senesinde İspanya'dan sürmeye sevk etmiştir. Böylece 1492'de Yahudiler için kullanılan sürgün mekanizması, bu sefer Müslümanlar için harekete geçirilmiş ve bu sûretle en az yarım milyon insan,

kendi öz yurtlarından kovulmuşlardır."[276]

Başka kaynaklar, bu rakamı bir milyondan ziyâde olarak kaydetmektedir.[277]

Bu sürgün zulmünü uzun uzun anlatan bir hıristiyan müellifin yazdıklarından pek az bir kısmını da dikkatlerinize arz edelim:

"Kral nâibine 4 Ağustos'ta gönderilmiş bulunan sürgün fermanı, 22 Eylül'de yayınlandı. Bu, klâsik olarak ***"vatan hâini"*** *Moriskoların İspanya'nın düşmanlarıyla işbirliğine atıfta bulunarak ve dalâletlerinden ötürü, Tanrı'nın gazabını teskin etmenin lüzumundan bahsederek başlıyordu. Onları gerçek bir hıristiyan yapmak için harcanan bütün çabalar, başarısızlığa uğradığından kral hepsini berberî ülkesine yollamaya karar vermişti.* ***I. Carlos, Ferdinand*** *ve* ***İsabella****'nın tedbirleriyle kıyas edildiğinde sürgün şartları daha insânîydi. Bu da zayıflamış bir kuvvetle direnişin üstesinden gelinemeyeceğinin şuurunda olduğunu göstermekteydi. Bu şartlar, fermanın birkaç kasaba ve köyde ilânından sonraki üç gün içinde kadın-erkek bütün moriskolar, çocuklarıyla birlikte bir görevli tarafından kendileri için gösterilen limanlardan gemilerle binmek üzere yola çıkmak zorundaydılar. Aksi takdirde tâvizsiz, ölüm cezasıyla cezalandırılacaklardı.*

Sırtlarında taşıyabilecekleri kadar mallarını yanlarına alabileceklerdi. Limanlarda kendilerini Berberistan'a

---

276 **Lütfi Şeyban**- Endülüs'ten Geriye Ne Kaldı?- Tarih ve Düşünce Dergisi, 2003/5, sh: 20.

277 **Nuri Ünlü**- a.g.e., c: I, sh: 344'de şöyle diyor:

"Böylece 3 milyondan fazla Müslüman ya sürülmüş veya imhâ edilmiştir. Bunların bir kısmı Kuzey Afrika'ya çıkarken, bir kısmı da Osmanlı Devleti'nin gönderdiği gemilerle Yahudilerle beraber bir kısım Müslümanlar, Anadolu'ya getirilmiş, bunlardan bir kısmı Mora'ya ve Çukurova'ya yerleştirilmiştir."

nakledecek gemileri hazır bulacaklar ve yolculuk sırasında ihtiyaçları İspanyollarca karşılanacaktı. Fakat gerekli erzâkı kendilerinin temin etmesi gerekiyordu. Bu üç gün zarfında hepsi ikamet yerlerinde kalıp görevlilerin emirlerini bekleyeceklerdi. Üç günün ardından tarlalarında dolaşırken bulunanlar, görevliler tarafından tutuklanıp hâkim karşısına çıkarılabilir, direnenler de öldürülebilirdi. Kral, bütün toprakları ve yanlarında götüremedikleri malları efendilerine verdiğinden, malını gömen veya saklayan, evini veya hasadını ateşe veren kişinin bulunduğu yerdeki herkes öldürülecekti.

Evleri, şeker fabrikalarını, o yılın pirinç mahsulünü, sulama kanallarını muhâfaza etmek ve yeni yerleşimcileri eğitmek için Moriskolar'ın yüzde altısının kalmasına müsaade ediliyordu. Bunların seçimi, kendi toprakları için efendileri tarafından, kraliyetin mülkü olan yerler için de kral nâibi tarafından yapılacaktı. Fakat bunlar, çiftçi olanların en yaşlıları ve Hıristiyanlığa intibakta en fazla çaba sarfetmiş görülenler arasından seçileceklerdi. Dört yaşının altında kalmak isteyen çocuklar, ebeveyn veya velisinin muvâfakatiyle kalabilecekti. Babası eski hıristiyanlardan olan altı yaşındaki çocuklar ve Morisko anneleri kalmak zorundaydı. Baba Morisko, anne eski hıristiyansa, baba gidecek ve altı yaşın altındaki çocuklar anneyle kalacaktı. Ayrıca iki senedir cemaatlere katılmayıp Hıristiyanların içinde yaşayan ve rahiplerce Hıristiyanlığı tasdik edilmiş olanlar da kalabilirdi. Kaçakları saklayan veya yataklık edenlere altı yıl kürek cezası verilecekti."[278]

"Kalmasına izin verilen yüzde altı da dâhil, hepsinin gitmesi kararına varıldı, kalanlar kâfir sayılacaktı. Bu durum, yüzde altının içinde kalmak için can atan ve efendile-

278 **Henry Charles Leo**- a.g.e., sh: 310 vd.

rine büyük para teklif edenlerin, kalış şartlarını seçmelerine izin verilmesine rağmen, kalmayı reddetmesine yol açtı. Özellikle Gandia Dükü, bundan çok muzdarip oldu, şeker kamışı hâsılası, o sene çok iyiydi. Şeker fabrikalarında işleri yürütenlerin hepsi Moriskoydu ve başka hiç kimse işlemlerin nasıl yapılacağını bilmiyordu. Gırnata, Calabria veya Maderia'dan yetişmiş eleman getirtemiyordu. Kalmalarını sağlamak için ne isterlerse vermeyi teklif etti. İstedikleri tek şeyi de O veremezdi, çünkü dinlerini serbestçe yaşamak istiyorlardı. Dükün bu yöndeki müracaatına cevâben **Ribera,** *vaftiz edildikleri için bu talebin Papa veya kralın yetkisini de aştığını bildirdi.*

Bu karara varılır varılmaz Moriskolar, taşınabilir neleri varsa paraya dönüştürmede zaman kaybetmediler. Ülke toptan bir Pazar yerine dönmüştü. Atlar, tarlalar, koyunlar, kümes hayvanları, buğday, şeker, bal, kumaşlar, ev eşyaları, kıymetinin çok altında satılıyor veya karşılıksız veriliyordu. Çiftlik hayvanları tabiata salındı ve yabancılar pazarlık ederek yok pahasına her şeyi satın alıyorlardı. Bazı asiller, Gandia'yı tâkip ederken diğerleri kendilerine âid olan şeylerin böyle satılmasından şikâyetçiydi.

1 Ekim'de vâlî, bütün aynî malların, hayvanların, hubûbâtın, zeytinyağlarının veya borçların satılmasını yasakladı, ama isyan tehlikesinden ötürü bu yasak işletilmedi.

Mallarını terk edip atalarının yurdunu bırakmanın sarsıntısını atlatır atlatmaz inançlarını açıkça yaşayabilecekleri bir ülkeye ulaşma ve ezici zulümden âzâd olma umûdu birçoğunda yoğun bir gitme arzusu uyandırdı."[279]

Henry Charles'in bu sürgün mâcerâsını anlatan satırları, bu minval üzere daha sayfalarca sürüp gidiyor. Lâkin bu bâbda en tafsîlâtlı ve müdellel eser, kendisi de zorla

279 **Henry Charles Leo**- a.g.e., sh: 317 vd.

hıristiyanlaştırılmış bir âileden gelen İspanyol tarih profesörü **Rodrigo dé Zayas**'ın eseridir.[280]

Şimdi de bu eseri, **"Kan Dökmekten Zevk Alanlar"** ünvânı ile tanıtan bir makaleyi dikkatlerinize sunmak istiyoruz:

"KAN DÖKMEKTEN ZEVK ALANLAR

*Zorla Hıristiyanlaştırılmış Müslüman bir âilenin torunu olan İspanyol tarih profesörü **Rodrigo dé Zayas**, İspanya'da Müslümanlar'a karşı yapılmış korkunç katliâmın bilançosunu 500 yıl sonra belgeleriyle gözler önüne serdi. **"İspanya Müslümanları ve Devlet Irkçılığı"** adıyla yayınladığı kitapta, 756 sayfa boyunca Endülüs'te yüzyıllar önce atılmış olan çığlıklar harfler, kelimeler ve satırlar hâlinde sayfalara dökülüyor.*

Irkçılık, insanlık kadar eskidir. İspanya'nın XVI. yüzyılda îcad ettiği ise, devlet ırkçılığıdır. Hedef, krallığın birleşmesi ve İspanyol Müslümanlığı'nın kökünün kazınmasıdır. Bu hedefe varmak için iki vâsıta kullanılmıştır. Birincisi, 2 Ocak 1492 yılında Gırnata'nın düşmesiyle tamamlanan askerî işgal; ikincisi, Müslümanlar'ın zorla asimilasyonu, daha sonra da topluca sürgün edilmeleri.

*1492, önemli olayların buluşma tarihidir. 1492'de Amerika keşfedildi ve İspanya Yahudileri sürgün edildi. Biraz daha az biliniyor, ama aynı tarihte **Emir Abdullah es-Sagîr** kaçtı ve Endülüs'ün son kalesi olan Gırnata'daki Nasrî Emirliği tarihten silindi. Bundan sonra İslâm'ın İspanya'daki jeopolitik hiçbir dayanağı kalmadı. Müslümanlar, Katolik*

280 İspanya Müslümanları'nın mâruz kaldığı mezâlimi vukûundan beş yüz sene sonra 750 sayfalık bir eserle ortaya koyan **Prof. Dr. Rodrigo de Zayas**'ın **"İspanya Müslümanlığı ve Devlet Irkçılığı"** ünvanlı eseri, **Cemal Aydın** tarafından Türkçe'ye kazandırılarak Türkiye Diyanet Vakfı tarafından Ankara'da 1996 yılında yayınlanmıştır.

kralların egemenliğine ve insafına terk edildiler.

*O Müslümanlar "**Mudejar**" hâline gelirler. "**Mudejar**" (Müdeccen), hıristiyan bir ülkede ikinci sınıf vatandaş muâmelesi gören müslümanlar demektir. Çok geçmeden **Morisk** diye adlandırılırlar. **Morisk**, zorla hıristiyanlaştırılmış müslüman anlamına gelir. Derken, onlar Sevilla'da 2 Ocak 1481 yılında kurulmuş olan Engizisyon'un korkunç pençesinin altına düşerler. Pek çok ayaklanma teşebbüsü olmuşsa da bunlar çabucak bastırılmıştır.*

O dönemin müslüman İspanyolları, Avrupa'da hiçbir zaman görülmemiş en parlak medeniyetin mirasçıları olduklarının bilincindeydiler. Kurtuba, geceleri aydınlatılan sokakları ve anestezi yoluyla ameliyatların yapıldığı hastaneleriyle bir milyon nüfuslu bir şehirdi. Hem de XII. yüzyılda!.. Bu halk, hıristiyan dünyası tarafından asimile edilmeyi kesinlikle reddeder. Nedir bir hıristiyan, onların gözünde? Her şeyden evvel yıkanmayan biri... İşkence âletinin sembolü olarak Haç'ı kullanan ve kan dökmekten zevk alan vahşî bir savaşçı. İbâdet sırasında bile şarap içen ve bu şarabın bir peygamberin kanı olduğunu iddiâ eden bir zavallı. Murdar yiyeceklerle beslenen bir arsız. Nihayet sevgi konusunda vaazlar veren, fakat insanları hapseden, mallarına el koyan, işkence eden ve öldüren bir yüzsüz!..

Krallığın her bir yanınadan toplanan müslümanlar, yaya olarak limanlara getirilirler. Çokları yollarda ölür açlıktan, susuzluktan ve bitkinlikten... Onları taşıtmak için Napoli'den, Ceneviz'den ve başka yerlerden kadırgalar getirtilir. Çok geçmeden askerî filolar yetersiz kalır. Bunun üzerine şahıslara âid gemiler kiralanır. Kaptanlar, Moriskleri taşımak için kelle başı ücret alırlar. Fakat İspanyol limanlarından gözle görülmez olunca onları denize atmayı ve hemen dönüp yeni bir yükleme yapmayı daha kârlı bulurlar.

Şöyle bir düşünün: 1600 yılında İspanya Krallığı'nın nüfusu 8 milyondu. Moriskler, bu nüfusun yaklaşık % 10'unu oluşturuyorlardı. Bunların 600.000'i sürüldü ve ***Jaime****'ye göre, % 75'i yolda öldü. Bir soykırımdan bahsetmek abartmak olur, çünkü onların köklerinin kazınması için alınmış bir devlet kararı yoktur. Ama sonuçta yapılana bakınca, hemen hemen Nazi Soykırımı'na benzer bir durum ortaya çıkmaktadır.*

Bugün İspanya'da bir tür gizli sansür var. Olaylar, metinler çok az biliniyor, fakat bunların derin tahlili yapılmıyor. Teferruat olarak hiçbir zaman halka bu toplu sürgün sırasında yüzbinlerce ihtiyarın, çocuğun, hâmile kadının acı çektiği ve öldüğü söylenmiyor. Tarih kitaplarımızda bunun adı bile geçmiyor. Tarihî sorumluluğumuzu kabullenmemizin tam zamanıdır."[281]

Çokça iktibasta bulunduğumuz **Henry Charles Leo**'nun eserinde[282] bu tehcir hareketinden sonra İspanya'nın nasıl madden ve mânen çöküntüye uğradığı şöyle anlatılmaktadır:

"Ülkedeki canlılığın yerini sürgünden sonra tenhâlığın hüzün verici sessizliği aldı. Yollarda oradan oraya gezen tüccar ve seyyahların yerini, yolları istilâ eden ve metrûk köylerde sığınacak yer arayan eşkıyâ aldı. Ama sürgünün İspanya'nın ıssızlaşması ve çöküşünün sebeplerinden sadece biri olduğunu da eklemektedir. Sürgün, bu sebepleri daha belirgin hâle getirip yıkılışı hızlandırdığında onlar için zaten tehlike çanları çalmaya başlamıştı. Çünkü sürülen bu topluluk, ülkenin çiftçi, çalışkan ve üretken unsuruydu. Fakat buna rağmen sürgün, dînî ve siyâsî bir

281 **Lütfi Şeyban**-a.g.d., sh: 20.

282 1901 yılında yazılmış olan bu değerli eserin orijinal adı, **"The Moriscos of Spain"**dir.

zorunluluktu ve bugünkü dînî birlik, İspanyol halkının en kıymetli cevheriydi. İspanya'nın liberal tarihçisi ***Modesto Lafuente****, iktisâdî açıdan sürgünü, düşünebilecek en fecî çâre olarak vasıflandırmakta hiç tereddüt etmez. O'na göre, sürgün, halkın refâhını allak bullak etmiştir ve hâlâ da tâmir edilmediğini söylemek mübâlağa sayılmaz.*

Devrin tarihi konusundaki araştırmalarda fevkalâde titiz davranan ***Picatoste****, bazı yönlerden duruma dâir en mâkul görüşü sunmaktadır. Sürgünün, felâketlerin en büyüğü olduğuna inanmaktadır. Bir yandan çalışkan Morisko halkını memnun edecek maddî menfaatlerini koruyamamaları, diğer yandan bu insanların isyana yönelik temâyülleri bastıracak güce sahip olmamaları açısından* ***III. Filip*** *ve haleflerini suçlu görmektedir. Vergilerin tekrar tekrar ikiye katlanması, emeği hor görme, dînî cezâlandırmalar, Engizisyon zulmü bu nihâî çözüm (yani sürgün) zarûrî hâle gelene kadar zayıf ve basiretsiz İspanyol idâresine karşı direnme hususunda, bu insanların hassâsiyetlerini kaşıdı. Sürgünü savunan tarihçiler, bunu sadece ânın gerekliliği olarak görmekle hataların en büyüğüne düşmektedirler. Çünkü bunun siyâsî bir mecburiyet olduğu kabul edildiğinde, bu müessif neticenin, hükümetin hatalarından kaynaklandığı unutulmamalıdır.*

Bunun sonucu olarak da, ziraat ve pek çok zanaatte Morisko işgücünün kaybedilmesi, sadece topluluğa değil, onun iş sahalarına karşı duyulan küçümseme, boşalan bu iş sahalarını doldurmak için hiçbir çaba sarfetmeyen hükümetin bilâkis elindeki kaynakları çarçur etmesi, Moriskolar'ın gidişinden doğan bütçe açığının haddinden fazla artırılan vergilerle telâfî edilmeye çalışılması, İspanya'yı kıskıvrak yakalayan sefâletin en etkin sebepleriydi. Bu sefâlet, saray, görülmemiş bir müsriflikle eğlenceler tertiplerken,

Yeryüzü'nün diğer mazlum halklarıyla mukayese kabul etmez bir noktaya varmıştı. Maliye Bakanı ***Lobon****, İspanyol halkının yarısının meralardaki otlardan beslenebilmek için sığır sürüleriyle çatıştığını söylemekteydi."*[283]

Aynı müellif, sürgün ve zulümler dolayısıyla Cenâb-ı Hakk'ın İspanyol halkını ve hattâ bütün Hıristiyan Âlemi'ni cezalandırmış olduğuna inanmakta ve şöyle demektedir:

"Tanrı'ya sunulan böyle çarpıcı bir hizmetin ödüllendirilmesi beklenirken, Tanrı'nın ülkeyi âfetlerle cezalandırması hayal kırıcıydı. 1503'ten 1506'ya kadar hasat kıtlığının üzerine 1507 yılında bilhassa kilise mensuplarını etkileyen vebâ salgını eklendi. ***Bernaldez****, Alcala de Guadayra'da on üç cemaat papazından on ikisinin, Utrera'da dördünün öldüğünü nakletmekte ve kilise hademeleriyle geri kalanların da hastalandığını, fakat sonra iyileştiğini kaydetmektedir. Cemaatini oluşturan 500 kişiden 160'ı ölmüştü. Endülüs ve Kastilya'da da durum aynıydı ve bu, İspanya'nın nüfusunun yarısını yok eden 575 yılındaki veba salgınından bu yana en feciydi.*

Bunu 1508 yılındaki çekirge istilâsı izledi. Çekirge sürüleri, Güneş'i karartarak dört veya beş fersah uzunluğunda, iki veya üç fersah genişliğinde bulutlar hâlinde uçuşuyorlardı ve üzüm hâriç bütün bitkileri tahrip ediyorlardı."[284]

II-ENDÜLÜS'ÜN İLİM VE MEDENİYET ÂLEMİNDEKİ YERİ

A-İLİM VE FİKİR HAYATI

Endülüs Müslümanları, gayr-ı müslimlere ve onların kültürlerine karşı peşin hükümle hareket etmeyerek **"hikmetin, mü'minlerin kayıp malı olduğu"** mantığı ile hareket ettiler ve bu sûretle Şark'tan taşıdıkları kendi kültürleri

283 **Henry Charles Leo**- a.g.e., sh: 379 vd.

284 **Henry Charles Leo**- a.g.e., sh: 57.

ile Greko-Lâtin kültür mirasını mezcedip ortaya -hâlâ- hayranlıkla yâd edilen üstün bir medeniyet çıkardılar. Bu mirası hem ıslah ettiler ve hem de geliştirdiler. Endülüs'te siyâsî birliği sağlayan **III. Abdurrahman** (912-961) ve **II. Hakem** (961-976) zamanlarında bu medeniyet zirveye ulaşmıştır. O derecede ki, müthiş bir İslâm düşmanı olan **Dozy**[285] bile Endülüs'te herkesin okuma ve yazmayı bildiğini itiraf mecburiyetinde kalmıştır.

Çünkü eğitim ve öğretim halk tarafından finanse edilmekle beraber mecbûrî idi. Câmiler ve hattâ evler, aynı zamanda birer mektep durumundaydı. **II. Hakem** zamanında eğitim faaliyetinde bulunanlara, devletçe maaş bağlanmıştır.

III. Abdurrahman, Kurtuba'da Büyük Câmii'n bitişiğinde Batı Âlemi'nin ilk ve en büyük üniversitesini kurmuş, buraya komşu ülkelerden veya taşradan gelen talebeler için bedâvâ yurtlar tesis etmişti. Bu üniversitede dînî ilimler yanında dünyevî ilimler de okutulmaktaydı.

"Köylerde ilköğretimini tamamlayan öğrenciler, yüksek öğrenim için yakındaki şehirlere giderlerdi. Eğitim yapmak isteyenler, halifeler, veliahtlar ve vâliler tarafından teşvik ediliyordu. Bu gâye ile ***II. Hakem****, parasız eğitim için Büyük Câmi çevresinde üç, Kurtuba yöresinde ise yirmidört okul yaptırmıştı. Bir tarihçinin verdiği bilgiye dayanarak* ***Mc. Cabe****, yalnız Kurtuba'da sekizyüz okul bulunduğunu söylemektedir. Ayrıca Halife, Kurtuba'daki büyük bir yetimhânenin masraflarını da karşılamaktaydı. Pek çok şehirde de bu tür kurumlar mevcuttu. Sonuç olarak Altamira'ya göre, Müslümanlar'ın çoğunluğu, okuyup ya-*

285 Bu İslâm düşmanı yazarın mel'ûnâne eserini **"Tarih-i İslâmiyet"** adıyla iki cild olarak Türkçe'ye çeviren meşhur mülhidlerden **Abdullah Cevdet** (1869-1932), bu esere yazdığı bir mukaddemede **Dozy**'den bile baskın bir garezkârlık sergilemiştir. (Tafsîlât için bkz: **Dr. Mehmed Ali Derman**- Çürütme (Reddiye), İstanbul, 1972)

zabiliyordu."[286]

Endülüs'te en itibarlı kimseler, eğitim hizmeti veren insanlar ve ilim adamlarıydı. Resmî dil Arapça olmakla birlikte İspanyolca da devam etmekteydi. İspanyolca'dan Arapça'ya, Arapça'dan İspanyolca'ya pek çok kelime geçmiştir. Seçkinler, iki dili de mükemmel bir sûrette biliyorlardı.

Bütün büyük şehirlerde umûmun istifâdesine sunulmuş zengin kütüphâneler mevcuddu. Kurtuba'da büyük bir kitap piyasası vardı. Kitap te'lif ve tercümesi ile cildçilik ve tezhipçilik çok yaygın birer meslek hâlindeydi. Saray kütüphânesi ile kıyaslanabilecek derece zengin şahsî kütüphâneler de mevcuddu.

Endülüs'te yetişen seçkin âlimler, saymakla bitmeyecek kadar çoktur. **Muhyiddin-i Arabî, İbn-i Sa'd, İbn-i Hayyân, İbn-i Hazm, İbn-i Rüşd** ve **İbn-i Haldun,** bunların arasında ilk akla gelenlerdir. Endülüs âlimlerinin din ve felsefe sahasında telif ettikleri eserler, İslâm tarih ve edebiyatının klâsikleri arasında büyük bir yekûn tutar. Bu gibi ilmî eserler yanında roman ve masal gibi halk kitapları da yazılmıştı. Bunlar daha sonra Batı Âlemi'nde ortaya çıkacak olan **"Don Kişot"** ve **"Lafonten Masalları"** gibi eserlere ilham kaynağı olmuştur. Zira başta **"Binbir Gece Masalları"** ve **"Kelile ve Dimne"**[287] olmak üzere şark kül-

286 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: IV, sh: 479

287 *"XIII. asırda Batı Avrupa'da oldukça büyük rağbet görerek yayılmaya başlayan nesir tarzındaki fabller (ibret verici hayvan hikâyeleri), kesinlikle daha önce Hind-İran menşeine dayanan ilk islâmî eserlerin benzerleri veya bunlardan alınıp aktarılmış hikâyelerin Avrupâî görünüşlerinden ibârettir.*

***"Kelile ve Dimne"** adlı eser, Sanskritçe olarak yazılmış ve daha sonra Farsça'ya tercüme edilmiştir. Bu eseri, eski Farsça'dan Arapça'ya çeviren (bir ölçüde te'lif eden) **Abdullah bin Mukaffa,** Arap Edebiyatı'nın en büyük şahsiyetlerinden biridir. **İbn-i Mukaffa,** VIII. yüzyılın başlarında, bu eseri Arapça'ya tercüme etmek sûretiyle filozof **Beydeba**'nın kral*

türünün eseri olan bütün edebî mahsuller, Endülüs yoluyla Batı'ya intikal etmiştir.

Felsefe sahasında pek çok meşhur filozof yetiştiren ve felsefî ekoller (mektepler) vücuda getiren Endülüs Müs-

---

*Debşelim'e karşı takındığı tavrı, devrinin hükümdarı **Halife Mansur'a** karşı göstermiştir.*

*Onun için **İbn-i Mukaffa**, bu eserin yalnız mütercimi değil, aynı zamanda yazarıdır da... Fakat O'nun ne derece mütercim, ne dereceye kadar yazar olduğunu tesbit etmek son derece güçtür. Çünkü eserin aslı tamamen elimizde mevcud değildir. Diğer dillere yapılan tercümeler de umûmiyetle **İbn-i Mukaffa**'nın Arapça tercümesi esas alınmıştır. **"Kelile ve Dimne"** adlı bu eser, Castilla ve Leon kralı **Alfonso (1252-1284)**'ya takdim edilmek üzere İspanyolca'ya tercüme edilmiştir. Kısa bir zaman sonra da bu tercüme, sonradan hıristiyan olan bir Yahudi tarafından İspanyolca'dan Lâtince'ye aktarılmıştır. **La Fontaine**'in de kabul ve itiraf ettiği üzere, bu eserin Farsça'dan Fransızca'ya yapılan bir tercümesi bu Fransız yazarın istifade ettiği eserlerin başında gelmektedir.*

*Eserin, **Beydeba** isimli bir hind filozofu tarafından milâdî I. yüzyıllarda yazıldığı nakledilmektedir.*

***Büyük İskender**'in Hindistan'a tâyin ettiği vâli oradan kovulunca, yerli bir sülâleden olan **Debşelim**'i halk tahta geçirdi. Yeni hükümdar, keyfî hareketleri ile halkı ihmal etmeye başlayınca, **"Beydeba"** isimli hakîm bir brahman, hükümdara fenâ idâresinden dolayı çıkıştı. Bunun üzerine bir süre hapse atılan **Beydebâ**, daha sonra yaptıklarına pişman olan hükümdar **Debşelim** tarafından vezirlik görevine getirildi. **Beydebâ**, hükümdarın kendisinden yazmasını arzu ettiği **"Kelile ve Dimne"yi**, bir talebesine söyleyerek yazdırdı.*

*Eser tamamlanıca da hükümdar, halkı eseri dinlemeye dâvet etti. Bunun üzerine kitap, **Beydeba** tarafından hükümdarın ve halkın huzurunda okundu.*

Eserin muhtevâsına gelince, amelî hikmet esasları üzerine kurulmuştur. Amelî hikmetten maksad, insanın irâdesine tâbî olan işlerini, menfaatlerini ve tabiî hareketlerini bilip tanıması ve ona göre davranışlarını düzelterek umduğu kemâle ermesidir. Amelî hikmetin fertle ilgili olan kısmına; ahlâkî terbiye, âile ilgili olanına âilevî terbiye, cemiyet ve memleketle ilgili olanına da siyâsî terbiye denmektedir.

***"Kelile ve Dimne"**de özellikle âilevî terbiye ile ahlâkî terbiyeye önem verilmiş, ahlâkî terbiye ile ilgili bölümler çağrışım yoluyla anlatılmıştır. İşte bu eser, bu ahlâkî değerleri herkesin anlayabileceği hikâyelerle*

lümanları, mûsikîde de gerek nazariye ve gerekse tatbîkât itibariyle büyük bir ilerleme kaydetmişlerdir.

"Abbâdîler'in başşehri İşbiliyye, mûsikî âletlerinin yapımında büyük bir ün kazanarak bunların ihrâcı için parlak ticârî merkezler gelişmiştir. Murâbıtlar Hânedânı döneminde yaşamış, bilhassa Fas ve İşbiliye şehirlerinde yetişen ***İbn Bâcce*** *(öl. 1138)'nin mûsikî konusundaki eseri büyük bir şöhret kazanmıştır. Doğuda* ***Farabî****'nin mûsikî konusundaki eseri nasıl takdirle karşılanmışsa, Batı'da da* ***İbn-i Bâcce****'nin eseri öyle karşılanmıştır. Ancak bu eser, günümüze kadar gelememiştir. Muvahhidler döneminde* ***İbn-i Sebhî*** *(öl. 1269), mûsikî notaları konusundaki tartışmaları muhtevî* ***"Kitâbu'l-Edvâru'l-Mansub"*** *adlı bir eser telif etmiştir. Bu eserin bir nüshası, Kahire'de muhafaza edilmektedir."*[288]

"Müslümanların; mûsikî sahasında gerek âlet, gerekse teori ve pratik bakımından bu sanata büyük katkıları olmuş ve Avrupa'nın mûsikî temellerinden birini meydana getirmişlerdir."[289]

"İspanya'daki sekiz yüz yıllık müslüman hâkimiye-

---

anlatarak öğretmek ve bu hikâyeleri hayvanlara söyletmek yolunu seçmiştir. Bu doğunun en büyük vasıflarından biridir. Bu sahadaki en büyük şâhika örneği de hiç şüphesiz ***"Kelile ve Dimne"*** *olmuştur.*

Bu hikâyeler, İspanyolca tercümeleri vâsıtasıyla Avrupa Edebiyatı'na geçti. Bunlardan ***"Binbir Gece Masalları"****, aslında Doğu'daki Araplar tarafından yazılmıştı. Kopyeleri, müslüman İspanya'da beğenilerek tercümelerle Avrupa Edebiyatı'na geçti. Bunların yanında binlerce mesel ve roman, İspanya Müslümanları tarafından yazılmıştır. Bunlar, boş zamanlardaki sohbetlerde okunur ve dilden dile nakledilirdi. İspanyollarda hâlâ Arapça'dan alınmış hikâyeleri anlatma alışkanlığı devam etmektedir."* (Bkz: Büyük İslâm Tarihi, c: IV, sh: 518 vd.)

288 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: IV, sh: 520.

289 **P. Hitti-** Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi, (Terc: **Prof. Dr. Sâlih Tuğ**), c: III, sh: 950-956.

*ti sırasında pek çok astronom yetişti. **Ahmed b. Nasır** (öl. 914) bilinmeyen boyutlar üzerine önemli bir kitap yazdı. Kurtubalı **Mesleme b. Kasım** (904-964) astronomi ve astroloji çalışmalarına büyük sadâkatle bağlı olduğundan dolayı halk tarafından «**sihirbaz**» olarak görülüyordu.*

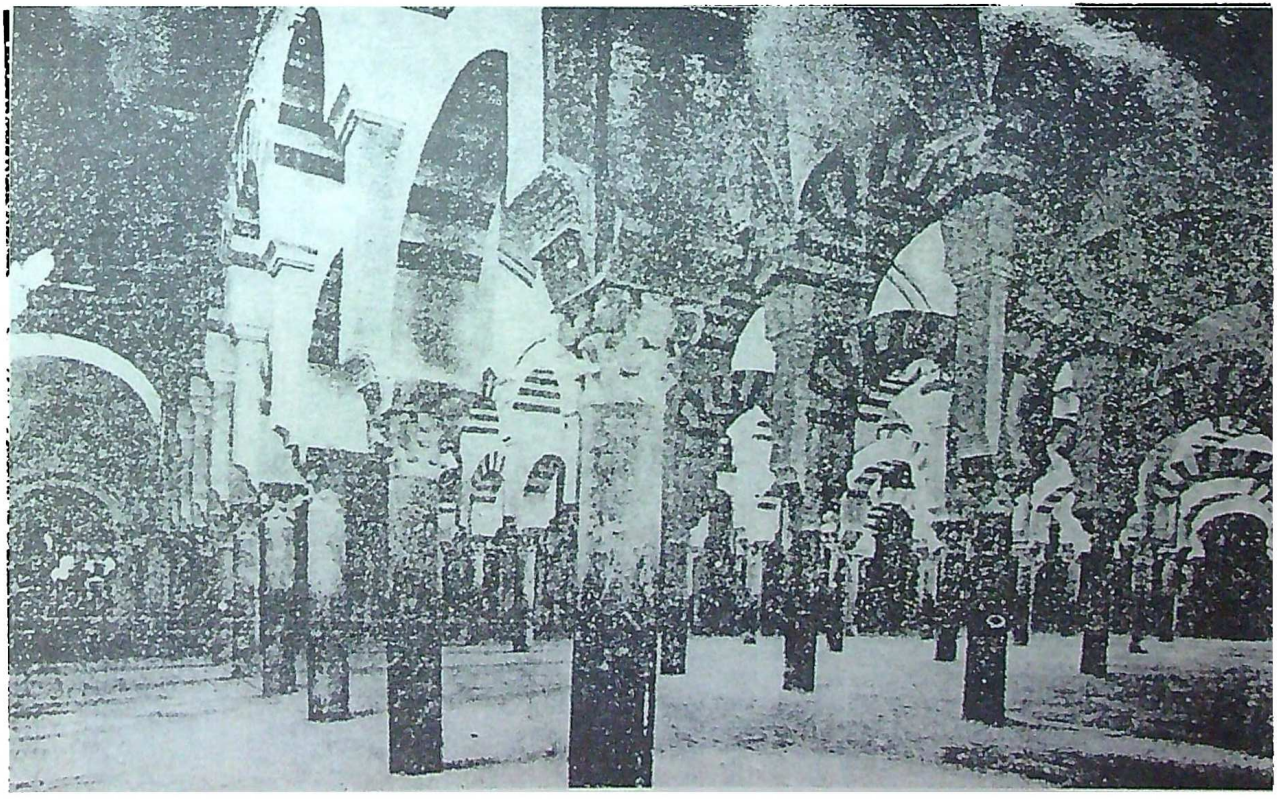
***II. Hakem** ve **el-Mansur**, ilim adamlarını himâye ederek matematik ve astronomi öğrenimini halk arasında popüler hâle getirdi. **Ebu'l-Kasım Mesleme el-Mecritî**, bir astronomi ve astroloji okulu açtırdı. Usturlab, ticârî aritmetik ve **Harizmî** tablolarının bir özeti hakkında yazdıkları önemli eserleri arasındadır. **Harizmî**'nin «**Zic**»inde düzeltmeler yaptı ve Arin'in merdiyenini değiştirdi. **Ebu'l-Kasım Ahmed b. Abdullah el-Gafîî** Kurtuba'da doğmuş ve Denia'da 426 (1034) yılında ölmüş olan büyük bir âlimdi. Astronomi tabloları yaptı ve «**Risâletu'l-Usturlab ve'l-Asma**» adlı, usturlabın yapımı ve kullanımı üzerine bir kitap yazdı.*

*Başka büyük bir astronom **ez-Zerkalî (Ebû İshak İbrahim bin Yahya)** Tuleytula ve İşbiliyye'de (1029-1087) yaşamıştır. Doğrudan gözlemleriyle tanınırdı. Başlangıçta yalnızca âlet yapımcısıydı. Müşterilerinin teşvikiyle astronomi üzerine çalıştı ve sâbit yıldızlar ile gezegenlerin hareketleri hakkında yeni astronomi teorileri ortaya attı. «**Safiha**» adı verilen yeni bir astronomi âleti yaptı. **Zerkalî**'nin eserlerinden, **Alfonso** (öl. 1284) ve O'nun saray astronomları geniş ölçüde yararlanmışlardı."*[290]

Daha birçok değerli astronomi âlimi yetiştiren Endülüs Müslümanları, matematik sahasında da pek çok buluş ve başarı ortaya koymuşlardır:

*"**Abdurrahman bin İsmail**, «**Endülüslüler'in Öklidi**» diye adlandırılan ünlü bir geometri âlimiydi. **Aristo**'nun*

290 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: IV, sh: 527 vd.

Kurtuba Ulu Câmii

*«**Organon**»u üzerine bir risâle yazdı. İşbiliyyeli **İbn-i Mes'ud** (ö. 1132) diğer ünlü bir matematikçi ve astronom olup trigonometri üzerine de bir kitap yazmıştı. Gırnatalı matematikçi **İbn-i Sehl ed-Darîr** (1096-1175) Baeza'da incelemeler yaptı ve Tuleytulalı hıristiyan ve yahudiler, O'na sık sık müracaat ederlerdi. İşbiliyyeli meşhur **Câbir b. Eflah**, XII. yüzyılda yaşadı ve «Cebir»i icad etti. **Theodorus, Aristarchus, Hipparchus, Autolycus** ve diğer âlimlerin matematik ve astronomiyle ilgili eserlerini inceledi. Trigonometri üzerine yazdığı kitabında, daha sonra gelen matematikçiler tarafından takdirle karşılanan yeni ve orijinal formüllerle uğraşıyordu.*

*Endülüs matematikçileri, IX. yüzyılın ikinci yarısında «**Hurufu'l-Gubar**» denilen bir çeşit rakam sistemini ortaya çıkardılar. Bu sayılar, Hind rakamlarından şekil olarak biraz farklıydı. Hint veya Romen rakamlarından kaynaklanıyordu. Müslümanlar, Yunanlılar'ca bilinmeyen küresel trigonometriyi ortaya çıkardılar. **Cara dé Vaux**:*

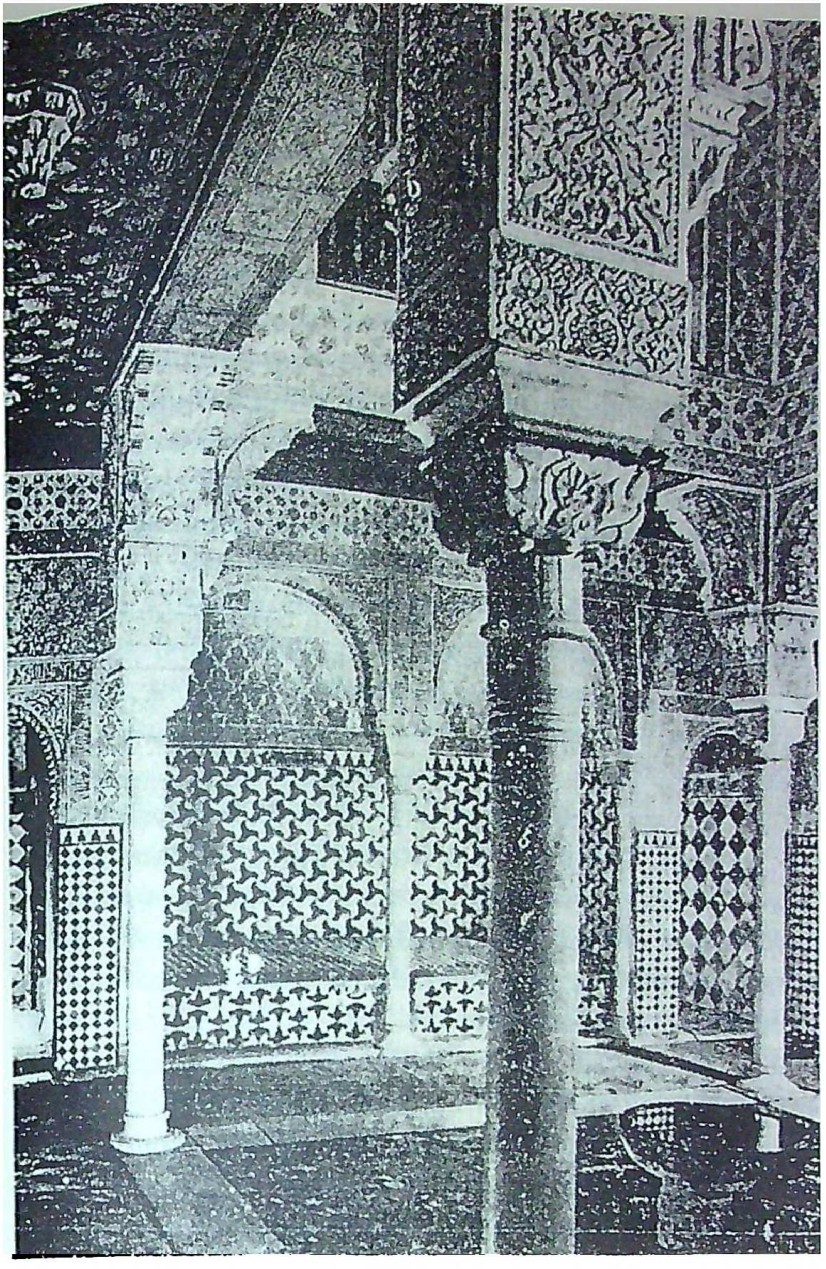
"-Bugün kullanılan cebir, sıfır, logaritma kelimeleri, hesap ilmini kuran ve yayılması için büyük gayretler sarf eden müslümanların oynadığı rolün şâhidleridir." diyor."[291]

Endülüs Müslümanları, ayrıca Zooloji (hayvan ilmi) ve Botanik (Nebâtât İlmi) sahalarında, ziraat ve ticâret hayatında da pek büyük başarılar elde etmişlerdi. Fakat onların asıl terakkî kaydettikleri ilim sahası, Tıb'dı.

Gerçekten fizik ve kimya ilimlerine büyük bir ehemmiyet atfeden Endülüs Müslümanları, denilebilir ki, modern tıb ilminin temellerini atmak şerefini -haklı olarak- hâizdirler.

Yunanlılar ve bilhassa **Hipokrates**'ten intikal eden

291 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: IV, sh: 529 vd.

el- Hamra Sarayı
Renkli İç Süslemelerinden Bir Bölüm

tıbbî bilgilerde büyük bir ilerleme kaydettiler.

*"Tıb ilmini geliştirdiler ve bu çerçevede ameliyatlarda kullanılan âletler ve bunların kullanılış şekilleri hakkında ciddî eserler yazdılar. Bitkilerden öz suyu elde etme tekniğini geliştirip «**farmakoloji**» alanında eserler meydana getirdiler ve eczaneler kurdular. Tıp ve kimya dallarında yetişmiş uzmanlardan **Ebu'l-Kasım ez-Zehravî**, otuz cildlik «**et-Tasrîf**» adlı bir tıp ansiklopedisi te'lif etti."*[292]

*"Fizyoloji ve Anatomi konularında Yunanlılar'dan **Galenos**, **Hipokrates** ve diğerlerinin yaptıkları bazı yanlışları düzeltip, onların bilgilerinden faydalanarak uygulamalı tıp ilmini geliştirdiler. Yeni denemeleri ile çok iyi tecrübeler kazanarak ameliyatlarda gerekli tedbirleri aldıklarından teşhis bilgisi, patoloji ve tedâvîde büyük ilerlemeler kaydettiler. Endülüs'te değişik dallarda uzmanlaşan hekimler yetişti. Bunlar, ameliyatta kullanılan âletleri gösteren ve açıklayan eserler yazdılar. Hiç şüphesiz bu gibi çalışmalar, modern tıp ilminin çok şey borçlu olduğu büyük yeniliklerdi."*[293]

*"Meşhur filozof **İbn-i Rüşd** (1126-1198) aynı zamanda büyük bir hekim idi. Tıp üzerine onaltı eser yazdı. Bunlardan biri olan «**Külliyât fi't-Tıb**», tabibliğin umûmî kaideleri hakkında idi. Bu kitap, 1255'te **Paduan Yew Banacosa** tarafından «**Colliget**» adı altında çevrilmiş ve **Avenzoar'ın** «**Theisir**» adlı eseriyle birkaç defa basılmıştır. Ünlü bir tarihçi olan **İbn-i Hatîb** (1313-1374), aynı zamanda bir hekim idi. Uzun süre Gırnata'da yaşayan **İbnü'l-Hatib**, vebâ üzerine bir risâle yazmıştı. XIV. yüzyılda ortaya çıkan büyük vebâ salgınını anlatırken bunun bulaşıcı olduğunu ispatlamıştır. Diğer meşhur doktor **İbn-i Hâtime** (öl. 1369)*

292 DİA- c: XI, sh: 222.

293 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: IV, sh: 532 vd.

İbn-i Hatîb'in çağdaşıydı. 1348-1349 yılında Almeria'yı harabeye çeviren vebâ üzerine bir kitap yazdı. Bu kitabı, veba hakkında en mûteber eser oldu. Yunanlı hekimler, bu dönemde hastalığın bulaşıcı niteliği hakkında fazla bir şey bilmiyorlardı.

Bu iki Endülüslü hekim, Ortaçağ Avrupası'nın taassupta zirvede olduğu bir dönemde, böyle bir şeyi beyân edecek kadar cesurdular. Hummâ (ateşli hastalıklar), doğum, göz hastalıkları, çocuk tedâvîsi, fıtık ve tümörler üzerine uzmanlaşmış hekimler de vardı.

Arap ilmini öğrenen yahudi doktorlar, her yerde meşhur olmaya başladılar. İspanya medreselerinde tıp üzerine dersler verilirdi. Derslerin tamamlanmasından sonra diplomaya (icâzet) hak kazanılırdı. Bu diploma olmadan ne ders verilebilir, ne de uygulama yapılabilirdi. «Hijyen» ve «Hıfzıssıhha»nın gerekliliğine inanılırdı. Yeni ve değerli ilâçlar (sinâmeki, ravent kâfuru, mürrüsafi, zencefil, vomica) ucuz fiyatlarla bulunabiliyordu. Hastaneler ve tıp fakülteleri vakıf kuruluşlarıydı. Varlıklı müslüman ve yahudiler, fakirlere bedâvâ tıbbî hizmet sağlarlardı. Her şehirde halka açık bir hastane vardı. Yalnızca Kurtuba'da halifelik döneminde mahallî kırk kadar hastane vardı."[294]

Bunun yanında Endülüs'te gelişmiş bir sanayi mevcuddu. Cam ve kâğıt îmâlini, Batılılar, Endülüs'ten öğrendiler. İpek böceği ve ipekli kumaş îmali uzun asırlar boyunca Çin'in tekelinde idi. Endülüs Müslümanları, ipek ve ipekli kumaş îmalinde Çin'i bile geride bıraktılar. Aynı şekilde bakır işçiliği, dericilik en ileri bir seviyedeydi. Deriden, çiniden, bakırdan ve porselenden birçok ev eşyası yapılmaktaydı. Tabiî ticârî hayat da aynı nispette gelişmiş bulunuyordu.

294 a.g.e, c: IV, sh: 533 vd.

Hiç şüphesiz Endülüs Müslümanları'nın ortaya koyduğu bu ilmî seviye ve zenginlik, onların sanat hayatlarına da aksedecekti. Nitekim öyle de olmuştur. Fakat Endülüs'ün sukûtu hengâmında Batılı hıristiyan barbarlar, burada öylesine müthiş bir tahrîbât yapmışlardır ki, çeşitli sanat dallarına âid örneklere bugün mâlik bulunmamaktayız.[295] Ortada, kala kala birkaç mimârî eser kalmıştır. Fakat bu kadar az sayıdaki eser bile Endülüs Müslümanları'nın mîmârîde, hat sanatı, taş işlemeciliği ve tezyini sanatlarında nasıl zirvede olduklarını kavramaya kâfî gelmektedir. Bunun en meşhur örneği, **"el-Hamrâ Sarayı"**dır. Kırmızı taştan yapıldığı için bu adı alan **"el-Hamra Sarayı"**, hâlâ görenlerin hayranlığını celbetmektedir.

B-ENDÜLÜS MEDENİYETİ'NİN BATIYA TESİRİ

Endülüs Müslümanları, medeniyetin zirvesindeyken Batı Hıristiyan Âlemi koyu bir cehâletin pençesindeydi. Daha sonra ortaya çıkacak olan **"Rönesans Hareketi"**, Müslümanlar'ın şarktan İspanya'ya taşıdıkları ve burada müthiş bir sûrette geliştirdikleri bir medeniyet hamlesi sâyesinde gerçekleşmiştir.[296]

Böyle olduğu hâlde batılı medeniyet tarihi yazarları, bu gerçeği dâima görmezden gelmeye çalışmışlardır. *"Ancak Rönesans, beklenenin aksine bir fikir akımı geliştirerek, düşünceyi, dogmatik kurallar içine hapsetti. Gelişimini borçlu olduğu İslâm kültürünü görmezden gelerek klâsik*

295 Buna rağmen bugünün meşhur müzelerinde bazı örneklere rastlanmaktadır. Meselâ Londra'daki **Victoria** ve **Albert Müzeleri** ile Paris'teki meşhur **Louvre Müzesi**'nde Endülüs Medeniyeti'ne âid bir kısım fildişi eşya mevcuddur.

296 Fazla bilgi için bkz: **Dr. Sigrid Hunke**- Avrupa Üzerine Doğan İslâm Güneşi, İstanbul, 1975.

haçlı önyargısını ortaya koydu.

Grek-Roma antik Dünyası'nın vârisi olan Ortaçağ Avrupası düşünürleri, sistemli bir biçimde kendi dışındakileri görmemeye ve tanımamaya başladılar. Eşyanın ve maddenin çeperine takılıp kalan Rönesans hareketi önderleri, pek çok şeyi daha yok saymaya veya yok etmeye başladılar. Rönesansla birlikte zekâ bütün foksiyonları ile eşya ve maddeye yöneltildi.

Etkilendikleri İslâm kültürünü yok sayma sebeplerini anlatan ***Prof. Fuat Sezgin****, bu konuda şunları söyler:*

"Lâtin bilginlerinin Müslümanlar'dan ilim alma ve onu belli bir potada kaynaştırma işi Müslümanlar'ın başkalarından alma şeklinden çok farklıdır... Lâkin bilginleri, İslâm Dünyası'ndaki bilgileri, çeşitli müesseselerin sistemleri, üniversitelerini, metot ve programlarını kendi siyâsî ve dinî düşmanları olan müslümanlardan alıyorlardı. Onlar bilgi aldıkları kişileri kıskanıyor ve düşmanlık besliyorlardı. Fakat müslümanlar, ilmi, ihtidâ edenlerden aldıkları veya onlar vasıtasıyla öğrendikleri için saygı duyuyorlardı... Sonuç olarak Avrupalı bilginler, müslüman düşünürlerin fikirlerini kendilerine mal ederek onları yok saymışlardır."[297]

Avrupa koyu bir cehâletin pençesindeyken, müslümanlar İspanya'da yaptıkları çalışmalarla ilim meşalesini Doğu'dan Batı'ya taşımışlar ve bu alanda sayısız ilerlemeler kaydetmişlerdi. İlmî alanda sağladıkları başarılar emsâlsizdi. Tarih, felsefe, hukuk, din, folklor (gelenekler) ve diğer edebiyat dallarında çok sayıda eserler yazmışlardı. Tarihî konularda yazmış oldukları eserler ise, o zamana

297 **Prof. Fuat Sezgin**- Muhâdarât fî Tarihi'l-Ulûm, sh: 21'den naklen Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: IV, sh: 475 vd.

kadar yazılan eserlerin en seviyeli ve en ayrıntılı olanlarıydı."[298]

Hâlbuki başka bir müellifin batılı kaynaklara istinâden uzun uzun izah ve ispat ettiği üzere:

*"Endülüs ve Doğu-İslâm medeniyetinin gelişmişliğine karşın, aynı çağlarda Avrupa Dünyası, dine aykırı kabul edildiği için bilim ve sanat faaliyetlerinin yasaklandığı karanlık çağını yaşamaktaydı. Burada «**Hıristiyan Dünyası**» demek yerine sadece «**Avrupa Dünyası**» dememizin nedeni ise, o çağlarda Doğu Hıristiyanlığı'nın Batı'ya nispetle daha farklı bir medenî düzeye sahip olmasıdır. «Hıristiyan Doğu, Batı'dan çok daha gelişmiş bulunmakla beraber, kendisine karşı belirgin bir şekilde hoşgörülü, ama kayıtsız da olmayan bir devletin parçası olarak yaşıyordu. V/XI. yüzyılda Endülüs'e ve Doğu İslâm Dünyası'na karşı Hıristiyanların yaptıkları haçlı seferleri, kendilerinin İslâm Medeniyeti'ni tanımalarına fırsat vermişti. Bundan sonradır ki, Batılılar, İslâm Medeniyeti'ni anlama çalışmalarına başlamışlardı. Bu meyânda Arapça yazılmış bilimsel-felsefî eserlerin Lâtince'ye tercümesi başlamış ve bu faaliyetin merkezleri Sicilya ve daha çok Endülüs olmuştu.*[299]

Hadd-i zâtında, Batı kapitalizminde ithal kökenli ne varsa, mahreci müslümanlardır: Kambiyo senedi (süftece), commenda adıyla bilinen sermaye ortaklığı (mudârebe),

---

298 Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), c: IV, sh: 476.

299 Geniş bilgi için bkz: **Bekir Karlığa**- İslâm Düşüncesinin Batı'ya Geçişinde Haçlı Savaşları, Endülüs ve Sicilya I-II, Mâvera, c: XI, Ocak 1987, sh: 16-22, Şubat 1987, sh: 17-28; **S. Steven Runciman**-Avrupa Medeniyetinin Gelişmesi Üzerindeki İslâmî Tesirler, (terc: **Nûşîn Asgarî**), Şarkiyat Mecmuası, c: III, İstanbul, 1969, sh: 1-12; **Hakîmî**, sh: 99 vd.

önden satış (muhatre), pirinç, ipek, şeker kamışı, kâğıt, pamuk, Arap rakamları, abaküs, müslümanlar vasıtasıyla keşfedilen yunan bilimi, barut, pusula... Bu ödünçlerin varlığını kabul etmek Batı tarihinin, Batı'nın rasyonaliteye doğru giden yolda tek başına öncü dâhî ve hocasız mûcit olduğu tarzındaki geleneksel izahlarına sırtımızı çevirmek demektir. İtalyan şehir devletlerinin modern ticaret hayatının araçlarını icat etmiş oldukları iddiasını reddetmek demektir. Ve bu, mantîken Roma İmparatorluğu'nun ilerlemenin beşiği olma rolünü reddetme noktasına kadar gider. İslâm bir ticâret medeniyetiydi. Ama İslâm da tıpkı Hıristiyanlık gibi ribâ duvarına çarpıyordu: Madenî paranın dolanımıyla bulaşan ve her tarafa yayılan bir hastalık olan ribâ. İslâm Dünyası, dinar (altın para) ve dirhemleriyle (gümüş para) üstün bir iktisâdî konumdaydı ve âdeta sonraki asırların Avrupa ekonomisini haber veriyordu. Erken dönem Avrupa kapitalizminin uzun mesafeli ticareti Roma'nın mirası değildi. Onbir ve onikinci yüzyıllardaki büyük İslâm çağından devralındı. İktisat alanında Avrupa,1252 yılında altın paranın yeniden basmaya başlamasıyla çıraklıktan kurtulmuştur.

V/XI. yüzyıldan itibaren Endülüs'ü ele geçirmeye başlayan İspanyollar, Endülüs Medeniyeti'ne hayranlıkları sebebiyle Arapça örnenimini ve Arapça eserlerin Lâtince'ye tercümesini teşvik etmeye başlamışlardı. Nitekim müslümanların elindeyken olduğu gibi işgâlden sonra da Endülüs'ün özellikle Kurtuba, İşbiliyye ve Sarakusta gibi şehirleri, Avrupalı öğrenciler için birer câzibe merkezi olmaya devam etmişti. İslâm Medeniyeti birikimlerinin Batı'ya aktarılması yönünde yapılan faaliyetlerden birisi, Tuleytula başpiskoposu **Raimund***'un şehirde kurduğu aka-*

demiydi. Bağdad'da ***"Beytu'l-Hikme"*** *benzeri olan bu müessesede Arap dili ve edebiyatını öğrenen müslüman ve hıristiyan uzmanlar tarafından felsefe, astronomi, matematik, tıp, kimya, tarih, coğrafya ve edebiyat gibi dallardaki çok sayıda Arapça eser, Lâtince'ye çevrilmişti. Bundan başka, VII/XIII. yüzyılda İşbiliyye ve Mürsiye'de de tercüme akademileri açılmıştı.*

Müslüman filozofların din ile aklı uzlaştıma yönündeki fikirleri, Ortaçağ Avrupası'nda büyük yankı uyandırmış ve bir düşünce inkılâbına neden olmuştu. Bu meyânda ***İbn-i Rüşd, Aristo*** *üzerine yazdığı şerhleri ve* ***«Tehâfüt»*** *adlı eseriyle Avrupa'da kendisine en çok itibar edilen filozof hâline gelmiş, eserleri Paris ve diğer akademilerde XVI. yüzyıl sonuna kadar temel kitap olarak okutulmuştu. Adını* ***İbn-i Rüşd****'den alan* ***Averroism****, hâkim bir düşünce ekolü hâline gelmişti.* ***İbn-i Rüşd****'ü tâkip eden Endülüslü filozof yahudi* ***Mûsâ bin Meymun****, yahudi ve hıristiyan teoloji çevrelerine tesir etmişti.* ***İbn-i Meymun*** *ve* ***İbn-i Bâce****'den etkilenenler arasında* ***Albert Magnus, Duns Scottus, Spinoza*** *ve* ***İmmanuel Kant****, Kastilya-Leon Kralı X.* ***Alfonso (el-Sabio****, 1252-1284),* ***Dante*** *ve* ***Bacon*** *gibi düşünürler vardır.*

Tıp sahasında yapılan tercümeler sayesinde VI/XII. yüzyıla kadar Avrupa'ya hâkim olan ***«hastalıkların, insanın içine giren Şeytan'dan kaynaklandığı, bundan kurtulmak için de bir râhibin duâ ederek onu kovması gerektiği»*** *şeklindeki anlayış, yerini modern temelli tedâvî usûllerine bırakmıştı.*

Bugün Avrupa'da kullanılan Arap rakamları, Romen rakamlarının yerini almış, matematik ve astronomi alanındaki ***"algebra"*** *(el-cebir),* ***"betelgeuse"*** *(beytu'l-cevze) ve*

"cenit" (es-semt) terimleri, Müslümanlardan alınmıştı.

XI. yüzyılda ***Zerkalî****'nin Tuleytula'da kurmuş olduğu rasathânenin çalışmaları da Avrupa'ya tesir etmiştir. Avrupa'da halkın Doğu Dünyası hakkındaki bilgilerinin kaynağı ise, müslüman coğrafyacı ve seyyahların eserlerine dayanmaktadır. Edebiyat alanında Avrupa'da* ***"fabl"*** *türünün ortaya çıkışı, Endülüs'e has* ***"zecel"*** *ve* ***"müveşşah"*** *türündeki şiirlerin etkisiyle Kastilya halk şiirinde yılbaşı ilâhîlerinde kullanılan* ***"villancico"*** *türünün doğması ve VI/XII. yüzyıl Fransa halk şâirlerinin* ***"troubadour baladları"****nda zecel türünü örnek almaları gibi misâller, Müslümanlar'ın etkilerini ispatlar niteliktedir."*[300]

C-NETİCE VE BUGÜN

Netice olarak şunu söyleyebiliriz ki, İslâm Tarihi'nin en ibretli safhası, O'nun Endülüs faslıdır. Hakikaten sekiz yüz sene gibi uzun bir müddet pâyidâr olduktan ve bu derecede parlak bir medeniyet ortaya koyduktan sonra, Endülüs Müslümanları'nın fecî âkıbetleri pek ibretlidir. Bunun en esaslı sebebi, hiç şüphesiz, İslâm'ın temel bir esası olan birlik ve beraberliğe, yani vahdetin ehemmiyetine riâyet etmeyerek **"Küçük olsun, benim olsun!"** prensipine itibar edip parçalanma yoluna gidilmiş olmasıdır.

Millî ve dînî tarihimizin dev şahsiyeti, **Yavuz Sultan Selim Han**, sebepsiz yere:

"İhtilâf u tefrika endişesi,

kûşe-i kabrimde hattâ bîkarar eyler beni!.." demiştir.

Bu sukûtun ve sukût neticelerinin bu derecede elîm bir

300 **Lütfi Şeyban**- Reconquista- Endülüs'te Müslüman Hıristiyan İlişkileri, İstanbul, 2003, sh: 96 vd.

sûrette gerçekleşmiş olmasının bir diğer sebebi de düşmanını hakkıyla tanımamış olmaktır!.. Gerçekten Müslüman Araplar, 711-714 yılları arasında, yani kısacık bir devrede bölgeyi fethetmişler, bu esnâda kimseye zulmetmedikleri gibi yerli hıristiyan ve mûsevî halkı bir **"vedîatullah"**, yani Allâh'ın kendilerine bir emâneti olarak kabul ve adâletle idâre etmişlerdir. Sukût hengâmında, düşmanın da bu tarzda hareket edeceğini sanmanın bedeli, cidden pek ağır olarak ödenmiştir. Zehî gaflet!..

Evvelce izah edilmiş olduğu üzere, Endülüs Müslümanları, öldürülmek, zorla hıristiyanlaştırılmak ve toptan sürgün edilmek sûretiyle İspanya islâmsızlaştırılmıştır.

Ve bugün...

Bugün, o sekiz yüz yıllık çınar, tam beş yüz sene sonra kökten filiz vermeye başlamıştır. Bu bahsi bitirirken, bu yeni tekevvün (oluşum) hakkında vaktiyle yazmış olduğumuz bir yazıyı[301] dikkatlerinize arz etmek istiyoruz:

"Mevlâ hidâyet nasib edince bu muazzam nimete bazen o kadar küçük ve ehemmiyetsiz hâdiseler yol açıyor ki, insan sebep-netice mukayesesi yaptığında, hayrette kalıyor. İspanya gibi takrîben sekiz asır (714-1492) İslâm hâkimiyeti altında son derece parlak bir devir idrâk ettikten sonra tamâmen Hıristiyanlığa mâl olmuş ve böylece günümüze kadar gelmiş olan bir ülkenin şimdi tekrar islâmlaşmaya başlaması da böyle bir tecellîdir ve her mü'mine heyecan verecek çaptadır.

Gerçekten bugün sînesinde binlerce İspanyol asıllı müslüman toplanmış bulunan "İspanya'ya İslâm'ı Geri

301 Bkz: Sebil Dergisi, Nisan 1982 tarih ve 249 numaralı nüshada yer alan **"İspanya Yeniden Müslümanlaşıyor"** başlıklı yazı.

Getirme Cemiyeti" (kendine has adıyla: "Sociedad Para el Retorno al İslâm en Espana" veya "Society for the Return to İslâm in Spain") incir çekirdeğini doldurmayacak basit bir hâdise ile başladı. Şöyle ki:

Bundan takriben 4-5 yıl önce[302] üç İspanyol hippisi, İngiltere'ye gezmeye gitmişlerdi. Bunlar, evet, tam mânâsıyla birer hippi idiler. Hani şu Sultanahmed Meydanı'nda görmeye alıştığımız hippiler nev'inden... Yolları bir gün Londra'nın yüz mil kadar kuzey batısındaki Norviç Kasabası'na düşmüştü. Bir evin önünden geçerken kulaklarına âhenkli bir ses geldi. Bunlar mûsikîye düşkün insanlardı. Ellerinde gitarları olduğu hâlde seyahat ediyorlardı. Duydukları sese kulak kabarttılar ve durup dinlemeye başladılar. İçeride bir mûsikî icrâ edilmekte olduğu zehâbına kapılmışlardı.

*Hakikatte burası, bir tekke idi ve içeride muhrik bir sesle Rabbin insanlığa en büyük hediyesi Kur'ân-ı Kerîm tilâvet olunuyordu. Evet, yanlış okumadınız, burası bir tekke idi. Küçük bir İngiliz kasabasında tekke ne arar, demeyiniz. Bugün Türkiyemiz'de kapatılmış ve faaliyetleri tamamen yasaklanmış bulunan, bildiğiniz tekkelerden biri burada kurulmuş ve faaliyete geçirilmişti. Hem de tamamen İngiliz asıllı müslümanları sînesinde toplamak şartıyla... Başlarında da **Abdülkadir es-Sûfî** adını almış olan bir İngiliz vardı.*

*Üç ispanyol hippisinin kapıda, içeriden gelen âhenkli sesi dinlemeye koyuldukları sırada **Şâzelî Tarikatı** üzere âyin yapmış (**Sultan II. Abdülhamid** merhum da menşei şimâlî Afrika olan bu tarîkata mensuptu.) olan müridler topluluğu, hâtime olarak okunan Kur'ân-ı Kerîm'i dinli-*

302 Tabiî, 1982 yılına nazaran...

yorlardı. Mukrî ("okuyan" demek olan bu kelime, bizde galat olarak "kurrâ" şeklinde yerleşmiştir.) "Sadakallâhu'l-azîm"i çeker çekmez acele görülmesi gereken bir maslahat (iş) için dışarıya çıkan müridlerden biri, kapıdaki üç hippiyi görünce kibarca sordu:

"-Burada ne duruyorsunuz?"

"-İçerden gelen sesi dinliyoruz!" cevâbını alınca da:

"-Neden içeri girip rahatça dinlemiyorsunuz?"

Hippiler, her yerde hor ve hakir görülmeye alışkın olduklarından:

"-Bizi içeriye kabul ederler mi?!" diye sormaktan kendilerini alamadılar.

Bu defa mürid, merhamet ve alâka dolu nazarlarla bu üç hippiyi tepeden tırnağa süzdükten sonra:

"-Ne demek kabul ederler mi? Biz müslümanız ve kapımız herkese açıktır." dedi ve ekledi:

"-Yalnız kapımız değil, elimiz ve gönlümüz de!.."

Henüz kolunu tutmakta oldupu kapıyı ardına kadar açtı ve:

"-Buyurun! Buyurun!.. Sizi, Allah gönderdi." dedi.

Şüphesiz mürid, gayr-i ihtiyârî söylediği bu son cümlenin ne büyük bir hakikat ihtivâ ettiğini, o ânda kendi de bilmiyordu. Yalnız konuştukları İngilizcenin aksanından onların yabancı olduğunu sezmişti o kadar...

*İçeri aldığı müsafirleri, bir-iki koridor geçerek doğruca **Şeyh Abdülkadir es-Sufî**'nin yanına götürüp kapı önündeki karşılaşmalarını kısaca hikâye etti.*

*Bu sırada **Şeyh Abdülkadir es-Sûfî**, bir minderde oturuyordu. Başında taylasanlı sarığı, sırtında neftiye kaçan yeşil cübbesi vardı. Heybetli ve düzgün taranmış sakalı ile gayet mehip ve nâfiz görünüyordu. Karşısında mürid-*

Abdulkaadir es-Sûfî'nin beni Türkiye'de ziyaret hatırası

leri, yarım ay şeklinde sıralanmışlardı. Onlar da sakallı, cüppeli ve taylesanlı idiler.

Şeyh efendi, bu üç İspanyol hippisine iltifat için ayağa kalktığında müridler de sessizce kalktılar ve şeyhlerinden sonra onlar da bu yeni gelenlerle musâfaha ettiler, sarılıp kucaklaştılar.

Üç İspanyol hippisi hayatlarında böyle samimi bir hüsn-i kabul görmemişlerdi. Kendilerini yanıbaşına oturtan Şeyh Efendi, onlarla derin bir sohbete daldı. Öyle ki, çaylar gelip gidiyor, sohbet uzadıkça uzuyordu. Misafirlerin İspanyol asıllı olduğunu öğrenen şeyh, onlara "Eski Endülüs Medeniyeti"ni anlatıyor ve kendilerinin muhtemelen arap orjinli eski birer müslüman olduklarını söylüyordu.

Birkaç saat zarfında bu İngiliz Müslümanları ile üç İspanyol hippisi öylesine kaynaşmışlardı ki, artık bir daha ayrılmalarına imkân ve ihtimal kalmamıştı. Tam on beş gün geceli gündüzlü burada kaldılar. Şeyh Efendi'den İslâm'ın temiz ve berrak îman esaslarını, Endülüs Tarihi'nin şanlı sayfalarını, yani kendi geçmişlerinin bütün teferruatını öğrenerek müslüman oldular.

Yeni bir îman ve heyecanla İspanya'ya dönen bu iç hippi, artık tam kararlıydılar: İspanya'ya yeniden ebedî hidâyet Güneşi İslâm'ı geri getireceklerdi?! Ama nasıl? Şeyh efendi, onlardan elini çekmedi ve hiçbir yardımı esirgemedi. Harıl harıl çalışmaya koyuldular ve 1978'de yukarıda ismini zikrettiğimiz cemiyeti kurdular. Harekât öyle sür'atle ilerliyordu ki, 1979'da artık idâresi kiliseye verilmiş olan meşhur Kurtuba Câmii'nde 3.000 kişinin üstünde bir toplulukla bayram namazı kıldılar. Mahallî basın organlarına akseden bu muhteşem tablo, Kilise'yi

öylesine ürküttü ki, ertesi yıl aynı müsaadeyi vermedikleri gibi, kendilerine ***"İspanyol halkını bölmek!"*** *gibi bir ithamda da bulundular. Fakat ne çıkar, gönüllerde bir kere îman ateşi yanmış, Kilise'nin menfî telkînâtının üstüne çıkılmıştı. Önce Madrid'de, sonra Malaga, Granada ve Albasi gibi şehirlerde birçok mescid ve câmi açtılar ve hâlen de açmaya devam ediyorlar. O derecede ki, Amerika ve Kanada'ya bile el atarak daha önce oraya göçmüş İspanyolları bulup uyandırmaya ve teşkîlatlandırmaya çalışıyorlar.*

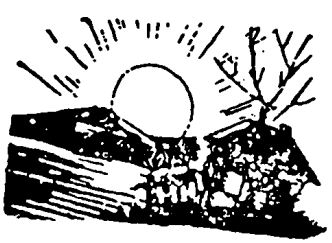
Elhamra Sarayı'nın bulunduğu tepeye müntazır olan Albasî'de bir câmi inşâsına başladılar. Burada ***Şeyh Abdülkadir es-Sûfî*** *için muhteşem bir köşk yaptılar. Halife durumundaki başkan,* ***Ebu'l-Mansur*** *ise, cemiyetin Madrid merkezinde oturuyor.*

Hâlen bir matbaa ve video merkezi kurmuş bulunan İspanya Müslümanları, bu hareketi, araplaşmak sûretinde değil, islâmlaşmak şeklinde telâkkî etmelerine rağmen, Endülüs tarihinin acı-tatlı safhalarını milleti heyecanlandırmak için bol bol kullanıyorlar. Öyle görülüyor ki, içinde bulunduğumuz asır nihâyete ererken İspanya baştan başa ve yeniden İslâmlaşmış olacaktır!.. Kendisinin ***Muhyiddin-i Arabî*** *Hazretleri'nin soyundan geldiğini söyleyen İspanyol müslümanı* ***Sâmî Muhyiddin*** *diyor ki:*

"-İspanya'da İslâm Güneşi'nin üzerini örten yalan ve tahrif örtüsü bir kere yırtılmış ve büyük gerçek kavranılmaya başlanmıştır! Artık bu örtüyü yeniden derleyip tâmir ederek gerçekleri setretmeye kimsenin gücü yetmeyecek ve İspanya gitgide hızlanan bu hareketle pek yakında en ücrâ köşelere kadar ezân-ı Muhammedî'nin o haşmetli ve ilâhî sadâsı ile günde beş defa ürperecektir!.. Ecdâdımızın rûhâ-

niyeti berekâtıyla Allâh'ın bu millete tekrar ve topyekûn hidâyet nasip ettiği mes'ud günler gelip çatmıştır. İki hidâyet arasındaki beş asırlık câhiliyye devrini hiç yaşanmamış sayıyoruz!.."[303]

Üzerinden otuz sene gibi bir zaman geçmiş olan bu yazıya bugün ilâve edilecek pek çok şey var!.. Lâkin bu eserin mevzuu, şe'niyetler (aktüaliteler) değil, tarihî hâdiseler olduğundan bir nevî **"Ashâb-ı Kehf"** gibi İspanya'nın yeniden müslümanlaşmakta olduğuna işaret eden bu kadar bir izahatla iktifâ ediyoruz!..

303 Faaliyetlerini maddeten destekleyebilmek için örnek bir şirket de kurmuş olan İspanyol Müslümanları ile haberleşmek isteyenler için adres: **Sociedad para el retorno al İslâm en Espana**, Sarabia 13, Granada, Spain.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKLER İSLÂMLAŞMASI VE İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİ

I- TÜRKLERİN İSLÂMLAŞMASI

A- TARİHTE TÜRKLER

a- İslâm'dan Önceki Vasıfları

İslâm, bir vâkıa olarak **"ırk"**ı kabul etmekle beraber, ırkçılığı şiddetle men eder. Yani O, bütün meziyet ve fazîletlerin ete, kemiğe veya bugünkü tabirle genlere hamledilmesini aslâ kabul etmez.[304] Bütün insanlık, **Hz. Âdem**'den türemiş olup tek bir âilenin mensupları gibidirler.[305]

Tarihte ictimâiyet (sosyoloji) ve tarih felsefesinin kurucusu kabul edilen büyük İslâm âlimi **İbn-i Haldun** (1332-1406)'a göre kavimler, **"iklim"**, **"beslenme"** ve **"sosyal verâset"**in eseridir. Bununla beraber, *"ırkların başlangıcına âid bilgiler, mitolojik bir mâhiyet arz eder. Bu hususta birbirine yakın birkaç değişik rivâyet vardır. Bun-*

304 **"Ey o bütün insanlar! Biz sizi bir erkekle, bir dişiden yarattık, hem de sizi şa'b şa'b, kabîle kabîle yaptık ki tanışasınız! Haberiniz olsun ki, Allah yanında ekreminiz (en itibarlınız) en takvâlınızdır; her hâlde Allah alîmdir, habîrdir!"**

305 *"El-hakku iyâlullah"* yani "Bütün insanlar, Allâh'ın hâne halkı gibidir." (Hadîs-i Şerîf)

*ların hemen hepsi de önce **Hz.Âdem**'den başlayarak **Nûh Tûfânı**'na kadar gelirler.*

***Hazret-i Nûh,** Tûfân dinip de Cûdi Dağı'nda karaya **ayak** basınca, Dünya'nın yeniden şenlenmesi için oğullarından her birini gelinleriyle birlikte yeryüzünün bir bucağına göndermiştir. **Hazret-i Nûh'un** üç oğlu vardı: **Ham, Sam, Yafes.** Bunlardan **Yafes,** İtil ve Yayık Irmakları'nın kenarlarına gelip yerleşmişti. Kendisinin sekiz çocuğu olmuştu ki; bunların en büyüğünün adı **"Türk"** idi. Bundan **"Turan Nesli"**, yani Türk ırkının muhtelif kolları türemiştir.*

*Türk'ün dördüncü[306] batından torunu olan **Alınca Han**'ın iki oğlu olmuştu. Bunlardan büyüğünün adı **Tatar Han,** küçüğünün adı **Moğol Hân** imiş."*

Aynı şekilde **"Türk"** sözünün aslı ve nereden çıkmış olduğu hakkında da pek çok rivâyet mevcuddur.[307] Bunun gibi onların **"Ana Yurdu"** hakkında da farklı görüşler olmakla beraber umûmî kabule göre, bilinen en eski tarihlerinde Orta Asya'da yaşıyorlardı. Sonradan M.Ö. 1200-300 yılları arasında otlak darlığı ve artan nüfus sebebiyle buradan Batı istikametinde, doğuda ise Çin'in kuzey bölgelerine göç etmişlerdir. Gâyet muhârip bir kavim olduklarından, gittikleri her yerde devletler kurmaya muvaffak olmuşlardır. Sırf Batı Hun Devleti'nin imparatoru **Atilla (Atlı Han)** (M.S. 395-453)'nın Roma'yı haraca bağlamış olduğunu hatırlamak, Türk cengâverliğinin derecesini kavramaya yeterlidir. Buna ilâveten Asya'daki Büyük Hun İmparatorluğu, Avrupa'da Batı Hun İmparatorluğu, sonra Gök-Türk İmparatorluğu ile Çin, Hindistan ve Mezopotomya'da ku-

306 Fazla bilgi için bkz: **Ebulgazi Bahadır Han**- Türk Şeceresi, nakleden: **Rıza Nur**, İstanbul, 1925, sh: 11-16.

307 Fazla bilgi için bkz. **Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu**- Müslüman Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1999, sh: 1; **Hüseyin Namık Özkum**-Türk Sözünün Aslı, Ankara, 1946.

rulmuş olan Türk Devletleri, muhteşem bir tarih mîrâsının delilleridir.

Burada îtikâdî bir husûsa işaret etmek istiyorum ki, o da şudur: Her oluşta fâilin irâdesi ile birlikte mutlaka ilâhî irâde de mevcuddur. Zira Cenâb-ı Hakk'ın **"Hâlık"** sıfatından mâsivâullâha (Allah'tan gayri bütün varlıkların teşkil ettiği âlem) bir nasip lütfedilmemiştir. İlmi **"mârifet"** seviyesine yükselten bu görüş, İslâm'da **"hayrihi ve şerrihi minâllâhi teâlâ"** sûretinde ifâde olunmaktadır.

Diğer taraftan fâilin gerçekleşmesini istediği maksada ilâveten, bir de **"murâd-ı ilâhî"** mevcuddur. Bu, ya hiç fark edilmez veyahud da sonradan anlaşılabilir. Bu görüş açısından Türkler ve Araplar'ın İslâm öncesi tarihlerine bakıldığında, şu gerçeğe ulaşmak kaabildir:

Cenâb-ı Hak, bu iki milleti, İslâm'la müşerref olmalarından iki bin yıl öncesinden başlattığı, tâbir câizse birer antrenmana tâbî kılmıştır. Araplar, bu antrenmanı (mümâreseyi) belâgât, fesahat, şiir ve hitâbetle edebiyyat faaliyeti sûretinde gerçekleştirmişler ve böylece zihin ve lisânlarını irâde-i ilâhiyeyi istiâb edecek bir olgunluk seviyesine yükseltmişlerdir. Bu netice, Cenâb-ı Hakk'ın ilm-i ezelîsi ile irâdesini, yani Kur'ân-ı Kerim'i Arapça olarak inzal buyurmak hususunda murâd-ı ilâhîsinin bir îcabı olarak gerçekleşmiştir.

Türk milletinin antrenmanı ise, ceng, cidâl, harb ve darb sûretinde vâkî olmuş, onlar da -âdeta- nesillerin genlerine intikal eden bu temâyül ile İslâm'daki **"Cihad"**ı deruhte edebilecek bir vasıf ve dirâyet ile techiz olunmuşlardır. Hakikaten İslâm Tarihi, bir bütün olarak ele alındığında, tefekkürde büyük payın Araplar'a, cihadda ise Türkler'e âid olduğu ibretle müşâhede edilir.

b- İslâmlaşmalarını Kolaylaştıran Sebepler

İslâmî bir îtikad olarak Cenâb-ı Hakk'ın her topluluğa mutlaka bir peygamber göndermiş olduğu kabul edilir. Buna göre, peygamberlerin sayısı -alâ rivâyetin- yüz yirmi bindir. Bu görüşe itibar edilmese bile, Allah tarafından vazifelendirilmiş olan nebî ve resûllerin Kur'ân-ı Kerîm'de isimleri zikredilenlerden ibâret olmadığı muhakkaktır. İslâmî mücâdelede büyük bir yeri olması lâzım gelen **Mahmud Cevdet Sezer**[308], **"Oğuz Han"**ın da bir nebî olabileceğini iddiâ ederdi. Allâhu ya'lemu bissevab!.. Yani doğrusunu, ancak Allah bilir!

Türkler'in İslâm'dan önceki inanışlarında, tıpkı Arabistan'daki **"Hanîfler"** gibi semâvî bir dinin kalıntılarına benzer bazı izler tespit edilebilmektedir.

"Türklerin asıl dini Gök-Tanrı'ya îmân idi. Eskiçağ kavimlerinde gök ile ilgili görüntülere (Güneş, yıldızlar, Ay vb.) ilâh gözü ile bakılarak, özel tapınaklarda kurbanlar sunulmuş, yerdeki timsâlleri zannı ile putlarına tapılmış iken, çok mühim bir fark olmak üzere Türkler adları geçen gök cisimlerini sadece "aziz" (saint) sayarak, doğrudan

308 **Mahmud Cevdet Sezer**, cephemizde az tanınmış olan gerçek bir mücahiddi. Dağıstan asıllı olup âilesi **Şeyh Şâmil** Hazretleri ile Türkiye'ye gelmişti. Felsefe tahsil etmiş, **"zaman"** üzerine doktora yapmış, Osmanlı zamanının meşhur günlük gazetesinden **"Peyâm"**ın ilavesi olan **"Kısm-ı edebî"**sinde **"Peyâm-ı Eyyâm"** serlevhası ile yazılar yazmıştır.

Sonra liselerde felsefe muallimliği yapmıştır. Demokrasiye geçiş hengâmında, istifâ ederek **"Doğan Güneş"** adıyla bir dergi çıkarmıştır. 1950'den sonra ise **Derviş Vahdetî**'yi hatırlatacak bir sûrette **"Volkan"** Dergisi'ni çıkarmış, buradaki **M. Kemal Paşa** hakkındaki sert yazılarından dolayı tâkibâta uğramış, tımarhâneye tıkılmış, buradan kaçarak yaya olarak Suudî Arabistan'a gidip Medine'ye yerleşmiştir. Lâkin bu kaçış, mâcerâ romanı kadar ilgi çekicidir. 90'lı yıllarda yüz yaşına yaklaşmış olduğu hâlde Medîne'de vefat etmiştir. Merhumun pek çok mektubu ve bazı yazıları husûsî arşivimizde mahfuzdur.

doğruya Gök (semâ)'ü, Tanrı kabul etmişlerdir.

Bizanslı tarihçi ***Th. Simokattes*** *(VII. asır)'in de önemle kaydettiği gibi, Türkler, yalnız Kâinat'ın yaratıcısı tek ulu kudret olarak bildikleri Gök-Tanrı'ya tapmışlardır. Çeşitli kaynaklarda açıklandığı üzere, Türklere göre, Gök-Tanrı varlıkların ilk prensibidir; şafak söktürür, bitkiye hayat verir, insanlara can bağışlar, fakat dilediği zaman o canı geri alabilir; emrine uymayanı cezalandırır; af edicidir, hak yoludur, insan niyâz ederse, ömrünü uzatır, atlarını çoğaltır, kuzgunun bile yakarışını duyar, herşeyi görür, bilicidir; onun iradesine karşı gelinmez; insan fânî, Tanrı ebedîdir.*

Gök-Tanrı, bilhassa Türkler için ehemmiyetlidir. Zira hakanı, O tâyin eder, hakana kut (iktidar, nasîp) ve ülüg (kısmet) ihsan eden odur. Türk başbuğları O'nun yardımı sâyesinde zafere ulaşırlar. Tanrı, verdiği hakanı dinlemedikleri için Türkleri, ölüm (esâret)e mahkûm etmiş, sonra ***"Türk'ün adı sanı yok olmasın diye" Bilge****'yi hakan yapmıştır (Kitâbeler). Bu sebeple kitâbenin bir yerinde* ***"Türk Tengrisi"*** *şeklinde* ***"millî"*** *vasıfta zikredilmiştir.*

Bozkırda Türkler, her şeylerini borçlu oldukları semâyı Tanrı (kaadir-i mutlak) telâkki etmiş görünüyorlar; bundan dolayı da, Gök yüzü bir bütün ve tam olduğu için Tanrı'yı da ***"tek ve mükemmel"*** *kabul ettikleri gibi, gök yüzünü herhangi bir biçimde tecessüm ettirmek kaabil olmadığından Türk inancında* ***"putçuluk"*** *fikri teşekkül etmemiştir ve yine semânın herhangi bir* ***"mahal"****e sokulması imkânsızlığı yüzünden özel tapınaklar da yapılmamıştır. Türk Gök-Tanrı dininin timsâlsiz ve mâbetsiz oluşu, bu sebeplerden ileri gelir.*

Türkler, bilindiği üzere tarihte zamanın ve çevrenin

*şartlarına uyarak çeşitli dinlere de girmişlerdir (**Budizm**[309], **Manihaizm**[310], **Hıristiyanlık, Musevîlik** ve kitabî olmayan diğerlerine). Fakat, hiçbir dinde kendilerini İslâmiyet'teki kadar bahtiyar hissetmemişlerdir.*

Bu durum, başka dinlerin Türkler arasında umûmîleşemeyip mahallî kalmalarından ve bazı kere Türkler'in kendilerini kaybetmelerinden bellidir. İslâmiyet'in ise, millî şahsiyetlerini zarar vermeksizin hemen hemen bütün Türkler'ce ortak din olarak benimsenmesinin sebebini herhâlde, İslâmî akîdelerle Gök-Tanrı inancı arasındaki mevcud intibaklarda aramak doğru olur. Bu noktalar, kısaca şöyle sıralanabilir:

---

309 *"**Budizm**, M.Ö. 6. asırda kuzey Hindistan'da yaşadığı kabul edilen **Siddharta Gautama Sakyamuni**'nin öğretilerine dayalı olarak gelişen inanç sistemini ifâde eder. Mensuplarınca **Budda-dharma** (Budda'nın şeriatı), **Budda-vacana** (**Budda**'nın sözleri) veya **Budda-sasana** (**Budda**'nın öğretileri ve mesajı) diye bilinen bu inanç sistemidir."* (**Prof. Dr. Şinâsî Gündüz**- Yaşayan Dünya Dinleri, İstanbul, 2007, sh: 307) Yani bir beşeri batıl dindir.

"Budizm, Veda kutsal literatürünün dinsel otoritesini kabul etmez. Dolayısıyla onlardan kaynaklanan birçok dinî uygulama gibi kast anlayışına karşı çıkar ve bundan ötürü Hindularca sapık olarak tanımlanır. Buna rağmen, Hinduizm'in yeniden doğuş (reenkarnasyon), karma ve nihâî kurtuluş (moksha) öğretileri bazen küçük değişiklerle bazen de olduğu gibi Budizm tarafından kabul edilir. İlk dönemlerde ve Hinayana Mezhebinde Hinduizm'e reaksiyoner ve belirgin bir tavır sözkonusu olduğu hâlde bilhassa Mahayana geleneğinde Brahma, Indra ve Yama gibi Vedik tanrılara yer verildiği, Hindu ölüm sonrası hayat anlayışının aynen kabul edildiği ve Nirvana yolunda yoga egzersizlerine de başvurulduğu görülür. Bunun yanı sıra, bağımlı varoluş yasası, dört temel gerçeklik, sekiz dilimli orta yol ve nirvana öğretileri ise sadece Budizm'e özgü inançlar olarak zikredilebilir." (a.g.e., **Ali İhsan Yitik**, sh: 319)

310 M.S. III. yüzyılda İran'da **Mani** adlı bir şahıs tarafından kurulmuş bir beşerî ve bâtıl dindir. Mezopomya İran'da yarı yayılmışken VII. yüzyılda buraların islâmlaşmış olması sebebiyle tamamen ortadan kalkmıştır. Bu dinin dayandığı eser kitapları, **Mani** kendisi yazmıştır. (Fazla bilgi için bkz: **Prof Dr. Şinasi Gündüz**- a.g.e., sh: 493 vd.)

-Tanrı birliği
-Tanrı'nın tek yaratıcılığı
-Tanrı'nın kaadir-i mutlak vasfı
-Tanrı'nın heryerde hazır ve nazır olduğu
-Tanrı'nın herşeyi bildiği
-İslâmiyette cihâd fikri
-İslâmiyette adâlet, doğru ahlâk
-İslâmiyyette insan eşitliği
-İslâmiyette iyilik, yardımseverlik

Butun bunlar Türk inanç, düşünce ve ahlâkında da mevcut hasletlerdir."[311]

Umûmiyetle Türkler'in İslâm'dan önceki dinleri, **"Şamanizm"** olmakla beraber bu din yaygınlaştığı safhada yukarıda ifade edilmiş olan bir muhtevâya inkılâp etmiş bulunmaktaydı.

Gerçekten Şamanizm'i geniş bir sûrette incelemiş **olan Abdülkadir İnan**, eserinin önsözünde

"Altay ve Yakut şamanlığı bütün hâlinde eski Türk dini olarak kabul edilemez. Çok eski devirlerde büyük hakanlıklar ve devletler kuran Türkler'in Dünya görüşleri ve dini telâkkileri Altay ve Yakut şamanizmine nazaran çok gelişmiş ve olgunlaşmış olduğu anlaşılmaktadır. Altay ve Yakut şamanlığını, elinde bulundurduğu pek mahdud materyallere dayanarak, tetkik eden rahmetli ***Ziya Gökalp*** *dahî bunun farkına varmış ve eski Türkler için* ***"Toyunizm"*** *adını verdiği bir millî din tasavvur etmişti. Fakat* ***"Toyunizm"*** *dediği din, budizmden başka bir şey değildir. Sırf itibarî olarak dahi eski Türk dinine* ***"Toyunizm"*** *adı verilemez. Eski Türkler, şüphesizdir ki, şamanist idiler. Fakat bu şamanizm Altay ve Yakut şamanlığının bulunduğu safhayı*

311 **İbrahim Kafesoğlu**- a.g.e. sh: 25 vd.

çok arkasında bırakmış, gelişmiş bir durumdaydı."[312] demektedir.

B – İSLÂMLAŞMANIN GERÇEKLEŞMESİ

Hayret edilecek bir husustur ki, Türkler'in İslâm'dan haberdâr olmaları Hz. Peygamber zamanında başlamıştır. Hz. Peygamber'den intikal eden bazı hadîs-i şerîflerde Türkler'in ne sûretle yer almış bulunduğunu gayet geniş bir sûrette ve büyük bir dirâyetle inceleyen arkadaşımız **Zekeriya Kitapçı** şöyle diyor:

"Hz. Peygamber'in Türk Hakanlığına Yazdığı Davet Mektubu

Burada karşımıza çok önemli bir soru çıkmaktadır, o da şudur; Hz. Peygamber, çağdaş Türk Hakânı'na bir dâvet mektubu yazmış mıdır? Şâyet bu sorunun cevabı "evet" ise, bu mektup hangi dilde yazılmıştır? Mamafih bu konuda ilk gür ve ilmi sadâ, Kazanlı büyük Türk ve İslâm tarihi âlimi ***Şihabü'd- din el-Mercâni****'den gelmiş ve ilim âleminde çok büyük yankılar uyandırmıştır.* ***el-Mercanî****, bu büyük Türk Âlimi, söz konusu mektup hususunda daha da ileri gitmiş ve bizim ufkumuzu aşan çok ilginç açıklamalarda bulunmuştur.*

O'na göre; Sahâbeden ***Umeyr b. Afsa'l-Eslemî****, Basra, Bahreyn ulularından, Hz. Peygamber'i ziyâret için Medîne'ye geldiğinde, Rasül-i Ekrem, O'na Türkçe yazılmış bir dâvet mektubu vermiş ve O'nu Bulgar ve Hazar hakanlarına ulaştırmasını istemiştir. Ayrıca* ***el-Mercânî****, bu erken devirlerde Hz. Peygamber'in onlardan yeteri kadar Türkçe'yi öğrendiğini ve* ***Umeyre*** *verdiği bu davet mektubunu, Türkçe yazdırdığını söylemektedir.*

---

312 **Abdulkadir İnan**- Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara, 1954, sh: 1

el-Mercanî bu hususlaki iddialarına, kesin bir delil olarak İbnü'l-Esir'in "Üsdü'l-Gâbe" adındaki muhteşem "Tabakât" kitabında yer alan ve ashabdan Ebu Hüreyre'den bize kadar gelen taş gibi bir rivâyetini kaynak olarak göstermiştir. Mamafih Ebû Hüreyre bu rivâyetinde aynen şöyle demektedir;

روى أبو هريرة قال: قدم عمير بن أفصل الأسلمي عصابة من أسلم وأن رسول الله (صلعم) كتب لعمير كتابًا تركيًا تركنا ذكره فإن وروايته نقلوه بألفاظ غربية وبدلوها وصحفوها تركنا لذلك.[*]

Ebu Hüreyre'den rivâyet edildiğine göre, O şöyle demiştir; Umeyr b. Afsa'l-Eslemî, kendi kabîlesinden henüz Müslüman olmuş bir grupla Hz. Peygamber'e geldi. Hz. Peygamber, Türkçe bir mektup yazdırdı ve O'na verdi. Ebu Hureyre de bunu, "Türkçe olarak nakletti. Ne var ki, râvîler daha sonra bu Türkçe kelimeleri Arapça telaffuz ederek zikrettiler, böylece onları değiştirdiler ve bozmuş oldular, bu bakımdan biz o mektubun metnini burada zikretmeyi uygun görmedik."

Neylersiniz ki, el-Mercânî'nin bu konudaki gönül coşkusu, çok uzun sürmemiş ve boğazında düğümlenip kalmıştır. O, bunun sebebini şöyle açıklamaktadır;

Ben İbnü'l-Esir'in bu eserini kendi asrına çok yakın bir zaman da yazılmış bir nüshasında bu "Türkçe" kelimesini kendi gözlerimle gördüm, mânâsı ayan beyân idi. Ne var ki, iş, bu kitabın 1280 yılında Mısır'da basılan nüshasından bu "Türkiyyen" kelimesini çıkarmışlardır ki, bu apaçık bir hatadır."[313]

313 **Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı**- Hazreti Peygamber'in Hadislerinde Türkler, Konya, 2009, sh: 198 vd.

Zekeriya Kitapçı, bu mes'ele üzerinde hayli îmâl-i fikrettikten sonra da:

*"Evet, yukarıdan buraya kadar olan açıklamalarımızdan da anlaşıldığı gibi Hz. Peygamber; bu yazılı diplomasi vasıtasından azami derecede istifade etmiş ve ismi, kendisine ulaşan ve toplumda mevkî ve makam sahibi olan herkese, çağdaş hükümdar ve devlet büyüklerine, kim olursa olsun birçok çağrı mektubu yazdığı gibi Türk Hakanları ve onların şahsında Orta Asya Türklüğü'ne de bir çağrı mektubu yazmıştır. Bu mektup, **el-Mercânî**'nin ifade ettiği gibi, Bulgar Hakanına[314] değil, Orta Asya Türk Hakan veya Türk Ulularına, gönderilmek üzere kaleme alınmış; Basra, Bahreyn bölgelerinde çok nüfuzlu bir kabile olan **Beni Eslem**'in reisi **Asfa el-Esleme**'ye takdim edilmiş ve mutlaka yerine ulaştırılması istenilmiştir."* demektedir.[315]

Bu mektuptan nasıl bir netice hâsıl olduğunu, hatta onun muhatabına ulaşıp ulaşmadığını da bilemiyoruz. Fakat bildiğimiz bir şey varsa, o da **Hz. Ömer** devrinde İran'a karşı kazanılan **"Kadisiye Savaşı"** (635)'ından sonra, İslâm Orduları'nın Türkler'le karşı karşıya gelmiş olduğu hususudur. Hatta bu durum, İran'ın fethini tamamlayan 642 yılındaki **"Nihavend Savaşı"**ndan sonra daha da bâriz bir hâle gelmiş bulunuyordu. Fakat **Hz. Ömer**, ordusunun Mâveraünnehir'e (Ceyhun Nehri'nin ötesi) geçmesi iste-

---

314 *"İslâm ülkelerinden gelen tüccarlar vâsıtasıyla Bulgarlar arasında kısa zamanda İslâm Dini ve kültürü yayıldı. Bulgar Hanı **Yaltavar** oğlu **Almış Han** müslüman oldu ve 920'de Bağdat'a halifeye elçi göndererek Bulgar halkına İslâm Dini'ni öğretecek din bilginleri ile câmi ve kale yapacak mimarlar istedi. Halife **Muktedir Billah Ca'fer** de 922'de Bulgar ülkesine bir elçilik heyeti yolladı. Bu heyette bulunan **İbn Fadlan**, yolda ve Bulgar ülkesinde görüp duyduklarını daha sonra kaleme aldığı seyahatnamesinde anlatmıştır."* (DİA . c. VI. Sh: 390)

315 **Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı**- a.g.e., sh: 200 vd.

memiş, bunu şiddetle men etmişti. Zira O, câhiliye devri şâirlerinin Türkler'in cengâverliklerinden bahsetmiş olduklarına vâkıf bulunduğu cihetle, ordusu[316] için bunun tehlikeli addediyordu.

Daha sonra **Hz. Osman** kumandanların ısrarla talep ettikleri bu müsâadeyi verdi ve İslâm Ordusu, Türkler'le meskûn beldelere girmeye başladılar. **Said bin el-As** kumandasındaki ordu, Cürcan Bölgesi'ne girmiş ve burasını cizyeye bağlamıştır.

Tebliğ vasfı zayıf böyle seferler devam ederken ilk defa **Hz. Muaviye** devrinde İslâmlaştırma gayretinin ön plâna geçtiği görülmüştür. Horasan Vâlisi **Ubeydullah Bin Ziyad** 674 tarihinde Buhara üzerine bir sefer tertiplemiş ve

---

316 *"Câhiliye devri Arap şâirlerinden **Nabiga el-Zubyânî, Hassan b. Hanzala, Evs b. Hacer** ve **Şammah b. Zirâr**'ın şiirlerinde Türkler'in askerî yönleri ve kahramanlıkları üzerinde durulması dikkati çekmektedir. Diğer taraftan **Hz. Muhammed**'e atfedilen birçok Hadîs'de yine Türkler'in askerî yönü üzerinde durulmaktadır.*

"Türkler size dokunmadıkça siz de onlara dokunmayınız."

"Benim doğuda Türk adını verdiğim askerlerim vardır."

*Misâllerini daha da çoğaltabileceğimiz bu meâldeki hadislere pek erken devirlerde teşekkül etmeğe başladığı için sağlam senetlerle **"Kütüb el-Sitte"**de ve diğer muteber Hadîs Külliyatları'nda rastlamamız mümkündür ve doğruluk derecesi, o nispette kuvvetlidir. Ayrıca Müslümanlar'ın Hendek Savaşı'na hazırlanırken **Hz. Muhammed**'in Türk çadırında (Kubbete'l-Türkiye) oturduğu rivâyet edilmektedir. Müslim ise, Peygamber'in Türk çadırında ibâdete çekildiğini belirtmektedir."* (Tafsilât için bkz: **Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı**- Yeni İslâm Tarihi ve Türkler, c: I; Konya, 1994, sh: 181 vd.)

*"Meşhur Arap müellifi **el-Câhiz**, "Fezâil el-Etrâk" adlı eserinde Türkler'in askerî kabiliyetlerini ısrarla belirtmektedir. Bütün bunlara göre, Araplar'ın Türkleri tanımaları başlangıçta askerî sahalarda olmuş ve bu Arap edebiyatında akis bulmuştur."* (**Hakkı Dursun Yıldız**- Müslüman Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1999, sh: 27)

Benzer birçok hadis için **Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı**'nın a.g. eserine bakılabilir.

dönüşünde iki bin Türk okçusunu beraberinde getirerek bu muhârip insanları, Basra'ya yerleştirmiştir.[317]

*"**Ubeydullah b. Ziyâd**, Basra'ya yerleştirdiği mezkûr Buhâralılar'a, Araplarla karışmamaları için hususî bir yer tahsis etmiş; buraya **"Buharalılar Caddesi"** denilmiştir. Basra'da başlarında **Tavvâf b. Gallâk** ve **el-Hashas b. Savr es-Sadûsî**'nin bulunduğu bir Hâricî isyanının bastırılmasına bu Türkler memur edildiler. Müteakip yıllarda bunların faaliyetlerine tesâdüf edilmemektedir.*

***Taberî**, Kerbelâ vakasında, **Reşîd et-Türkî** adında birisinden bahsetmektedir. **Ubeydullah**'ın mevlâsı olan bu şahıs hakkında diğer kaynaklarda bilgi bulunmadığı gibi, **Taberî**'de de ancak bir yerde geçmektedir. Bu bakımdan, **Reşîd**'in nereden ve ne zaman geldiği tespit edilemiyorsa da, **Ubeydullah**'ın Basra'ya yerleştirdiği Buhârâlı Türkler'den birisi olması muhtemeldir.*

***Haccâc b. Yusuf**, Vâsıt Şehri'ni kurup kendisine merkez yaptıktan sonra, daha ziyâde emniyet mülâhazası ile, oraya herkesin yerleşmesine müsaade etmeyip ancak Suriyeli Araplar ve bazı yabancı grupları iskân ettirdi. Yabancılar arasında, daha önce Basra'ya yerleştirilmiş olan Buhârâlı Türkler'e önem verip, onları esas muhafız kıtalarını meydana getiren Suriyeli Araplar'ın yanlarına yerleştirdi."*[318]

Bu sırada Hun İmparatorluğu (M.Ö. 204, M.S. 216)'nun yıkılmasından sonra kurulmuş olan **Gök-Türk Devleti**[319] (552-743)'de ortadan kalkmış ve Türkistan'da

317 **Taberî**- a.g.e., c: II, sh: 170

318 Büyük İslam Tarihi (Heyet), c: III, sh: 334.

319 *"Hz. Peygamber'in, Gök Türk Hakanları'nın, Ehli Kitap olan Bizanslılar'la anlaşmaları ve putperest (mecûsî) İranlılar'a karşı siyâsî münâsebetleri geliştirmeleri ve İran'ı bir kıskaç içine almaları, öyle tahmin ediyoruz ki, Hz. Peygamber tarafından büyük ölçüde takdir edilmiş*

küçük küçük beylikler ortaya çıkmış bulunuyordu. Bu da İslâm fütûhâtını kolaylaştıran ciddî bir amildi. VI. Emevî Halifesi **Velid Bin Abdülmelik** zamanında (705-715) Horasan Vâliliği'ne tâyin edilen **Kuteybe Bin Müslim,** Mâverâünnehr'in (Aşağı Türkistan'ın) ve Taharistan'ın gerçek bir fatihi oldu.

Zira burada Gök-Türkler'den sonra ortaya çıkmış olan **"Türkeş Hakanlığı"** gâyet güçsüz bir durumdaydı. **Kuteybe,** bölgede on yıl kadar çok başarılı seferler yaptı. 715 yılında Kaşgar üzerine son seferini yaptı. Bu sırada Halife **Velid**'in vefatı üzerine O'nun yerine kardeşi **Süleyman** geçti. Yeni halife vaktiyle kendisinin veliahdliğine muhâlefet etmiş olan **Haccac Bin Yusuf**'la O'na yakın kimseleri ortadan kaldırdı. **Kuteybe** de bu cümleden olarak öldürüldü. Çünkü O, **Haccac**'ın Türkistan'ı fethe memur etmiş olduğu bir kumandandı.

Türkler'in bu İslâmlaşma vetiresini, -âdeta- o günleri yaşarcasına derin bir rûhî zevk ve heyecanla anlatan **Zekeriya Kitapçı** şöyle diyor:

*"Bilindiği gibi **Kuteybe b. Müslim**'den sonra Doğu Turan Yurdu'na askerî vâli olarak **Yezid b. el-Mühelleb** gönderilmiştir. (716) **el-Mühelleb**'in haddi-zatında Cürcan'ı ele geçirmek ve bu bereketli toprakları gönlünce yağma etmekten başka hiç bir yüce gâyesi yoktu. Bunun için **el-Mühelleb** önce büyük bir ordu hazırlamış, daha sonra Cürcan top-*

---

ve göçebe Türkler hakkında birçok hadîs-i şerîfler söylemesine vesîle olmuştur.

***"Türkler size dokunmadıkça siz de onlara dokunmayınız!"** gibi daha birçok hadîsler, hep bu mânâda söylenmiş hadîsler olsa gerektir. (Sünen-i Nesefî, Mısır, VI. Sh. 44)*

Çünkü Hz. Peygamber'in, İranlılar'a karşı takındığı tavır ile Gök Türkler'in tavırları ana hatları ile bir benzerlik arzetmekte idi." (**Zekeriya Kitapçı**- Yeni İslâm Tarihi ve Türkler, Konya, 1994, sh: 65)

*raklarına girmiştir. O, önce **Sul-Tekin**'in asıl nüfûz bölgesi ve hâkimiyeti altında olan Dehistan'a yürüdü. Çok fecî bir şekilde burasını yağma ve halkını kılıçtan geçirdikten sonra Cürcan'a yöneldi. Bir kan ve ateş kasırgasını andıran ordusu ile koca şehri yağma ermekten çekinmeyen bu Arap komutanı, Türkler'e karşı tüyler ürpertici bir katliâma girişmeyi ihmâl etmemiş ve **Sul-Tekin**'i kendisi ile istediği gibi bir anlaşma yapmaya da mecbur etmiştir.*

*İşte bu anlaşma, Cürcan'da İslâm'ın önünü açtığı gibi, **Sul-Tekin**'in için de Allâh'ın hidâyetine giden yolunu açmıştır. Zira **Yezid b. el-Mühelleb**, **Sul-Tekin** bu belâlı Türk beyinden gelebilecek tehlikelerden emîn olduktan sonra, ülkenin emniyet ve asâyişi ile meşgul olmuş ve idârî mânâda reform diyebileceğimiz bazı ıslahatlarda bulunmuştur.*

*O; bu cümleden olmak üzere, Cürcan'ın çok harap bir hâle gelen **"surlarını"** tâmir ettirmiş ve kuzeyden gelebilecek gayr-i müslim Oğuz Türkleri'nin hücumunu önlemek istemiştir. O, bu arada Hazar Denizi'ne akan Cürcân Deresi havzasında Cürcân Şehri'ni kurdurmuş ve daha sonra burası büyümüş gelişmiş, Cürcân, Türk medeniyet ve kültürünün çok önemli parlak merkezlerinden biri olmuştur. Ayrıca burada kendi adıyla bir de câmi yaptırmıştır.*

*Fakat bunun Cürcan'da yapılmış **"ilk câmi"** olduğu da zannedilmemelidir. Cürcan'ın, Arap ileri gelenleri ve Müslüman tâcirlerin bir uğrak yeri olduğu ve buralara birçok sahabenin gelip yerleştiği düşünülürse, bundan önce buralarda daha başka, başka birçok câmilerinde yapılmış olması gerekmektedir. Fakat Cürcân ve Dehistan'da geniş çapta İslâmiyet'in yayılması Türk Beyi **Sul-Tekin**'in müslüman olmasından sonra başlamış ve daha sonra bu bereketli topraklar İslâm'ın öz yurdu ve İslâmî ilimlerin beşiği*

*olmuştur. **Sul-Tekin** kimlerin tesiri ile ve nasıl Müslüman olmuştur? Bu sorunun cevabı bir yana, **Sul-Tekin** ve O'nun Müslümanlığı **Abdü'l-Kerim Satuk Buğra Han** gibi bir **"destan"**dır. Ne var ki, **Satuk Buğra Han** destanı bir **"Tezkere"** şeklinde yazıldığı hâlde **Sul-Tekin**'in bu ilâhî destanı hâlâ yazılmamıştır. Ne ilginçtir ki, daha sonra **es-Sehimî** tarafından yazılan **"Tarîh-ul Cürcân"** adındaki kitaptan ve diğer İslâmî kaynaklarda, bu destanın ancak ipuçları verilebilmiş ve böylece bu Türk Beyi'ne çok büyük bir haksızlık yapılmıştır. Bu ilâhî destan'ın burada biraz aralanmasında fayda vardır. Şöyle ki:*

Allâh'ın Hidâyetine Giden Yolda Sul-Tekin

***Yezid b. el-Mühelleb**, O'nun Cürcân ve Dehistan'ı fethi ve bu arada cereyân eden baş döndürücü olaylar, **Sul-Tekin** bu inadına zengin ve doğuştan dindar Türk Beyi'ni **"gerçek hak din"** ve **"İslâm realitesi"** ile karşı karşıya getirmiştir. Önceleri iyi bir Şamanist olan ve **"Gök Tanrı"**ya inanan, daha sonra bu inancın muhtevâsını doldurmak ve şekillendirmek için **"Mecûsiliğe"** yönelen ve zorlu bir **"ateşperest"** olan **Sul-Tekin**, daha sonra **"İslâm realitesi"** ile karşılaşmış, **"karanlık"** ve **"aydınlık"**, **"Zulmet"** ve **"Nur"** bir diğer ifâde ile **"Ahura"** ve **"Mazda"** ilâhları arasında sıkışıp kaldığını görmüş ve bunda, âdeta boğulacak bir hâle gelmiştir. O; aydınlık içinde yaşadığını zannederken, İslâm hidâyeti ve iman nuru karşısında, koyu bir karanlık, zulmet ve cehalet içinde olduğunu görmüş ve bundan âdeta çok büyük bir vahşet ve dehşet duymuştur.*

*Daha sonra o; bu memleket ileri gelenleri ve aydınları arasında zaman, zaman örneğini gördüğümüz gibi, kendi sağduyusu ile bir **"hak din"** arayışına girmiş ve içine düştüğü bu mânevî buhrandan kurtulmak için çırpınıp*

durmuştur. O; bu cümleden olmak üzere; başta ***Yezid b. el-Muhelleb****'de dâhil birçok samimi müslümanla istişâreler etmiş, İslâm Dini hakkında bilgiler edinmiş ve en sonunda müslüman olmaya karar vermiştir. Zira İslâm Dini; hem* ***"îmânî"*** *ve hem de* ***"dînî"*** *yanı amel, ahlâk ve ibâdet yönünden pırıl pırıl ilâhî idi ve kendine özel bir* ***"hidâyet"*** *ve îman cezbesi vardı. Oysa Mecûsîlik, daha sonraları çok bozulmuş ve ahlâksız bir din olmuştu. Gerektiğinde baba; kızı, anne ise* ***"oğlu"*** *ile evlenebiliyordu. Onun bu meselede böyle bir karar verme aşamasına gelmesinde şüphesiz* ***Yezid b. el-Mühelleb****'in de çok önemli etkisi olduğunu hiç bir zaman unutmamamız gerekmektedir.*

Zaten yaratılışı icabı çok dindar ve ona göre asil bir insan olan ***Sul-Tekin****, bu şekilde İslâm Dini'ni tanıdıktan sonra gönlüne İslâm ateşi düşmüş ve kalbinin derinliklerinden kopup gelen bir aşkla müslüman olmak istemiştir. İşte O'nun; herkesin gönlünü bir kalbur gibi delik deşik eden İslâm* ***"İlâhî destanı"*** *da böylece başlamış oluyordu.* ***Sul-Tekin****'in torunu,* ***Muhammed b. Sul****, dedesinin İslâm destanını özetle bize şu şekilde anlatmaktadır:*

*"****Sul-Tekin*** *Müslüman olmaya karar verdikten sonra,* ***Yezid b. el-Mühelleb****'e gelmiş ve O'na:*

"-Sizden daha yüce bir Müslüman var mıdır? Tâ ki ben O'nun eliyle müslüman olmak istiyorum." demiştir.

Hadd-i zâtında bu büyük ***"Türk Beyi" Sul-Tekin****'in sorduğu bu soru, güncelliğini hiç bir zaman kaybetmemiş ve bu günlere kadar gelmiştir. Zira ben Nijerya'da Jos Ün'de hocalığım sırasında, bir toplantıda İslâmiyet'in ululuğu, büyük ve yüce bir din olduğundan bahsettiğim zaman karşıma bir papaz dikilmiş ve* ***"Gerçek bir müslümanı örnek olarak göstermemi"*** *istemiştir.*

İşte ***Sul-Tekin*** *parmaklarının ucu temiz, hiç bir günâh*

*işlememiş, zulme ve kirli işlere karışmamış bir müslüman arıyordu. **el-Mühelleb**, bu soru karşısında irkilmiş, söyleyecek hiçbir cevap bulamamış ve kırık dökük kelimelerle:*

*"Ben iyi bir müslümanım, ama siz en iyisi İslâm halifesinin huzurunda müslüman olunuz!" demiş ve O'na Emevî halifelerinden **Süleyman b. Abdü'l-Melik**'i tavsiye etmiş ve böylece **"Şam Yolunu"** göstermiştir.*

Sul Tekin'in Müslüman Olması

*Hadd-i zâtında ona gösterilen **"Şam"** değil, nurlu Medine yolu, "Hayır" bu yolun ucunda ve külli risâlet dâvâsı ve mânevî varlığı ile dimdik ayakta ve hayatta olan Hz. Peygamber idi.*

*Gerçekte bu memleket ahâlisi ve ileri gelenleri arasında bundan önce de, bunun örnekleri olmuş, onlar bir **"hak din"** arayışına girmişler, gönül ve kalplerini boğan bu karanlık ve zulümden kurtulma için Medine'nin aydınlığına koşmuşlar ve Hz. Peygamber'in mânevî huzurunda müslüman olmuşlardır. Turan yurdundan Medine'ye uzanan bu ilâhi hidayet yolcularından bizim şimdilik bildiğimiz üç büyük yolcu vardır. Bunlar bir mânâda ve şaşılacak tarzda aynı kaderi **"alın yazısını"** paylaşmış ulu kişilerdir.*

*Bunlardan birincisi **Selman-ı Fârisî** idi. Zengin, şerefli bir âile ve koyu bir **"Mecûsî"** olmasına rağmen **Selmân** daha sonra, sonsuz bir **"hak din"** arayışına girişmiş ve susuzluğu giderecek bir damla **"su"** hidâyet **"şerbeti"** için Şam'a gelmiş, oradan bin bir zorluk ve çileli bir yolculuktan sonra Medine'ye ulaşmış ve yüzünün nuru cihanı aydınlatan bir **"yüce Peygamber"**in huzurunda müslüman olmuştur.*

*Bu hidâyet yolunun ikinci temsilcisi ise, Belh'teki **"Nev Bahar"** mâbedinin Türk asıllı büyük ruhânî ruhbanı,*

*yani bir diğer ifade ile **"Barmağ"** veya **"Barmak"** idi. Budizm'in **"Nirvana"**sında bir **"Yüce Varlığa"** ve sonsuz bir huzur ve mutluluğa sığındığını zanneden bu Türk rûhanî ruhbanı yani **"Barmak"**, İslâm, realitesi ile karşılaştıktan sonra bunun Kâinat'ın asıl sahibi **"Allah"** (c.c.) olabileceğini düşünmüş ve kendinin hazırladığı çok büyük bir hediye kervanı ile birlikte Medine'ye kadar gelmiş, **Hz. Osman** zamanında ve Hz. Peygamber'in mânevî huzurunda müslüman olmuştur.*

*Şimdi Medine'ye uzanan nurlu hidâyet yolunun asıl üçüncü büyük yolcusu ise, **Sul-Tekin** olacaktı. Kalbi müslüman olmanın ateşi ile yanıp tutuşan **Sul-Tekin** böylece aradığı gerçek Müslüman'ı bulmak için Cürcan'dan kalkarak Şam'a gelmiş, İslâm Halifesi ile görüşmüş ve **Yezid**'e söylediği şeylerin aynısını O'na da söylemiştir. Halife, bu Türk Beyi'nin sorumluluğunu kabul etmekten çekinmiş ve O'na açık açık şöyle demiştir:*

"-Evet, bugün Müslümanlar arasında benden daha ulu bir kimse yoktur. Fakat senin Hz. Peygamber'in kabri başında müslüman olman daha hayırlıdır. Oraya git ve orada müslüman ol!"

*Bu destanî İslâm kahramanı, tıpkı **Selmân-ı Fârisî** gibi, Şam'dan kalkmış, çok uzun ve çileli bir yolculuktan sonra **"Medine"**ye gelmiş, Hz. Peygamber'in civarına sığınmış, O'nun mânevî misafiri olmuş, O'nun kabri başında ve mânevî rûhaniyeti önünde müslüman olmuş aynı zamanda **"Tabiîn"**den olma gibi çok büyük bir makam ve şerefe nâil olmuştur.*

*Bunlar bizim **Sul-Tekin**'in, Allâh'ın hidâyetine giden yoldaki ilâhî destanından yansıtmaya çalıştığımız ilâhî manzaralardır. Şu hiç bir zaman unutulmamalıdır ki, tarihte birçok şerefli, ulu kişiler, hanlar, hakanlar, hükümdar ve*

melikler müslüman olmuş ve Allâh'ın hidâyetine kavuşmuşlardır. Ancak Türk İslâm tarihinde ve bu büyük ulu kişiler arasında ***Sul-Tekin****'in müslümanlığı kadar mânâlı, onun kadar göz yaşartıcı çok az bir müslüman olma örneği vardır. Maamafih bu Destan Kahramanı, Hz. Peygamber'in kabri başında, bu şekilde müslüman olduktan sonra yeni bir îman coşkusu ve hidâyet aşkı ile Cürcân'a dönmüş ve bundan böyle kendini bütün hayatı boyunca* ***"Allah'ın Kitabı"*** *ve Hz. Peygamber'in* ***"Sünnetini"*** *ayakta tutmaya adamış ve İslâm Dini'nin Gürcan'da yayılmasını hayatının en mukaddes bir gayesi olarak görmüştür."*[320]

Bu ve benzeri birçok vakaya rağmen Emevîler devrinde Türkler arasında hızlı bir İslâmlaşma görülmediği gibi devlet kademelerinde temâyüz eden Türk asıllı kumandanların sayıları da pek azdı. Bunun sebebi, Emevîler'in, ırkan Arap olmayan müslümanlara **"ikinci sınıf vatandaş muamelesi"** yapmalarıydı. Müslümanlaşan sâir kavimleri, aynı zamanda araplaştırmak gayreti güttüklerinden dolayı bu devletin yüz yılı bile tamamlayamadan yıkılmış bulunduğu hususunu evvelce izah etmiştik.

Abbasî Devleti'nin kuruluşu ile birlikte Türkler'in islâmlaşması hem sür'atlenmiş ve hem de müslüman Türkler devlet kademelerinde ve bilhassa ordu da hâkim bir duruma yükselmişleridir ki, bunun çeşitli tezâhürleri evvelce anlatılmış bulunmaktadır.

Burada şu kadarını tekrar hatırlatalım ki, anası Türk asıllı olan VIII. Abbasî Halifesi **Mu'tasım** (833-842) zamanında Türkler, devletin idâresinde en hâkim bir rol oynayacak seviyeye yükseldiler. Onlar için meşhur **"Samarra"** şehri kuruldu. Türkler'den müteşekkil ordunun merkezi

320 **Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı**- Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılışı ve Türkler, sh: 27 vd.

olan bu şehir, devletin ikinci bir başşehri durumundaydı.

Türk kumandanlar, halife değişikliklerinde en müessir bir rol oynamaktaydılar. Mesela XIII. Abbasî halifesi **Mu'tezz** (866-869) Hilâfet Makamı'na geçtiğinde huzura getirilen bir müneccime, *"O'nun ne kadar halifelik yapacağını ve ne kadar yaşayacağını sordular. Mecliste hazır bulunanlardan birisi, **Mu'tezz**'in ne zamana kadar halifelik yapacağını ve ne kadar yaşayacağını müneccimlerden daha iyi bildiğini söyledi. Hazır bulunanlar:*

"-Ne kadar?" diye sorunca:

"-Türkler ne kadar isterlerse!.." cevabını verdi.

*Halife **Mu'tezz** devri, Türkler'in siyâsî nüfûzunun en fazla tesir icrâ ettiği, buna karşılık onlara karşı güçlerin de yavaş yavaş toparlandıkları, bir muvâzene unsuru olmaya başladıkları bir devredir."*[321]

Bu müessiriyet, Abbasîler'in Emevîler'e karşı giriştikleri ihtilâlle başlamış ve git gide artarak **Mu'tasım** devrinde zirveleşmişti:

Gerçekten, *"Abbasî halifeleri muhâfız birliklerini meydana getirmek için Mâverâünnehr Bölgesi'nden Türk askerleri getirttiler. Bunlar ordunun diğer guruplarından çok üstün idiler. Türk askerlerine komutan olarak geldikleri bölgelerin asilzâdeleri tâyin ediliyordu. Türkler'in askerî hayata istidatları, itaatte kusur etmemeleri ve kudret sahibi olmaları, onların halifelerin muhâfız birliklerini meydana getirmede esas sebebi teşkil ediyordu. Türkler, Abbasî İmparatorluğu'nun ordusunun en seçkin sınıfını meydana getiriyordu».*

***Mu'tasım**, yalnız Türk ülkelerinden gelen veya getirilenlerle iktifâ etmeyip Irak'da, bilhassa Bağdat'ta bulunan Türkler'i de etrafına topluyordu. Bu yolla toplanan Türkler*

321 Büyük İslam Tarihi, (Hey'et), c: III, sh: 258.

*arasında **Aşnâs**, **Vasîf**, **İnak** gibi Türk komutanları bulunmakta idi.*

*Türkler'den müteşekkil bu askerî birliklere, **Mu'tasım**'ın yine çeşitli yollarla getirttiği Türk asilzâdeleri komuta ediyordu. Kendilerine geniş iktâlar tahsis edilen Türk asilzâdeleri, hususî muâmele görüyorlar ve kendi bölgelerinden getirtilmiş askerlere komutan tâyin ediliyorlardı. Burada dikkati çeken husus, Türk birliklerine yabancı birisinin komutan tâyin edilmemesidir.*

***Mu'tasım** devrinde hilâfet ordusundaki Türkler'in sayısı hakkında kaynaklar muhtelif rakamlar vermektedir: **Kindî**, 214 (829-830) yılında Mısır'a gönderilen birlikler arasında dört bin Türk'ün bulunduğunu belirtmektedir. **İbn Tagribirdî** ise, yukarıda işaret edildiği gibi, **Mu'tasım**'ın meydana getirdiği Türk birliklerinin tamamını sekiz veya on sekiz bin olarak belirttikten sonra, ikinci rakamın daha doğru olacağını ileri sürüyor. **İsfehanî**, bu rakamı on sekiz bin olarak vermektedir. **Yâkût** ise, naklettiğimiz rakamlardan oldukça farklı olarak, **Mu'tasım**'ın ordusundaki Türk askerlerinin sayısını yetmiş bin civarında göstermektedir."*[322]

Bu bahsi bitirirken şu hususu da belirtelim ki, Türkler'in tarih boyunca İslâm'a karşı îfâ ettikleri büyük hizmeti inkâr eden bir Allah kulu mevcud değildir. Buna mukabil üzerinde pek az durulan bir husus şudur ki, Türkler, millî benliklerinin korunmasını İslâm'a borçludurlar. Zira İslâm medeniyetine dâhil olmayan Bulgarlar ve Macarlar Türklüklerini devam ettirememişlerdir. Bizim birçok kereler tekrar ettiğimiz bu görüşe katılan **Zekeriya Kitapçı** diyor ki:

*"Diğer taraftan İslâm Dini, aynı zamanda ebed-müddet olan Türk varlığını koruyan çok kuvvetli mânevî bir silâh ve bir zırh olmuştur. Böylece **"müslüman"** kelimesi ile*

322 a.g.e., c: III, sh: 352.

"Türk" kelimesi özdeşleşmiş ve ikisi eş anlamda kullanılmıştır. Nitekim başka iklimlere taşan, başka başka dinlere sapmış olan Türk kavimlerinin, milletler mücadelesinde varlıklarını koruyamadıkları, milliyetlerini kaybettikleri, hatta Türk Dünyası'nın dışında kaldıkları ve büyük Türk âilesinden koptukları görülmüştür. O kadar ki, bu kabil kavimler, Türk adıyla dahi anılmaz olmuşlardır. Eski Türk kavimlerinden olan bugünkü Macar ve Bulgarlar, bunun en tipik örneklerindendir. Bunun tam aksine, Müslüman olan Türk boyları, Sovyet Rusya ve Çin'de olduğu gibi komünist rejimin bütün asimilasyon hareketlerine karşı direnebiliyor ve her türlü baskı ve imkânsızlıklara rağmen millî varlıklarını koruyor ve Türklüklerini devam ettirebiliyorlarsa bunun tek sebebi vardır. O da, şüphesiz onların Müslüman olmalarından başka bir şey değildir, İslâm Dini'nin birleştirici, bütünleştirici karakteri onlar için yegâne kuvvet kaynağı olmaktadır."[323]

Bu görüşü, **Hakkı Dursun Yıldız** da paylaşarak diyor ki:

"İslâmiyet'in kabulü Türkler'e yeni bir rûh ve kuvvet vermiş, Asya steplerinden Avrupa içlerine kadar uzanan sahalarda büyük ve uzun ömürlü devletlerin kurulmasında başlıca sebep olmuştur.

Bunlardan daha önemlisi, İslâm Dini'nin ortaya koyduğu nizam ile Türk töre ve yaşayışı birbirine uyduğu ve birbirini tamamladığı için Türkler millî varlıklarını devam ettirmişlerdir. İslâm Dini'ni kabul eden Türk boylarından hiç birisi, diğer dinleri kabul eden Macarlar, Bulgarlar, Hazarlar ve Peçenekler gibi millî varlıklarını kaybetmemişlerdir.

Diğer bir ifâde ile Dünya'nın çeşitli ülkelerine dağılmış olan Türk Milleti, varlığını İslâm Dini sâyesinde koru-

323 **Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı**- Yeni İslâm Tarihi ve Türkler, Konya, 1994, sh: 72.

yabilmiştir. İslâmiyet'in bu müsbet tesiri, devlet idâresinden sanata kadar cemiyet hayatının her alanında kendisini göstermiş, ilham kaynağı olmuş ve ölümsüz eserlerin meydana getirilmesini sağlamıştır."[324]

II. İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİ

A- KARAHANLILAR (840-1212)

Türkler'in İslâmiyet'i kabul ettikten sonra kurdukları devletlerden hangisinin **"ilk"** olduğu hususu tarihçiler arasında münâkaşalıdır.[325] Kuruluş tarihleri esâs alındığında, bizce ilk Müslüman Türk Devleti **"Tolunoğulları"** (868-905)'dır. Ondan sonra **"İhşidler"** (935-963) ve diğerleri

---

324 **Hakkı Dursun Yıldız**- Müslüman Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1999, sh: 40.

325 Değerli tarihçi **İbrahim Kafesoğlu, Hakkı Dursun Yıldız** ve **Erdoğan Merçil** ile birlikte yazdıkları **"Müslüman Türk Devletleri Tarihi"** isimli eserdeki **"İslamiyet'ten Önceki Türk Tarihi ve Kültürüne Umumi Bir Bakış"** isimli makalesindeki bir dipnot şöyle diyor:

"İlk Müslüman Türk devletinin hangisi olduğu hususu, henüz kesinliğe kavuşmuş görünmüyor. Yaygın kanaate göre Kara-Hanlılar İslâmiyet'i resmen kabul eden ilk Türk devletidir. (m. 944-945'lerde, bk. ***R. Genç-Karahanlı Devlet Teşkilâtı, Ankara, 1981, s: 39)***

*Başka bir fikre göre ise, (**A.N. Kurat**, IV-XVIII. yüzyıllarda Karadeniz kuzeyindeki Türk kavimleri ve Devletleri, Ankara, 1972, s. 115. İslâm kaynaklarında bk.* ***Hüseyin Ata'üd-Dâkukî**, Devlet'ül-Bulgar'il-müslimîn fi havz'il-Volga, **El-Muverrih'ul-Arabî**, XXI, Baghdad, 1982 s. 207 vd.) **Volga Bulgar Devleti** ilk Müslüman-Türk teşekkül olmak îcap eder. Önce, Hazar Hakanlığı'nda, İslâmiyetin resmî değil (hakan ve başta gelen idâreci zümre musevîliğin bir mezhebine sâlik idiler), fakat orada halkın serbestçe îman ve ibâdet ettiği dinlerden biri olduğunu; sonra, İslâmiyet'i devletinin resmî dini ilân eden **Kara-Hanlı Satuk-Buğra**'nın, 904'de mülteci Sâmânî prensi ile temasa geçtiği, 921'de de **"Deylemi"**lere karşı Sâmânîler tarafından Kara-Hanlı Devleti'nin müslüman müttefik olarak yardıma çağrıldığı hakkındaki **O. Pritsak**'ın kaydını (bk. İslâm Ansiklopedisi, mad. Karahanlılar, Cüz 58, 1953, s. 253) hatırlatarak, bu mühim meselenin açıklığa kavuşması için ciddiyetle incelenmesi gerektiğini belirtelim."* (**İbrahim Kafesoğlu**, a. g. m., sh: 25)

gelir ki, bunların tarihçeleri daha önce nakledilmiştir.

Bu devletler, Abbasîler'in çöküşü esnasında o devletin sahip olduğu topraklar üzerinde kurulmuştur. Hâlbuki bir de Türkler'in kadîmen üzerinde oturdukları topraklarda kurulmuş olan Türk Devletleri vardır ki, bunların ilki, hiç şüphesiz 840 yılında ortaya çıkan **"Karahanlılar"**dır.

Bu devlet, Uygur Devleti'nin Kırgızlar tarafından ortadan kaldırılması üzerine **"Karluk"** yabgusu tarafından 840 yılında **"Isık Gölü"** civarında kurulmuştur. İlk hükümdarları **Bilge Kül Kadir Han**'dır.

Bu devlet, hükümdarları ünvan olarak **"Kuvvetli"** mânâsına **"Kara"** kelimesini kullandıkları için oryantalistler tarafından XIX. yüzyıldan itibaren **"Karahanlılar"** olarak anılmışlardır. İslâm kaynaklarında **"el-Hakaniyye"**, **"el-Haviyye"** veya **"el-Afrasiyab"** gibi çeşitli sûretlerde anılan bu devletin başşehri **"Balasagun"**dur. Kendilerini **"Bozkırlar Hâkimi"** olarak bilinen Gök-Türk Hakanlığı'nın halefi ve vârisi addeden Karahanlılar, Kadîm Altay sistemine göre ikiye ayrılmış bulunuyorlardı.

*"**Arslan Kara Hakan** ünvanını taşıyan doğu kısmının hâkimi büyük kağan, nazarî olarak, bütün Karahanlılar'ın hükümdarı idi ve Kara-Ordu'da yerleşmişti. **Buğra Kara Hakan** ünvanını taşıyan batı kısmının hâkimi ise, ortak kağan olarak önceleri Taraz'da (Talas) oturuyordu. Bu iki kağandan başka devlet idâresinde dört alt-kağan ile altı hükümdar vekili yer alıyordu. Bu hükümdarlar zümresi aynı hânedâna mensup idiler ve birbirine bağlı olarak kademe kademe yükselmekteydiler."*[326]

Karahanlılar'ın ilk hükümdarı **Bilge Kül Kadir Han**, komşusu Samânîler'le mücâdele ederken vefat etti.

---

326 **Erdoğan Merçil**- Müslüman Türk Devletleri Tarihi, isimli eserindeki **"Karahanlılar"** ünvanı makalesi sh: 73.

Yerine büyük oğlu **Aslan Han Bâzır** geçti. Küçük oğlu **Kadir Han Oğulcak** ise **"Ortak Kağan"** olarak Talas'a yerleşti. Samanîler'den **İsmail bin Ahmed** 893 yılında uzun bir kuşatmadan sonra Talas'ı ele geçirerek onbeş bin Karahanlı'yı esir aldı. Kaçıp kurtulan **Oğulcak** hükümet merkezini Kaşgar'a naklederek Samanîler'le mücadelesine devam etti.

Bu sırada müslüman bir Samânî şehzâdesi olan **Ebu Nasr**'ın irşadıyla **Oğulcak**'ın yeğeni Karahakan **Satuk bin Bezir** müslüman oldu ve **"Abdulkerim"** adını aldı. Tarihte **Satuk Buğra Han** adını alan bu Karahanlı Hakan'ın gayretiyle bütün Karahanlılar toptan müslüman oldular.

*"**Satuk Buğra Han**'ın atalarının dini olan Şamanlık'tan çıkması ve İslâm olması ilâhî bir ilhama bağlanmış ve bundan **"Satuk Buğra Han Efsânesi"** doğmuştur.*

*Güyâ **Satuk Buğra Han** rüyasında, İslâm Dini'nin esaslarını öğrenmiş, sabah kalkınca etrafındakilere müslüman olduğunu bildirir ve ulusunu da islâm yapar.*

Karahanlılar, İslâm olmakla beraber, Batı komşuları İranlı Samanoğulları ile savaşmaktan geri kalmadılar.

***Satuk Buğra Han**, bir yandan Türkler arasında islâmlığı yaydı, öbür yandan da Samanoğulları ile savaştı. 955 yılında öldü. Yerine geçen oğlu ve torunu da Samanoğulları ile savaşa devam ettiler.*

***Buğra Kara Hakan Harun**, 992 yılında Samanoğlu'nu yendi, başşehirleri olan Buhara'yı aldı. Samanoğulları'nın Horasan vâlisi ile bir anlaşma yaptı. Horasan'ı ona verdi, kendisi de Mâveraürmehri aldı. Burada fazla kalamadı, Kaşgar'a dönerken yolda öldü (992).*

***Büyük Kağan I. Ahmed Han**'ın kardeşi ortak **Kağan Nasr**, Mâverâünnehir'de bulunan bilginleri kendi tarafı-*

na kazandı. Buhara üzerine yürüdü. Kan dökmeden şehri aldı. Samanoğulları devletini yıktı (999). Samanoğlu âilesini de başkentte götürdü. Bunlardan ***İsmail*** *kaçtı, beş yıl* ***Nasr*** *ile çarpıştı. Neticede her şeyini kaybetti. Samanoğulları ülkesi Karahanlılara geçti. Fakat* ***Gazneli Mahmud, Nasr****'ın karşısına çıktı. O'nu bir anlaşmaya zorladı,* ***Nasr,*** *Karahanlılar'la, Gazneliler arasında sınır olarak Amu-Derya Nehrini tanıdı. Aynı zamanda* ***Mahmud****'a kızlarından birisini verdi. (1001)*

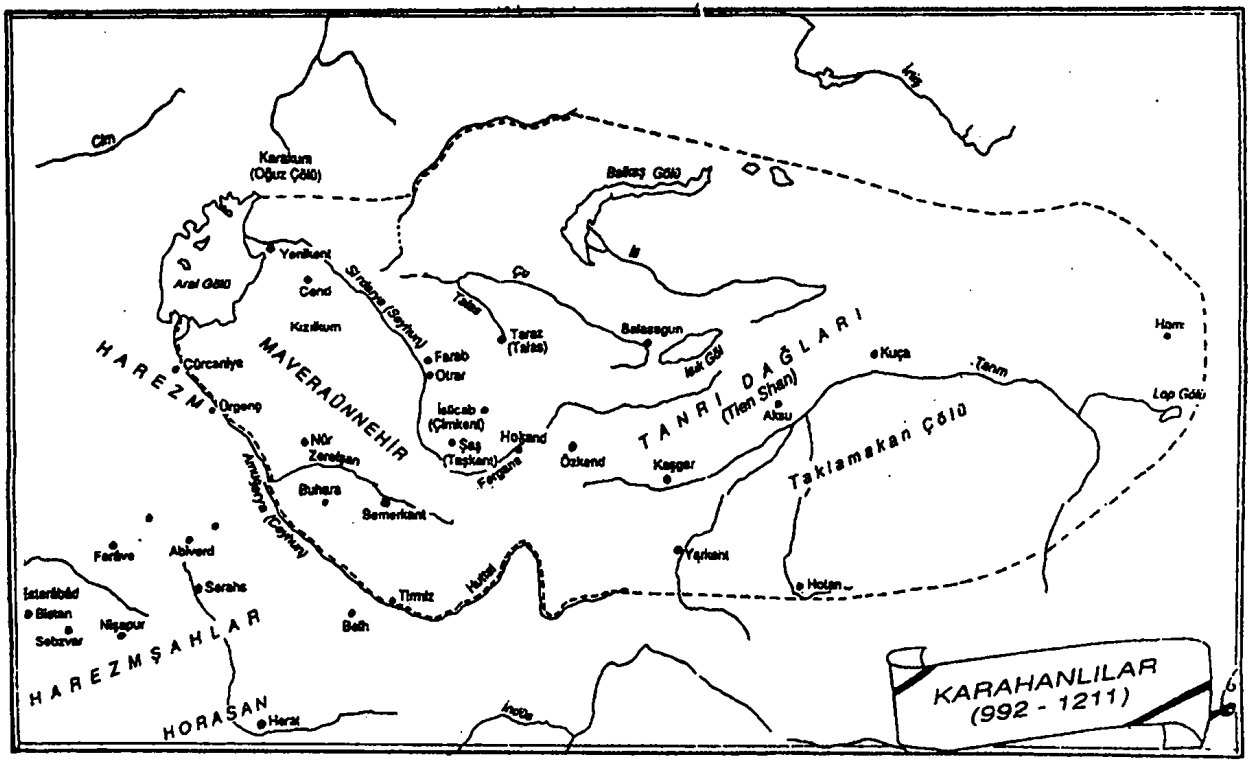
Nasr, ***Mahmud*** *ile dostluk ve akrabalık kurmasına rağmen, Horasan'ı O'na kaptırmayı hiçbir zaman onuruna yediremedi. Bunun için zaman ve fırsat kolladı.* ***Mahmud****'un Hindistan'da bulunmasından faydalanarak Horasan'a iki ordu yolladı. Horasan'ın önemli bölgelerini geri aldı.*

Mahmud, *hızla* ***Nasr*** *üzerine geldi. Ordusunda önemli denecek kadar savaş filleri de vardı. Buna karşılık* ***Nasr*** *da doğunun ortak kağan'ı olan* ***Yusuf Kadir Han****'dan yardım aldı. İki ortak Kağan, Belh'te* ***Gazneli Mahmud*** *ile müthiş bir savaşa girdiler.* ***Mahmud,*** *filleri sayesinde Belh Savaşı'nı kazandı. (1008)*

Belh Savaşı, Horasan'ın alınması için yapılan son atak oldu. Artık Karahanlılar, bir daha Horasan'ı almaya teşebbüs etmeyeceklerdir.

Belh Savaşı yenilgisi, aynı zamanda Karahanlı hânedânını birbirine düşürdü. Prensler arasında çarpışmalar başladı. Sonunda Karahanlı Devleti, kesin olarak ikiye ayrılacaktır.

Prenslerin birbiriyle çarpışmasından ***Gazneli Mahmud*** *çok faydalandı. Prenslerin kendisinden yardım istemesini fırsat sayarak, Karahanlılar'ın iç işlerine karıştı. Aynı zamanda Harezm ve Irak-ı Acem yöresini alarak sınırlarını*

Çin
Karakum
(Oğuz Çölü)
Irtış
Balkaş Gölü
İli
Çu
Talas
Taraz
(Talas)
Balasagun
Issık Gölü
TANRI DAĞLARI
(Tien Shan)
Kuça
Tarım
Lop Gölü
Hotan
Taklamakan Çölü
Aksu
Kaşgar
Özkend
Hocand
Fergana
Şaş
(Taşkent)
İsficab
(Çimkent)
Farab
Otrar
Sirderya (Seyhun)
Aral Gölü
Yenikent
Cend
Kızılkum
MAVERAONNEHİR
HAREZM
Gürcaniye
Orgenç
Nür
Zerafşan
Buhara
Semerkant
Amuderya (Ceyhun)
Tirmiz
Hutbul
Yarkant
Farâve
Abîverd
Serahs
İstarâbâd
Bistam
Nişapur
Sebzevar
Bâdğis
HAREZMŞAHLAR
HORASAN
Herat
İndia
KARAHANLILAR
(992 - 1211)

çok genişletti."[327]

Burada gâyet hülâsâ olarak anlatılan bu gelişmenin tafsilâtı şöyledir:

Satuk Buğra Han'ın 955 yılında vefatı üzerine yerine oğlu **Musa** geçti. Fakat O'nun saltanatı kısa sürmüş, yerini **Satuk Buğra Han**'ın diğer oğlu **Baytaş Aslan Han (Süleyman)** almıştır. Karahanlılar'ın toptan müslümanlaşmalarını temin eden budur. O derecede ki, İslâm tarihçileri, 960 yılında 200.000 bin çadır halkının bir günde İslâmiyet'i kabul ettiğini nakletmektedirler.[328]

Bu sırada devletin batı kısmını idâre etmekte olan olan **Ebu'l Mûsâ El-Hasan Bin Beytaş,** Samaniler'le olan mücâdeleyi devam ettirerek 990'da İsficab'ı, 992'de ise Semerkand ve Buhara'yı zabtetmiştir. Fakat **Aslan Bin Selçuk**'un Samanîler'e yardıma gelmesi üzerine çekilmiş ve Kaşgar'a dönerken 998 de vefat etmiştir. O'nun ölümü üzerine oğlu **Ebu Nasr Ahmed** büyük kağan oldu.

*"Karahanlılar, bu tarihten itibaren **Ali** ve **Hasan** (**Hârun Buğra Han**) kolu olmak üzere iki kol hâlinde varlıklarını sürdürdüler. **Arslan Han Ebü'l-Hasan Ali**'nin **Togan Han Ebû Nasr Ahmed, İlig Han Nasr, Arslan Han Mansûr** ve **Muhammed** adlı oğulları Karahanlılar'ın birinci kolunu; **Kılıç Buğra Han Hasan**'ın üç oğlu **Kadir Han Yûsuf** (oğulları **Süleyman, Muhammed, Mahmud**), **Togan Han Ahmed, Ali Tegin** (oğlu **Yûsuf**) ikinci kolunu teşkil eder. **Arslan Han Ali**'nin dört oğlundan **İlig Han Nasr 998**'e kadar babası adına, bu tarihten sonra da kardeşi **Togan Han Ebû Nasr Ahmed** adına batıda hüküm sür-*

---

327 **M. Çağatay Uluçay**- İlk Müslüman Türk Devletleri, Ankara, 1975, sh: 4 vd.

328 **Reşat Genç**- Karahanlı Devleti Teşkilâtı, İstanbul, 1981, sh: 39 vd.

dü ve Sâmânîler'le mücadele etti. **İlig Han Nasr**, o tarihte Abbasî Halifesi **Kadir-Billâh**'ı metbû tanıyan ilk Karahanlı olarak bilinir. Sâmânî Devleti'nde önemli mevkileri ellerinde bulunduran **Fâik el-Hâssa**, **Ebû Ali Sîmcûrî** ve **Sebük Tegin** arasında başlayan iç mücadelelerden istifade eden **İlig Han Nasr** 386'da (996) **Fâik**'in teşvikiyle Sâmânî topraklarına yürüdü ve Gazne Vâlisi **Sebük Tegin**'in vasıtasıyla yapılan antlaşma ile Siriderya sahası Katvân'a kadar Karahanlılar'a bırakıldı. **Fâik** de Semerkand vâlisi oldu (996). 997 de Buhara üzerine yürüyen, ancak başarılı olamayan **İlig Han Nasr** iki yıl sonra hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Sâmânî başşehri Buhara'yı zaptetti. (389/999)

Hanedan mensuplarını Özkent'e sürdü, bölgeye kendi vâlilerini tâyin edip Özkent'e döndü. Sâmânîler Devleti, böylece fiilen sona ermiş oldu. Karahanlılar'ın elinden kaçmayı başaran Sâmânî şehzadesi **Ebû İbrahim İsmail b. Nûh**, 1003 yılında Buhara'da **el-Muntasır** ünvanıyla tahta çıkınca **İlig Han Nasr** karşı saldırıya geçti. **İsmail** Buhara'yı terketmek zorunda kaldı ve **Selçuk Bey**'in oğlu **Arslan Yabgu**'dan yardım istedi. Bu sâyede, Karahanlılar'la yapılan savaşlarda zaman zaman başarılı olan **İsmail** bir süre sonra öldürüldü. (395/1005)

Sebuk Tegin'in yerine geçen oğlu **Gazneli Mahmud**, Karahanlılar'la Amuderya sınır olmak üzere bir antlaşma yaptı. **İlig Han Nasr**, **Gazneli Mahmud**'un Hindistan seferinde bulunduğu bir sırada bütün Sâmânî topraklarını ve anlaşma gereği Gazneliler'e bıraktığı Horasan'ı ele geçirmek için Horasan üzerine iki ordu gönderdi. (1006)

Bu ordular **Mahmud** tarafından mağlûp edilince Hoten'i elinde tutan **Kadir Han Yûsuf b. Hasan**'dan yardım istedi. Buna rağmen Gazneliler karşısında Belh savaşında yenildi (398/1008). Karahanlılar'ın Horasan'ı ele

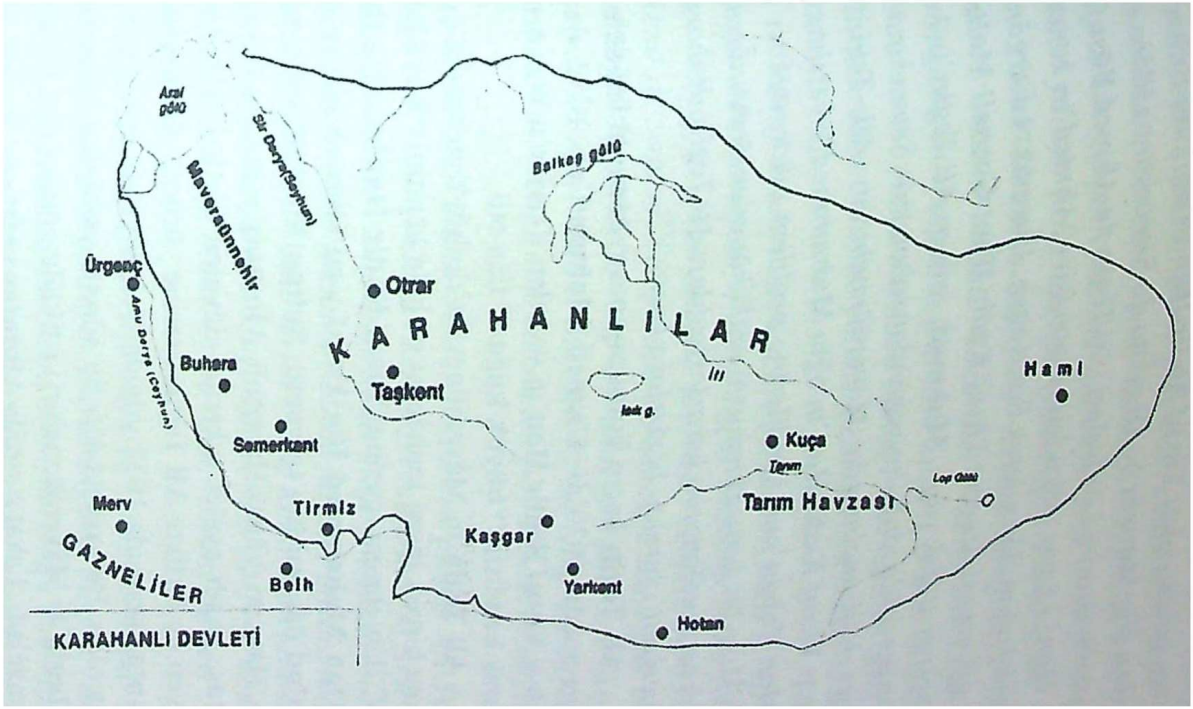
geçirmek için yaptıkları son teşebbüs de başarısızlıkla sonuçlandı. Bu başarısızlıklar hânedân arasında çekişmeye sebep oldu. Büyük Kağan ***Togan Han Ahmed b. Ali****, kardeşi* ***İlig Han Nasr****'a karşı* ***Gazneli Mahmud*** *ile dostluk kurdu. Sikkelerde kullandıkları* ***"mevlâ emîri'l-mü'minîn"*** *ibâresinden, bu yıllarda Batı Karahanlılar'ın Abbasî halifelerinin otoritesini tanıdığı ve onları metbû kabul ettiği anlaşılmaktadır.*

İlig Han Nasr*, bu mücâdelede kendisine yardım etmeyen ağabeyi Büyük Kağan* ***Togan Han Ahmed****'e karşı bağımsızlık mücadelesine girdi ve Kâşgar üzerine yürüdü. Fakat kış yüzünden başarıya ulaşamadı.* ***Gazneli Mahmud****'un aracılığıyla iki kardeş arasında barış sağlandı. Ancak çok geçmeden* ***İlig Han Nasr*** *öldü (403/1012-13). Yerine* ***Arslan İlig Han*** *sıfatıyla kardeşi* ***Mansur b. Ali*** *geçti ve kısa zamanda hânedânın en meşhur hükümdarı oldu."*[329]

Kendisini "büyük kağan" ilân eden **Mansur,** ülkesinin hudutlarını genişleten birçok fetihlerde bulundu. Kardeşi **Muhammed bin Ali,** O'nun hâkimiyetini kabul ettiyse de Hote hâkimi **Yusuf Kadir Han** ve **Ali Tegin** onlara karşı başkaldırdılar. Fakat 1019 yılında Belh civarındaki savaşta başarılı olamadılar.

"Ancak ***Yûsuf Kadir Han****'ın kardeşi* ***Ahmed b. Hasan****, 409'da (1019)* ***Arslan İlig Muhammed****'in başşehri Özkent'i, ertesi yıl da Ahsîkes'i ele geçirdi. Tam bu sırada* ***Yûsuf Kadir Han****'ın kardeşi* ***Ali Tegin****,* ***Arslan İlig Mansûr****'un elinden kurtulup* ***Arslan b. Selçuk*** *ile iş birliği yaparak Buhara'yı zaptetti ve* ***Mansûr****'un kardeşi* ***Muhammed b. Ali****'nin kuvvetlerini bozguna uğrattı.* ***Ali Tegin*** *bunun ardından* ***Arslan İlig Mansûr****'u büyük kağan olarak tanıdı.* ***Mansûr*** *415'te (1024) dervişliği tercih edip tahtından*

329 DİA- c: XXIV, sh: 406.

Aral gölü
Sır Derya(Seyhun)
Maveraünnehir
Balkeş gölü
Ürgenç
Amu Derya (Ceyhun)
Otrar
KARAHANLILAR
Buhara
Taşkent
Issık g.
Hami
Semerkant
Kuça
Tarım
Lop Gölü
Merv
Tirmiz
Tarım Havzası
Kaşgar
GAZNELİLER
Belh
Yarkent
Hotan
KARAHANLI DEVLETİ

*ferâgât edince yerine **Yûsuf Kadir Han** geçti. Daha önce Hoten hâkimi olan **Yûsuf Kadir Han**'ın bir süre Buhara'yı **Arslan İlig Mansûr b. Ali** adına da Semerkant'ı idâre ettiği anlaşılmaktadır. Kardeşleri, **Ali Tegin** ile **Ahmed Yûsuf Kadir Han**'a karşı mücadeleye giriştiler. **Ahmed**'in kendisini büyük kağan ilân ederek Balasagun, Hucend ve Fergâna'yı ele geçirmesi üzerine **Yûsuf Kadir Han, Gazneli Mahmud** ile tekrar ittifak yaptı. **Mahmud**, esâsen **Ali Tegin**'in kendi ülkesine saldırıda bulunmasından rahatsızdı. Semerkant'taki ikinci buluşmalarında Mâverâünnehir'in **Ali Tegin**'den alınıp **Yûsuf Kadir Han**'ın oğlu **Muhammed**'e verilmesini, **Arslan Yabgu**'nun kendilerine problem çıkarmaması için gerekli tedbirlerin alınmasını ve iki hanedan arasında akrabalık tesis edilmesini kararlaştırdılar. **Ali Tegin**, Buhara ve Semerkant'ı bırakıp bozkırlara kaçtı."*[330]

Ali Tegin kaçıp kurtulmasına rağmen mücâdeleden vazgeçmedi. 1030'da **Gazneli Mahmud**'un 1032 de ise kardeşi **Yusuf Kadir Han**'ın vefatları üzerine tekrar ortaya çıkarak kendisini **"büyük kağan"** îlân etti.

Ali Tegin'in Mâveraünnehir'de böylece ortaya çıkıp başına birçok insan toplaması ve hele kendini **"büyük kağan"** îlân etmesi üzerine, **Yusuf Kadir Han**'ın oğlu **Buğra Han Muhammed Bin Yusuf** yeni Gazneli hükümdarı **Mes'ud**'dan yardım talep etti. **Sultan Mes'ud**, bu yardım işini Harezm Vâlisi Harezmli **Altuntaş**'a havâle etti. **Altuntaş**, kendi eyâlet askerine ilâveten bir kısım Gazneli kuvveti ile birlikte **Ali Tegin** üzerine yürüdü. **Ali Tegin** ile **Altuntaş** arasında 1032 yılında Dehusiye'de çok kanlı bir savaş oldu. Bu savaşta ağır bir sûrette yaralanan **Altuntaş, Ali Tegin**'le Mâveraünnehir'i istiklâle götürecek bir anlaşma imzâladı. Fakat o sırada **Altuntaş** vefat etti. Yerine oğlu

330 a.y.

Harun geçti. **Harun, Ali Tegin**'le Gazneliler aleyhine yeni bir anlaşma imzaladı. Buna göre Mâveraünnehir ikisi arasında bölünüp paylaşılıyordu. Lâkin **Ali Tegin**'in ömrü, bu anlaşmanın gerçekleşmesini görmeye vefâ etmedi. O'nun da 1034 yılında vefatı üzerine yerine oğlu **Yusuf** geçti.

Yusuf Altuntaş âilesi ile yapılan anlaşmaya sâdık kaldı ve onlarla birlikte Gazneliler'e karşı harekete geçip Saganiyan'ı zaptetti. Tirmiz'i kuşattı. Fakat müttefiki **Harun**'un bir sûikast sonucu öldürülmesi üzerine geri çekildi. Sonradan anlaşma yoluna giderek Gazneliler'le akrabalık tesis etti.

*"**Yûsuf**'un durumunu tehlikeye sokan, **Nasr b. Ali**'nin iki oğlu **Muhammed** ve **Böri Tegin İbrahim**'in meydana çıkışı olmuştu. **Muhammed b. Nasr** 428/1036-1037'de Özkend'de sağlam bir şekilde yerleşmeğe muvaffak oldu. **Böri Tegin İbrahim**'in Vahş ve Huttal gibi şehirlere akınlar yapması üzerine, Sultan **Mes'ûd**, O'na karşı kuvvet sevk etti, ancak bir netice elde edemeden geri döndü. (430/1038-39)*

***İbrâhim**, Türkmenlerden de yardım alarak **Ali Tegin** oğullarının elinde bulunan Kiş, Soğd ve Buhara'yı zapt etti. **Ali Tegin** oğulları ise **Yûsuf Kadir Han**'ın oğullarının yanına sığındılar. **Muhammed** "büyük hakan" ünvanı alarak kardeşi **İbrâhim** ile kendilerini **Yûsuf Kâdir Han** kolundan ayırmışlar ve bu sûretle aşağı yukarı 433/1041-42'den itibaren doğu ve batı olmak üzere iki Karahanlı Devleti ortaya çıkmıştır.*

Batı Hanlığı; Mâverâünnehr ve Hocend'e kadar Batı Fergana'yı içine almaktaydı. Büyük kağanın başşehri önceleri Özkend, sonra Semerkand olmuştu. Doğu Hanlığı'nın hududları içinde Talas, isficâb, Şaş, doğu Fergana, Yedi-su ve Kâşgar bulunmaktaydı. Bu hanlığın başkenti, Balasagun

idi. Doğu Hanlığı'nın din ve kültür merkezi Kâşgar idi."[331]

aa – Doğu Karahanlılar

Bu ilk büyük kağanı **Şerefüddevle Ebû Şücâ Süleyman Bin Yusuf**'tur. Başşehirleri Balasagun'du. **Süleyman**, âdil bir hükümdardı. Fakat kısa bir müddet sonra **Muhammed**'le ihtilâfa düştü. Henüz müslüman olamayan Türkler'e müsamahakâr davranan **Süleyman** zamanında on bin çadır halkı 1043'de toptan müslüman oldu. Kardeşi **Muhammed**'le mücâdelesi sonunda tahttan indirilip hapsedildi. **Muhammed, "büyük kağan"** îlân edildi. Fakat O da az bir müddet sonra, yerini büyük oğlu **Hüseyin**'e bırakmak mecburiyetinde kaldı. (1057-58) O da bir komplo neticesinde tahttan indirildi. Yerine kardeşi **İbrahim** geçti.

İbrahim'in zamanında Batı Karahanlılar Fergana'yı ele geçirdiler. Bundan doğan karışıklıklardan istifâde eden âileden birisi **İbrahim**'i öldürdü. Bu defa **Muhammed bin Yusuf**, Doğu Karahanlılar'ın büyük kağanı oldu. Batı Karahanlılar'a kaptırılmış olan yerleri geri almak için onlarla savaştı ve Fergana'yı geri aldı. Yerine oğlu **Ömer** geçti. Ancak iki ay iktidarda kalabildi. **Hasan Bin Süleyman,** O'nu tahttan indirerek kendisi büyük kağan oldu. **Süleyman** gayr-i müslimlere karşı büyük bir zafer kazanmasına rağmen Selçuklu sultanı **Melikşah**'ın Özkent'e kadar ilerlemesi karşısında, O'na tâbî olmayı kabul etmek mecburiyetinde kaldı. Bu esnada **Hasan** (veya **Harun**)'ın kardeşi **Ya'kub**, Semerkant'ta isyan çıkardı. **Hasan** bu isyanı bastırmakla beraber **Tuğrul Bin Yinel**'e esir düştü. O'nun oğlu **Ahmed** babasını esir etmiş olan Kara Hıtaylılar'ı yenerek onların batıya doğru ilerleyişlerini durdurdu.

---

331 **Erdoğan Merçil**- a.g.m., sh: 76.

Ahmed'in oğlu **II. İbrahim** rakiplerine karşı Kara Hıtaylılar'dan yardım isteyince bunu fırsat bilen Kara Hıtaylılar, Doğu Karahanlılar'ın merkezi Balasagun'u ele geçirdiler. **II. İbrahim**'in oğlu **Ebu'l Feth Muhammed**, Kara Hıtaylılar'ın elinde esirken 1210 yılında çıkan bir isyanda öldürülmesiyle "Doğu Karahanlılar Devleti" son buldu.

bb – Batı Karahanlı Devleti

Karahanlı Devleti, Doğu ve Batı Karahanlılar olarak ikiye ayrıldığında Batı'nın ilk büyük kağanı **I. Muhammed Bin Nasr** oldu. Özkent'i kendine başşehir yapmışsa da O'nun halefi olan **I. İbrahim** hükümet merkezini Semerkant'a nakletti. O'nun yerine **I. Nasr** geçti.

Fevkalâde meziyetli bir hükümdar olan **Nasr**, Selçuklu Sultanı **Alparslan**'ın (1064-1072) ölümünden istifâde ile harekete geçip Tirmiz'i aldı ve Belh şehrine kadar ilerledi. Fakat **Alparslan**'ın yerine geçen **Melikşah**, O'na karşı harekete geçince aldığı yerleri geri vermek şartıyla sulh talebinde bulundu. **Melikşah**, O'nu afvetmekten ma'da bir de kendisiyle akrabalık tesis etti.

Nasr'dan sonra **"el-Hızır"** büyük kağan oldu. (1080). **el-Hızır**'dan sonra büyük kağan oğlu **Ahmed** (1081-89) ulemâ ile ihtilâfa düştü. Âlimler, **Melikşah**'tan ihtilâfa müdâhil olmasını istediler. O da harekete geçerek Kemenkent'i zaptedip **Ahmed**'i esir aldı ve İsfahan'a gönderdi. Lâkin az sonra Semerkant'ta isyan çıktı. **Melikşah** bir kere daha Mâveraünnehir'e sefer tertip etti. İsyanı bastırdı ve **Ahmed**'i makamına iâde etti. Lâkin ulemâ, O'nu zındıklıkla itham ederek muhalefetlerine devam ettiler. Bunun neticesinde **Ahmed** halkın önünde muhâkeme ve idam edildi.

Bundan sonra Selçuklular, hâmîleri durumunda bulunduğu Batı Karahanlılar'a arka arkaya birkaç kağan

tayin ettiler. Bunlardan biri olan **Ömer** (veya **Harun**) Horasan'ı ele geçirmeye kalkıştıysa da başarılı olamayarak îdam edildi. (1102) Bu gibi hareketlerin temâdî etmesi üzerine VII. Selçuklu Sultanı **Sencer** Semerkant'ı zabtetti ve Batı Karahanlılar'ın o sıradaki büyük kağanı olan **II. Muhammed**'i esir aldı. O'nun yerine geçen oğlu **II. Ahmed**, Sultan **Sencer**'e karşı direnmeye çalıştıysa da başarılı olamadı. Sultan **Sencer** tarafından Batı Karahanlılar'a üç kağan tâyin etti. Bunların sonuncusu olan **II. Muhammed bin Muhammed** ile *"Karluklar arasında anlaşmazlık çıktı. O, Sultan **Sencer**'den yardım isterken, Karluklar da Kara Hıtaylara başvurdular. **Sencer** ve **Mahmûd** 5 Safer 536/9 Eylül 1141'de Katvan sahrasında Kara-Hıtaylara yenildiler. Daha sonra Kara-Hıtayların himâyeleri altında **Mahmûd**'un kardeşi **III. İbrâhim** kağan oldu. **İbrâhim**, Karluklar ile yaptığı Kallabâz savaşında öldürüldü. (551/1156) **II. Mahmûd** ise, bir süre Horasan'da hüküm sürdü. Hattâ Oğuzlar Sultan **Sencer**'in ölümünden (552/1157) sonra O'na hükümdarlık teklif ettiler. **Mahmûd** önce oğlu **Muhammed**'i gönderdi, fakat bir süre sonra Oğuzlar'ın hükümdarı oldu. **Sencer**'in kumandanlarından Nîşâbûr vâlisi **Müeyyed ed-Devle Ay-Aba** da Horasan'ı ele geçirmek arzusunda idi. O, bu maksadla giriştiği mücadelede **Mahmûd** ve oğlu **Muhammed**'i esir etti ve gözlerine mîl çektirdi. (Ramazan 557/Ağustos 1162). Ertesi yıl baba-oğul hapiste öldüler. Onların ölümü ile Karahanlılar'ın batı kolu da sona ermiş oldu."*[332]

Bundan sonra bölgede hâkimiyet **Ali Tegin** âilesine geçmişse de bu da çok uzun sürmemiş, Harezm Şahlar'la Kara Hıtaylılar arasında sık sık saf değiştiren bu âilenin son ferdi **Osman**'ın 1212 yılında öldürülmesiyle Batı Karahan-

332 **Erdoğan Merçil**- a.g.m., sh: 79.

lılar Devleti mutlak olarak ortadan kalkmış oldu.

"Kara-Hıtay istilâsından sonra 535 (1141), Fergana Bölgesinde başkent Özkend olmak üzere müstakil bir Karahanlı Devleti meydana gelmiştir. Bu devletin hükümdarları ***"Tuğrul Kara Hakan"*** *ünvanı taşımışlardır. Onların bu ünvanlarında* ***"Türk"*** *kelimesinin de kullanıldığını görüyoruz. Karahanlılar'ın bu kolunun hükümdarları hakkında kaynaklarda fazla bir bilgi yoktur. Muhtemelen 608/1211'den sonra bu kolun varlığı da sona ermiştir."*[333]

cc- Karahanlılar'ın Kültür ve Medeniyetteki Yerleri

Karahanlılar'da çok muntazam bir saray ve ordu teşkilatı mevcuddu. Sarayın bütün işleri ile ilgilenen ve **"hacib"** ünvanı ile anılan bir saray nâzırı vardı.

Karahanlılar islâmlaştıktan sonra göçebe hayatını terk edip şehirlere yerleştiler. Buna rağmen ordularını şehir civarında çadırlarda barındırıyorlardı. Hâkimiyetin ilahi menşeli olduğuna inanıyorlardı. Bundan dolayı hükümdarlarını mukaddes kabul ve bu kutsiyetin babadan oğla geçtiğini kabul etmekteydiler. Hükümdarları için **"hakan"**, **"kağan"** ve **"ilig"** yani devlet sahibi gibi ünvanlar kullanmışlardır. **"Kılıç"** kuvvetli mânâsına **"kara"** ve **"sahip kıran"** gibi ünvanlar da kullanmışlardır.

Ağacı ve hatta taşı kıt olan bir bölgede oturduklarından mîmarî eserlerini kerpiçten yapıyorlardı. Sonradan tuğla kullanmaya başladılar. Tuğladan pek çok câmi, medrese, kervansaray, hamam ve çeşme inşâ etmişlerse de bunlardan zamanımıza sadece bazı câmilerin minâreleri intikal edebilmiştir.

Konuştukları dil, saray dâhil her tarafta Türkçeydi. Buna **"Hakaniye Lehçesi"** denilir. **"Çağatay Lehçesi"**

333 A.y.

bundan türemiştir. İslâmlaşmayla birlikte İslâm yazısını da kullanmaya başlamışlardır. Bununla beraber Uygur yazısının tatbikâtı da devam etmiştir. Karahanlılar devrinde yazılan edebî eserler daha çok Uygur alfabesi ile yazılmıştır. Türk tarihindeki ilk vesika, **"Orhun Kitâbeleri"**dir. Bundan sonraki ilk yazılı kaynaklar Karahanlılar'a âiddir. Bunların başında **"Kutadgu Bilig"** (Kutlu Bilgi) gelir.

"Bu eseri Karahanlıların saray nazırı (hacip) ***Yusuf Has Hacip*** *yazmıştır.* ***Yusuf*** *1070 yıllında eserini tamamladı ve* ***Buğra Hakan Hasan****'a sundu.*

Kudatgu Bilig *manzumdur. Aruz vezninde yazılmıştır. 6500 beyte yakındır. Bu eser şâirin felsefi ve sosyal fikirlerini belirtir.*

Kutadgu Bilig, bir önsöz ile başlar, bu önsöz şaire âid değildir. Sonradan yazılmıştır. Bundan sonra eser başlar. Bütün İslâm eserlerinde olduğu gibi Tanrı Peygamber, dört halife ve devrinin hakanı övülür

Bundan sonra asıl konuya geçilir ve dört kişi kendi aralarında konuşur. Bu konuşma sırasında şâir felsefî ve sosyal fikirlerini ortaya kor.

Türk Dili'nin en önemli kaynaklarından birisi olan Kutadgu Bilik'in, ikisi Arapça, birisi Uygurca olmak üzere üç nüshası vardır. Türk Dil Kurumu, bu üç eserin faksimilesini, ***Reşit Rahmetî*** *de önce yeni Türkçesini, sonra da tercümesini yayınlamıştır."*[334]

Karahanlılar Devri'nde yazılmış olan diğer önemli bir eser de **"Divan-ı Lügat-it Türk"**tür.

"Bu eseri yazan Kâşgarlı Prens ***Mahmut*** *Doğu Karahanlı hanedanındandır. Türkçe'nin güzelliğini yabancılara tanıtmak amacıyla yazmıştır. Bu işi başarabilmek için Türk ülkelerini dolaşmış, incelemeler yapmış, eseri 1072'de*

334 **M. Çağatay Uluçay**- a.g.e. sh: 13.

*yazmaya başlamış, 1074'de tamamlamıştır. 1077 yılında Bağdat'ta halife **Muktedî**'ye sunmuştur.*

Bu bir lügâttan ziyâde, bir Türk lügat ansiklopedisidir. Yazar, önsözünde Türkler için şunları söyler:

"Tanrının devlet Güneşi'ni Türk burçlarından doğurmuş olduğunu ve Türkler'in ülkesi üzerinde göklerin bütün dâirelerini döndürmüş olduğunu gördüm. Tanrı, onlara "Türk" adını verdi ve Yeryüzü'ne hâkim kıldı. Cihan imparatorları, Türk ırkından çıktı. Dünya milletlerinin yuları, Türkler'in eline verildi. Türkler, Tanrı tarafından bütün kavimlere üstün kılındı. Hak'tan ayrılmayan Türkler, Tanrı tarafından hak üzerine kuvvetlendirildi. Türkler ile olan kavimler bile azîz oldu. Böyle kavimler, Türkler tarafından her arzularına eriştirildi. Türkler himâyelerine aldıkları milletleri, kötülerin şerrinden korudular... Cihan hâkimi olan Türkler'e herkes muhtaçtır; onlara derdini dinletmek ve bu sûretle her türlü arzuya nâil olabilmek için de Türkçe öğrenmek lâzımdır."[335]

*"**Divan-ı Lügat-it Türk**'ün dili, **Kutatgu Bilig**'in dilinden daha açık ve daha Türkçe'dir. Karahanlılar devrinde kullanılan bu Türk edebî lehçesine **"Hakaniye lehçesi"** denilir. Bundan XIV yüzyılda **"Çağatay lehçesi"** doğacaktır.*

*Bu kitabın Dünya'da bir tek nüshası bulunmuştur. Bu nüshadan yerli ve yabancı bilginler, pek çok yayınlar yapmışlar ve türlü yanlarını ele alarak eseri ve içindekileri tanıtmışlardır. Divanın tek nüshası, İstanbul'da Millet Kitaplığı'ndadır. Türkçeye **Besim Atalay** tarafından çevrilmiştir."*[336]

Ayrıca Karhanlılar Devri'nde yazılmış olup günümüze kadar ulaşan başka eserler de vardır. Bunlar:

---

335 a.g.e., sh: 14.

336 a.y.

1- Kur'ân-ı Kerîm Tercümesi

Samanîler'den **Mansur Bin Nuh** zamanında yapılmış olan Farsça bir tercümenin Doğu Türkçesi'ne naklinden ibarettir.

2- Atabetü'l-Hakâyık

*"**Ahmed Yüknekî** tarafından yazılan eser 101 dörtlükten oluşur. Yazılış tarihi ve yeri bilinmese de eser Karahanlı Türkçesi'nin son zamanlarına âid olmalıdır. Yabancı kelime nisbeti Kutadgu Bilig'e göre bir hayli çoğalmıştır.*

3- Dîvân-ı Hikmet

*Ahmed Yesevî'nin hikmetlerinden oluşan eserin günümüze ulaşan nüshaları **Ahmed Yesevî**'nin dilini yansıtmasa da XII. yüzyılın ilk yansında yazıldığı tahmin edildiğinden Karahanlı Türkçesi'nin ürünlerinden sayılmaktadır."*[337]

Göçebe Türkler arasında İslâmiyet'i yaymak maksadıyla bölgenin ilk büyük mutasavvıfı **Ahmed Yesevî**'nin (V.1166) sade bir dille yazdığı bu eserden başka Karahanlılar zamanının edebî mahsüllerinden günümüze intikal etmiş bir eser daha vardır. O da **Ebu'l Fütuh Abdulkadir** adında birinin yazdığı **"Tarih-i Kaşgar"** isimli eserdir. Karahanlı Hükümdarı **Ebu Ali el-Hasan** zamanında kaleme alınmıştır.

B- GAZNELİLER (963-1186)

Samanîler ordusunda kumandan olan **Alp Tekin** isimli bir Türk tarafından kurulan bu devlet, tarihte kurulduğu şehre nispet edilerek **"Gazneliler Devleti"** adıyla anılmıştır. **"Gazne"**, Afganistan'da Kabil'in güney batısında kâin bir müstahkem mevkidir. Bir şehir devleti olarak siyasî bir hüviyet kazanan bu devlet kurulduğu yerin stratejik ehem-

337 DİA- c. XXIV, sh: 412.

miyetinden istifade ederek Hindistan istikametinde genişlemiş ve kısa zamanda güçlü bir müslüman Türk devleti hâline gelmiştir.

a- Kuruluşu

Gazneliler Devleti'nin kurucusu kabul edilen **Alp Tekin**, Samani Emîri **Ahmed bin İsmail** zamanında (907-914) Samânîler'in **"hassa ordusu"**na girmiş, cesaret ve çalışkanlığı sayesinde kısa bir zamanda yükselerek bu ordunun kumandanlığına kadar yükselmiştir. **Abdülmelik bin Nuh** (954-961) zamanında orduda tek söz sahibi olmuş ve kendisine **"hacibü'l-hüccab"** yani "hacibler hacibi" rütbesi tevcih olunmuştur.

Hükümdarlar, kendi otoritelerini gölgeleyen insanlardan hiçbir zaman memnun olmazlar. Tarih boyunca birçok dirâyetli kumandanın ortadan kaldırılma sebebi budur. **Abdülmelik** de **Alp Tekin**'den ayni sebeple rahatsız olduğundan O'nu -taltîf ediyormuş gibi bir tavırla- 961 yılında Horasan Vâliliği'ne tâyin etti. Böylece O'nu başşehirden uzaklaştırarak devlet işlerine müdâhale etmesinden kurtulmuş oldu. Fakat **Alp Tekin**'in hükümet merkezinden ayrılmasından az sonra **Abdülmelik** attan düşerek vefat etti. Yerine **Mansur bin Nuh** geçti. **Mansur**'la **Alp Tekin**'in araları açıktı. O **Mansur**'un tercih edilmesine muhâlif bir tavır olduğu halde merkezdeki ricâlin tercihi böyle gerçekleşti. Bununla da kalmayıp **Mansur** bir ilk icraat olarak O'nu Horasan Vâliliği'ndan azletti.

Alp Tekin bu azil kararına boyun eğmeyip harekete geçti ve Belh Şehri'ne girdi. Samaniler'in üzerine gönderdiği orduyu yendi. Sonra dört bin kişilik ordusuyla Afganistan'a geçti. Gazne hâkimi **Ebu Bekir Levik**'i yenerek şehri ele geçirdi ve buraya yerleşti. 963 yılında

gerçekleşen bu vak'a Gazneliler Devleti'nin kuruluşunun başlangıcı sayılmaktadır. **Alp Tekin** Samânîler'den büsbütün kopmak istemediği halde **Mansur** O'nun üzerine daha büyük bir ordu sevketti. Gazne'nin civarında yaşayan birçok Türk boyu vardı. **Alp Tekin** onlarında desteği ile bu Samanî Ordusu'nu Gazne yakınlarında bir kere daha mağlup etti. Müslüman kanı akıtmak istemeyen **Alp Tekin** yüzünü Hindistan'a çevirdi. Bu tutumu tasvip eden civardaki Türk boyları tamamiyle O'nun etrafında toplandılar. Hindistan'a başlattığı akınlardan umulan neticeyi alamadan 963 yılında vefat etti. Yerine oğlu **Ebu İshak İbrahim** geçti.

Ebû İshak İbrahim, babasının yerini tutamadı. Gazne'yi, oranın eski hâkimi **Levik**'e kaptırdı. Bunun üzerine Samanîler'den yardım talep etti. Onlardan sağladığı yardımla Gazne'yi tekrar ele geçiren **İbrahim** 966'da vefat etti. Yerine geçecek evlâdı yoktu. Bu sebeple devlet ileri gelenleri, ordu kumandanlarından **Bilge Tekin**'i devlet başkanı seçtiler.

Gazneliler Devleti'nin başında on sene kalan **Bilge Tekin,** devletini Samânîler'in hücumlarından koruduğu gibi civarda birçok fetih hareketlerine girişti. 975 yılında Gerdiz Kalesi kuşatması sırasında şehid oldu. Yerine kumandanlardan **Börü Tekin** geçti. Yeni hükümdar, selefinin yerini dolduramadığından halk kaçıp saklanmış olan eski Gazne hâkimi **Ebu Bekir Levik**'i geriye çağırdı. Diğer bir ordu kumandanı olan **Sebük Tekin** bir kısım kuvvetle Gazne'ye saldıran **Levik**'i mağlup edip öldürdükten sonra tahta kendisi geçti (977).

Sebük Tekin devletin kurucusu **Alp Tekin** tarafından yetiştirilmiş bir kumandandı. O'na damad olmuştu. **Sebük Tekin** Samânîler'le arayı düzeltmeye ilâveten birçok fetih hareketi ile ülkesini bir hayli genişletti. Hindistan'a karşı

seferler tertip etti. Hindu-Şâhîler'in hükümdarı **Caypal'ı** mağlup ederek Lemğan Bölgesi'ni ele geçirdi. Hindliler, büyük bir ordu ile Gazne'ye karşı harekete geçtirler. Fakat başarılı olamadılar. Yaklaşan kış şartları sebebiyle sulh talebinde bulundular. Birçok kale ve şehrin Gazneliler'e terki şartıyla Hindliler'le sulh yapıldı. Fakat **Caypal,** Hindistan'a döndükten sonra anlaşma şartlarına sâdık kalmayarak bütün Hint Racaları'nı etrafına toplayıp yüz bin kişilik bir ordu ile harekete geçti. Fillerle donatılmış bu orduyu, Gazne'nin güneyinde karşılayan **Sebük Tekin** ordusunu beş yüz kişilik gruplara ayırarak her cihetten mukabeleye girişti. Hint ordusu, dört bir taraftan saldıran **Sebük Tekin** kuvvetleri karşısında müthiş bir mağlubiyete uğradı.

Bu zaferin neticesi olarak Kabil ve Celalabat ve Hind hâkimiyeti altındaki birçok yer Gazneliler'e geçti. Afganistan ve Bülücistan'ın tamamına sahip oldular. İslâmiyet'in bütün bu bölgelerde yerleşip kökleşmesi sağlanmış oldu. **Sebük Tekin** böylece oğlu ve halefi **Mahmud**'a fethedilmeye âmâde bir ülke olarak Hindistan'ın kapılarını açmış oldu.

Sebük Tekin, asker ve sivil herkes tarafından çok sevilen bir kimseydi. **"Emir-i Âdil"** lâkabı ile anılmaktaydı. Gerçektende adâleti ve cihâdı seven, cesur, cömert, azimkâr ve merhametli bir insandı. Çocuklarının bilgili ve dindar birer kimse olarak yetişmeleri için elinden gelen her şeyi yapmış, hatta onlar için bir **"Pend nâme"** yani bir nasihat kitabı bile yazmıştı.

"Bu sırada Samanoğulları'nın durumu çok fena idi. Doğularında kurulan Karahanlılar, durmadan akınlarını tazeliyorlar, gittikçe sınırlarını Samanoğulları aleyhine genişletiyorlardı. Bu sebepten Samanoğulları, ***Sebük Tekin****'den yardım istediler.*

*Sebük Tekin istenilen yardımı göndermek sûretiyle bu devletin yıkılmasını bir müddet için geciktirdi. Bu sebepten Samanoğulları, hem **Sebük Tekin**'i, hem de oğlu **Mahmud**'u birer vilâyetlerine vâli tâyin ettiler. **Sebük Tekin** 997 yılında öldü."*[338]

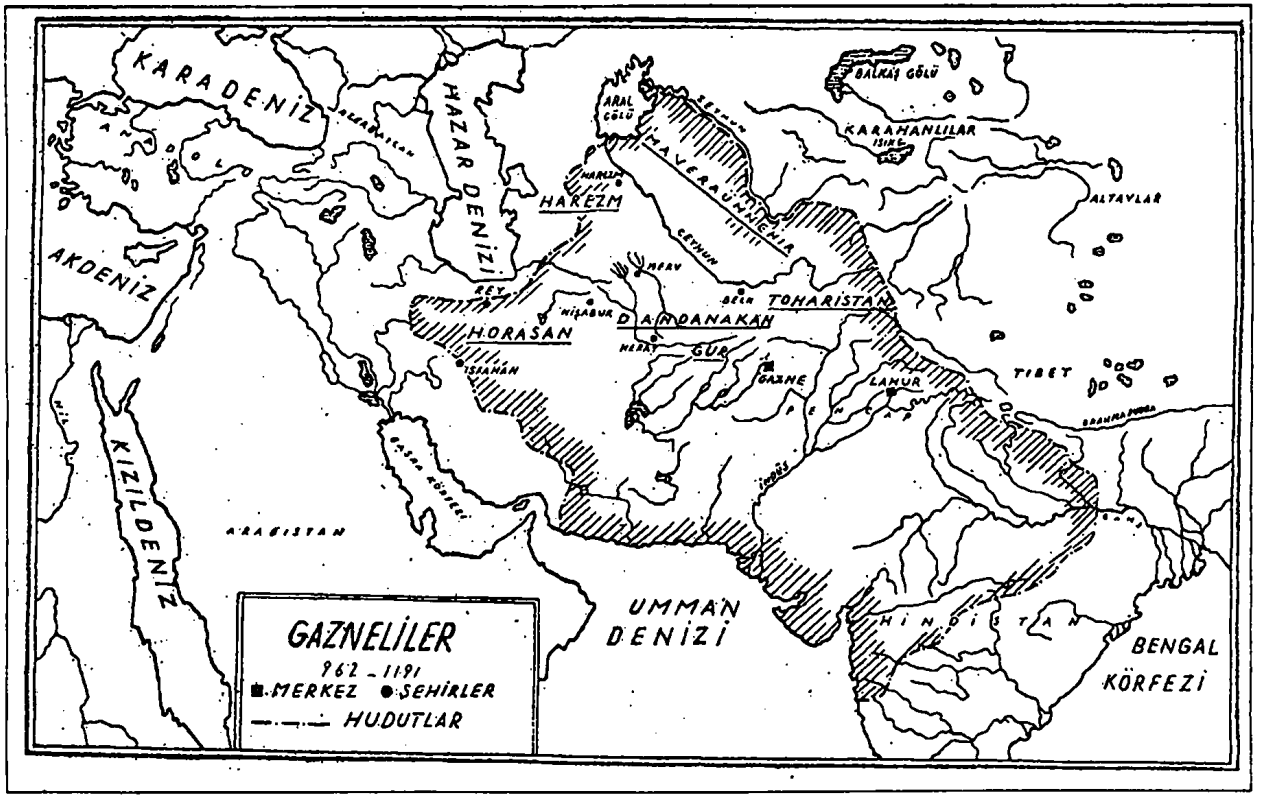
b- Gazneli Devleti'nin İmparatorluk Haline Gelmesi

Sebük Tekin ölmeden önce **Alp Tekin**'in kızından olma oğlu **İsmail**'i kendisine veliahd olarak îlân etmişti. Hâlbuki diğer oğlu **Mahmud**, O'ndan yaşça büyük olduğu gibi babası zamanında Hindliler'le yapılan savaşlarda kahramanlıkla temâyüz etmiş biriydi. Bu sebeple askerler tarafından sevilmekte ve takdir olunmaktaydı.

Sebük Tekin'in vefatı üzerine **İsmail** başa geçmiş ve askeri kendine celp için pek büyük ihsânlarla onları memnun etmek istemişti. O zaman **İsmail** Gazne'de, kardeşi **Mahmud** ise Nişapur'da vâli olarak bulunmaktaydı. Askerler, **Mahmud**'u Gazne'ye dâvet ettiler. O, kardeşine bir mektup yazarak tahtı kendisine bırakıp Horasan vâliliğini kabul etmesini teklif etti. **İsmail**'in bu teklifi reddetmesi üzerine **Mahmud**, Gazne üzerine harekete geçti. Askerler çoğunlukla O'nu istediklerinden **İsmail** taraftarları mağlup oldu. **Mahmud** Mart 998 tarihinde tahta çıktı. Kardeşini her türlü ihtiyaçları karşılanmak üzere bir kaleye hapsetti. Böylece tarihte **"Gazneli Mahmud"** ünvânı ile şöhret sahibi olan büyük bir şahsiyetin devri başlamış oldu.

Gazneli Mahmud (998-1030) uzun bir saltanat sürmüş ve babasından Samanîler'e yarı bağımlı olarak devraldığı Gazneliler Devleti'ni tam müstakil bir duruma yükselttiği gibi kısa bir zamanda bir İmparatorluk vasfına ulaştırmıştır. Gerçekten saltanatının ikinci yılında Samano-

338 **M. Çağatay Uluçay**- a.g.e. sh: 19

KARADENİZ
HAZAR DENİZİ
AKDENİZ
KIZILDENİZ
ARAP YARIMADASI
UMMAN DENİZİ
HİNDİSTAN
BENGAL KÖRFEZİ
ARAL GÖLÜ
BALKAŞ GÖLÜ
KARAHANLILAR
ALTAYLAR
TİBET
MAVERAÜNNEHİR
HARİZM
HERAT
MERV
REY
NİŞABUR
HORASAN
DAMDANAKAN
TOHARİSTAN
İSFAHAN
GUR
GAZNE
LAHUR
PENCAB
İNDÜS
BRAHMAPUTRA
GANG
SEYHUN
CEYHUN
GAZNELİLER
962 - 1191
MERKEZ
ŞEHİRLER
HUDUTLAR

ğulları Devleti'ne son vererek tam bir istiklâl elde etmiştir ki, bunun ne sûretle gerçekleşmiş olduğu hususu, Karahanlılar bahsinde nakledilmişti. Daha sonra Abbasî Halifesi **el-Kadir Billâh**'a (991-1031) bir elçi gönderip kendisini halife olarak kabul ettiğini bildirmiş, hutbelerde O'nun adını okutturmuştur. Bu hareketi takdirle karşılayan Halife, O'na bayrak ve hil'at göndermiş ve kendisini **"Yeminu'd-Devle"** ve **"Eminu'l-Mille"** ünvanlarını tevcih sûretiyle şereflendirmiştir. (999)

Henüz hânedân mensubu bir gençken katıldığı seferlerde elde ettiği başarılarla kendini ispat eden **Gazneli Mahmud,** artık askerî dehâsını göstermek fırsatını elde etmiş bulunuyordu. O, eskilerin tâbiri ile **"Sahib-i seyf-u ve'l kalem"** yani kılıç ve kalem sahibi olduğunu ispatlamış olan bir şahsiyyettir. Zira O, on yedi defa Hindistan üzerine sefere çıkmış ve -hâlâ bile- binbir bâtıl dinin kumkuması olan bu kıt'aya İslâm'ı ciddî bir sûrette yerleştirmiş olan büyük bir mücâhiddir.

"Hindistan'ın kuzeyindeki şehirlerin raca ve mihrâceleriyle savaşa tutuştu. Bu sûretle, ***Mahmud****'un seferleriyle Ganj Nehri kıyılarına kadar Müslümanlık Hindistan'da yayıldı.* ***Mahmud****, bu seferlerde Hindistan'ın zengin altın ve mücevheratını Gazne'ye taşıdı, memleketini zengin yaptı. Bu para ile Gazne şehirlerini büyük yapılarla süsledi.*

Ömrünün son yıllarında, Maveraünnehr ye Horasan'da beliren büyük bir tehlike ile karşılaştı, bunlar Büyük Selçuklular'dı. Oğuz süvarileri Sir-Derya'yı geçmişler, Horasan'a doğru ilerliyorlardı. ***Mahmud****, bu haberi işitince süratle kuzeye doğru hareket etti. Selçuklular'ı yendi, geri attı. Oradan Irak'a gitti. Burada Büveyhoğulları'nı yenerek Şiî nüfuzunu kırdı. Irak-ı Acem'i zaptederek batı-*

*daki en geniş sınırlarını çizdi. Dönüşte oğlu **Mesud**'u Rey ve İsfahan'a vâli yaptı. Yolda hastalandı ve Gazne'ye varır varmaz da öldü. (1030)*

***Gazneli Mahmud**, büyük bir imparatorluk kurdu. Kurduğu imparatorluğun batısında Horasan ve Irak-ı Acem, kuzeyinde Mâveraünnehr'in bir kısmı ve Toharistan, güneyinde Sicistan, Zemindavar, Kusdar ve doğuda Pencap ve Sind'in bir kısmı vardı. Gurlular (Afganlılar) da O'nun buyruğu altında ildiler.*

***Mahmud**'un devamlı Hint seferleri, O'na Lahur başşehir olmak üzere burada kuvvetli bir devlet kurmasını sağladı, imparatorluğun kuzey kısmı Büyük Selçuklular, orta kesimi Gurlular tarafından zaptedildiği halde Lahur şehri, Gazne hükümdarlarının son sığınak yeri olarak kaldı.*

*İslâm Dünyası'nda **Mahmud**'un büyük bir şöhret kazanmasının baş sebebi Hind seferleridir. Hindistan'ı kuzeyden kuşatan aşılması zor dağları geçmek, buradan İndus Vâdisi'ne inerek, fetihler yapmak pek o kadar kolay bir şey değildi. **Sultan Mahmud** zaman ve fırsat kolladı. Aşılması güç dağları geçti, birlikten yoksun fakat kahraman ve yiğit olan Raca ve mihraceleri yenerek Hindistan'ın kuzeyini imparatorluğuna bağladı.*

***Sultan Mahmud**, Hindistan'a yaptığı 17 seferle Gazne İmparatorluğu'nu kurdu. Hindistan'a Müslümanlığı soktu. XX. yüzyıla kadar sürecek olan Hindistan'daki İslâm etkinliği O'nunla başladı. **Mahmud**'un bu başarıları, çağımızda Hindistan'da Pakistan Devleti'nin kurulmasına yol açtı.*

***Mahmud**, din hususunda sağlam bir sünnî idi. Bu yüzden şiî olan Büveyhoğulları ile uğraştı. Onları yendi ve ellerinden Irak-ı Acem'i aldı. Şiîliğin yayılmaması için gereken tedbirlere baş vurdu. Halife, Büveyhoğulları'nın elinde*

*oyuncak olduğu halde, hükümdarlık menşurunu almak için kendisini tanıdı. **Mahmud**, aynı zamanda Türkler arasında ilk **"Sultan"** unvanını alan hükümdardır. (1000) Bu tarihe kadar sultan tâbiri Abbasî İmparatorluğu'nun başında bulunan hükümdarlar için kullanılırdı. Bu tarihten itibaren müslüman Türk hükümdarlarına sultan denilmeye başlandı."*[339]

*"Sünnî mezhebine bağlı olan **Gazneli Mahmud** bir süre Kerrâmiye Mezhebi'ni himâyesi altına aldı ise de daha sonra bundan vazgeçmiştir. Abbasî halifesine bağlı kalmış, hutbeyi onun adına okutmuş, Hindistan'daki İslâm'ı yayma gayretleri sebebiyle halife kendisine unvanlar vermiştir. Ayrıca **Mahmud** Fatimi halifeliğinin ilerlemesini önlemek için tedbirler almış, Bâtını Multan Emirliği'ne seferler tertip etmiştir.*

*Halife **Kadir Billâh** ile **Mahmud**'un arası, **Mahmud**'un Semerkand'ın menşurunun kendisine gönderilmesini istemesi üzerine bozulmuş, halifenin:*

*"-Bunu yapamam ve eğer bu işi benim fermanım olmadan yaparsan, bütün Dünya'yı sana karşı ayaklandırırım" demesine çok kızan **Mahmud** halifenin elçisine*

"-Bin fil ile Bağdad'ı yok etmek isteğinde olduğunu" söylemişti.

*Bir süre sonra halifeden bir mektup geldi ve bu mektup merâsimle açılınca içinde yalnız dua ile **"elif, lâm, mîm"** harflerinin yazılı olduğu görülmüştü. Herkes bu mektuba şaşmıştı ve ne manaya geldiğini anlamamıştı. **Ebu Bekir Kuhistânî** adlı âlim bunun **"Elem tera"** Sûresi'ne işaret olduğunu söyler. Böylece **Necâşî**'nin[340] Kâbe'yi yıkmak için gelen ordusu ile bu ordunun önündeki **"Mahmud"** adlı fil ve ordunun akibetini hatırlatıyordu."*[341]

---

339 **M. Çağatay Uluçay**- a.g.e., sh: 19 vd.

340 **Ebrehe**'nin olacak. (Müellif)

341 **Nuri Ünlü**- a.g.e., sh: 380

c- Gazneli Mahmud Sonrası ve Yıkılış

İslâm tarihinin en büyük şahsiyetlerinden olan **Gazneli Mahmud,** 1030'da vefat etmeden önce kurduğu imparatorluğu iki oğlu arasında taksim etmişti. **Mes'ud** ve **Muhammed** adlarında iki oğlu vardı. Bunlardan **Mes'ud** babasının yaptığı bölüştürmeye razı olmayınca **Gazneli Mahmud** bütün ülkeyi **Muhammed**'e bırakmak suretiyle kararını değiştirmişti. Bu sebeple O'nun vefatı üzerine **Muhammed** hükümdar oldu. Ekseriyeti kardeşi **Mes'ud**'a taraftar olan ordu mensuplarını hediyeler ve bahşişlerle kendi tarafına çekmeye çalıştı. Bu sırada İsfahan vâlisi olan **Mes'ud** kardeşine bir elçi göndererek babalarının yaptığı ilk taksimata razı olduğunu bildirdi. Fakat **Muhammed** buna râzı olmayarak ordusu ile **Mes'ud**'un üzerine yürüdü. Fakat daha yolda iken kumandanlar **Mes'ud** taraftarlığı ile isyan ederek O'nu hal ettiler. Zevk ve eğlence düşkünü olan **Muhammed**'i Kuhtiz Kalesi'ne hapsederek **Mes'ud**'u tahta geçirdiler. (Ekim 1030)

Mes'ud (1030-1040) cesur bir asker olmakla beraber son derecede gaddardı. İlk olarak hapisteki kardeşinin gözlerine mil çektirdi. Sonrada kardeşinin tahta geçmesini sağlayan kumandanlardan biri olan **Ali Karib**'in çocukları ile birlikte idam ettirdi. Üstelik kardeşinin askeri şahıslara dağıttığı hediyeleri geri istedi. Bu durum orduda karışıklık çıkmasına ve pek çoğunun ayrılıp gitmesine sebep oldu.

Gazne ordusunun temelini Türkler teşkil etmekle beraber bu orduda Gurlular (Afganlar) ve Hindliler de vardı. Birlikten mahrum olan böyle bir orduda disiplinin sağlanması da oldukça müşkül bir mesele idi. Bunu ancak **Gazneli Mahmud** gibi kudretli hükümdarlar sağlayabilirdi. Hâlbuki **Gazneli Mahmud**'dan sonraki hükümdarların hiç biri bu dirâyette değildi. **Mesud** da böyle biriydi.

Buna rağmen babasının başladığı Hind seferlerine devam etmek istiyordu. 1033 tarihinde bir Hind seferi tertipleyerek birkaç kale zapt etti. Sonra yakınlarındaki Hansi Kalesi'ni ele geçirdi. Fakat aynı başarıyı Selçuklular'a karşı gösteremedi. Evvelce anlatılmış olduğu üzere **Ali Tekin**'in Selçuklulardan aldığı destekle ülkesine karşı giriştiği harekâtı kumandanlarından **Altuntaş** vasıtasıyla önlemeye çalıştıysa da bunda başarılı olamadı. Üstelik Harzemşahlar hükümdarlarından olan **Altuntaş**'ın vefatından sonra O'nun yerine geçen oğlu **Harun** istiklâlini îlân etti. **Harun**'un bir sûikastle öldürülmesinden sonra Selçuklular Horasan'a doğru ilerlemeye başladılar. **Mes'ud**, Selçuklularla 1040 yılında Dandankan'da karşı karşıya geldi ve müthiş bir mağlubiyete uğradı. Selçuklu sultanı **Tuğrul Bey** üç gün süren bu kanlı meydan muharebesini kazandıktan sonra Gazne üzerine yürüdü. **Mes'ud** artık Selçuklulara karşı koyamayacağını düşündüğünden hazinesini ve âile efradını alarak Hindistan'a çekildi. Ancak yolda askerlerin isyan etmesi üzerine hapsedilip öldürüldü. Yerine, gözlerine mil çektirip körleştirdiği **Muhammed**, ikinci defa tahta çıkarıldı. (1041)

Ancak **Muhammed**'in bu ikinci saltanatı da uzun sürmedi. Zira;

*"**Mes'ûd**'un oğlu **Mevdûd** babasının intikamcısı ve taht iddiacısı olarak ortaya çıktı ve mücâdelesinde başarılı oldu. Amcası **Muhammed** ve taraftarlarını mağlûp ederek Gazneliler Devleti'nin başına geçti (432/1041). Ancak **Mevdûd** da Gazneliler Devleti'nin duraklama devrinin kaderini etkileyecek meziyetlere sahip değildi. O gerek Hintliler ile ve gerekse Selçuklular ile mücâdele etti ve Selçuklu akınlarını geçici olarak durdurabildi. **Mevdûd** komşu devletler ile bir ittifak meydana getirerek Selçuklular üzerine yürüdüğü bir sırada öldü (441/1049).*

*Mevdud'dan sonra kısa sürelerle oğlu **II. Mes'ûd** ve **I. Me'sud**'un oğlu Ali tahta geçtiler. 442/1050 yılının başında Gazneliler tahtında **Mahmûd**'un oğlu **Abdürreşîd**'i görüyoruz. Fakat 445/1053 yılında **Tuğrul** adındaki bir Türk kumandan **Abdürreşîd** dâhil onbir şehzâdeyi öldürerek Gazneliler Devleti'nin başına geçti. Ancak O'nun hâkimiyeti de çok kısa sürmüş ve yine bir Türk kumandan tarafından öldürülmüştü. Daha sonra Gazneliler tahtına **I. Mes'ûd**'un oğlu **Ferruhzâd** geçirildi. Sultan **Ferruhzâd** Selçuklular ile başarıyla mücâdele etmiş ve 451/1059 yılında ölmüştür. Tahta geçen kardeşi **İbrahim** devrinin en önemli olayı, hiç şüphesiz uzun yıllar devam eden Selçuklu-Gazneli mücadelesinin bir barış ile sona erdirilmesi idi (451/1059). Sultan **İbrahim** babasının ve dedesinin zamanındaki Gazneliler Devleti'nin parlaklığını yeniden sağlamağa çalışmış ve bu barış sırasında Selçuklu sultanları ile eşit şartlarla müzakereye girişmişti. Daha sonra iki hânedân arasındaki evlilik münâsebetleri ile bu barış daha da sağlamlaştırıldı.*

***Sultan İbrahim** Hindistan'da bazı kaleler zabtetmiş ve Gûrluların çağrısı üzerine Gûr bölgesini hâkimiyeti altına almıştı. Sikkeleri üzerinde ilk defa sultan ünvanı görülen Gazneli hükümdarı **İbrahim** idi. O'nun saltanatı kırk yıl sürmüş ve 492/1099'da ölmüştür."*[342]

İbrahim'in vefatından sonra Gaznelilerin başına oğlu **III. Mes'ud** (1099-1115) geçti. Onun saltanatı müddetince, babası tarafından Selçuklularla yapılan anlaşma devam etti. Bu durumdan istifade eden **III. Mes'ud** birçok başarılı Hind seferi yaptı. O'nun 1115 yılında vefatı üzerine yerine geçen oğlu **Şırzad** ancak bir yıl kadar hükümdarlık yapabildi. Zira kardeşi **Arslan Şah** O'nu öldürüp yerine geçti.

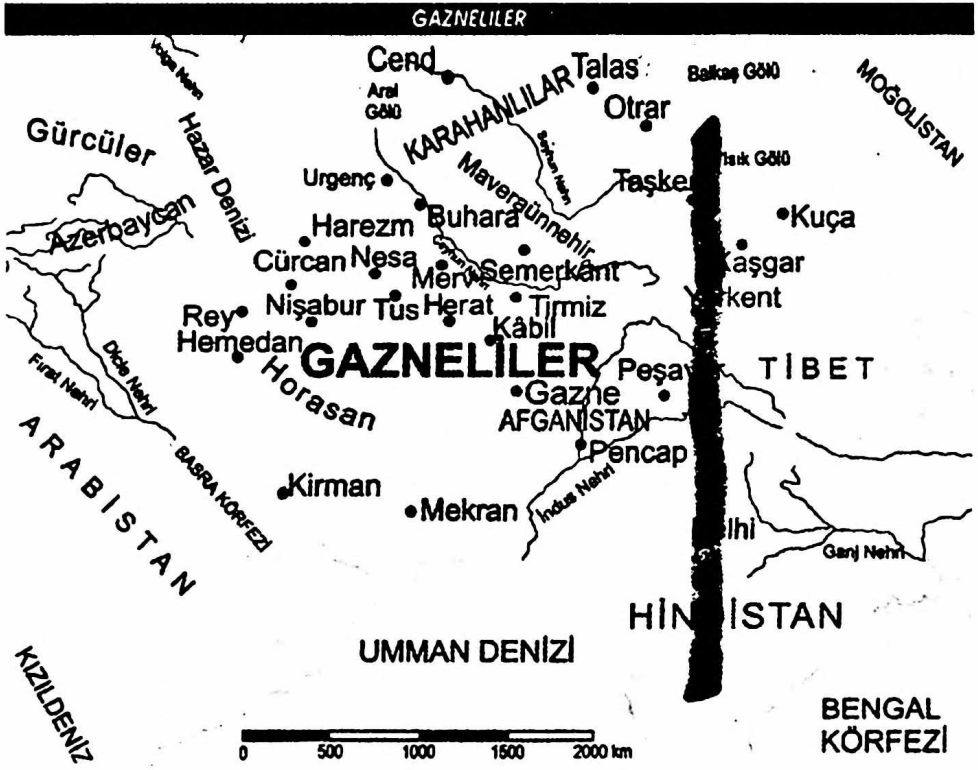
342 **Erdoğan Merçil**- a.g. m., sh: 84 vd.

III. Mes'ud'un oğulları arasında bir taht kavgası başladı. Bunlardan biri olan Behramşah Selçukluların desteği ile tahtı ele geçirdi. (1117)

*"**Arslan-şah** önce Hindistan'a çekilmiş, sonra Gazneliler tahtı için yeniden mücâdeleye girişmişse de, bu uğurda hayatını kaybetmiştir. (512/1117) **Sultan Behrâm-şâh** Hindistan'da daha çok isyancılar ile uğraştı. 528/1134 yılında önceden ödemeği kararlaştırdığı yıllık 250.000 dinar vergiyi göndermemesi, Selçuklu sultanı **Sencer**'in Gazne üzerine yürümesine sebep olmuştu. Sultan **Sencer** Gazne'ye kadar ilerlemiş ve Hindistan'a kaçan **Behrâm-şâh**'ı afv ederek yine Gazneliler Devleti hükümdarı olarak bırakmıştı. (530/1136) **Behrâm-şâh** devrinin olayları arasında Gaznelilerin Gûrlular ile olan münâsebetleri de dikkati çekmektedir. Gittikçe kuvvetlenen Gûrlular nihâyet bir intikam vesilesi ile Gazne şehrini yaktılar. (546/1151) **Behrâm-şâh** yeniden Gazne'ye hâkim oldu ise de (547/1152), O'nun zamanı artık Gazneliler Devleti'nin çöküş içine girdiği bir devre idi. **Behrâm-şâh** 547/1157 yılında öldü ve yerine oğlu **Husrev-şâh** geçti.*

*Sultan **Sencer**'in Oğuzlar tarafından esir edilmesinin yarattığı kargaşa (548-552/1153-1157) ve Gazneliler'in bu Selçuklu sultanının yardımından mahrum kalması Gûrluların işine yaramış ve bundan yararlanarak sür'atle hâkimiyetlerini genişletmişlerdi. Neticede **Husrev-şâh** Gazne'yi terkederek Lahor Şehri'ne yerleşti. Gazneliler bundan sonra Hindistan'daki topraklar üzerinde hüküm sürebildiler. **Husrev-şâh** 555/1160'da, Lahor'da öldü ve yerine oğlu **Husrev Melik** geçti. Nihayet Gûrlular bir hile ile O'nu esir ederek Gazneliler Devleti'ne son verdiler (582/1186-7)."*[343]

343 a.y.

GAZNELİLER
Cend
Talas
Balkaş Gölü
Aral Gölü
KARAHANLILAR
Otrar
MOĞOLİSTAN
Gürcüler
Hazar Denizi
Urgenç
Taşkent
Aral Gölü
Azerbaycan
Harezm
Buhara
Maverâünnehir
Kuça
Cürcan
Nesa
Merv
Semerkant
Kaşgar
Nişabur
Tus
Herat
Tirmiz
Rey
Hemedan
Kâbil
GAZNELİLER
Peşa
TİBET
Fırat Nehri
Dicle Nehri
Horasan
Gazne
AFGANİSTAN
ARABİSTAN
Pencap
BASRA KÖRFEZİ
Kirman
Mekran
Indus Nehri
Ganj Nehri
HİNDİSTAN
UMMAN DENİZİ
KIZILDENİZ
BENGAL KÖRFEZİ
0
500
1000
1500
2000 km

ç- Kültür ve Medeniyet

Gazneliler, İslâm tarihinin ilk devirlerindeki cihad ruhunu canlandırmış ve Hindistan seferlerinde dinin temel emirlerinden biri olan adâlet ve hakkaniyet prensiplerine riâyetle gayri muhârip insanlara dokunmamışlar, sadece putperst mâbedlerini yapma ve tahrifle iktifâ etmişlerdir. Âlim ve sanatkârları koruyup gözetmişler ve herkesin istifadesi için bir cok kütüphane tesis etmişlerdir. Kendisi de büyük bir alim olduğunu ortaya koymuş bulunan **Gazneli Mahmud** zamanında kültür faaliyeti zirveye ulaşmıştı. Onun Gazne'de yaptığı câmi ve medresenin bitişiğinde tesis etti-ği kütüphane dünyanın her tarafından toplanmış en nadide eserlerden müteşekkil bir koleksiyon olarak pek meşhurdur. **"Ulum-i evvelin ve'l âhirîn"e,** yani eski ve yeni ilimlere âid kitapların toplandığı bu kütüphâne bütün ilim ehlinin istifadesine açıktı.

Ayrıca Hindistan'daki putperest mâbetlerindeki altın heykelleri istiğnâm eden Gazneliler bu servetle ülkelerinde birçok mâmure vücuda getirmişlerdi. Yazık ki, bunlar barbar Moğol hükümdarı **Cengiz**'in meş'um istilâsı hangamında tamamen yıkılıp yakılarak yok edilmişlerdi.

Gazneliler, Türk olmalarına rağmen resmî dilleri Arapça bazen de Farsçaydı. Bayraklarında üç arslan ve üç mızrak vardı.

C- HARZEMŞAHLAR (1097-1231)

"Harezm", "Harizm" veya **"Harzem"** aslında bir bölgenin adıdır. Burada hüküm süren insanlara da **"harezmşah"** veya **"harzemşah"** denilmesi tarihî bir alışkanlıktır. Yani bütün devletler, hânedân adıyla anıldığı hâlde bunlar aynen Gazneliler'de olduğu gibi meskûn bulundukları ye-

rin adıyla anıla gelmişlerdir. Ayrıca bunların adlarının telâffuzunda tarihçiler arasında farklılıklar mevcuddur. Kimisi bu kelimeyi **"Harzemşah"**, kimisi de **"Harizmşah"** ve **"Harezmşah"** şeklinde kullanmıştır. Sonunda **"Harzemşah"** tarzındaki telâffuzun daha doğru olduğu hususunda aşağı- yukarı ittifak edilmiştir.

Daha önce Harizm veya Harzem Bölgesi'nde üç hanedan hüküm sürmüş ve bunlar da **"Harzemşahlar"** ünvânı ile anılmışlardır. Bunların ilki, Pers İmparatorluğu zamanında başlayıp 995 yılına kadar devam eden **Afrigoğulları**'dır. İkincisi ise, 996-1017 yılları arasında hüküm sürmüş olan **Memûnîler**'dir. Üçüncüsü de **Gazneli Mahmud**'un hacibi **Altuntaş**'ı buraya **"Harzemşah"** ünvanı ile vâli tâyin ettiği 1017 yılından 1041 yılına kadar devam eden **Altuntaşoğulları**'dır.

"Harezm" ve **"Harzem"**, Amu Derya yani Ceyhun Nehri'nin Aral Gölü'ne döküldüğü deltanın adıdır. Bu gün bu bölgeye **"hive"** denilmektedir.

a- Harezmşahlar Devleti'nin Kuruluşu

Bu bölge, Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra buradaki eski idâreciler tahtlarını ve unvanlarını koruduular. Emevîler ve Abbasîler buraya vâliler tâyin ediyor, bunlar Gürgenç Şehri'nde oturuyorlardı. Harezmşah ünvanlı yerli hâkimlerin merkezi ise Ceyhun Nehri'nin doğusundaki **"Kat"** şehriydi. Abbasiler zamanında burasını Samânîler (819-1005) ele geçirdikleri halde Harezmşahlar'a dokunmadılar. Fakat daha sonra oraya vali tayin ettikleri **Me'mun** 996 yılında Harezmşahlar'ın merkezi olan Kât'ı zaptetti. Samanîler'in zayıfladığı bir zaman olduğundan kendi kendini **Harezmşah** ilan etti. O'nunla burada **Me'mûnîler** sülâlesi başlamış oldu. Bu sülâlenin hâkimiyeti 1017 yılın-

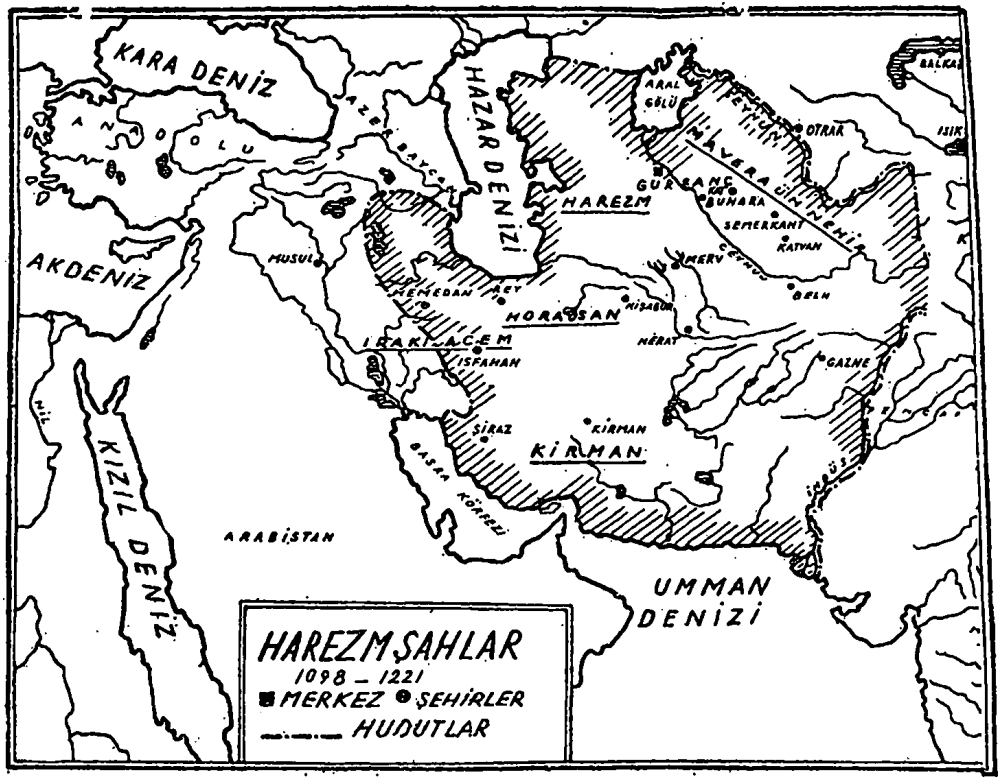
da nihâyete erip onların yerine **Altuntaşoğulları**'nın geçmiş olduğu daha evvel anlatılmıştır.

1040 yılındaki Dandanakan zaferi ile Harezm'i ele geçiren Selçuklular Sultan **Melikşah** (1072-1092) zamanında **Anuş Tekin** adında birisi 998 yılında oraya vâli tâyin edildi.

*"Hârezmşâhların atası **Anuştegin** bir Türk memlûku idi. Emirlerden **Bilge Tegin** tarafından satın alınarak Selçuklu sarayına getirilmiş, kısa zamanda zekâsı ve çalışkanlığı ile kendini göstermiş ve **Taşt-dâr** tâyin edilmişti. O da saraydaki vazifesi sebebiyle Hârezm'in gelirinden yararlanıyor, fakat görevini bırakamadığı için merkezden gönderdiği nâibleri vasıtasıyla bu bölgeyi idare etmişti. Daha sonra **İlkinci (Ekinci) b. Koçkar** adında bir vâlinin idâre ettiğini, fakat bu şahsın öldürülmesinden sonra (490/1097), **Anûştegin**'in oğlu **Kutb ed-Dîn Muhammed**'in Hârezmşah'a tâyin edilmesiyle, Hârezmşâhlar Devleti'nin kurulması için ilk adımın atıldığını söyleyebiliriz.*

***Kutb ed-Dîn Muhammed**, ölümüne kadar Selçuklular'a sâdık bir şekilde Hârezm'i yönetmiş, bölgedeki nüfuz kudretini çoğaltmağa çalışmış ve bunda da muvaffak olmuştur. **Kutb ed-dîn Muhammed**, Sultan **Sencer**'in sarayına bir yıl kendisi gider, ertesi yıl da büyük oğlu **Atsız**'ı gönderirdi. Ayrıca bu ziyâret sırasında Hârezm'in yıllık vergisini, hediyelerle beraber, Sultan **Sencer**'e takdîm ederek bağlılığını gösterirdi. Ölümünden sonra, Sultan **Sencer** yerine oğlu **Atsız**'ı **"Hârezmşâh"** tâyin etti. (521/1127)*

***Atsız** ilk zamanlarda Sultan **Sencer**'e tam bir bağlılık içinde hareket ederek O'nun bütün seferlerine katılmıştı. Ancak kendi nüfuz ve kudretini yaymak için Cend ve Mangışlak gibi askerî bakımdan çok önemli merkezleri zaptet-*

KARA DENİZ
ANADOLU
AZERBAYCAN
HAZAR DENİZİ
ARAL GÖLÜ
OTRAR
BALKAŞ
ISIK
SEYHUN NEHRİ
HAREZM
GÜRGANC
BUHARA
SEMERKANT
KATVAN
AKDENİZ
MUSUL
MERV
BELH
HORASAN
NİŞABUR
HERAT
IRAK-AJEM
İSFAHAN
GAZNE
ŞİRAZ
KİRMAN
KİZIL DENİZ
BASRA KÖRFEZİ
ARABİSTAN
UMMAN DENİZİ
HAREZMŞAHLAR
1098 – 1221
MERKEZ
ŞEHİRLER
HUDUTLAR

mesi, bağımsızlık emellerinin bir delili kabul edilmiş, bu sebeple Sultan **Sencer** *553/1138 yılında ilk Hârezm seferine çıkmıştı. 11 Rebiülevvel/16 Kasım'da yapılan savaşta Hârezm ordusu Selçuklu kuvvetleri karşısında tutunamayarak daha başlangıçta dağılmağa yüz tuttu. Ordusunu toplayamayan* **Atsız** *kaçmağı tercih etmişti. Bu sûretle bütün Hârezm'i tekrar itaat altına alan Sultan* **Sencer**, *bu bölgeyi yeğeni* **Süleyman***'ın idâresine vererek Merv'e döndü. (Cumaziyelâhir 533/Şubat 1139) Daha sonra geri dönen* **Atsız***'a karşı koyamayan* **Süleyman** *Hârezm'i terke mecbur kaldı.*

Fakat bu sırada Doğu Türkistan'da devlet kurmuş olan Karahıtayların ortaya çıkması, **Atsız***'ın tekrar Selçuklulara yakınlaşmasına, dolayısıyla Sultan* **Sencer***'e yeniden bağlanmasına yol açmıştı. Ancak Sultan* **Sencer***'in 535/1141 yılında Karahıtaylar karşısında Katvan'da ağır bir mağlûbiyete uğraması,* **Atsız***'a istiklâlini ilân hususunda yeni bir imkân yaratmıştı. Nitekim bu fırsattan yararlanarak* **Sencer***'in başkenti Merv'i ve Nîşâbûr'u zaptetti (536/1142).*

Sultan **Sencer** *ise tekrar toparlanarak büyük bir ordu ile Hârezm'in merkezi Gürgenç'e kadar ilerlemiş 538/1143-4, bunu üçüncü bir sefer izlemişti (542/1147). Her iki sefer sonunda da* **Atsız**, *Sultan* **Sencer***'e tâbi olmak zorunda kalmıştı. Neticede* **Atsız**, **Sencer** *karşısında bir başarı elde edememesi sebebiyle, Horasan'ı ele geçirmek teşebbüslerinden vazgeçmiş, daha çok Seyhun kıyıları ile civarındaki sahalarda nüfuzunu kuvvetlendirmeğe çalışmıştı.*

Sultan **Sencer***'in Oğuzlar'a esir düşmesi (548-551/1153-1156),* **Atsız***'ın Horasan işlerine karışması için yeni bir fırsat yaratmıştı. O bu kez meşru sultanın haklarını korur bir şekilde davranmağı uygun görmüştü. Bu arada*

Âmûl (bugünkü Çârçûy) kalesini ele geçirmeğe çalışıyordu. Öte taraftan Selçuklu ordusu ***Sencer****'in kızkardeşinin oğlu Karahanlılar'dan* ***Mahmûd****'u sultan ilân etti.* ***Sultan Mahmûd*** *Oğuzlar karşısında başarısız kalınca,* ***Atsız****'dan yardım istemek zorunda kaldı. Oğuzlar'a karşı bir ittifak meydana getirmek isteyen* ***Atsız*** *bunu kabul ederek Horasan'a hareket etti. Ancak bu sırada* ***Sultan Sencer****'in Oğuzlar'ın elinden kurtulması üzerine* ***Atsız*** *O'nu tebrik etmek ve bağlılığını tekrarlamak mecburiyetinde kaldı. Bu olaydan sonra* ***Atsız*** *çok yaşamamış, 9 Cemaziyelâhir 551/30 Temmuz 1156'da ölmüştür."*[344]

Atsız'ın ölümü üzerine yerine oğlu **İl Arslan** geçti. **İl Aslan**, kendisine rakip gördüğü kardeşini ve amcasını öldürttü. Bir sene sonra Sultan **Sencer** vefat ettiğinden Selçuklu İmparatorluğu'nda karışıklıklar çıktı. **İl Arslan** bu durumdan faydalanamadı. Selçuklu nüfuzundan kurtulmakla beraber Karahıtaylar'a vergi vermeye devam etti. Bir ara bunu ödememek istemesi sebebiyle iki taraf arasında savaş oldu. **İl Arslan** mağlup oldu. Az sonra da vefat etti. (1172)

b İmparatorluk Hâline Gelişi

İl Arslan'dan sonra O'nun hanımı **Terken Hatun**'un müessiyetiyle kendi oğlu **Sultanşah** hükümdar oldu. Lakin **İl Arslan**'ın büyük oğlu **Alâaddin Tekiş** bu durumu kabul etmeyerek ayaklandı. Karahıtaylar'dan sağladığı destekle kardeşinin üzerine yürüdü. O'nunla çarpışmayı göze alamayan **Sultanşah** âile efradı ile birlikte hazineyi de beraberine alarak kaçtı. (1172) **Alâaddin Tekiş** Harezmşah oldu.

Alâaddin Tekiş (1172-1200) saltanatının ilk yılla-

344 **Erdoğan Merçil**- a.g.e. deki **"Harezmşahlar"** ünvanlı makale, **sh**: 146. vd.

rında kardeşleriyle uğraşmak zorunda kaldıysa da Harezm Devleti'ni bir İmparatorluk haline getirmeye muvaffak olmuş bir hükümdardır. O'nu en çok uğraştıran **Sultanşah** tahtı ele geçirebilmek için devletin düşmanlarına her ne tâviz verdiyse de başarılı olamadı.

Alâaddin Tekiş, Karahıtaylar'ın desteği ile Harezmşah olabildiği hâlde onlara vergi vermeyi reddetti. Üstelik bu maksad nezdine gelmiş olan elçiyi -an'aneler hilâfına hareketle- öldürttü. Buna kızan Karahıtaylar, **Sultanşah**'ın da tahriki ile Harezm üzerine büyük bir ordu ile harekete geçtiler. **Alâaddin Tekiş** su bendlerini açarak araziyi bataklık haline getirdi. Karahıtaylılar, askerleri bataklıklarda ilerleyemeyince geri çekilmek mecburiyetinde kaldılar. Fakat **Sultanşah**'ı destekleyerek O'nun Merv, Sarahs ve Tuş şehirlerinden ibâret küçük bir beylik kurmasına yardımcı oldular. **Alâaddin Tekiş**, bu çıbanbaşını kolayca ortadan kaldırdığı gibi 1193 te **Sultanşah**'ın ölümüyle rahat bir nefes aldı.

Artık sıranın ülke sınırlarını genişletmeye geldiğini düşünen **Alâaddin Tekiş** bu sırada Irak Selçukluları ile Azerbaycan Atabegi **Kutluğ İnanç** arasında çıkan bir ihtilaftan istifade ile harekete geçti. Rey Şehri civarında İran Selçuklu hükümdarı Sultan **III. Tuğrul**'u müthiş bir sûrette mağlup etti. Bu savaşta **III. Tuğrul**'un ölümü ile Irak Selçuklu Devleti sona ermiş olduğu gibi (1194) hânedân ile birlikte bütün **"Irak'ı Acem"**[345] **Alâaddin Tekiş**'in eline geçmiş oldu. Bu tarihten itibaren **"Sultan"** unvanını kullanmaya başlayan **Alâaddin Tekiş** kendisini Selçuklular'ın vârisi îlân etti. Selçuklular'a tâbî olan bütün halkları kendi bayrağı altında toplamak için savaşlara başladı.

345 Irak coğrafi olarak iki kısımdır. Doğusuna **"Irak-ı Acem"**, batısına ise **"Irak-ı Arab"** denilir.

"Harezm ordusu, Irak'ta ve İran'da hayli ilerlemiş, birçok yerleri zaptetmişti. Abbasî halifesi, Irak memleketlerinin kendisine bırakılacağını ümit ediyordu. Hâlbuki ***Alâaddin Tekiş*** *bunu kabul etmedi. Tıpkı Büyük Selçuklu Sultanı gibi, halifeyi* ***"Dini Reis"*** *olarak tanıyordu. Bu, halifeyi kızdırdı. Bu yüzden halife ile çarpışmak zorunda kaldı. Fakat yenildi. Harezmşah, bundan başka Irak üzerine iki sefer daha yaptı. Yapılan savaşlarda Abbasî ordularını yendi. Batı İran'ı ve Irak'ın birçok yerlerini zaptetti (1198). Halife,* ***Alâaddin Tekiş*** *ile başa çıkamayacağını anladı. Irak, Horasan ve Türkistan ülkelerinin* ***Alâaddin Tekiş****'e âid olduğunu gösteren saltanat mensurunu gönderdi. Alâeddin bundan memnun oldu ve Harezm'e döndü ve biraz sonra da öldü."*[346]

Saltanatının son yıllarını Bâtınîler'le mücadele ile geçirmiş olan **Alâaddin Tekiş**'ten sonra O'nun yerine **Alâaddin Muhammed** geçti.

Harezmşahlar Devleti'ndeki bu saltanat değişikliğinden istifade etmek isteyen Gurlular (Afganlılar) hareket geçerek Merv, Tuş ve Nişâbur gibi şehirleri zaptettiler. Hatta Harezm üzerine yürüdüler. **Alâaddin Muhammed** Karahanlılar ve Karahıtaylıların yardımları ile onları yendi. Lâkin hâlâ İslâmlaşmamış olan Karahıtaylılar'ın kendisi için daha büyük bir belâ olduğunu hesâba katarak Karahanlılar'ın aracılığı ile Gurlular'la anlaştı ve onları Karahıtaylılar'a karşı cihada teşvik etti. Bunu kabul eden Gurlular'ın Hükümdarı **Şahâbedddin**'in 1206 yılında bir Hindistan seferi sırasında öldürülüşüne kadar Gurlular'la Karahıtaylılar arasındaki mücâdele devam etti.

Şehabeddin'in ölümünden sonra Gurlular arasında karışıklıklar ve siyâsî çekişmeler zuhûr etti. Bundan is-

346 **M. Çağatay Uluçay**- a.g.e., sh: 92.

tifâde ile **Alâaddin Muhammed** Gurlular'ın hâkim oldukları toprakları ülkesine katmaya muvaffak oldu.

"Daha sonra Kirman, Sîstân ve Uman Denizi'ne kadar olan bölgeler de Hârezmşâhlar'a bağlandı. Ancak sultanın Bağdad'taki Abbasî Halîfesi ***el-Nâsır*** *ile arası iyi değildi. Onu kendi nüfûzu altına almak istemiş, fakat bunda muvaffak olamamıştı. Nihayet Hilâfet Makamı'nın* ***Hz. Ali*** *çocuklarına âit olduğunu ilân ederek,* ***"Alâ Tırmizi"*** *adında bir seyyidi halîfe tâyin etmişti. Daha sonra Bağdad'a gönderdiği ordu, kışın şiddetli geçmesi yüzünden büyük kayıplara uğrayarak geri döndü. Buna rağmen hutbeyi Abbasî Halîfesi adına okutmadı. Ancak Semerkant, Herât ve bizzat Hârezm'de hutbe Abbasî Halîfesi adına okunmaktaydı."*[347]

Bu durumdan rahatsız olan Halife, gizliden gizliye bütün müslüman devlet reislerine mektuplar göndererek onları **Alâaddin Muhammed**'e karşı tahrik ett. **Alâaddin** Gazne'yi ele geçirdiğinde bu mektuplardan bazılarını ele geçirince durumu öğrenmiş o da mukabeleten Halife'nin zındık olduğunu iddiâ ederek -yukarıda izah edilmiş olduğu üzere- **Ali Tirmizî** adında bir seyyidi halife îlân etmiştir. Zira *"Halife, bunlarla da yetinmedi. Gizliden Batınîler'le birleşti. Kendisine zararı dokunacak büyük rütbeli bazı kimseleri, bu arada Harezmşah'ın Bağdad'daki vekilini öldürttü.* ***Alâaddin Muhammed****, Halifenin zındık olduğunu, Bâtınîler'le birleştiğini ileri sürerek, diğer Müslüman âlimlerinden, halifelikten atılmasına dâir fetva aldı. Bu fetvaya dayanarak Halife'yi değiştirdi. Horasan ve Mâveraünnehir'de Halife adına hutbe okunmasını yasak etti.*

Bundan sonra İran'a gitti. Burada ordusunu ikiye ayırdı. Birisini Fars ve Azerbaycan üzerine gönderdi. Bu

347 **Erdoğan Merçil**- a.g.m., sh: 150.

ordu, Fars'ı ve Azerbaycan'ı zaptederek Harezm sınırları içine kattı. İkinci ordu, en seçme askerlerden kurulmuştu. Bunu da Bağdad üzerine gönderdi. Fakat bu ordu, şiddetli kıştan Bağdad'a ulaşamadı. Birçok asker soğuktan öldü. Geri dönenlere de Kürtler hücum ettiler ve pek çoğunu öldürdüler. Bu sebepten Bağdad'a giden ordunun pek az kısmı geri dönebildi (1217)."[348]

c- Harezmşahlar Devleti'nin Yıkılışı

Bu sırada Cihan tarihinin en mes'um rolünü oynayacak bir devlet doğmaktaydı. Bu da İslâm Âlemi'nin baş belâsı olacak **Cengiz**'in kurduğu **"Moğol Devleti"** idi.[349] Fakat Harzemşahlar İmparatorluğu'nun mağrur hükümdarı **Alâaddin Muhammed**'in bundan haberi yoktu. O, kendisini Dünya'nın en büyük hükümdarı kabul ediyor, Doğu'da kendisi ile boy ölçüşebilecek bir rakip görmediği için Çin'i

348 **M. Çağatay Uluçay** a. g. e. sh: 94

349 Moğollar'ın Türkler'le hiçbir alâkası yoktur. Onlar, Çinliler'le akrabadırlar. Binâenaleyh sarı ırka mensupturlar. Böyle olduğu hâlde, Cumhuriyet'in ilk kuruluş yıllarında ortaya gülünç bir tarih tezi konularak **Cengiz** ve Moğollar'ın Türklüğü (!) iddia edilmiş, onların baştan başa İslâm düşmanlığı sûretindeki mezâlim ve katliâmları, milletimizin milli mefâhirine idhal edilmek istenmiştir. O derecede ki; lisânımızı İslâm kültüründen uzaklaştırmak maksadıyla girişilen dil tahribi esnasında **"kadîm Türkçe kelimeler"**dir denilerek Moğolca'dan yüzlerce kelime milletimize cebren benimsetilmeye çalışılmıştır. Bugün **"kurultay, Danıştay, kamutay, Yargıtay"** gibi ilh. Sonu **"tay"** ekiyle biten yüzlerce kelime, o ahmakça hareketten kalan birer hâtıradırlar. Herhâlde Moğollar, tarihte İslâm düşmanlığı ile meşhur olmamış bulunmasalardı. Onlar böyle makbul ve mûteber addedilip benimsenmezdi. Hani, **"Deli deliyi sever!"** derler ya, bu da gâliba öyle bir şey!.

Hâlbuki İslâm Medeniyeti'nin çöküş sebeplerinin bir numaralısı, Moğol istilâları ile gerçekleşen mezâlimdir! Bundan dolayıdır ki, bir şâirimiz:

"Tahammül mülkümü yıktın,
Hülagu Han mısın, kâfir mi?!" demiştir.

fethetmeyi düşünüyordu.

"Fakat sonradan buranın ***Cengiz*** *tarafından zaptedilmiş olduğunu işiterek hayrete düşmüştü.* ***Cengiz****'in ne siyâsî ve ne de askerî durumunu biliyordu. Bu yüzden,* ***Cengiz Han*** *ve Moğollar hakkında bilgi edinmek üzere, Karakurum'a elçiler gönderdi.*

Cengiz*, bu dostâne münasebeti çok iyi karşıladı. Çünkü* ***Cengiz****, ticareti geliştirmeye önem veriyordu. Ticaretin gelişmesi de batı yanında Müslümanlar'ın en büyük hükümdarı olan* ***Alâeddin Muhammed****'le anlaşmakla olabilirdi. Bu sebepten* ***Cengiz*** *de Sultan'a elçiler gönderdi.* ***Cengiz****'in elçileri,* ***Alâeddin Muhammed****'e, hükümdarları adına* ***"Oğul"*** *diye hitab edince mağrur Sultan kızdı ve:*

"-Benim memleketimin genişliğini, ordularımın çokluğunu biliyorsunuz, nasıl oluyor da Hanınız bana oğul diye hitaba cesaret ediyor!.." diye bağırdı ve gittikçe de sesinin tonunu yükseltti.

O zaman ***Cengiz****'in elçileri,* ***Alâeddin Muhammed****'in burnunun dibini görmeyen, mağrur, politikadan anlamayan bir devlet adamı olduğunu anladılar ve O'nu yatıştırmak için şöyle konuştular:*

"Sultan'ın milletlerine, hesapsız kuvvetlerine oranla ***Cengiz****'in ordusu, bir süvari birliği karşısındaki basit bir atlı, yahud gecenin karanlığında bir ışık huzmesi gibi kalır".*

İşte Sultan'la ***Cengiz*** *elçilerinin anlaşması bu ağır şartlar altında yapıldı. Her iki hükümdar, memleketleri tüccarlarının barış içinde alış-veriş edebileceklerine söz verdiler (1218).* ***Cengiz****, ticâret antlaşması imzalandıktan sonra 450-500 kişilik bir ticâret kervanı hazırlatıp Harezmşah'a gönderdi. Birkaç kişi müstesnâ, kervana katılanların hemen hepsi müslümandı. Kervan, Harezmşahlar'ın doğudaki hu-*

dud şehri olan Otrar'a geldi.

*Otrar vâlisi bulunan **İnalcık, Alâeddin Muhammed**'in annesi **Terken Hâtun**'un akrabası idi. Otrar'a gelen Moğol kervanlarını durdurdu. Kervancıları casuslukla suçlayarak hepsini öldürttü ve mallarını zaptetti (1218). Tarihlerde **"Otrar faciası"** diye anılan bu olay Harezmşah Sultanı'nın en büyük kabahati ve falsosu idi. Sultanın gururu, dar düşüncesi ve tamahkârlığı bu fâcianın meydana gelmesine sebep oldu. **Alâeddin Muhammed**'in bu büyük hatâsı, yalnız imparatorluğunun yıkılmasıyla kalmadı, aynı zamanda bütün müslüman doğunun ve Dünya'nın tarihî mukadderâtı üzerinde derin izler bıraktı. **Sultan Alâeddin Muhammed** bu olayda tarih açısından suçludur. Yakılan, yıkılan şehirlerin, öldürülen insanların bütün günahı kendisine aiddir.*

*Kervancılardan yalnız bir kişi kurtuldu ve **Cengiz**'e durumu anlattı. **Cengiz**, kızmakla beraber; durumu anlamak için **Alâeddin Muhammed**'e elçiler gönderdi. Otrar fâciasını yaratan **İnalcık**'ın teslimini ve mallarının, tazmini istedi. **Alâeddin Muhammed**, bunları reddettiği gibi, daha ileri giderek **Cengiz**'in elçilerini de öldürttü.*

*Alâaddin Muhammed'in bu ikinci büyük hatası üzerine, **Cengiz** Harezm üzerine sefer yapmaya karar verdi. Çünkü **Alâeddin Muhammed** bir diplomat değildi, bir cânî ve eşkıya idi. Adamlarını öldürtmüş, mallarını soymuştu. **Cengiz**, Sultan'ın bu durumuna çok kızdı ve savaşa karar verdi."*[350]

Cengiz, uzun bir hazırlıktan sonra 1220 yılında 130 ilâ 200 bin arasında tahmin edilen ordusu ile Harezmşahlar Devleti üzerine harekete geçti. İlk hedefi, tabiatıyla Otrar'dı. Harezmşahlar'ın ordusunun **Cengiz**'inkinden

350 **M. Çağatay Uluçay**- a.g.e., sh: 95 vd.

daha kalabalık olduğu kabul edilmektedir. **Alâaddin Muhammed, Cengiz** ve Moğollar'ın yükselişini fark etmeyerek başlangıçtaki hatasına bir yenisini ekledi. Kumandanlarının muhâlefetine rağmen bir meydan muharebesi yapmayı kabul etmeyerek her şehrin takviye kuvvetlerle kendi kendisini müdâfaa etmesine karar verdi.

*"Bu da Sultan'ın en büyük hatası idi. Bütün Harezm şehirlerinin elini kolunu bağlamış, **Cengiz** ordusunun önüne atıvermişti. Bu sebepten, **Cengiz** için Harezm topraklarını zaptetmek zor olmadı.*

__Cengiz__ Harezm sınırına gelince, bütün kuvvetiyle kervanlarını vuran Otrar şehri üzerine yürüdü ve şehri kuşattı. Fakat Otrar'ın surlarının sağlam, muhafızlarının çok olduğunu anlayarak, bir kısım kuvvetlerini orada bıraktı, geriye kalan ordusunu üç kola ayırdı. Bunlardan birisini kuzeyden, diğerini güneyden, üçüncüsünü de kendi komutasında merkezden olmak üzere Mâveraünnehir'e hücum ettirdi.

*Otrar, Moğollar'a beş ay dayandı, **İnalcık** ve komutanları esir düştü. Bunlar, **Cengiz**'e gönderildi. Otrar yerle bir edildi. Halktan kurtulanlar, esir alındı. **Cengiz, İnalcık**'ın gözlerine ve kulaklarına eritilmiş gümüş döktürerek öldürttü.*

*Mâveraünnehir'e giren Moğol orduları şehirleri kuşatıyorlar, direnenlerin halkını, zaptettikten sonra kılıçtan geçiriyorlardı. Ölümden kurtulanları da yanlarına alıyorlar, diğer şehirlerin alınmasında, bunları ileri sürerek düşmanı zayıflatıyorlar, daha sonra da var kuvvetleriyle şehre yüklenip yakıp yıkıyorlardı. Mâveraünnehir'in bütün şehirleri, başta Semerkant ve Buhara olmak üzere bu şekilde yakılıp yıkıldı, halkı kılıçtan geçirildi. Şaşkına dönen ve ne yapacağını kestiremeyen **Alâeddin Muham-***

med, bir orduya ve şehire komuta etmeden, şehirlerinin harabeleri, Türk ve Müslümanlar'ı ölüleri arasından kaça kaça, Hazar Denizi'nde bir küçük ada olan ***"Abesugun"a*** *sığındı ve orada hastalanarak öldü (1220). Moğollar'ın yaptıklarını, Horasan'a kaçan bir Buharalı şöyle izah etmiştir:*

"Moğollar yıktılar, yaktılar, öldürdüler ve gittiler."

Bu sûretle Harezm Devleti de sona ermiş oldu (1221)."[351]

Sultan Alaeddin Muhammed, ölmeden önce yerine oğlu **Celâleddin**'in geçmesini vasiyet etmişti. Fakat O, bu Moğol istilası sebebiyle önce Gazne'ye kaçtı. Sonra da burada kendisini emniyette hissetmediğinden Hindistan'a kaçtı. Burada üç yıl kadar saklandıktan sonra ortaya çıkıp Tebriz'i ele geçirdi. Bundan sonra Azerbaycan Atabegleri, Gürcüler, Eyyübîler, Moğollar ve hatta Türkiye Selçukluları ile devamlı mücâdele etmek mecburiyetinde kaldı. 1229 yılında, Eyyübî Devleti'nin elindeki Ahlat'ı zaptetti. Fakat Ahlat'ın harabiyetine sebep olması O'nun itibarına zarar verdi. Bu sebeple müşterek Eyyübi ve Selçuklu ordusu tarafından 1230 yılında **"Yassıçimen"**de müthiş bir sûrette mağlup edildi.

Bundan sonra üst üste Moğol baskınlarına mâruz kalan **Celâleddin**, Meyyâfarikîn Dağları'nda 1231 yılında öldürülmesi ile Harezmşahlar Hânedânı son buldu.

"Celâleddin'in ölümü üzerine komutanları askerleriyle beraber, Anadolu Selçuklular'ının hizmetine girdiler. Selçuklular komutanlara iyi muamele ettiler. Hepsine zengin dirlikler verdiler. Fakat Selçuklu veziri ***Sâadettin Köpek****'in teşvikiyle* ***II. Gıyâseddin Keyhusrev****, Harezmli komutanlardan birisini öldürdü. Harezmliler, buna kızdılar.*

351 **M. Uluçay Çağatay**- a.g.e., sh: 97.

Selçuklu hizmetinden, ayrılıp güneye doğru gittiler. Şehir ve kasabaları soydular, karşı gelenleri öldürdüler. Güney sınırına yerleşerek yaşamaya başladılar. Zaman zaman Eyyubîler'in ve Abbasiler'in hizmetlerine girdiler. En son Eyyubîler'in hizmetinde iken Eyyubî hükümdarı tarafından öldürülmüşlerdir. (1246) Bundan sonra askerî kuvvetleri kalmayan Harezmliler, Palestin ahalisi arasında eriyip gitmişlerdir."[352]

d- Kültür ve Medeniyet

Harezmşahlar Devleti'nde saray nizamı ve teşrifat usulleri tamamen Selçuklular'dan alınmıştı. Hükümdara önceleri sadece Harezmşah denilirken sonradan ayrıca sultan denilir oldu. Ülke genişledikçe birçok şatafatlı ünvan kullandılar.

Ordu teşkilâtı dahî Selçuklular'ınkinin aynıydı. Bu ordunun çekirdeğini tımarlı sipahîler oluşturmaktaydı. Ayrıca bir hassa ordusu vardı.

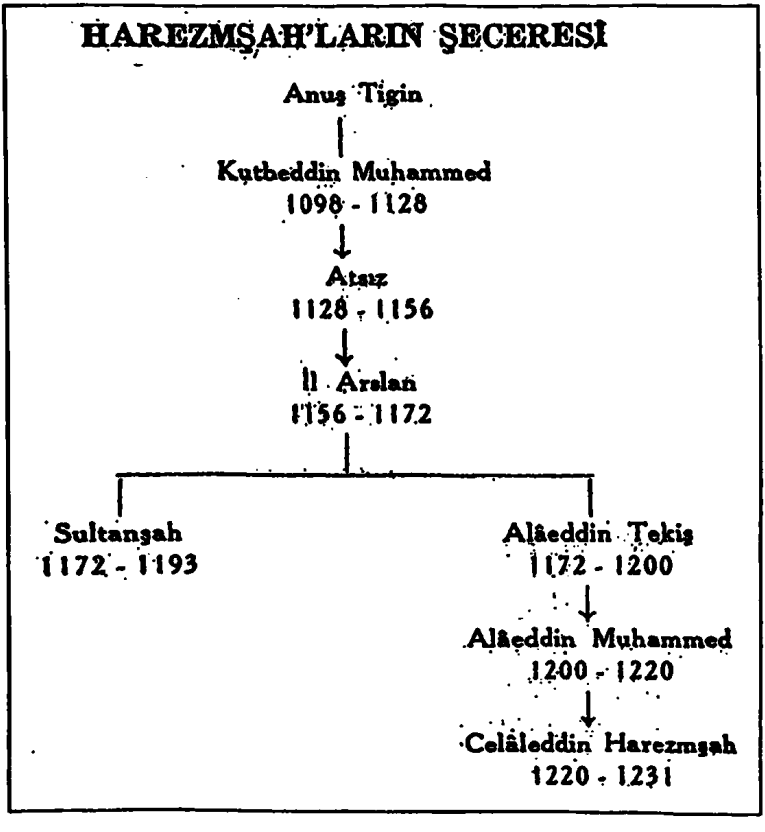
Şia aleyhtarı olan Harezmşahlar Devleti'nde halkın çoğunluğu Hanefî'ydi. Şafiilik ikinci mezhep durumundaydı.

Harezmşahlar, Türk oldukları hâlde devletin resmi dili Farsça'ydı. Arapça ise ilim dili olarak pek muteberdi. Lâkin halkın kaahir ekseriyeti Türkçe konuşmaktaydı.[353]

Hükümdar fermanlarına tuğra konulurdu. Bayrakları

352 **M. Çağatay Uluçay**- a.g.e., sh: 98.

353 Türk dilinin, Harezmşahlâr zamanındaki ehemmiyetini gösteren diğer bir delil de **Muhammed bin Kays** adlı yazarın, **Celâleddin Harezmşah**'a sunduğu **"Tibyan Lügat üt - Türk alâ lisan'el - Kanglı"** adlı eserdir. Eser, bugün yoktur. Fakat eseri gören bilginler, bu eserin Kanglı-Fars lügati olduğunu, gramer bilgisinden başka tarihî ve etnolojik bazı bilgilerden bahsettiğini yazmaktadırlar. (**M. Çağatay Uluçay**- a.g.e., sh: 104)

HAREZMŞAH'LARIN ŞECERESİ
Anuş Tigin
Kutbeddin Muhammed
1098 - 1128
Atsız
1128 - 1156
II. Arslan
1156 - 1172
Sultanşah
1172 - 1193
Alâeddin Tekiş
1172 - 1200
Alâeddin Muhammed
1200 - 1220
Celâleddin Harezmşah
1220 - 1231

siyahtı.

Harezmşahlar ilme ve ilim adamlarına ehemmiyet vermişler ve birçok câmi ve medrese inşa etmişlerdir.

"Buhara ve Merv'de kıymetli kütüphâne, medrese ve vakıflarıyla Hârizmşahlar'ın hâkimiyetinde birer ilmî ve fikri merkez konumunda idiler. Sadece Merv'de on kütüphâne vardı. Bunlardan Cuma Câmii'nin yanındaki Aziziye Kütüphânesi'nde 12.000, Kemaliye Kütüphânesi'nde yaklaşık 10.000 cild kitap bulunuyordu.

*Bu bilgiler, Moğol istilâsından kısa bir süre önce bölgeyi ziyaret eden **Yâküt el-Hamevî**'nin de te'yid ettiği gibi Hârizmşahlar devrinde ilim ve kültür alanındaki gelişmeleri göstermektedir. Bu dönemde dil ve edebiyat, dinî ilimler ve felsefede temâyüz etmiş ünlü simalardan bazıları şunlardır: **Zemahşerî, Fahreddin er-Râzî, Necmeddîn-i Kübrâ, Mecdûddin el-Bâğdâdî, Şehristânî, Mutarrizî, Ebü'l-Kâsîm Mahmûd b. Azîz el-Hârizmî, Şehâbeddin Hivâfî, Nesevî, Nizâmeddin Hârizmi, Ebû'l-Hasan el-Hârizmî, Hüccetü'l-Efâzıl Ali b. Muhammed el- İmran el-Harizmî, Kasım b. Hüseyin el-Hârizmî, Zeynülmeşâyih Ebû'l-Fazl Muhammed, Ebû Mudar Mahmûd b. Cerir ed-Dabbî, Ebû Ya'kub, es-Sekkaki, Bahaeddin-i Muhammed b. Müeyyed el-Bağdadî, Şahpür-i Nişâbûrî, Zülfikar Şirvânî, Muizzî, Evhadüddin-i Enverî, Edîb Sâbir ve Reşîdüddîn Vatvât.**"*[354]

D-ATABEGLER VE ZENGİLER

a-Atabegler

"Ata" ile **"bey"** (beg) kelimelerinden türetilmiş olan **"Atabey"** (Atabeg), **"Bey baba"** demek olup[355]

354 DİA- c: XVI, sh: 231.

355 **Mehmed Zekî Pakalın**- Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 1993, sh: 102.

Selçuklular'da vezirlere tevcih edilen bir ünvandı.

"Selçuk hükümdarları, oğullarına harb ve siyâset işlerini öğretmek için ümerâdan birini muallim tâyin ederlerdi. Bunlara ***"atabey"*** *denilirdi. Bunlar, sonra vilâyete vâli olurlar, müstakil olarak hükümet ederler, fakat eski metbûlarına hürmeten atabey ünvânıyla iktifâ ederlerdi."*[356]

"Süyûtî, Tarih-i Hulefâsı'nda, ata-bey kelimelerinden terekküb eden bu tâbirin iptidâ Selçuk veziri ***Nizâmülmülk****'e verildiğini yazmıştır. Bu ünvan, Büyük Selçûkîler'de çok kullanılmış, taammüm etmiş ve hatta Atabeyler'e âid olmak üzere yirmiden fazla küçük devlet kurulmuş olduğu görülmüştür."*[357]

Bunların en meşhurları, İran'ın Fars Bölgesi'nde kurulan **"Salgurlular"** veya Salurlar, Azarbeycan Atabegleri olarak bilinen **"İldenizliler"**, Dımaşk, yani Şam Atabegleri **"Böriler"**, Erbil Atabegleri **"Begteginliler"** ile Halep ve Musul havâlisinde hüküm süren **"Zengiler"**dir.

Salgurlular, atabeg **Sungur** tarafından 1148 yılında kurulmuş olup 1286'ya kadar Fars Bölgesi'nde hüküm sürmüşlerdir. Bu tarihte Moğollar tarafından ortadan kaldırılan Salgurlu Atabegliği, *"yirmidört oğuz boyundan biri olan Salgurlu (Salur)lara mensup bir grup tarafından kurulmuştu. Bu devleti kuranların, bu boydan olduklarını unutmadıklarını, paralarının üzerine bastırdıkları boya âid damgalar ve hânedâna mensup bir şehzâdenin taşıdığı* ***Salgur*** *isminden anlaşılıyor. Onların devletlerinin kuruluşu sırasında taşıdıkları* ***"atabeg"*** *ünvânı, daha ziyâde hânedânlarını tesis için bir basamak olmuş, daha sonra bu ünvânı* ***"sultan"***

356 a.y.

357 **İsmail Hakkı Uzunçarşılı**- Osmanlı Devlet Teşkîlâtına Medhal, Ankara, 1988, sh: 50.

veya "hükümdar" karşılığında kullanmışlardır."[358]

"İldenizliler" ise, Kıpçak Türkleri'nden olan **Şemseddin İldeniz** tarafından 1146 yılında Azerbaycan'da kurulmuş ve 1255'e kadar ayakta kalabilmiştir.

Şam Atabegleri olarak bilinen **"Böriler"**, 1105 yılında **Tuğtekin** tarafından kurulmuş, 1154'te diğer bir Atabeg olan **Zengîler** tarafından ortadan kaldırılmıştır.

Erbil Atabegliği de, Musul atabeglerinden **İmâdüddin Zengi**'nin kumandanlarından biri olan Türkmen asıllı **Zeyneddin Ali Küçük** tarafından 1146 yılında kurulup 1232'se, son atabeg **Gökböri**'nin vâris bırakmadan ölmesi üzerine ortadan kalkmıştır.

Bütün bu atabegler arasında en dikkate şâyân bir geçmişi olan **"Zengiler"**dir. Bilhassa **"Haçlı Seferleri"**nin hızlnadığı bir mevsimde, onların ele geçirmek istediği bir bölgede hâkim olan Zengiler'in tarihçelerinin biraz daha tafsîlâtlı bir sûrette naklini gerekli görmekteyiz.

b-Zengiler

Zengiler, Büyük Selçuklu Sultanı **Melikşah** (1073-1092) zamanında Halep Vâliliği yapmış olan **Aksungur**'un oğlu **Zengi** tarafından kurulmuş ve tarihte O'na izâfeten adlandırılmış olan bir atabegliktir. O'nun 1127 yılında Selçuklu **Sultan Mahmud** tarafından **"Atabeg"** ünvânı verilerek Musul vâlisi tâyin edilmesiyle ortaya çıkmış olan bu Atabeglik, kısa zamanda büyük bir gelişme kaydederek bölgenin en ehemmiyetli bir devleti hâline gelmiştir.

Zengiler Devleti'nin ortaya çıkışı sırasında, Ortadoğu Bölgesi'nde siyâsî birlik ve istikrârın bozulmuş olmasından istifâde eden Haçlılar, başarı üstüne başarı kazanmakta idi-

358 **Erdoğan Merçil**- a.g.e.'deki **"Atabegler"** isimli makale, sh: 152.

ler. Tarihte **"Haçlı Seferleri"**[359] denilen ve takrîben iki yüz

359 638 yılında **Hz. Ömer** tarafından fethedilmiş olan Kudüs, **Hz. İsa**'nın doğduğu ve yaşadığı bir yerdi. Haçlı Seferleri, Hıristiyanlarca mukaddes addedilen bu toprakları müslümanların elinden almak gâyesiyle başlatılmıştır. Aslında Ortaçağ Avrupası'nın siyâsî ve iktisâdî şartlarından doğmuş bulunan bu hareket için, bu dînî gâye bir kamuflaj ve itici güç olarak kullanılmıştır.

*"XI. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa için bu hedefi gerçekleştirecek bir fırsat ortaya çıktı. 1074 yılında Bizans İmparatoru **VII. Mikhail** (1071-1078), o zamana kadar Hıristiyanlığın doğu sınırını koruma görevini üstlenmiş olan imparatorluğun askerî bakımdan düştüğü zaafı gidermek üzere papalık aracılığıyla Avrupa'dan Türkler'e karşı ücretli asker yardımı istemekteydi. Esâsen papalık da bir süreden beri Bizans'ın Anadolu'daki Türk ilerleyişini durduramamasından endişe duyuyordu. Bu sebeple **Papa VII. Gregorius**, imparatorun askerî yardım çağrısını olumlu karşıladı, ancak yardım gerçekleştirilemedi. Bununla beraber on beş yıl sonra papalık tahtına çıkan **II. Urbanus** ile Bizans imparatoru **I. Aleksios Komnenos** (1081-1118) arasında aynı konu, yeniden ele alındı. Bu sırada Anadolu'da **I. Süleyman Şah**'ın 1086 yılında ölümünden sonra Türk beyleri arasındaki anlaşmazlıklar yüzünden hâkimiyet bölünmüştü. **Melikşah**'ın vefâtının (1092) ardından da Büyük Selçuklu Devleti içindeki otorite boşluğu ve iktidarı ele geçirmek için hânedân mensupları arasında başlayan mücâdeleler, Türk Dünyası'nı zor duruma sokmuştu. Bu sebeple Bizans İmparatoru, güçlü ordularla yapılacak birkaç seferin, Anadolu'daki Türk kudretini tamamen kıracağını düşünüyordu.*

*İmparatorun yardım isteğini kabul eden **Urbanus**, bu isteği farklı bir açıdan değerlendirdi. O'na göre, ücretli asker toplamak yerine Batı'nın şövalyelerini, topraksız köylülerini, açlık ve sefâlet içinde yaşayan halkını, para ve toprak sahibi olacakları vaadiyle zengin Doğu'ya askerî sefer düzenlemeye teşvik etmek, Avrupa için çok daha faydalı bir girişim olurdu. Ancak geniş kitleleri bu hususta etkilemek için sadece maddî menfaat vaadi yeterli değildi. Zira Batı Dünyası, Bizans'ın elde edeceği başarılardan ziyâde maddî bakımdan kendi çıkarlarına uygun düşecek, mânevî bakımdan da dînî hislerini tatmin edecek bir çağrının uyandıracağı câzibe ile Doğu'ya yönlendirilebilirdi. Dolayısıyla bu ülkelere düzenlenecek sefer **İsâ** aşkı, din uğruna fedâkârlık ve din kardeşlerine sevgi teması üzerine oturmalıydı."* (DİA- c: XIV, sh: 526)

Papa II. Urbanus'un Doğu Hıristiyanları'nı, Türkler'in -olmayan- zulümleri (!) altından kurtarmanın sevabını ve bu sefere katılacakların bütün günahlarının afv olunacağı yolundaki telkinleri ile ilk haçlı seferi 1095 yılında başladı.

*"Bu arada Haçlı çağrısını her tarafta duyurmak üzere faaliyete geçen vâizler arasında Amiensli keşiş **Pierre l'Ermite**'in ateşli konuşmaları,*

yıl (1096-1249)'dan fazla sürmüş olan bu seferler sonunda Kudüs ele geçirilerek burada bir krallık (1099-1291) kurmaya ve Urfa, Antakya ve Trablus'ta kontlular tesis etmeye muvaffak olmuşlardı.

Bu durumda Haçlılar'a karşı koyabilmek için bölgede kudretli bir devlet hâline gelmenin zarûretini kavrayan **Zengi**, sür'atle harekete geçerek ilk önce Nusaybin, Harran

---

*halk üzerinde büyük tesir uyandırdı. Etrafında, çoğunluğu Fransızlar'dan oluşan 20.000 kişilik bir ordu toplandı. **Pierre L'Ermite**'in idâresindeki bu ilk ordu, 1096 Mayıs'ında yürüyüşe geçti. Macaristan ve Bizans topraklarında birçok yağma ve tahripte bulunan ve güçlükle disiplin altına alınan ordu, 1 Ağustos 1096'da İstanbul'a ulaştı.*

*Görünüşleri ve davranışları ile başşehir halkını dehşete düşüren Haçlılar'a, şehir surlarının dışında dağınık şekilde kamp kurma izni verildi. **Pierre l'Ermite**, saraya dâvet edilerek kendisine para ve hediyeler sunuldu. Fakat İmparator **Aleksios**, **Pierre**'in kumandanlık vasıflarına sahip bir kişi olmadığını anladı. Surların dışındaki çapulcu kalabalık da Türkler'e karşı savaşacak yetenekte bir ordu değildi. Bu sebeple arkadan kontların idâresinde gelmekte olan asıl ordular şehre ulaşıncaya kadar bunları İstanbul civarında alıkoymaya karar verdi. Fakat Haçlı kitlesini disiplin altında tutmak imkânsızdı; bunlar durmadan hırsızlık yapıyor, her tarafı yağmalıyordu." (DİA- a.y.)*

Bu sırada Anadolu Selçukluları'nın nâmlı hükümdarı **I. Kılıçarslan**, Malatya'yı fethetmekle meşguldü. Haçlılar'ın karşısında Anadolu topraklarını karış karış müdâfaa etmişse de, Haçlılar'ın sayıca üstünlüğü sebebiyle tutunamayarak geriye doğru çekildi. Haçlılar, her tarafı yakıp yıkarak Kudüs önlerine geldiler. Bölge, o zaman Fâtımîler'in hâkimiyeti altında idi. Fâtimîlerse, son demlerini yaşıyorlardı. Bu sebeple 1099'da kısa bir kuşatma sonunda burasını ele geçirdiler.

*"Haçlılar, Kudüs'ü zaptettikten sonra görülmemiş bir vahşet sergilediler: Şehirdeki bütün müslümanlar öldürüldü. **Tankred**, Kubbetü's-Sahrâ'ya saldırıp burayı yağmaladı. Mescid-i Aksâ'ya sığınanlar da kılıçtan geçirildi. Müsevîler'in hepsi Müslümanlar'a yardım ettikleri gerekçesiyle sığındıkları sinagoglar ateşe verilerek yakıldı. Haçlılar'ın yaptığı katliâm öylesine kanlı bir boyuta ulaştı ki, Haçlı ordusunda bulunan ve Kudüs'ün zaptını anlatan tarihçiler bile bu katliâm karşısında duydukları dehşeti ifâde etmişlerdir. Meselâ tarihçi **Raimundus Aguilers**, zaptın ertesi sabahı Harem-i Şerif mahallesine giderken her tarafı kaplayan cesetlerin arasından ve dizlerine kadar çıkan kan birikintilerinin içinden geçmek zorunda kaldığını söyler. Kudüs'ü ele geçiren Haçlılar'ın bu başarısında, o yıllarda birlik ve beraberlikten uzaklaşmış*

ve Haleb'i ele geçirdi. (1128) **"İmâdüddin Zengi"** adını alan bu ileri görüşlü adam, Şam'ı ele geçirerek bütün Sûriye'ye hâkim olmak istiyordu. Lâkin ondan önce Hama ve Hımıs'ı alması gerekiyordu. Hama'yı zaptetmekle beraber Hımıs'ta başarılı olamayıp Musul'a döndü. Burası Şam Atabegleri olan Böriler'in hâkimiyetinde idi. Hatta Böriler, bir müddet sonra Hama'yı bile geriye almayı başardılar. Fa-

---

bulunan İslâm-Türk Dünyası'nın meselenin önemini kavrayamamış olmasının payı vardır." (a.y.)

Haçlılar, Kudüs'te yaklaşık iki yüz sene (1099-1291) sürecek bir krallık kurdular. Her biri diğerinden daha barbarca tekrarlanan bu seferlerin birçoğunda Selçuklular'ın saldırısına uğrayıp pek çok zâyiât vermişlerdir. Bu seferlerin dördüncüsünde, Doğudaki hıristiyan kardeşlerini kurtarmak iddiâsındaki Haçlılar, 1204 yılında İstanbul'a uğrayıp burada görülmemiş bir tahrip ve katliâm yaptılar.

"Haçlılar, İstanbul'u, 1099'da Kudüs'ü zaptettiklerinde yaptıkları korkunç katliâma pek uygun düşen bir vahşetle yağmaladılar. Onların çılgınlığından dehşete düşen olayın şâhidi Batılı yazarlar, kaleme aldıkları eserlerde duydukları utancı açıkça belli etmişlerdir. 900 yıl boyunca hıristiyan Dünyası'nın merkezi olan İstanbul, bu yağma sonunda bütün ihtişâmını, zenginliğini, sanat eserlerini kaybetti. Kiliseler, manastırlar, saraylar ve kütüphâneler yağma edildi. Sayısız ikon, kutsal emânet ve değerli eşya üzerlerindeki kıymetli taşlar sökülüp alınarak tahrip edildi ve çalınıp götürüldü.

Hıristiyanlığın en kutsal kilisesi Ayasofya'ya atlarıyla giren Haçlı savaşçıları, ikonaları, ipekli halıları çaldılar; aziz tasvirleri ve kutsal kitaplar üzerinde tepinip şarkı söylediler. Blakhernae'deki Kutsal Meryem Kilisesi de aynı âkıbete uğradı. Venedikliler, imparatorluk merkezindeki kültür ve sanat eserlerinin birçoğunu toplayıp kendi şehirlerine götürürken Fransız ve Flamanlar da taşıyabilecekleri eşya dışında her şeyi vahşice tahrip ettiler. Sokaklarda koşuşan yaya haçlı askerleri ve yere diz çöküp merhamet dilenen halkın üzerine atlarını süren Haçlılar, kadın, yaşlı, çocuk demeden herkesi öldürüyor, fakirlerin evlerini bile tahrip ediyorlardı. Saraylılar, asiller, hattâ râhibeler bile gözü dönmüş Haçlılar'ın tecâvüzüne mâruz kaldılar. Üçüncü günün sonunda "Şehirler Kraliçesi" İstanbul, bir harabeye dönmüştü.

Haçlılar, İstanbul'da ***"Lâtin İmparatorluğu"*** *adıyla elli yedi yıl sürecek (1204-1261) bir hâkimiyet kurdular."* (a.y)

Netice olarak, -ileride anlatılacağı üzere- Eyyûbîler Devleti'nin kurucusu **Selahaddin-i Eyyûbî**'nin 1187 yılında Haçlılar'a karşı kazandığı **"Hıttîn Zaferi"** neticesinde yok edilip Ortadoğu'dan silinip gittiler.

kat **İmâdüddin Zengi** yılmadı. O, devletini büyütüp güçlendirerek Haçlılar'ın karşısına çıkmaya kararlıydı.

O'nun komşularından biri de merkezleri Âmid (Diyarbekir) olan Artuklular[360] (1102-1409)'dı. 1130 yılında 4.000 kişilik ordusu ile onların karşısına çıktı. Artuklu ordusu ise, 20.000 kişiydi. Artuklular'ın geri çekilmeleri, **İmâdüddin Zengi**'ye Güney Doğu Anadolu'da pek çok yer kazandırdı. Bunun arkasından Kerkük Havâlisi'ndeki Türkmenler'i itaat altına aldı. Arkasından 1139 tarihinde Hakkârî civârındaki Kürt beyleri ile savaşarak Güney Doğu Anadolu'yu ülkesine kattı. Artuklular'la savaştı ve Âmid'i ele geçirdiyse de burada hutbenin kendi adına okunması şartıyla burasını Artuklular'a bıraktı. (1141) Daha sonra Böriler Atabegliği'ni kendisine tâbî bir hâle getirdi.

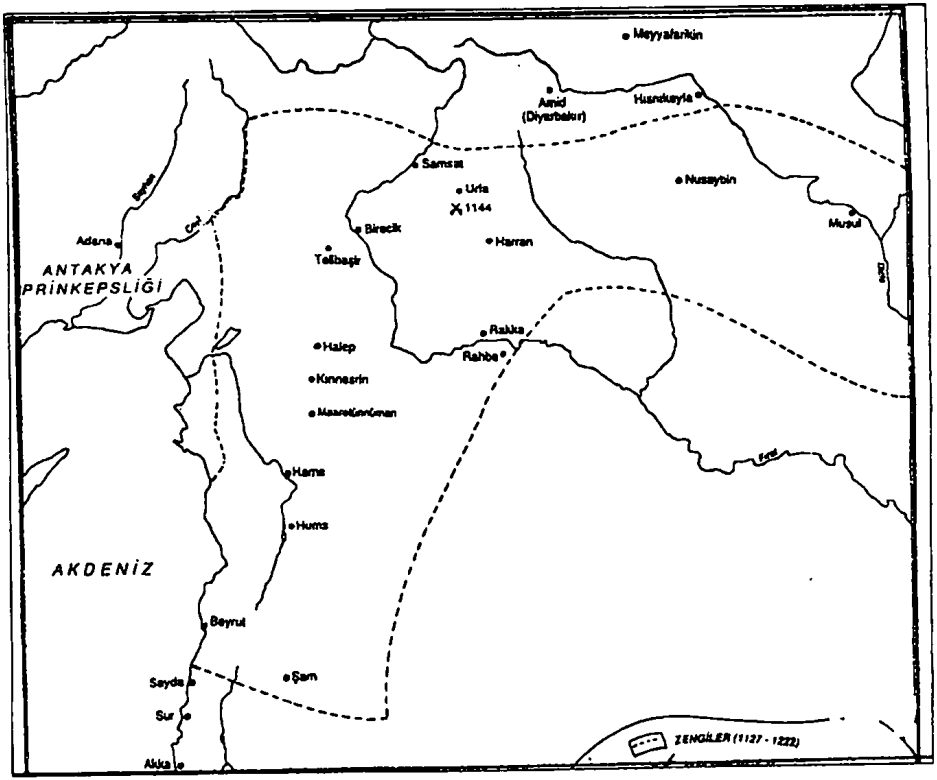
İmâdüddin Zengi, bu kadar süratli bir gelişip genişlemeden sonra Haçlılar'la boy ölçüşebilecek bir duruma geldiği kanaati ile onlara karşı harekete geçti.

*"1130 yılında Esârib Kalesi'ne hücum etti. Kudüs Kralı, bu kalenin yardımına koştu ise de, **Zengî**, meydan savaşında Haçlılar'ı mağlup etti. Esârib Kalesi, zabt ve tahrip edildi. O, bundan sonra mücâdeleyi sürdürdü ve Urfa'yı ele geçirmek istedi. Urfa Haçlı Kontluğu, Zengî'nin devle-*

---

360 Artuklular, bir Türk hânedânıdır. **Artuk Bey** tarafından kurulmuştur. **Artuk Bey,** 1063 yılında **Sultan Alparslan**'ın hizmetine girmiş, Malazgirt Muhârebesi'nde ve ondan sonra Bizanslılar'a karşı başarılı akınlarda bulunmuştur. Bahreyn Karmatîleri'nin isyanını bastırdıktan sonra Kudüs havâlisi kendisine iktâ olarak verildi. Kudüs, 1098'de Fâtımîler'in, sonra da Haçlılar'ın eline geçince, O'nun oğulları Sökmen ve İlgâzi Irak'a çekildiler. Artuklular, bundan sonra üç kol hâlinde hükümrânlıklarını sürdürdüler. Bunlar **"Hasankeyf", "Mardin"** ve **"Harput"** kollarıdır. Hasankeyf kolu, 1102-1232, Mardin kolu 1106-1409, Harput kolu ise 1112-1233 yılları arasında hükümrân olmuşlardır.

Doğu Anadolu'da, Artuklular'dan kalma pek çok mîmârî eser vardır. Şilvan Ulucâmii, Mardin Hamamı ve Diyarbekir'deki Artuklu Sarayı bunlar arasında ilk akla gelen eserlerdir.

Meyyafarikin
Amid (Diyarbakır)
Hısnıkeyfa
Samsat
Urfa
1144
Nusaybin
Musul
Birecik
Harran
Adana
Seyhan
Ceyhan
Tellbaşir
ANTAKYA PRİNKEPSLİĞİ
Rakka
Halep
Rahba
Kinnesrin
Hama
Hums
AKDENİZ
Beyrut
Sayda
Şam
Sur
Akka
ZENGİLER (1127 - 1222)

tini ikiye ayıran bir durumda ve şehir İslâm ülkeleri ticâret yolları üzerinde çok önemli bir yerdeydi.

Bu sırada Haçlılar, kendi aralarında anlaşmazlığa düşmüşler, Antakya hâkimi ***II. Raymond*** *ile Urfa kontu* ***II. Joscelin****'in arası açılmıştı. Bu durum da* ***Zengî****'nin lehine idi.* ***Zengî****, önce* ***Joscelin*** *ile bir ittifak yapmış olan Diyarbekir hâkimi* ***Kara Arslan****'a hücum etti. Maksadı, Haçlılar'ı aldatmaktı. Daha sonra büyük Türkmen kuvvetleri ile Urfa'ya yürüyerek burayı muhâsara etti. Muhâsara, dört hafta sürdü ve neticede Zengî, 26 Cemâziyelâhir 539/24 Aralık 1144'te Urfa Şehri'ni ve kalesini zaptetti. O'nun bu başarısı, bütün İslâm Dünyası'nda sevinç ve şenliklerle karşılandı, bu sebeple şiirler yazıldı.*

Urfa'nın düşmesi, Avrupa'da da müthiş bir heyecan fırtınası yaratmış, II. Haçlı Seferi'nin yapılmasına sebep olmuştur. Diğer taraftan. Urfa'yı zaptetmesi, ***Zengî****'yi, İslâm Dünyası'nın kahramanı yapmıştı.*

Atabeg Zengî*'nin Irak Selçuklu Sultanları ve Abbâsî Halifeleri ile olan münâsebetleri de değişik bir seyir tâkip ediyordu. Muhtelif zamanlarda Selçuklu Sultanları'na meydan okudu.* ***Zengî****,* ***Sultan Mahmud****'un oğlu* ***Alparaslan****'ı himâyesi altına almıştı ve bu şehzâdeyi tahta geçirmek istiyordu.* ***Sultan Mesud*** *ise, ülkesindeki karışıklıkların ve isyanların sebebinin* ***Zengî*** *olduğu inancında idi. Bu sebeple O'na karşı bir cezalandırma seferi tertipledi. Neticede* ***Zengî****, Sultan'ı teskin etmeye muvaffak oldu. Her ikisi arasındaki anlaşmaya uygun olarak* ***Zengî****'nin yüz bin dinar ödemesi gerekiyordu. Fakat* ***Zengî****, Haçlılar ile meşguliyetini ileri sürerek bu paraya itiraz etti. Sultan da O'nunla daimî olarak bir uzlaşma sağlamak için bu paradan vazgeçti. Bundan sonra* ***Zengî*** *ile* ***Sultan Mes'ud****'un münâsebetleri*

bozulmadı. Zengî, 541/1146 yılında, Caber Kalesi'ni[361] *kuşatırken, muhâfızlarından biri tarafından öldürüldü."*[362]

İmâdüddin Zengi'nin vefâtından sonra kurduğu devlet, oğulları **Nureddin** ve **Seyfeddin Gâzi** arasında ikiye bölündü. **Nûreddin Zengi** Suriye, **Seyfeddin Gâzi** Musul ve el-Cezire bölgesinde hâkimiyetlerini devam ettirdiler. Daha sonra Zengîler'den diğer bir kol daha teşekkül ederek Sincar Bölgesi'nde elli yıl kadar hükümrân olmuştur.

Tarihte nâdiren görüldüğü bir şekilde bu iki kardeş arasında hiçbir ihtilâf zuhûr etmemiş olduğu gibi, aksine onlar, Haçlılar'a karşı mücâdelede birlikte hareket etmek olgunluğunu göstermişlerdir. Babaları **İmâdüddin Zengi**'nin Urfa'yı Haçlılar'ın elinden almasından doğan bir infiâlle başlatılan II. Haçlı Seferi'nde, Hıristiyanlar, Şam'ı muhâsara ettiler. Şam, Zengîler'e bağlı, Böriler Atabegliği'nin merkezi idi. İki kardeş birlikte Böriler'in yardımına koştular ve Haçlıları geri çekilmeye mecbur bıraktılar. (1148) Aynı şekilde **Nureddin Zengi**, I. Haçlı Seferi'nde Hıristiyanlar'ın eline geçmiş olan Antakya'yı 1149 yılında, yine kardeşinin O'nunla birlikte hareket etmesi neticesinde geriye alabilmiştir.

Musul Zengîleri'nin Atabeg'i **Seyfeddin Gâzi**'nin, 1148 yılında vefâtı üzerine kardeşi **Kutbuddin Mevdud**, Ata-

---

361 Caber Kalesi, bugün Suriye'de, hududumuza yakın bir yerdedir. Burası **"Türk Mezarı"** adıyla meşhurdur. Kayı Han Aşireti'nin Batı'ya yürüyüşleri esnasında reisleri **Süleyman Şah**'ın Fırat'ta boğulması üzerine defnedildiği yerdir. Hâlen orada türk askerleri, hududu geçerek nöbet tutmaktadırlar. Mâlum olduğu üzere, **Süleyman Şah, Ertuğrul Gâzi**'nin babasıdır. **Süleyman Şah**'ın şahsiyeti etrafında bazı tereddütler ve farklı görüşler mevcudsa da, -umûmî kanaat- O'nun Kayılar'ın reisi olduğu yolundadır. Fakat burada gömülü olan zât'ın O olmayıp Selçuk prenslerinden bir başka **Süleyman Şah** olduğu ileri sürülmektedir:

*"Eskiden bu mezarda yatanın **Ertuğrul Bey**'in babası olduğu ileri sürülmüş ise de, bugün Anadolu fâtihi **Süleyman Şah**'ın türbesi olduğu, tarihçiler tarafından kabul edilmiştir."* (**M. Çağatay Uluçay**-a.g.e., sh: 184)

362 **Erdoğan Merçil**- a.g.e.'deki **"Zengîler"** isimli makale, sh: 165 vd.

beg oldu. O da ağabeyi **Seyfeddin Gâzi** gibi Haçlılar'a karşı kardeşi **Nureddin Mahmud Zengî** ile birlikte hareket etti.

*"**Nureddin**'in Harîm'de Haçlılar'a karşı kazandığı savaşa **Mevdud** da iştirâk etmişti. (Ramazan 559/Ağustos 1164) Bu savaşın kazanılmasında **Zeyneddin Ali Küçük** kumandasındaki Musul askeri büyük rol oynamıştı. **Kutbeddin Mevdud** 562/1167 yılında Haçlılar üzerine yürüdü, Trablus'un kuzey doğusundaki Irak ve Cebele'yi muhâsara ve tahrip etti. Sonra **Nûreddin** ile birleşti, iki kardeş sefere birlikte devamla bazı kasabaları ele geçirdiler ve Bânyâs üzerine yürüdüler.*

*Diğer taraftan Irak Selçuklu sultanı **II. Muhammed**, Abbâsî halifesi **Muktefî** ile anlaşmazlığa düşmüş ve bu sebeple Bağdad'ı kuşatmıştı. (552/1157) **Kutbuddin Mevdûd**, Musul'dan **Zeyneddin Ali Küçük**'ü sultana yardıma gönderdi. Ancak **Ali Küçük**, yardım konusunda pek ciddî davranmamış, daha sonra Musul'a dönmüştür. **Kutbuddin Mevdud** ise, 22 Zilhicce 565/6 Eylül 1170'de öldü."*[363]

Yerine **Seyfeddin II. Gâzi** geçti. O'nunla kardeşi arasında çıkan ihtilâf, **Nureddin Zengi**'nin işe müdâhil olmasıyla hallolunmakla beraber Zengîler'in Musul kolu, **Nureddin**'e tâbî hâle geldi.

Nureddin'in 1174 yılında vefâtı üzerine, Halep Zengîleri'ne tâbî olmaktan kurtulmak isteyen **II. Gâzi**, bazı teşebbüslerde bulunduysa da, bu durum, -ileride anlatılacağı üzere- **Nureddin**'in nâmlı kumandanı **Selâhaddîn-i Eyyûbî**'ye yaradı. 1176 yılında **Selahaddîn-i Eyyûbî** tarafından mağlup edilen **II. Gâzi**, Musul'a çekildi ve az bir zaman sonra da vefât etti. (1176)

O'nun vefâtından sonra kardeşi **İzzeddin Mes'ud**, Musul Atabegi oldu.

İslâm tarihinin en mümtaz şahsiyetlerinden biri olan **Nureddin Mahmud Zengî**'nin[364] 1174 yılından sonra -O'nun ye-

363 **Erdoğan Merçil**- a.g.m, sh: 167.

364 Fevkalâde dindar, cömert, âdil ve cesur bir kimse olan **Nured-**

tiştirdiği bir kumandan olduğu hâlde- kendi devletini kurmak için harekete geçen **Selâhaddin-i Eyyûbî**, Zengîler'le amansız bir mücâdeleye girişti. O, tarihte Haçlılar'a karşı kazandığı zaferle hatırlanır. Hâlbuki kendi devletini kurabilmek için -ileride anlatılacağı üzere- oluk gibi müslüman kanı akıtmıştır.

Zengîler'den *"önce Urfa'yı aldı. Daha sonra Hıms, Rakka, Serûc ve Nusaybin'i zaptetti. **Salâhaddîn-i Eyyûbî**, aynı yılın sonlarına doğru Receb/Kasım ayında Musul önüne geldi ise de, bir aylık bir kuşatmadan sonra çekilmeye mecbur oldu. Bu kez Sincar'ı kuşattı ve **İzzeddin II. İlgâzi**, Erzen ve Bitlis hâkimi Devletşah bir ittifak meydana getirdiler. Fakat iki taraf arasında bir savaş olmadı. **Selâhaddin**, bir kuşatmadan sonra 14 Muharrem 579/9 Mayıs 1183'te Âmid'i ele geçirdi.*

*Buradan Halep üzerine yürüdü. Şehrin hâkimi **İmâdeddin II. Zengî** ile **Selâhaddin** arasında bir anlaşma oldu. Buna göre, **İmâdeddin**, Haleb'i **Selahaddin**'e bırakıyor ve karşılığında Sincar ve bazı kasabaları alıyordu. (Safer 579/Haziran 1183)*

---

din Mahmud Zengi, tarihin efsânevî şahsiyetlerinden biridir. O'nun hakkında, halk arasında yaygın olan şu menkıbe de O'nun muttakî (takvâ sahibi) bir kimse olduğunu göstermektedir:

Nureddin Zengi, bir gece rüyasında Rasûlullâh (s.a.v.)'ı görmüş. Hz. Peygamber, O'na iltifattan sonra:

"-Yâ **Nureddin**!" demiş. "Üç zenci beni rahatsız ediyor. Beni onlardan kurtar!.."

Bunu söyledikten sonra o üç zenciyi kendisine göstermiş. Bu rüya üzerine derhal Medine'ye giden Nureddin, halka şu îlânı yapmış:

"Medine'nin bütün halkı toplanıp gelsinler!.. Yanıma gelen herkese birer altın ikram edeceğim!.."

Ahâli, birer birer **Nureddin**'in önünden geçmiş ve birer altın almışlar. Fakat bunlar arasında, rüyada kendisine gösterilen zencilere benzeyen hiçbir kimse yokmuş. Nureddin:

"-Başka kimse yok mu?" diye sorunca:

"-Otelde misafir olarak kalan üç zenci var, onlar gelmediler!" cevabı verilmesi üzerine, derhal o otele varmış ve bunların, rüyada kendisine gösterilen zenciler olduğunu hayretle görmüş.

Tahkîkât neticesi, onların, otelden Peygamber -aleyhissalâtu vesselâm-'ın kabr-i şerîfine bir tünel kazmakta oldukları ortaya çıkmış ve bu üç zenci idam edilmiştir. Bu vak'a **"Kıssa-i Acibe"** başlığı altında muhtelif kaynaklarda zikredilmiştir.

Bu sırada Musul Atabegliği'nde ***Nâib Mücâhiddin Kaymaz*** *ve adamları, devlet idâresinde daha fazla etkili olmaya başlamışlardı.* ***İzzeddin Mesud****, 575/1180'de* ***Mücâhiddin****'i yakalayarak mallarını müsâdere ve kendisini hapsetti. Ancak daha sonra* ***Mücâhiddin*** *afv ve eski görevine iâde edildi. (580/1184)*

Selâhaddin-i Eyyûbî *ise, 581/1185'te Musul'u tekrar muhasara ettiyse de, bu ikinci teşebbüsünde de başarılı olamadı. Ancak* ***Selâhaddin*** *yılmıyordu, Şaban 581/Ekim-Kasım 1185'te Musul'u üçüncü defa kuşattı. Fakat hastalanması, yine sonuç almasına engel oldu.* ***Selahaddin****, Harran'a götürüldü.* ***İzzeddin Mesud*** *ise, uzun süre O'na karşı mukavemet edemeyeceğini anlamıştı. Bu sebeple* ***Selâhaddin*** *ile anlaşmayı tercih ederek bir elçi heyeti gönderdi. Neticede iki taraf anlaştılar. Buna göre,* ***İzzeddin Mesud****, artık* ***Selâhaddin****'e tâbî oluyor ve Şehrizur ile Zâb arasındaki toprakları O'na bırakıyordu.* ***İzzeddin Mesud****, bundan sonra Haçlılar ile yapılan mücâdelede* ***Selâhaddin****'in yanında yer almış ve önemli savaşlara katılmıştır.* ***İzzeddin Mesud, Selâhaddin****'in 589/1193'te ölümünden sonra, kaybettiği toprakları geri almaya teşebbüs ettiyse de, hastalanarak Musul'a döndü ve 27 Şaban 589/28 Ağustos 1193'te öldü."*[365]

O'nun ölümünü müteâkip -vasiyetine binâen- yerine **Nureddin Aslan** geçti. Musul Atabegliği'ni ayağa kaldırmak üzere Eyyûbîlerle savaşmış ve bazı başarılar da elde etmiş olan **Nureddin Aslan**, 1211'de vefat etti. Yerine oğlu **İzzeddin Mesud, "el-Melikü'l-Kaahir"** ünvânı ile atabeg oldu. O da 1218'de zehirlenerek öldü. Yerine on yaşlarındaki oğlu Nureddin II. Aslan geçti. Devleti, babası zamanından kalma **Bedreddin Lü'lü,** nâib sıfatıyla idâre etmeye başladı. 1219 yılında **Nureddin II. Aslan**'ın ölümü üzerine O'nun yerine **Bedreddin Lü'lü** tarafından üç yaşında olan kardeşi **Nâsırüddin Mahmud** geçirildi.

Bu sırada Eyyûbîler, Musul Atabegleri'nin topraklarını ele geçirerek bu devlete nihayet verdiler. Bu hususta kendileri-

365 **Erdoğan Merçil**- a.g.m., sh: 168 vd.

ne yardımcı olan **Bedreddin Lü'lü**'yü, kendilerine tâbî olmak üzere **"Atabeg"** tâyin ettiler. (1220)

Zengiler'in Halep kolu ise, çok daha evvel nihayete ermişti. Bu kolu kuran **Nureddin Mahmud Zengi**, 1174 yılında vefât edince, yerine O'nun çocuk yaştaki oğlu **el-Melik es-Sâlih İsmâil** geçmiş, O'nun zamanında, babasının yetiştirmesi olan **Selâhaddin-i Eyyûbî**, kendi devletini kurmak üzere harekete geçmiş ve Zengîler'in pek çok arazisini eline geçirmişti. İşin tuhafı, bu maksadla kullandığı ordu da, metbuu **Nureddin Zengi**'nin ordusu idi. **Selahaddin-i Eyyûbî**, O'nun tarafından ordu kumandanlığına getirilmişti.

Selâhaddin-i Eyyûbî'nin zengi topraklarına saldırması üzerine, *"1175'de Musul atabegi **Seyfüddin II. Gâzî**, kardeşi **İzzeddin**'i Haleb'e **İsmail**'in yardımına gönderdi. **Selâhaddin-i Eyyûbî**'nin Zengîler'in bu ordusunu Hama civarında mağlup etmesinden sonra, Halebliler anlaşmaya mecbur oldular. Buna göre, Maarretünnuman, Kefertâb ve Barin, **Selâhaddin**'e terk edildi. **Selâhaddin**, Menbiç ve Azaz Kaleleri'ni alarak Haleb'i kuşattı ise de, daha sonra Azaz'ı **İsmail**'e geri verdi. **el-Melik es-Sâlih İsmail** hastalandığı zaman, ülkesinin Musul hâkimi **İzzeddin Mes'ud**'a verilmesini vasiyet etti ve 1181 yılında öldü. Bu sûretle Zengîler'in Haleb kolu sona erdi."*[366]

E-EYYÛBÎLER DEVLETİ

a-Selâhaddin-i Eyyûbî'nin Şahsiyeti ve Eyyûbî Devleti'nin Kurulması

aa-Selâhaddin-i Eyyûbî'nin Şahsiyeti

Bu devletin kurucusu, Haçlılar'a karşı kazandığı zaferle ismi efsâneleşmiş olan **Selâhaddîn-i Eyyûbî** (1138-1193)'dir. Tikrit'te doğmuştur. O zaman babası **Eyyub**, burada Selçuklular'ın vâlisi bulunmaktaydı. Mensup olduğu âilenin

366 **Erdoğan Merçil**- a.g.m., sh: 171.

menşei ihtilâflıdır. Türk, Kürt ve Arap olduğu yolunda iddiâlar mevcud olmakla beraber, umûmî kabule göre, bu üç kavmin melezidir.

Aşağıdaki kaynakta görüleceği üzere menşe itibâriyle Yemenli bir âilenin çocuğudur.

*"Eyyûbî kaynaklarda, ilk defa 525 (1131) yılında Musul Atabegi **İmâdüddin Zengî**'nin Tikrit yakınında Abbasî halifesi **Müsterşid Billâh** ile **Karaca Sakî**'nin kuvvetlerine yenilmesi dolayısıyla zikredilir. Bu mağlubiyetten sonra Tikrit vâlisi **Necmeddin Eyyub**'un, Zengî'ye yardım ederek Fırat'ı geçmesini sağlaması, Zengî ile Eyyûbîler arasındaki dostluğun gelişmesine yardım etmiş, çok geçmeden Eyyûbîler, **Selâhaddin**'in doğduğu yıl (532(1137-1138) Tikrit'ten Musul'a giderek **Zengî**'nin hizmetine girmişlerdir."*[367]

Eyyûbîler üzerinde ciddî çalışmalar yapmış olan **Ramazan Şeşen**, Eyyûbî Âilesi'nin geçmişi hakkında şu bilgiyi vermektedir:

"Birinci çalışmamızda anlattığımız[368] *gibi, **Selâhaddin** melez bir âileden gelir. En eski atası, 758 yılında aşiretiyle birlikte Basra'dan Azerbaycan Bölgesi'ne nakledilen Yemen Araplarından **Ravvâd b. El-Müsennâ el-Ezdî**'dir. Ravvâdîler, bundan sonra Azerbaycan Bölgesi'nde Hezbâniyye Kürtleri'yle karışmışlar, X. asrın sonlarından itibaren kendilerini bu kabîlenin bir kolu saymışlardır. Daha sonra, **Selâhaddin**'in babası **Necmeddin Eyyûb** ve amcası **Esedüddin Şirkûh**, Selçuklular'ın ve Zengîler'in hizmetinde çalışan büyük emîrler (beyler) arasına girmişler, bunun neticesi Eyyûbî Âilesi, Türkler'le karışarak türkleşmiştir.*[369] ***Salâhaddin**'in ağabeysi **Tûranşah**, kardeşleri*

---

367 DİA- c: XII, sh: 20.

368 Bu çalışma, **"Selâhaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti"** adıyla yayınlanmıştır. (İstanbul, 1987)

369 **Ramazan Şeşen**'in bahsi geçen eserine bir takriz yazmış olan **Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız**, daha da iddialı olarak:

*"**Salâhaddin-i Eyyûbî**'nin milliyeti hakkında çeşitli görüşler ileri sürülerek istismar yoluna gidilmektedir. Ancak ileri sürülen görüşlerin*

Tuğtigin ve Böri, öztürkçe adlar taşırlar. Anası, Şihâbeddin Mahmud b. Tüküş (Tokuş) el-Harîmî'nin kardeşidir. Kızkardeşi Rabia Hatun, önce Sadedin Mes'ud b. Üner'le, sonra Muzafferüddin Gökböri ile evlenmiştir. Ağabeyisi Şâhinşah, Kutlukız Hatun ile evlenmiş, bu evlilikten Ferruhşah doğmuştur. Kendisi de Nureddin'den dul kalan İsmetüddin Âmine Hatun bint Üner'le evlendi.[370] *Eyyûbî âilesinin türkleştiği hakkında daha bunun gibi pek çok örnek gösterilebilir.*

Salâhaddin'in devletinin bir türk devleti olduğunda ise şüphe yoktur. Bu devlet, Zengîler Devleti'nin uzantısından başka bir şey değildir. Memlûklar Devleti de, Eyyûbîler Devleti'nin uzantısıdır. Bu üç devleti, birbirinden ayıran sadece başların-

---

sağlam tarihî delillere dayanmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Nureddin Mahmud gibi büyük bir İslâm kumandanının yanında tamamen Türk geleneklerine göre yetişen ve dâimâ bir İslâm mücâhidi olarak hareket eden Salâhaddin-i Eyyûbî'nin milliyetini tespit etmek gerekirse, elbette O'nun Türkolduğu kabul edilir." demektedir. (sh: 8)

370 **Ramazan Şeşen, Selâhaddin-i Eyyûbî**'nin analığı durumundaki, **Nureddin Zengi**'nin dul eşiyle evlenmesini ahlâkî bir zaaf görmeyerek:

"Salâhaddin'in hayatı, siyâsî ve askerî yönden olduğu kadar, ahlâkî ve kültürel yönden de doğulu ve batılı tarihçileri devamlı olarak ilgilendiren ve aktialitesini koruyan bir araştırma ve çalışma konusudur." demektedir. (a.g. eserin önsözü, sh: 9)

Ramazan Şeşen, daha sonra bu görüşünü **Mehmed Âkif Ersoy**'un takdiri ile te'yid etmektedir. Hâlbuki **Mehmed Âkif**, mason ve reformist **Cemaleddin-i Afgânî** ve **M. Abduh**'u da göklere çıkarmış, aksine millî tarihimizin dev şahsiyeti **Sultan II. Abdülhamid**'i en çirkin bir sûrette yermiş bir kimse olması sebebiyle, O'nun takdiri, bu bâbda bir mesned ittihaz olunamaz!.. İleride görüleceği üzere, **Selâhaddin-i Eyyûbî**, Haçlılar'a karşı kazandığı zafer dolayısıyla ahlâkî kusurları konuşulmayan birisidir.

Gerçekten O, çeşitli itirazlara mevzu teşkil eden meşhur **"Çanakkale Şehidleri"**ne âid şiirinde:

"Şark'ın en sevgili sultanı Selâhaddin'i..." diyerek O'nu tebcil etmiştir. Bu eseri yazdıktan bir müddet sonra televizyonda bir tarih profesörünün:

"- Biz Selâhaddin'in büyüklüğünü şâir Mehmed Âkif'ten öğrendik!.." demesine doğrusu hayret ettimse de ne çâre ki; ülkemizde basmakalıp kıymet hükümlerine tâbi olmaktan bazı sözde akademisyenler bile kurtulamıyor.

Tıpkı **M. Kemal Paşa**'ya Türk-Yunan Harbi'nden zaferle çıkmış olmasından dolayı pek çok kimsenin toz kondurmaması gibi.

daki hânedânlardır. Teşkîlâtları, bayrakları ve dayandıkları maddî ve mânevî unsurlar aynıdır, aralarında fark yoktur.

Her üç devletin bayrağı sarı renkte olup üzerinde doru kartal resmi vardı. Her üç devletin siyâsî ve askerî kadroları aynı unsurlardan meydana geliyordu. Devlet ve ordu teşkîlâtı, Türk devletlerinde görülen devlet ve ordu teşkîlâtının aynıydı. Kültür unsuru bakımından ise Araplar ve araplaşmış olanlar ön plândaydılar. Bu sebeple bürokratların ve ulemânın çoğu Araplar'dandı.

*Eski Roma, kültür bakımından nasıl Eski Yunan'a mağlup olmuşsa, Ortaçağ'da diğer müslüman unsurların kurdukları devletler, kültür bakımından Araplar'ın egemenliği altına girmişlerdir. Selçuklular'da ve Anadolu Selçukluları'nda İran kültürü de önemli yer işgal eder. Anadolu Selçuklu Sultanları'nın bir kısmı bunun için **Alâeddin-i Keykûbât, İzzeddin Keykâvîs** gibi, eski İran hükümdarlarının adlarını almışlardır.*

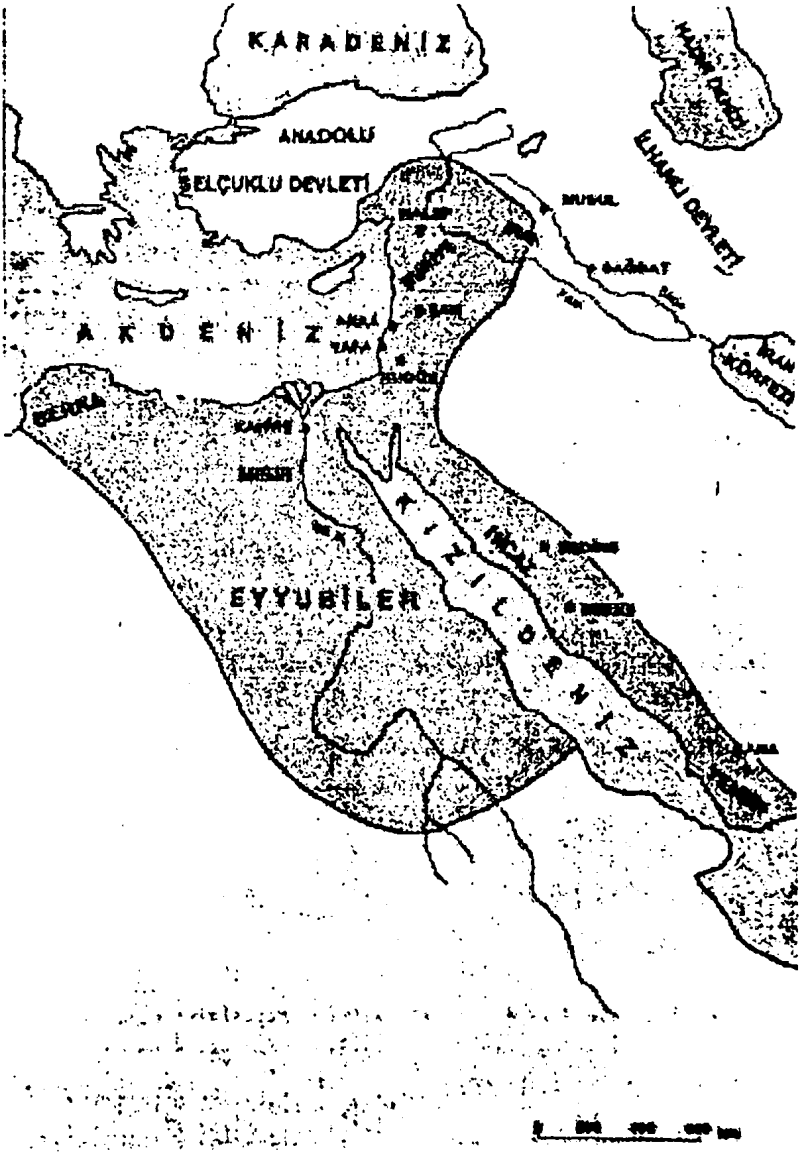
Müslüman Türk Devletleri'nde Türk kültürü ilk defa Beylikler, Osmanlılar, Tümurlular devirlerinde önemli ölçüde ağırlığını hissettirmiştir. Ve yavaş yavaş Türk kültürü, birinci plâna geçmiştir.

***Salâhaddin** devrindeki tarihçiler, Mısır'ın, Yemen'in, Trablusgarb'ın ele geçirilmesini bir oğuz hareketi olarak görürler. **Esedüddin Şirkûh** kumandasında Mısır'a giren 7.000 civarındaki süvariden 6.000'den fazlası Türk'tü. **Salâhaddin**, hiçbir zaman yeni bir devlet kurma iddiâsında bulunmamış, **Nûreddin** zamanında kurulan devleti parçalanmaktan ve dağılmaktan kurtarmaya çalıştığını defalarca ifâde etmiştir.[371] Eyyûbîleri, bir Kürt devleti gibi gösterenler, onlara muhâlif olan veya mutaassıp Kürt olan sonraki birkaç tarihçi ve bugün doğu milletlerini bölmek isteyen batılı bazı tarihçilerdir."[372]*

---

371 **Ramazan Şeşen**'in bu görüşü doğru değildir. İleride görüleceği üzere, **Selâhaddin**, kendi devletini kurabilmek için oluk gibi müslüman kanı akıtmıştır.

372 **Doç. Dr. Ramazan Şeşen- Selahaddin Eyyûbî ve Devlet**, İstanbul, 1987, sh: 9 vd.

KARADENİZ
ANADOLU
SELÇUKLU DEVLETİ
AKDENİZ
EYYUBİLER
HAÇLI DEVLETİ

Ramazan Şeşen, bu görüşünü te'yid için daha sonra şöyle demektedir:

"Şu hususa bilhassa parmak basmak gerekir ki, Ortaçağ bir îman çağıydı. Asrımızda dahî olduğu gibi, din, en büyük birleştirici unsurdu. Bu devirdeki devletlerin karakteri bir ***"din devleti"*** *hüviyetini taşırdı. Müslüman Türk Devletleri, bu sebeple kendilerini, bir milletin devleti değil, bir İslâm Devleti olarak görürlerdi. Avrupa devletleri de kendilerini bir hıristiyan devleti olarak görüyorlardı. Ortadoğu'ya gelen Frenkler, bir milletin değil, Haç'ın, yani Hıristiyanlığın temsilcileri olarak gelmişler ve Haç adına kanlarını ve canlarını vermişlerdir. Müslümanlar da bir millet için değil, İslâmiyet nâmına vatanlarını müdâfaa ederek varlarını yoklarını bu uğurda fedâ etmişlerdir.*

Nureddin *ve* ***Salâhaddîn****, işte bu rûhun temsilcileriydi. Hayatlarını bu uğurda harcadılar. Onlara göre, her etnik grup, İslâm dâvâsına yaptığı hizmete göre değer taşırdı.* ***Nureddin****:*

"-Oğuzlar, İslâm'ın kahramanlarıdır! Onların okları olmasa, Frenkler'in mızrakları karşısında kim durabilir?!" derken, bunu ifade etmiştir.

Salâhaddin*, devrinde dâima birleştirici olmuş, ayrılıkçıkara şiddetle karşı çıkmıştır. Melez bir kana sahip olmasına rağmen, kendisi bir Türk sultanı ve devleti, bir türk devletiydi. Nitekim* ***Napolyon****, bir Korsikalıydı. Fakat en büyük Fransız devlet adamlarından ve millî kahramanlarındandır."*[373]

Ramazan Şeşen, daha sonra:

"Bazı kişiler, ***Nureddin****'e fazla ehemmiyet vermeyip sadece* ***Salâhaddin*** *üzerinde dururlar. Bazı kişiler ise, her şeyi* ***Nureddin*** *hazırlamıştı, diyerek* ***Salâhaddin****'in rolünü ikinci plâna almak isterler. Bu iddiâların her ikisi de, devrin tarihini iyi anlamamaktan ileri gelir.* ***Nureddin*** *ile* ***Salâhaddin****'in tarihlerini yazan* ***İmâdeddin el-Kâtib el-İsfehânî****, O'nun yolunu tâkip eden* ***Ebû Şâme*** *ve* ***İbn-i Vâsıl****, eserlerinde tâkip ettikleri*

373 **Doç Dr. Ramazan Şeşen**- a.g.e., s: 12.

*tarz ve düşünce ile bizim görüşümüzü desteklerler. **Nureddin** ile **Salâhaddin**'in tarihlerini beraberce işlerler. **Nureddin** olmasa **Salâhaddin** gelmezdi. **Salâhaddin** gelmese, **Nureddin**'in eseri, elde ettiği düzeye ulaşamazdı ve ölümüyle köpük gibi sönerdi. Yalnız Hıttîn Zaferi, Kudüs'ün fethi, III. Haçlı Seferi sırasındaki mücâdelesi dahî **Salahaddîn**'i ebedîleştirmek için yeter. Eğer O'nun gibi birleştirici bir şahsiyet olmasaydı, o kadar kuvveti, Haçlılar'ın karşısında devamlı tutmak mümkün olmazdı. **Salahaddin** de bunu biliyordu."*[374] demektedir.

Biz de asıl büyük şahsiyetin **Nureddin Mahmud Zengi** olduğuna inananlardanız. Bir kere **Selâhaddin**'in zafer kazandığı ordu, **Nureddin**'in ordusu değil mi? İyi bir kumandan olduğunda şüphe olmamakla beraber harp aynı zamanda bir tâlih işidir. Düşman cephesinde mevcud bir zaaf, meselâ kumandanlar arasındaki bir ihtilâf, ondan daha güçsüz bir ordunun galebe sebebi olabilir. Bu sebepledir ki, Osmanlılar, sefere çıkarılan bir ordu için gerekli her tedârikten sonra, bir de:

"-Kumandanın harp tâlihi nasıldır?" diye bir suâl sorar ve meseleyi, bir de bu cihetten ele alırlardı.

Ramazan Şeşen gibi **Salâhaddin**'in şöhreti sebebiyle O'nda da bazı kusurlar ve zaaflar olabileceğini akıllarına getirmeyenler, hiç düşünmüyorlar ki, ortada bir **"Hıttîn Zaferi"** olmasaydı, tarihler, O'nun, kendisini yetiştiren **Nureddin**'in vefâtından sonra yerine geçen oğlu'nun çocuk yaşta olmasını fırsat bilerek **Zengîler**'e îlân-ı harb edip onların pek çok toprağını -kendi devletini kurmak hırsıyla- ele geçirdiğini büyük bir kusur olarak nakletmezler miydi?! Bu durum, tıpkı şuna benzer: Türk-Yunan Harbi, mağlubiyetimizle neticelenseydi tarihlerin, -bugün yazdıklarının aksine- **M. Kemal Paşa** hakkında neler yazacakları tahmin etmek güç olmasa gerektir.[375]

---

374 **Doç Dr. Ramazan Şeşen**- a.g.e., s: 13.

375 Bu gerçeği, koyu Kemalist kalemşörler bile mûteriftirler. Bunlara bir misal olarak derin devlet güdümlü bir yazarcık olan **Turgut Özakman**'ın **"Vahideddin, M. Kemal ve Millî Mücâdele"** (Ankara, 1997) adlı eserini zikredebiliriz.

Bu bâbda, müdekkik bir tarihçi kadar tarih bilgisine sahip olduğu eserleri ile sâbit bulunan **Yahya Kemal Beyatlı**'nın bir sohbette söylediği ve **Süheyl Ünver** tarafından tespit ve neşredilmiş olan şu sözler ne kadar mânidârdır:

"Sûriye'ye sekiz haçlı seferi var.[376] *En mühimi, birincisi. Yine Suriye'ye dönelim. Bu Salibiyyun (Haçlılar), eğer Danişmend Eskişehir'e gelip de ihânet etmeselermiş*[377]*, orada bo-*

Gariptir ki, **M. Kemal Paşa** hakkında boyuna mehdiye vaz'eden ve bütün fikirlerini rejime muvâzî bir muhtevâ ile takdim eden bu yazarcık, eserinin sonlarına doğru bütün yazdıklarını iptâle mahkûm eden bir beyânda bulunmaktadır. Şöyle ki:

Şahsî ahlâkı itibariyle tahammül edilmez ve hoş görülmez bir şahsiyet olarak mûsikîşinâs **Richard Vagner**'e âid olmak üzere **Fâlih Rıfkı**'dan bir yazı iktibâs ettikten sonra, şimdi bu şahsın bütün kötülük ve çirkinliklerinin unutulduğunu, çünkü arkada devâsâ mûsikî eserleri bıraktığını ve kendisinin hep onlarla yâd edileceğini beyânla, **M. Kemal Paşa**'nın da Türk-Yunan Harbi'ndeki başarısı (!) ve inkılâplarıyla anılacağını ifade etmektedir. (Bkz: a.g.e., sh: 743) Şu keyfiyet, bizim **M. Kemal Paşa** hakkındaki bütün tenkidlerimizi kabul mânâsına gelmez mi?

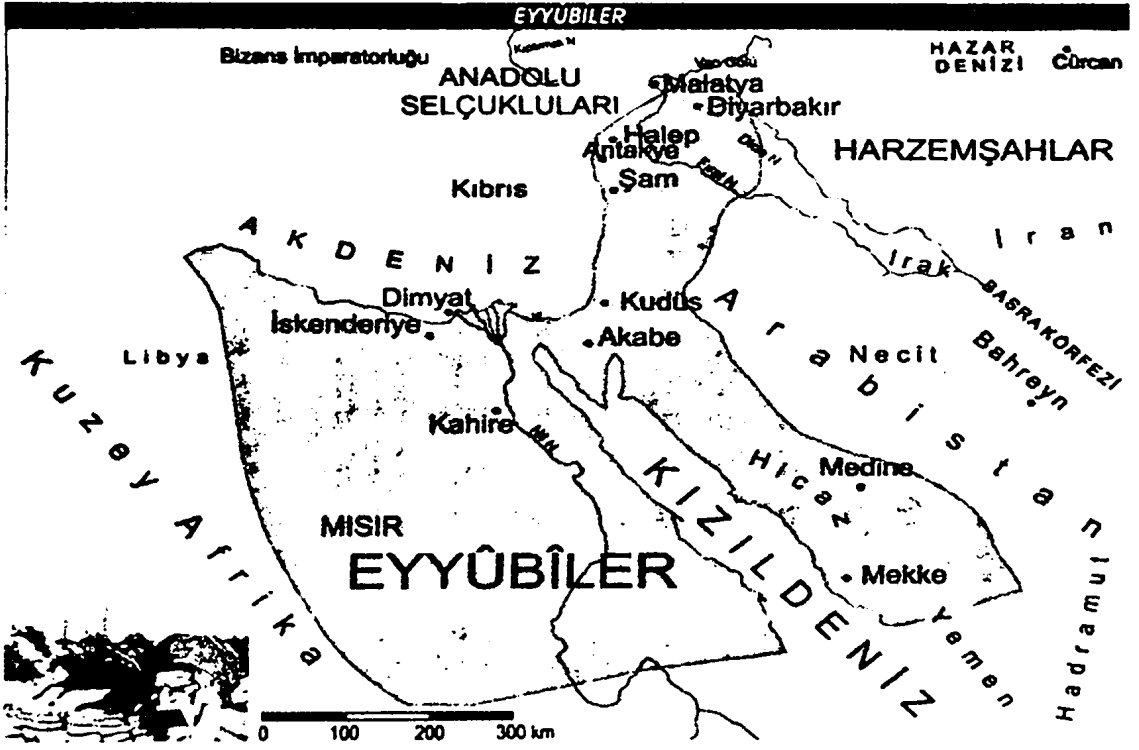
376 Haçlı seferlerinin sayısı yedidir.

377 Selçuklu Sultanı **Melikşah**'ın kumandanlarından **Dânişmend Gâzi** tarafından (1085-1178) kurulmuş olan Dânişmendliler'in ihâneti diye burada anlatılmak istenen hâdise -herhâlde- şudur:

Bizanslılar'la yapılan bir savaşta vefât eden meşhur İslâm kahramanı **Battal Gâzî** (v. 740)'nin soyundan geldiği iddiâ edilen ***"Dânişmend Gâzî**, Niksar ve Amasya taraflarını fethederek bir beylik kurmuş, beyliğine de Sivas'ı başşehir yapmıştır. Anadolu fâtihi ve Selçuklu Devleti'nin kurucusu **Gâzi Süleyman Şah**'ın öldürülmesi üzerine Kızılırmak ve Yeşilırmak'ın denize döküldükleri yerlere kadar olan şehir ve memleketleri alarak sınırlarını genişletti.*

***I.Kılıçaslan**'ın Haçlı Seferi'ne karşı açtığı savaşlara katıldı, büyük yardımlarda bulundu. Daha sonra gelen ve üç koldan Anadolu'yu işgâle çalışan Haçlı kuvvetlerine karşı geldi. Bu kuvvetlerin yenilmesinde ve perişan edilmesinde büyük rol oynadı.*

*Bu esnada 1100'de Antakya prensi Bohemond'u Malatya'da esir aldı. Esâsen **Danişmed Gâzi**'nin Malatya'yı almasına **I. Kılçaslan** kızmıştı. **Bohemond** meselesi, aradaki gerginliği bir kat daha arttırdı. **I. Kılıçaslan**, hükümdar olmak sıfatıyla, **Danişmend Gâzi**'den, **Bohemond**'dan alınacak fidyenin bir kısmını istedi. Fakat **Dânişmend Gâzi**, parayı vermediği gibi **Bohemond**'u da serbest bıraktı. Bunun üzerine **I. Kılıçaslan, Dânişmend Gâzi** üzerine yürüdü. Yaptığı savaşta O'nu yendi. (1103) Bu yenilgiden bir sene sonra da **Dânişmend Gâzi** öldü. (1104)"* (Bkz: **M. Çağatay Uluçay**- a.g.e., sh: 174)

EYYUBILER
Bizans İmparatorluğu
ANADOLU
SELÇUKLULARI
Malatya
Diyarbakır
HAZAR
DENİZİ
Cürcan
Halep
Antakya
HARZEMŞAHLAR
Kıbrıs
Şam
A K D E N İ Z
Irak
İran
Dimyat
İskenderiye
Kudüs
Akabe
Libya
A r a b i s t a n
Necit
Bahreyn
BASRAKORFEZİ
Kahire
Medine
Hicaz
KIZILDENİZ
K u z e y A f r i k a
MISIR
EYYÛBÎLER
Mekke
Yemen
Hadramut
0
100
200
300 km

ğulacakmış. Danişmentler'in bu ihâneti fenâ olmuştur. İkinci Sâlib seferi, 1125'te yapıldı, Şam üzerine! Muvaffak olamadılar. İşi gevşek tuttular, alamadılar.

Şimdi mühim bir bahse geçiyoruz. Ceddimiz ***Selçuk****'un ceddi* ***Tuğrul****, 1060'da Bağdad'a gelmiş, Halife'nin vekili olmuştur.* ***Alparslan*** *zamanında da mühim bir inkişâf yaptı.* ***Melikşahlar*** *zamanında oğulları bozulmaya başladılar. Acemleşmeye başladılar. Rehâvete dûçâr oldular. Cengâverlikleri kalmadı.* ***Selçuk*** *(İran Selçukları), bizim babalarımız. Çünkü Anadolu Selçukluları'nın babaları... Gevşediler. Bu sefer, o zaman oldu. Suriye'ye yardım edemediler ve muvaffak olamadılar. Otuz sene kadar Müslümanlar, Hıristiyanlar elinde mazlûm bir hâlde kaldılar. Derken İslâm Âlemi'nde bir uyanıklık husûle gelmeye başladı.*

Bunu kim yapacak? Türk Hânedânından Musul Atabegleri, Zengî Hânedânı'ndan idi. ***İmâdüddin Zengî****'ye halife ilticâ etti:*

"-Bu Hıristiyanları Suriye'den atabilirsen, seni bütün Suriye'ye emir yaparım." dedi.

Oğlu ***Nureddin*** *ile beraber Frenkler üzerine yürüdü. Haleb'e geldi. Kapandı. Ordu durdu. Frenklerle iyi dövüştüler. Frenkler hayret etti. Fevkalâde bir adamdı,* ***İmâdüddin****. Kaleleri birer birer düşürdü. Bu sefer, rehâvet sırası onlara geldi. Avrupa'dan yardım çok. İslâmiyet dirilmeye başladı.*

İmâdüddin *öldü. Yerine oğlu geçti.* ***Peygamber'den sonra, İslâmiyet'in en minnettar olması icab eden bir insan da budur.*** *Çok hamiyetli. İşin başına geçince, bütün Müslümanlar'da dövüşme azmi vardı.*

"-Sen adam mısın? Niye mücâdele ile şehid olmuyorsun?!" derdi.

İslâmiyet'i müthiş uyandırdı. Ordunun %95'i Türk'tü, % 5'i Kürd. ***Nureddin****, Haleb'deki emâretini genişletti. Neredeyse Kudüs'ü alacaktı. Kendisine celbettiği emirler arasında kürd*[378]

---

378 **Yahya Kemal,** herhâlde mârufa itibar ederek **Selâhaddin'i her**

*Selâhaddin-i Eyyûbî vardı. **Nureddin**, düşündü ki, Mısır'ı fethetmeksizin Kudüs fetholunamaz. Frenkler tekrar gelir, alır. Mısır'da Fâtımî hükümrân... Arap değil, fakat Araplaşmış. Bağdad ve bizler sünnî... O zaman şiî ve sünnî farkı müthiş!.. **Eyyub**'un oğlu **Selâhaddin**'e hayrandı. **Selâhaddin**'i seçti ve Mısır'a memur etti.*

"-Haleb ve Mısır sünnî olunca, Kudüs'ü geri alsınlar!" dedi.

Kürd âilesi, Mısır'a gitti. Binnetice Mısır'ı aldılar. Mısır, zengin bir kıt'a. Haleb'e benziyor. Mısır'a girer girmez ihânet fikirleri uyandı:

"-Ayrılsak!" dediler.

*Lâkin ordu Türk'tü. **Nureddin** de mukaddes bir insan gibi benimsenmişti. **Nureddin** bir kürd âilesi ihânetini hissetti. Bunlara çok müşkül bir vazife verdi. Dedi ki:*

"-Şiîliği kaldırın, Sünnîliği ikame edin!.."

Bu gerçekti. Düşündü.

"-Yapamam!" dedi.

*Fakat bir günde şiîliği men ettiler. Fâtımîler'den itiraz edenler asıldı. Sünnî oldu. Bunu **Salâhaddin** yaptı. **Nureddin** kendi kuyusunu kazdı. **Salâhaddin**'in nâmı büyüdü, nifâkı kaldırdı diye... Bir dîvân yapılmış. **Selâhaddin**'in babası **Eyyub** sağ. Divan'da **Nureddin**'den ayrılmaya karar vermişler. **Salâhaddin** kararı tatbike başlamış. Ümerâ:*

"-Bu kadar çalıştık, elbette ki, siz de nîmetlere nâil olmalısınız! Biz de saltanat olalım!" dediler.

***Eyyub** kalkarak:*

*"-Sus, küstah! Ne biçim lâkırdı. **Nureddin**, Emîru'l-Mü'minîn efendimiz!.. O, bizi buraya gönderdi, sus!" demiş.*

Susmuş. Divandan sonra:

"-Bu, âşikâre konuşulur mu? Yayılır. Amma böyle budalalık olur mu? Hepsi Türk!.." demiş.

Salâhaddin-i Eyyûbî'nin Kürdlük nâmına Türklük'ten

---

defasında "kürt" olarak anmaktadır.

ayrılması karşısında bunun ihânet olduğunu anladı. ***Nureddin*** *samimi. Bir müddet sonra* ***Eyyub*** *öldü.* ***Selâhaddin****, Mısır'ın başında kaldı:*

"-Kudüs'ü geri alacağız. Siz, Mısır'dan yürüyün. Ben de yukarıdan ineceğim!" dedi.

Salâhaddin*, bunu bir pusuya düşürülme anladı. Tuttu, ayak diredi ve lüzumsuz yere bazı kaleleri sardı. Lâkin gelmedi.* ***Nureddin*** *bekledi. İhânet olduğunu anladı. Belki de* ***Nureddin****'in niyeti,* ***Salâhaddin****'i harcamaktı.*

İşte bu şekilde ***Nureddin****'le* ***Selâhaddin*** *arasında nifâk çıktı. Lâkin* ***Nureddin*** *öldü. Âlem-i İslâm'da bir buhran çıktı. Çeşitli dedikodular başladı.* ***Salâhaddin****:*

"-Emir reisimiz öldü. Kim geçerse geçsin, ben yerine geçmek istemem!.." diye ağız yaptı. Bu istinkâf lehine döndü. Maksad, Kudüs'ü geri almaktı.

"-Bize lâzım olan bir erdir. Varsın, ***Selâhaddin*** *olsun!.." dediler.*

Fakat Zengî Hanedânı, ***Nureddin****'in oğluna:*

"-Babana ihânet etti, O'nun sözüne inanma!" dediler.

Oğlu, Haleb'e kapandı. Kurt masalı söyledi.

"-Biz sana inanmayız!" dediler.

Salâhaddin*:*

"-Pekâlâ, Haleb'i size veriyorum." dedi.

"-Müslümanlar, bak ne diyor?" dediler.

Salâhaddin*'in nüfuzu, Irak'a kadar yayıldı ve hükümdar oldu. Zengîler kanmadı. Lâkin* ***Salâhaddin*** *Kudüs'e girdi. Kudüs, 80 sene Frenk idâresinde kalmıştı. Hıristiyanlar girince, katliâm yapmışlardı. Bu, bilâkis insanlık gösterdi. Fakat Kudüs'ün geri alınması, Avrupa'da top gibi patladı. Alman imparatoru:*

"-Ben gideceğim!.." dedi.

III. Haçlı Seferi'ni daha müthiş yaptılar. ***Salâhaddin*** *baktı, Kudüs'ü geri almaya geliyorlar. Sıkıştı. Bir ihânet daha yaptı. Rumeli (Diyâr-ı Rum), Selçuklular'ın toprağını Bizans'a*

DANTE

İLÂHİ KOMEDYA

Cehennem

(Divina Commedia)

Bu eseri Dr. Feridun TİMUR dilimize çevirmiştir.

ANKARA 1955 — MAARİF BASIMEVİ

peşkeş çekti. Bu, bize ihânetti.[379] *Hamdolsun, icrâ edilemedi.*

379 İşte bu sebeple olmalıdır ki; meşhur İtalyan şâiri **Dante "Divina Komedia"** yani **"İlahî Komedi"** isimli eserinde O'nu kayırmıştır.

Gerçekten cennet, cehennem ve âraf bahislerinden ibâret olan bu mel'ûnâne eserde **Dante** sâdece birkaç müslümana yer vermiştir. Bunlar Hz. Peygamber (a.s.) **Hz. Ali** ile **Selâhaddin-i Eyyûbî, İbn-i Sinâ** ve **İbn-i Rüşd**'dür. Gariptir ki, bunlardan Hz. Peygamber ile **Hz. Ali**'yi -hâşâ- cehennemde gösterip güya onların feci (!) ahvâlini tasvir eden **Dante** başta **Selâhaddin-i Eyyûbî** olmak üzere **İbn-i Sinâ** ve **İbn-i Rüşd**'ü ârafın eşiğinde ve azap çekmeyenler arasında göstermiştir.

Gariptir ki; bu hayal mahsulü ve İslâm düşmanlığına mâkes eseri bir matahmış gibi tercüme ettirip yayınlayan devletin resmi bir müessesi olan Maarif Vekâleti'dir. Mütercim de Dr. **Feridun Timur**'dur. O Hz. Peygamber'in -hâşâ- cehennemde gösterilmesine karşı uzun bir tahşiye notuyla kendisince bir cevap verdiği hâlde (Bkz. a.g.e. sh. 346 vd.) **Selâhaddin** hakkındaki değerlendirmeyi:

"O'nun Avrupalılarca asıl şöhreti 1187 Yılı Temmuzu'nda Kudüs'ü Haçlılar'ın elinden kurtarmış olmasındandır." (Bkz. a.g.e. sh.121) diyerek geçiştirmiştir. Halbuki **Dante** gibi koyu katolik birinin Kudüs'ü ellerinden almış olması sebebiyle **Selâhaddin**'i cehennemde göstermesi gerekmez miydi?! O'nun böyle yapmayıp **Selâhaddin**'i kayırması bizce daha önce **Yahya Kemal Bey**'den yaptığımız nakilde görüldüğü üzere Selçuklular'a karşı ittifak yapmış olması sebebiyledir. Kudüs'ü ele geçirdikten sonra Hıristiyanlar'a iyi davranmış olması O'nun şahsî fazileti icâbı değil İslâm'ın emrini yerine getirmekten ibarettir. Üstelik Haçlılar Müslümanlarla karşılaştıkları her hâdisede bu hümanist davranışa şâhid olagelmişlerdir.

Mütercimin **"müslüman mahallesinde salyangoz satmak"** nevinden tahşiye notunu bir ibret olmak üzere buraya aynen nakledelim:

"Muhammed: Hiçbir Türk ve Müslüman okuyucu tasavvur edilemez ki, **Dante**'nin, dinimizin kurucusu ve insanlık tarihinin en büyük simalarından biri olan **Hz. Muhammed**'i bu acıklı hâliyle Cehennemin bu kesiminde cezaya çarptırdığını görsün de nefretle irkilmesin ve isyan etmesin. Ortaçağın, hassaten Din mevzuunda dogmatik anlayışı içinde doğmuş ve yaşamış olan **Dante**, Hıristiyan dininin gelmiş geçmiş dinlerin en yükseği olduğuna bütün samimiyetiyle iman etmiş biriydi. Koyu katoliklik ve 'taassup dumanlarıyla perdelenmiş bir zihniyetten, her dinin üstünde tanıdığı Hıristiyanlıktan sonra çıkan bu dinin kurucusuna karşı kin ve nefretten başka bir his beslemesini istemek doğru değildir. Bu böyle olmakla beraber **Dante İslâm Dini'ne ve İslâm büyüklerine saygıda asla kusur etmemiştir.**

Hz. Peygamberi Cehennemde nifak sokucular arasında cezalandırmasının büsbütün başka sebebi vardır. Ortaçağ'da Hıristiyan Dünyası'nda **Hz. Muhammed** hakkında dolaşan söylentilere bakılacak olursa **Muhammed** güya Hıristiyanmış ve kardinal mevkiinde bulunuyormuş. **Muhammed**'e papalık vâd edilmişse de sonradan her nedense bu vaid yerine getirilmemiştir. Buna fena hâlde

*Ama muâhedeyi imzâ etti. **Frederik Barbaros, Arslan Kalpli Rişard**'la Karadeniz'den geldiler. Bizans imparatoru korktu, vazgeçti. **Frederik**, Çanakkale'ye çıktı. Anadolu garbinden yürümeye ve ortalığı tahrip etmeye başladı. **Rişard**, evvelâ İzmir'e çıktı. İzmir'de Karşıyaka'ya **"Kordelya"** derler, **Rişard Cesur** da Lion'dan gelir.*

***Salâhaddin**, bize ihânetle beraber, çok mâhirâne hareket etti. Müslümanları birbirine düşürerek[380] Kudüs'ü vermedi. **Frederik Barbaros**, Tarsus'da boğuldu. Aralarında nifak çıktı. **Rişard** da çekildi. **Salâhaddin**, Kudüs'ü vermedi. Böylece **Salâhaddin**, Avrupa nazarında büyüdü. El'ân büyüktür. Mısır'da oturmuyor, Şam'da oturuyordu. **Salâhaddin** öldü. Birâderi **Melikü'l-Âdil** yerine geçti."*[381]

İşte **Salâhaddin-i Eyyûbî**'nin şahsiyeti böyledir.

Bu bahsi bitirirken **Selâhaddin-i Eyyûbî**'nin şahsiyeti hakkında bir kısım kaynaklardaki kısa bilgileri de arz edelim ki; belki, bizi **Selâhaddin**'in ahlâkı hakkındaki değerlendirmemizden dolayı kınayanların gözleri açılır:

Hasan el-Emin'in **"Selâhaddin Beyn-el Abbasiyyîn**

---

muğber olan **Muhammed** de, öç almak için başka bir din kurmağa karar vermiş ve yine ayni efsaneye göre İslâm Dini işte böyle bir güceniklik neticesinde kurulmuştur.

Meseleye bu görüş açısından bakılınca, **Dante**'nin Cehennemde cezalandırdığı kimsenin din kademelerinin en yükseğine çıkmışken menfaati için Hıristiyanlık içerisine nifak sokarak dini parçalamaya kalkışan ve sonunda kendisi de parça parça edilen bir kundakçı olduğu görülür. Hakikatte **Hz. Muhammed** ne Hıristiyandı ve ne de herhangi bir güceniklige kapılarak bahsi edilen kundakçılığı yapmıştır. **Eğer yeni bir din kurmuşsa, kendinden evvelki dinlerin kurulmasını gerektiren çeşitli âmillerin yeniden ortaya çıkmış olması O'nu böyle yapmaya zorlamıştır.** Bu bahsi daha fazla uzatmamak için şu kadar diyelim ki, **Dante**'nin din hususundaki Ortaçağ telâkkisi, yukarda açıkladığımız görüşle birleştirilmeli ve XXVIII Manzumenin ilk kısmı böyle bir anlayış çerçevesi içinde mütalea edilmelidir." (Bkz. A.g.e. sh. 346 vd.)

380 Herhâlde **"hıristiyanları"** olacak... (Müellif)

381 **Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver- Yahya Kemal**'in Dünyası, İstanbul, 2010, sh: 39 vd.

vel Fatimiyyîn" adlı eserinin 184. sahifesinde **İbn-ül Edim**'in "**Tarih-i Halep**" isimli eserinden naklen şöyle denilmektedir:

(فأرسل العاضد الى صلاح الدين وأحضره عنده وولاه الوزارة بعد عمه وخلع عليه ولقبه بالملك الناصر ، فاستتبت أحواله وبذل المال وتاب عن شرب الخمر

Yâni:

"*Halife **El-Adid, Selâhaddin**'e gönderildi ve O'nun yanında bulundu. Amcasından sonra O, idareci olarak tayin edildi. Kendisine "**Melik-ün Nâsır**" lâkabı verildi. O da tevbe edip içkiyi bıraktı ve bol bol infak ederek durumunu değiştirdi.*"

İbn-i Şeddad, "**En-Nevâdir-üs Sultaniyye**" isimli eserinin otuz iki ve otuz üçüncü sahifelerinde ve **Ez Zehebî**'nin "**Siyer-i A'lem-un Nebelâ**" adlı eserinin 32. cildinin 279. sahifesi ve 12. cildin 282. sahifesinde:

(وشكر نعمة الله فتاب عن الخمر ، وأعرض عن أسباب اللهو)

denilmektedir:

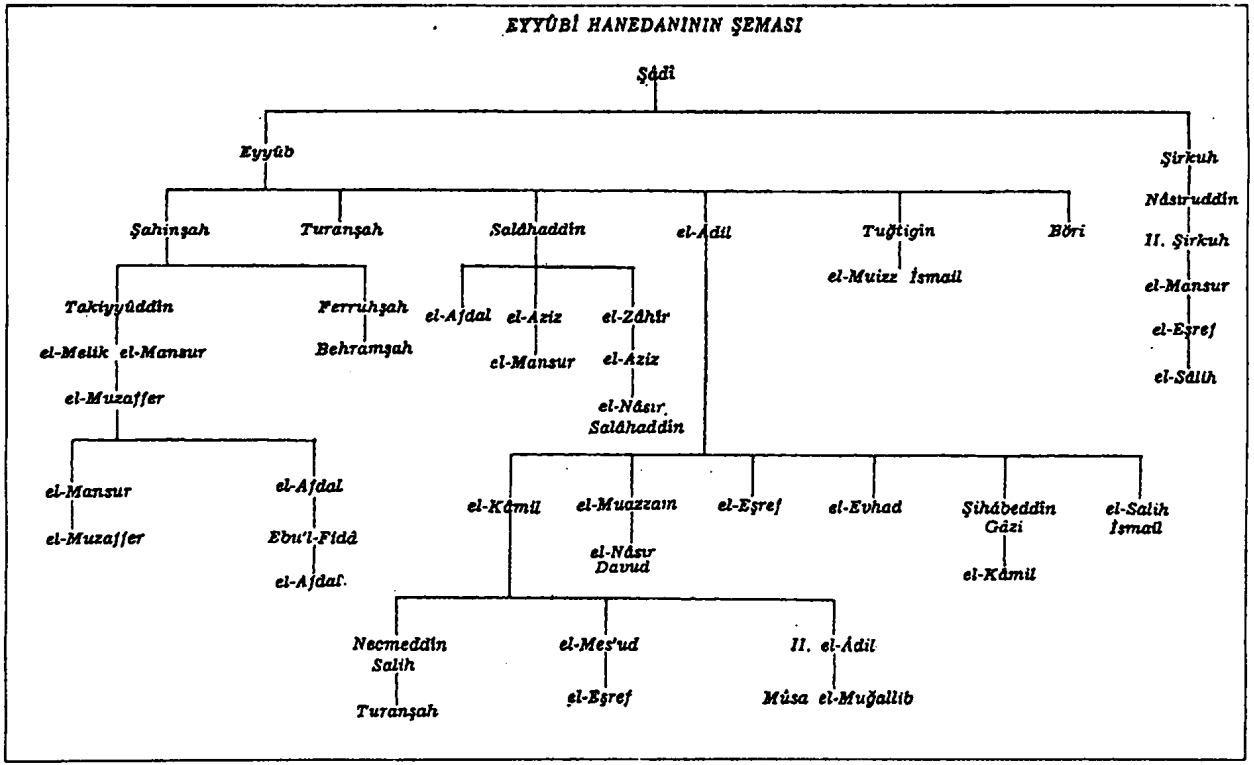
Yani "*Allah'ın nimetine şükredip içki içmeye tevbe etti ve kötü yaşayışından uzaklaştı.*"

İbn-i Kesir, "**El Bidâye ve-n Nihâye**" isimli eserinin 13. cildinin 9. sahifesinde:

(أقبل الأفضل بن صلاح الدين وخليفته في دمشق على شرب المسكر واللهو واللعب)

denilmektedir. Yani "***Selâhaddin** ve halefi (oğlu) Dımeşk (Şam) te içki içmeyi ve gece hayatını (eğlenceyi) tercih etti.*"

Sanırım **Selâhaddin**'in memuru olduğu devleti kan dökerek yıkıp kendi adına bir devlet tesisine ilâveten şahsî ahlâkına dâir yukarıdaki kaynaklarda beyan edilmiş hususlar da O'nun haçlılarla mücadelesi sebebiyle hoş görülüp hataların afvedilmesi hatta tebcil edilmesi gibi bir yanlışın düzeltilerek O'nun hakkında normal ve objektif bir sûrette düşünülmesini sağlamaya kifayet eder.

EYYÛBİ HANEDANININ ŞEMASI
Şâdî
Eyyûb
Şirkuh
Nâsıruddîn
II. Şirkuh
el-Mansur
el-Eşref
el-Sâlih
Şahinşah
Turanşah
Saldhaddîn
el-Âdil
Tuğtigin
Böri
el-Muizz İsmail
Takiyyûddîn
el-Melik el-Mansur
el-Muzaffer
el-Mansur
el-Muzaffer
Ferruhşah
Behramşah
el-Afdal el-Aziz el-Zâhir
el-Mansur
el-Aziz
el-Nâsır Saldhaddin
el-Afdal
Ebu'l-Fidâ
el-Afdal
el-Kâmil
el-Muazzam
el-Nâsır Davud
el-Eşref
el-Evhad
Şihâbeddin Gâzi
el-Kâmil
el-Salih İsmail
Necmeddin Salih
Turanşah
el-Mes'ud
el-Eşref
II. el-Âdil
Mûsa el-Muğallib

bb-Eyyûbî Devleti'nin Kuruluşu

Evvelce Zengîler bahsinde anlatılmış olduğu üzere, Abbasî Halifesi **el-Müsterşid** (1118-1135) zamanında ortaya çıkan karışıklıkta müdâhil olan **İmâdüddin Zengî**, O'nunla **Karaca el-Sahî**'nin kuvvetleri tarafından mağlup edilmişti. O sırada Tikrit vâlisi olan **Necmeddin Eyyub, İmadüddin Zengî**'nin kaçıp kurtulmasına yardımcı olmuştu. Küçük kardeşi **Şîrkûh** da O'nun yardımcısı idi. Bu yakınlıktan dolayı bu iki kardeş, 1137 yılında Tikrit'ten ayrılarak Musul'daki **İmâdüddin Zengî**'nin yanına gittiler.

*"**Zengî**, onlara Şehrazur ve el-Mevzîr'de iktâlar (dirlikler) verdi. Tikrit'te vâli olduğuna göre, **Eyyub** ve kardeşi **Şîrkûh** emir (bey) idiler. Ve mâiyetlerinde askerleri vardı. **Zengî**'nin hizmetinde seferlere katıldılar. **Zengî**, 1134 yılında Şam Bölgesi'nin büyük merkezlerinden olan Bâlebek'i alınca, Necmeddin **Eyyub**'u bu şehrin vâliliğine getirdi. Bu tâyin de **Eyyub**'un yeni ortaya çıkmış bir kişi olmayıp Frenklerle Böriler arasında kalan bu kritik yere tâyin edilmeye lâyık, itimad edilir, köklü ve Türkler arasında itibarı büyük bir emir olduğunu gösterir. Bu sırada kardeşi **Esedüddin Şîrkûh** da **Zengî**'nin en büyük kumandanları arasında yer alıyordu. İki kardeş, emirlerindeki memlûk ve diğer askerlerle **Zengî**'nin Frenkler'e karşı yaptıkları gazâlara katıldılar. 1144 yılında Şîrkûh, Urfa'nın zaptında hazır bulunurken, **Eyyub**, Frenkler'e karşı Bâlebek cephesindeydi."*[382]

İmâdüddin Zengî'nin 1146 tarihinde Caber Kalesi önünde şehid olması üzerine, ülkesi iki oğlu **Seyfeddin Gâzi** ile **Nureddin Mahmud** arasında taksim edildi. **Eyyub** ve **Şîrkûh, Nureddin Mahmud**'un yanında kalarak O'nun hizmetine girdiler. **Necmeddin Eyyub** Bâlebek vâliliğine devam ederken, kardeşi **Şîrkûh** da **Nureddin Zengî**'nin ordu kumandanı oldu. Kardeşlerinden **Eyyub**, Bâlebek Dımaşk Atabegi **Muînüddin**

382 **Doç. Dr. Ramazan Şeşen**- a.g.e., sh: 37.

Üner tarafından muhâsara edildiğinde **Nureddin Zengî**'den beklediği yardımı alamayınca, Böriler'in hizmetine girerek Zengîler'den ayrıldı. Kardeşi **Şîrkûh, Nureddin**'le beraber kalarak O'nun giriştiği bütün savaşlarda hizmet ederek bu devlette çok itibarlı bir duruma yükseldi. Urfa'nın Haçlılar'dan geri alınmasında, bundan doğan bir infiâlle gerçekleşen II. Haçlı Seferi'nde, Şam'ın korunmasında üstün hizmetler îfâ etti.

Nureddin'in kazandığı zaferler, büyük bir sür'atle devam etti.

*"**Nureddin**, Haçlılar'ın Dımaşk önünden çekilmesinden sonra Urayme Kalesi'ni aldı. Ertesi yıl, Kasım 1148 ve 2 Haziran 1149 tarihlerinde meydana gelen Yağra ve İnnib Muhârebeleri'nde Kuzye Suriye'de Frenkler'e karşı iki önemli zafer kazandı. Bunlardan İnnib Muhârebesi'nde Antakya Prinkepsi **Raymond** öldürüldüğü gibi, Afamiye ve Hârîm Kaleleri geri alınmış ve Antakya toprakları tahrip edilmiştir. Bu muhârebede **Esedüddin Şîrkûh**, büyük bir kahramanlık göstermiş, Halep şâirlerinden biri tarafından övülmüştür.*

*Bundan sonra aynı yıl içinde, Sincar'ın **Nureddin** tarafından teslim alınışı, Hıms'ın Rakka ve Rahbe karşılığı Musullularla trampa edilişi esnasında yine **Şirkûh**'u görmekteyiz. Bunun arkasından 1151 yılında **Nureddin**, ebedî düşmanı **II. Joscelin**'e önce Halep'in kuzeyinde yenildi. Pek geçmeden O'nu Türkmenler'in yardımıyla esir etti. Arkasından Dülük'te Frenkleri büyük bir yenilgiye uğrattı. Fırat'ın batısındaki Urfa Kontluğu'na âid kaleleri zaptederek Kuzey Şam ve el-Cezire'deki hâkimiyetini iyice yerleştirdi."*[383]

Bunun arkasında **Nureddin**, babasının hayâli olan Şam'ı ele geçirip ülkesine kattı. Ayakta kalabilmek için zaman zaman Haçlılar'dan yardım talep eden Böriler'i ortadan kaldırarak Şam'a sahip olması, Zengîleri, bölgenin en hâkim bir gücü hâline getirdi. Bu sırada **Necmeddin Eyyub**, tekrar Zengîler'in emrine girdi. Bu defa henüz genç bir delikanlı olan

383 **Doç. Dr. Ramazan Şeşen**- a.g.e., sh: 38.

oğlu **Selâhaddin** de beraberdi.

Nureddin, Haçlılar'ı söküp atabilmek için, sadece Suriye'ye sahip olmanın kifâyet etmeyeceğini, Mısır'ın da kendisine âid olması gerektiğini düşünüyordu. O sırada Mısır'daki Fâtımî Devleti, büyük bir karışıklık içindeydi. Ülkeyi vezirler idâre ediyor ve bunlar arasında -evvelce anlatılmış olduğu üzere- ermeni asıllılar bile vardı. Bu durumda **Nureddin** için Mısır'a müdâhil olmak üzere bir fırsat zuhûr etti:

*"Fâtımî veziri **Şaver**, görevinden atılınca **Nureddin Mahmud Zengi**'den eski yerine oturtulması için yardım ricâsında bulunmaya geldi. Eğer **Nureddin**, kendisini Fâtımî veziri yaparsa, Mısır gelirinin üçte birini Zengî'ye verecekti. **Nureddin, Şaver**'in dileğini sevinçle karşıladı. Çünkü Fâtımîler, başları derde düşünce Haçlılar'dan yardım istiyorlardı. Hâlbuki **Nureddin Zengî**, Mısır'a yerleşirse, Kudüs Krallığı'nı (ortadan) kaldırmak daha da kolaylaşacaktı. Diğer bir neden de **Nureddin Mahmud Zengî**'nin de verimli Mısır topraklarında gözü vardı. Bu sebeple Fâtımîler'in gücünü öğrenmiş olacaktı.*

__Nureddin Zengî__, __Şîrkûh__ komutasında bir ordu hazırlatıp Mısır'a gönderdi. Yanına __Şîrkûh__'un kardeşi __Eyyub__'un oğlu __Salâhaddin__'i de kattı. __Salâhaddin__, amcasına kurnazlık edecekti.

__Şîrkûh__, Fâtımî birliklerini yendi, __Şaver__'i vezir yaptı. Fakat __Şâver__ yerine oturunca sözünde durmadı. Kudüs kralından yardım istedi. __Şîrkûh__, bu durum karşısında Mısır'dan ayrılmak zorunda kaldı.

__Şîrkûh__, bundan başka, Mısır'a daha iki sefer yaptı. Son seferinde Mısır'a yerleşti. __Şâver__, __Salâhaddin__ ve arkadaşları tarafından öldürüldü. O'nun yerine __Şîrkûh__, Fâtımî veziri oldu. Fakat iki ay sonra öldü, yerini __Selâhaddin__ aldı. (1171)

Nureddin, bir yıl sonra Mısır'daki vekili __Salâhaddin-i Eyyûbî__'ye hutbeyi Abbâsî halifesi adına okutması haberini yolladı. __Selâhaddin__, buyruğa uydu ve bir Cuma günü hutbeyi Abbasî Halifesi adına okuttu. Biraz sonra da Halife ölünce, __Se-__

*lahaddin yönetimi ele aldı. **Selâhaddin**, şiîleri mezhep değiştirmeleri için zorlamadı. Fâtımî âilesi söndükten kısa bir süre sonra halk arasında Sünnîlik, temelli sûrette yerleşti.*

*Mısır'da duruma hâkim olan **Selâhaddin**, burada derhal bir devlet kurmayı tasarladı, fakat babasının baskısı yüzünden bir süre için vazgeçti. Fakat Filistin'i almaya karar verdi. Bunun için Kızıldeniz kıyılarında bazı önemli yerleri aldı. **Nureddin Mahmud Zengî**, O'nu yanına çağırdıkça da, Mısır'daki ayaklanmaları bastırıyorum diyerek kaçamaklı karşılık vererek gitmedi. Bütün bunlar, **Selâhaddin-i Eyyûbî**'nin amacını **Nureddin Zengî**'ye öğretti. Bunun için **Nureddin**, **Selâhaddin**'i cezalandırmaya karar verdi, geniş hazırlıklara girişti, bu sırada öldü. (1174)*

***Salâhaddin, Nureddin Mahmud Zengî**'nin ölümünü duyunca, egemenliğini ilân etti. **Selâhaddin**'in kurduğu bu yeni devlete babasının adına göre **"Eyyûbîler"** adı verildi. Bu yeni devletin başkenti, Kahire idi."*[384]

b-Selâhaddin-i Eyyûbî'nin Devri

Nureddin Zengî'nin 1174 tarihinde Şam'da vefâtı üzerine, yerine onbir yaşındaki oğlu **el-Melik es-Sâlih Nureddin İsmail**'in geçmesi, sadece **Selâhaddin** için değil, Musullular için de beklenen bir fırsattı. **Selâhaddin**, başveziri olduğu Fâtımî Devleti'ni yıkıp kendi devletini kurarken Musullular da istiklâllerini ilân edip el-Cezire'ye saldırdılar. Musul, Halep ve Şam'daki emîrler, Zengîler Devleti'nin topraklarını ele geçirmek için birbirlerine düştüler. Bunlardan bazıları, **Selâhaddin**'i Suriye'ye dâvet etti.

*"**Selâhaddin**, bir yandan Fâtımî taraftarlarının komplosu, Sicilya donanmasının İskenderiyye'ye saldırması (Temmuz 1174), ardından Yukarı Mısır'da çıkan Kenzüddevle İsyanı ile meşgul olurken, öte yandan Suriye'deki gelişmeleri takip ediyordu. **el-Melik es-Sâlih Nureddin İsmail** adına hutbe*

384 **M. Çağatay Uluçay**- a.g.e., sh: 118 vd.

okutan ve O'nun atabegliğinin kendi hakkı olduğunu düşünen ***Selâhaddin****, Dımaşk'tan gelen dâvet üzerine 12 Ekim 1174 tarihinde Mısır'dan Suriye'ye hareket etti. Dımaşk, Bâlebek, Humus, Hama gibi önemli merkezleri kolaylıkla ele geçirdi. Fakat Musullularla işbirliği hâlinde olan Halepliler,* ***Selâhaddin*** *ile anlaşmaya yanaşmayıp Frenkler (Haçlılar) ve Haşhâşîler'le işbirliği yaparak O'nu Suriye'den atmak için savaştılar. Ancak bu savaşlar,* ***Selâhaddin****'in gâlibiyetiyle neticelendi. Selahaddin, etrafındaki bazı önemli kaleleri alıp Halep'i kuşattı. Sonunda Abbasî Halifesi* ***Mustazî Biemrillâh****'ın da yardımıyla iki taraf arasında bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşmaya göre, tarafların o sırada ellerinde bulundurdukları yerlere hâkim olmaları kararlaştırıldı."*[385]

Bu anlaşmadan sonra Abbasî Halifesi, **Selâhaddin**'in ele geçirdiği topraklardaki hâkimiyetini kabul etti. Bunun üzerine **Selâhaddin,** hutbeyi kendi adına okutmaya başladı. Bu durumu kabul etmek istemeyen Halep ve Musul emîrleri, **Selâhaddin**'le bir kere daha savaştılarsa da başarı elde edemediler. Anadolu Selçukluları ve Artukoğulları'nın da iştirâki ile bir sulh muâhedesi imzalandı. (1176) Bu anlaşmaya göre, **Nureddin Zengî**'nin oğlu **el-Melik es-Sâlih**'in elinde, sadece Halep Şehri kaldı. Geri kalan bütün arazisi, **Selahaddin**'e intikal etti. **Selâhaddin,** araya Selçuklular ve Artuklular girmese, ihtimal Haleb'i de alıp Zengîler Devleti'ni ortadan kaldıracaktı. **Selâhaddin,** bu hareketi ile, bir memuru olduğu Osmanlı Devleti'ni tarihe gömen **M. Kemal Paşa**'ya ne kadar benziyor, değil mi?! Fâtımî Devleti'ni yıktığında da O devletin veziriydi!..

"Daha sonra Haşhaşîler üzerine bir sefer düzenleyip onları itaat altına alan ***Selâhaddin****, Yemen'e önce büyük kardeşi* ***Turan Şah****'ı, daha sonra da diğer kardeşi* ***Tuğtegin****'i, Hama'ya* ***Takıyüddin Ömer****, Bâlebek'e* ***Ferruh Şah****, Humus'a* ***Nâsıruddin Muhammed*** *adlı yeğenlerini göndererek buralar-*

385 DİA- c: XII, sh: 21.

da da idâreyi eline aldı. Böylece Eyyûbîler'in Hama, Humus, Bâlebek kolları kurulmuş oldu.

14 Kasım-9 Aralık 1177 tarihleri arasında Mısır'dan Gazze Askalân istikametinde bir akın yapan ***Selahaddin****, Frenkler'in baskınına uğrayarak geri çekildi. Bu yenilginin olumsuz sonuçları, ancak 2 Muharrem 575 (24 Ağustos 1179) Beytulahzân Kalesi'nin fethiyle telâfi edilebildi. Haçlılar'a asıl darbeyi vuracağı sırada Halep-Musul meselesi yeniden alevlendi. 3 Safer 576 (29 Haziran 1180) tarihinde Musul hâkimi* ***II. Seyfeddin Gâzi****'nin 25 Recep 577'de (4 Aralık 1181)* ***el-Melik es-Sâlih Nûreddin İsmail****'in ölmesi üzerine* ***Selâhaddin****, bu bölgede kendisine karşı yeni bir ittifakın meydana gelmesine imkân vermemek ve* ***el-Melik es-Sâlih****'in mîrasını Musullular'a kaptırmamak için Mısır'dan Sûriye'ye dönüp I. Şark Seferi'ne çıktı. (578/1182)"*[386]

Çünkü **el-Melik es-Sâlih**, vâris bırakmadan ölmüş, ülkesini **II. Seyfeddin Gâzi**'ye vasiyet etmişti.

"Bu sefer esnasında el-Cezîre bölgesini ve Sincar'ı, 4 Muharrem 579'da (29 Nisan 1183) Âmid'i (Diyarbakır), ardından 17 Safer 579'da (11 Haziran 1183) Halep'i aldı. Halep'in zaptı, ***Selâhaddin****'in gücünü daha da arttırdı. Bu olaydan sonra Kudüs Haçlı Krallığı üzerine başarılı seferler düzenledi. 581-582 (1185-1186) yıllarında çıktığı II. Şark Seferi'nde Meyyâfârikîn ve Şehrizor yöresini aldı. Musul'u kendi idâresine bağladı. Ahlat'ın durumu üzerinde, Azerbaycan Atabegi* ***Pehlivan*** *ile anlaştı.* ***Selâhaddin****, böylece* ***Nureddin Zengî****'nin devletini daha kuvvetli ve geniş bir şekilde idâresi altında toplamış bulunuyordu."*[387]

Selâhaddin için artık sıra, I. Haçlı Seferi sonunda Kudüs'te kurulmuş olan Hıristiyan Krallığına gelmiş oluyordu.

*"****Selâhaddin Eyyûbî****, Kudüs Krallığı'nı kıskaç içine aldıktan sonra, Haçlılar'ı Filistin'den atmak için büyük hazırlık-*

386 A.y.
387 A.y.

lara girişti. Hazırladığı büyük ordu ile Filistin'e girdi. Taberiye Gölü civarında Hittîn'de Kudüs kralı ile savaşa tutuştu. Haçlı ordusunu perişan etti, Kudüs kralı esir oldu. (1187) Askersiz kalan kaleleri kolayca aldı, üç ay Kudüs'ü kuşattıktan sonra fethetti.

***Selâhaddin**'in Kudüs'ü alması, Avrupa'da büyük yankılar yaptı. İngiltere kralı **Aslan Yürekli Rişar**, Fransa Kralı **Filip**, deniz yolu ile Suriye'ye geldiler. Akka'yı kuşattılar. Şehir, çok sağlam surlarla çevrili olduğu için dayandı. **Selâhaddin**, şehrin yardımına koştu, fakat Haçlılar, ateş gücü ve silâhlı kuvvetler bakımından kendinden üstün olduğundan bir şey yapamadan geri döndü.*

*Akka düştü. **Filip, Aslan Yürekli Rişar** ile kavga ettiğinden Fransa'ya döndü. Fakat **Rişar**, Kudüs'ü almaya kararlı olduğundan kutsal şehir üzerine yürüdü. Kudüs'ü **Selâhaddin** koruyordu. İki taraf da mertçe çarpıştı, şövalyelik örnekleri verdiler. Denildiğine göre, bu kuşatma esnasında **Rişar** hastalanmış, **Selâhaddin** doktorunu göndererek iyileştirmiş, sık sık da meyve göndererek gönlünü almıştır.*

***Aslan Yürekli Rişar** da **Melik Âdil**'in oğulalrından birine şövalyelik pâyesi vererek kendilerinin ne kadar asîl ve centilmen olduklarını ortaya koymuşlardır. **Selâhaddin**'in Kudüs savunması Haçlıları yıldırmış, bu yüzden **Aslan Yürekli Rişar**, barış istemek zorunda kalmıştır. **Selâhaddin**'in delegesi, kardeşi **Melik Âdil, Aslan Yürekli Rişar** ile bir barış anlaşması yaptı. Bu anlaşmaya göre, **Selâhaddin-i Eyyûbî**'nin aldığı yerler, Eyyûbîlerde kalacak, Haçlılar'ın bulunduğu yerlere dokunulmayacaktı. Hıristiyanların silâhsız olarak şehre girmelerine izin verilecekti. (1102)"*[388]

Selâhaddin-i Eyyûbî, Kudüs Krallığı'nı ortadan kaldırmış olmasına rağmen, Haçlılar'ı Filistin'den tamamen söküp atamadı. Bu maksadı temin için çalışmalar yaparken 1193 yılında Şam'da vefât etti. Bu sırada O'nun kurduğu devletin sınır-

388 **M. Çağatay Uluçay**- a.g.e., sh: 120.

ları Trablusgarb'dan doğuda Hemedan'a, güneyde Yemen'den kuzeyde Malatya'ya kadar uzanıyordu.

c-Selâhaddin-i Eyyûbî'den Sonra

Selâhaddin-i Eyyûbî, sahip olduğu geniş ülkeyi üç oğlu ve kardeşi **Melik Âdil** arasında paylaştırmıştı. Bu sebeple Eyyûbîler Devleti, kendisinden sonra feodal bir görünüme büründü. Bu durum, **Selâhaddin**'in komşu müslüman ülkelerle yaptığı savaşları, Haçlılar karşısında merkeziyetçi kudretli bir devlet kurmak maksadıyla izâha imkân bırakmıyor. Sağlığında, devletinin kendisinden sonra feodal olmasını murad etmesi, O'nun Haçlılar'dan ziyâde müslüman kanı akıtmasını mâzur görmeye imkân vermez. Nerede, devletin hatta ümmetin ittihâdını korumak için gerektiğinde evlâdını öldüren Osmanlılar, nerede şu tutumu ile **Selâhaddin-i Eyyûbî**?!..

Şam'da büyük oğlu **el-Melikü'l-Efdal**, Kahire'de ikinci oğlu **el-Melikü'l-Aziz**, Halep'te üçüncü oğlu **el-Melikü'z-Zâhir Gâzi**, Yemen'de kardeşi **Tuğtegin**, Ürdün ve el-Cezire'de kardeşi **I. el-Meliku'l-Âdil**, Hama'da **Takiyuddin Ömer**'in oğlu **el-Meliku'l-Mansur**, Humus'ta **II. Şîrkûh**, Bâlebek'te **Feruh Şah**'ın oğlu **Behram Şah**, Erbil'de **Muzafferüddin Kökböri**, Trablusgarb'ta **Şerefeddin Karakuş** idâreci oldular. Ayrıca birçok şehirde de ikinci derecede emîrler vardı. Bu hükümdarlar arasında en güçlüsü kardeşi **el-Melikü'l-Âdil** idi.

Bütün bunlar, **Selâhaddin**'in sağlığında veliahd îlân ettiği **el-Meliku'l-Efdal**'i, **"büyük sultan"** olarak tanıyorlardı. Fakat o dirâyetli biri değildi. İçki ve eğlenceye düşkündü. Çok geçmeden büyük sultanlığı, küçük kardeşi **el-Meliku'l-Aziz**'e kaptırdı. **el-Meliku'l-Aziz**'in 1198'de vefâtı üzerine ordunun desteğini alan **el-Meliku'l-Âdil**, yeğenleri arasındaki ihtilâflardan istifade ile büyük sultan oldu. **Selâhaddin**'in evlâtları, O'na karşı birlikte harekete geçtilerse de, başarılı olamadılar.

"el-Melikü'l-Âdil, ülkesinde tekrar birliği kurdu, Mısır'a

*giderek **Selâhaddin**'in tahtına oturdu. Ülkesini çok iyi yönetti. Güzel yönetimi ile halka kendini sevdirdi. Haçlılar'a karşı yaptığı savaşlarda başarılar kazandı.*

*Venedikliler'le ticâret anlaşması yaparak memleketini iktisâden kalkındırmaya çalıştı. **Melik Âdil**, Haçlılar'ın Dimyat'a saldıracaklarını duydu, onları karşılamak için gerekli hazırlıkları yaparken öldü. (1218)*

*O da kardeşi **Selâhaddin-i Eyyûbî** gibi ülkesini on oğlu arasında paylaştırdı. Böylece küçük küçük Eyyûbî Devletleri kuruldu. Bundan sonra hiçbir Eyyûbî Hükümdarı birliği koruyamadı. Mısır'ı, oğlu **Kâmil**'e bıraktı. Bu devir, Eyyûbî Hükümdarları arasındaki ünlüler, **Kâmil** ile **Eşref**'tir."*[389]

el-Melikü'l-Âdil'in ölümü üzerine, yerine büyük oğlu **Kâmil** geçti. Kardeşi **Eşref**'se Şam hâkimi oldu.

el-Meliku'l-Kâmil'in büyük sultan olduğu sırada Yemen'de karşıklıklar çıktı. Orada vâli olan **Tuğtekin**, 1197'de vefât edince yerine oğlu **Muîz İsmail** geçmişti. **Muîz**, Emevî Hânedânı'na mensup olduğu iddiâsı ile kendini halife îlân edince öldürüldü ve Yemen'de siyâsî bir karışıklık çıktı. **el-Melikü'l-Kâmil**, oraya oğlu **Atsız**'ı vâli tâyin etti. Vâli **Atsız**, daha sonra merkezle alâkasını keserek Yemen'de istiklâlini îlân edecek ve Yemen, Eyyûbî Devleti'nden ilk olarak kopan ülke olacaktır.

Kâmil'in zamanında yeniden harekete geçen Haçlılar, Dimyat'ı ele geçirmeye muvaffak olmuşlarsa da, **Kâmil**, kardeşlerinden sağladığı destekle burasını geriye almayı başarmıştır. (1221) Ancak ne yazık ki, daha sonra kardeşler arasındaki bu işbirliği bozuldu.

Kâmil'in 1232 yılında Artukoğulları'nın Hasankeyf koluna son vererek Diyarbekir'i ele geçirmesine kızan Selçuklu Sultanı **I. Alaaddin Keykûbât**'ın Urfa ve Harran'ı yağmalayıp Ahlat ve Harput'u ele geçirdiğinde kardeşleri, O'nu (**Kâmil**'i) yalnız bıraktılar.

---

389 **M. Çağatay Uluçay**- a.g.e, sh: 121.

Hâlbuki aynı **I. Alaaddin Keykûbât**, bundan iki sene önce yaklaşan Moğol tehlikesine karşı müttefik arayışına girmiş ve Eyyûbîler'e dostluk elini uzatmıştı.

Gerçekten **I. Alaadin Keykûbât** ve **Celâleddin-i Harezmşah** ile Eyyûbîler arasında Moğollar'a karşı bir ittifak vücud bulmuşken **Celâleddin Harezmşah** Ahlat'a saldırarak bu ittifaka ihânet etmiş ve neticeten 1230 yılındaki Yassıçemen Savaşı'nda mağlup edilmişti. Ne yazık ki, bu ittifakın bir kanadını teşkil eden Selçuklu-Eyyûbî ittifakı da yukarıda izah edilmiş olduğu üzere, çok geçmeden bozularak -âdetâ- Moğollar'ın ekmeğine yağ sürülmüştür.

Moğol tehlikesinin belirginleştiği bir safhada Eyyûbîler'i az çok toparlamış bulunan **el-Melikü'l-Kâmil**, 1238 yılında vefat etti. Yerine **el-Melik II. Âdil** geçti. Lâkin Eyyûbîler'in bir kısmı, O'nu büyük sultan olarak tanımadılar. Ülkede karışıklıklar çıktı. **Melik II. Âdil**, önce makamından indirilerek hapsedildi. Sonra da boğularak öldürüldü. Yerine **el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyub** geçti. Lâkin ne karışıklıklar bitti ve ne de merkezî otorite artık bir daha teessüs edebildi.

d-Eyyûbî Devleti'nin Yıkılışı

Kâmil ve kardeşi **Eşref** hayattayken muhtelif Eyyûbî Devletleri, Mısır'daki büyük sultan'ın emrini az çok dinliyorlardı. Onların ölümü üzerine başlayan kargaşa, Eyyûbîler'in yıkılışına kadar sürüp gitti.

el-Melikü'l-Kâmil'in yerine geçen oğlu **el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyub**, Eyyûbîler arasındaki ihtilâfları halletmek için yeni bir ordu kurdu. Bu orduyu, Moğollardan kaçan **"Kıpçak Türkleri"**nden teşekkül ettirdi. Bununla Eyyûbîler'i tekrar birleştirir gibi olduysa da, bu sırada Haçlılar'ın gerçekleştirdikleri yedinci haçlı seferi, yeni bir gâile olarak zuhûr edince **Sâlih** başarılı olamadı. Üstelik tekrar Dimyat'ı ele geçiren Haçlılar üzerine çıktığı seferde yolda vefât etti.

Sâlih'in hanımı **Şecerüddür**, bu ölümü, herkesten giz-

leyerek bu sırada Meyyâfârikîn (Hasankeyf vâlisi) olan oğlu **Turan Şah**'ı çağırdı. **Turan Şah, "el-Meliku'l-Muazzam"** ünvânı ile babasının tahtına geçip oturdu. (1250)

Turan Şah, Dimyat'ı Haçlılardan geri almayı başardı. Kazandığı bu zafer, **Turan Şah**'ı şımarttı. Kendini içkiye ve eğlence âlemlerine kaptırdı. Kıymetli devlet adamlarını etrafından uzaklaştırdı.

*"Bunun üzerine muhâlifler **Baybars el-Bundukdârî**'nin etrafında toplanarak 30 Nisan 1250 tarihinde sultanı öldürdüler. Onun öldürülmesiyle Mısır'da Eyyûbîler devri sona erdi.*

***Turan Şah**'tan sonra **Şecerüddürr**'ün sultan olması ve Memlûkler'den **İzzeddin Aybek** Türkmânî'nin ordu kumandanlığına getirilmesi kararlaştırıldı. **Şecerüddür**, seksen gün sonra **Aybek** ile evlenip O'nun lehine saltanattan ferâgât etti. Böylece 3 Temmuz 1250 tarihinde Mısır'da Memlûklar Devri, resmen başlamış oldu."*[390]

"Diğer Eyyûbî Kollarını ise Memlûkler ile Moğollar yıkmıştır. Eyyûbîler'in diğer kolları şunlardır:

***Şam Eyyûbîleri** (1193-1260)*
***Halep Eyyûbîleri** (1193-1260)*
***Hama Eyyûbîleri** (1178-1341)*
***Humus Eyyûbîleri** (1178-1262)*
***Meyyâfârikîn Eyyûbîleri** (1200-1259)*
***Hasankeyf Eyyûbîleri** (1232-1524)*
***Yemen Eyyûbîleri** (1173-1229)*
***Bâlabek Eyyûbîleri** (1246)*
***Kerek Eyyûbîleri** (1262)'de yıkıldılar.*

*Memlûk ve Moğollar'dan başka, Eyyûbîler'in Yemen kolunu **Benî Rasul**, Hasankeyf kolunu da Osmanlılar yıkmıştır. Eyyûbî kolları arasında en uzun ömürlüsü, bu sonuncusu olmuştur."*[391]

---

390 DİA- c: XII, sh: 23.

391 **M. Çağatay Uluçay- a.g.e, sh: 124.**

e-Eyyûbî Devleti'nin Kültür ve Medeniyetteki Yeri

Eyyûbîler'de devlet müesseseleri Zengîler ve Fâtımîler'den alınarak daha da geliştirilmişti. Askerî teşkîlât, aynen Zengîlerdeki gibiydi. İktâ (timar) sistemi, yaygın bir sûrette tatbik edilmekteydi. Topraklar, babadan oğla kalmaktaydı. Emîrler bir **"menşur"**la tâyin edilir, Sultanın ölümü hâlinde yerine geçen tarafından yenilenirdi.

Eyyûbîler'in bayrağı sarı renkteydi. Üzerinde kırmızı renkte bir kartal arma şeklinde resmedilmekteydi. Paralarda adı yazılı olan ve hutbelerde adı zikredilen büyük sultan'ın kapısında günde beş defa növbet çalınırdı.

İslâm fikhı tatbik olunmakla beraber, sultanın emirleri de kanun kuvvetindeydi. Ancak bu kararlar, fetvâlara dayandırılmaktaydı.

Saray teşkîlâtı, aynen Zengîler ve Selçuklular'daki gibiydi. Saraydan en büyük makam vezirlikti.

*"Kara ordusunun esâsını iktâlı süvâri birlikleri meydana getiriyordu. Bu süvârîler **"tavâşî"** (memlûk) ve **"kara gulâm"** diye iki kısma ayrılıyordu. Hepsi süvârî olan memlûkler, Eyyûbî Ordusu'nun muhârip sınıfını meydana getiriyordu. Genellikle Türk aslından gelen Memluklar, kendilerini yetiştiren emîre nisbet edilirlerdi. Eyyûbîler döneminde memlûk asker sayısı artarak devam etmiş, sonunda **el-Melik es-Sâlih Necmeddin Eyyub'un Bahrî Memlukleri** devletin idâresini ele geçirerek Memluk Devleti'ni kurmuşlardır."*

*"....Ordu, **«tulb»** denilen birliklere ayrılırdı. **Kâdî el-Fâzıl**'dan yapılan bir nakle göre, tulb, Oğuzca bir kelimedir. Her tulb, 100 kişi civarında olup ayrı kösü ve sancağı vardı. Savaş ânında ordu öncüler, sağ ve sol kanatlar, merkez, artçılar olmak üzere beş kısma ayrılırdı. Hücum müfrezelerine **"câlişiyye"**, düşmanla temas hâlinde olan öncülere **"yezek"** denirdi. Savaştan kaçanların iktâları ellerinden alınırdı."*[392]

Selâhaddin, bir de donanma kurarak bir deniz kuvveti de

392 DİA- c: XII, sh: 25.

vücuda getirmiş, fakat sonrakiler bunu geliştirmemişlerdir.

Eyyûbîler'de muntazam bir adlî teşkîlât mevcuddu. Merkezde bir **"Kadu'l-Kudât"** (Kadılar Kadısı) ve **Mezâlim Mahkemesi** mevcuddu. Mezâlim Mahkemesi'nde, halkın idâreciler hakkındaki şikâyetleri dinlenir ve karara bağlanırdı.

Eğitim ve öğretim fevkalâde yaygındı. Her tarafta medreseler, Dâru'l-Hadis ve Dâru'l-Kur'ân'lar te'sis edilmiş, buralarda ders gören talebeler için parasız yurtlar kurulmuştu. Bilhassa tıp eğitimine önem verilmiş, bedâvâ sağlık hizmeti veren hastaneler tesis edilmişti.

*"İslâm tarihinde tıp öğretimi yapan medrese, ilk defa bu dönemde **Reisu'l-Etıbbâ Mühezzebüddin ed-Dahvâr** (ö. 628/1230) tarafından kurulmuştur. Medreselerdeki hocalar ve talebe, devlet tarafından himâye ediliyordu. Ayrıca medreseler için birçok vakıf tesis edilmiştir. Eğitim ve öğretim masraflarının büyük kısmı, bu vakıflarca karşılanıyordu. **Selâhaddin** devrinde Dımaşk'ta kırkın üstünde, Halep ve Kahire'de onbeşten fazla medrese vardı.*

*Eyyûbîler'in sonlarında Kahire ve Mısır'daki medreselerin sayısı giderek artarken medrese mîmârisinde de gelişmeler oldu. Genellikle iki eyvanlı olarak yapılan medreseler, **el-Melik es-Sâlih Necmeddin Eyyub** zamanında dört eyvanlı olarak yapılmaya başlandı. Bugün Güneydoğu Anadolu, Kuzey Irak, Suriye, Filistin ve Mısır'da Eyyûbîler devrinden kalma pek çok medrese bulunmaktadır. Medreselerin başmüderrisleri sultan tarafından tâyin edilirdi. Bütün eğitim kurumları, kâdıu'l-kudâta bağlıydı."*[393]

Eyyûbîler devri, ilim ve fikir hayatı itibariyle de oldukça parlaktır. Birçok değerli âlim bu devirde yetişmiştir. Kaynak tarihlerin yazarları olan **İzzeddin İbnu'l-Esîr, İmâdüddin İsfehânî, İbnu'l-Cevzî** ve **Bahaeddin ibn-i Şeddad** gibi pek çok âlim, bu devrin ricâlidir. Eyyûbîler devri, sadece tarih sahasında değil, dînî ilimler, hatta her nevî fennî ilimler itibariyle

393 a.y.

de ilim adamları bolluğu ile dikkati çekmektedir.

"Eyyûbîler devrinde otomatik makinalar ve saatler hakkında iki önemli eser yazılmıştır. Bunlardan ***İsmail b. Rezzâz el-Cezerî****'nin* ***"el-Câiu beyne'l-ilmi ve'l-ameli'n-nâfi fi sınâati'l-hiyel"****i İslâm Âlemi'nde bu konuda yazılmış en mükemmel eser olup defalarca basılmış ve üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Diğeri* ***Fahreddin ibnü's-Saatî****'nin, babası* ***İbnü's-Saatî****'nin çalışmalarına dayanarak yazdığı* ***"kitâbu ilmi's-sâa ve'l-ameli bihâ"*** *adlı eseridir. Bu devirde* ***Muhammed b. Saatî*** *ile* ***Müeyyedüddin Muhammed b. Abdülkadir el-Urzî****'nin Dımaşk Emeviyye Câmii'nde su ile çalışan bir otomatik saat kurdukları bilinmektedir. Matematik alanında yetişen büyük âlimler arasında* ***Kemaleddin İbn Yûnus, Şerefeddin et-Tûsî, Mûsâ b. Meymûn, Alemüddin Kayser b. Ebu'l-Kâsım, İbnü'l-Adîm****'in oğlu* ***Cemâleddin Muhammed, Abdüllatif el-Bağdâdî*** *ve* ***Kadı'l-Hümâmiyye Ahmed b. Ali b. Sebât*** *sayılabilir.* ***Abdürrahîm (Abdurrahman) el-Cevberî*** *de fizik ve kimya alanında bazı eserler kaleme almıştır."*[394]

Diğer taraftan Eyyûbîlerde gâyet ileri derecede bir sanat faaliyeti görülmektedir.

"Eyyûbî sanatı, Müslümanlar'ın tarihteki en zor günlerini yaşadığı, iç ve dış tehditlerin İslâm Âlemi'ni temelinden sarstığı bir devrin sanatıdır. Sünnî olan Eyyûbî hükümdarları, ***Nureddin Zengi****'nin yolunu tâkip ederek bir taraftan Haçlı saldırılarına ve hıristiyan işgâline karşı durmaya çalışırken, diğer taraftan kendi topraklarında büyük bir güç hâline gelmiş olan Şiîler'le ilmî sahada da mücâdele etmişlerdir. Bundan dolayı Eyyûbî imar ve sanat faaliyetinde ilmî husîsiyet önem kazanmış ve bu durum, özellikle medrese mîmârisinde kendini göstermiştir.*

Oldukça fazla sayıda örneğin günümüze intikal ettiği medreseler, genellikle birbirini hatırlatan plân şemalarına

394 a.y. (sh: 28)

sahiptirler."[395]

Bunlar arasında **"Ebu'l-Fevâris Medresesi"**, Halep'teki **"Zâhiriye Medresesi"**, Şam'da **"Rükniyye Medresesi"**, Mısır'da **"Necmeddin Eyyub Medresesi ve Câmii"**, yine Mısır'daki **"İmam Şâfii Türbesi"** ilk akla gelen örneklerdir.

Eyyûbîler, sanatları kadar hayat üslupları ve ilmî zenginlikleriyle de Batı Âlemi'ne büyük bir tesir icrâ etmişlerdir. Buna bir örnek vermek gerekirse, batılı şövalyeler, arma kullanma usûlünü, Eyyûbîler'den öğrenmişlerdir.

F-MEMLÛKLER VEYA KÖLEMENLER (1250-1517)

Mısır'da Eyyûbîler'in yerine kurulan bu devlet, kurucularının aslen köle olmaları sebebiyle **"Memlûkler"** veya **"Kölemenler"** olarak anılmaktadır. Bunların 1250-1517 yılları arasındaki hâkimiyetleri, iki devreye ayrılır. 1250-1382 yılları arasındaki birinci kısma **"Bahrî Memlûklar"**, 1382'den sonraki devreye ise, **"Burcî Memlûkler"** denilir. Bahrî Memlûklar, Türk; Burcî Memlûklar ise Çerkez asıllıdır.

a-Bahrî Memlûklar (1250-1382)

Evvelce anlatılmış olduğu üzere, Eyyûbî hükümdarı **el-Melik es-Sâlih Necmeddin Eyyub**, disiplini bozulan ordusunun yerine başka bir ordu kurmak maksadıyla, Moğollardan kaçan Kıpçak Türkleri'ni para ile satın almaya başladı. Bunları **"Ravza Adası"**ndaki kışlalara yerleştirerek askerî bir eğitime tâbî tuttu. **"Ravza Adası"**, **"Bahru'n-Nil"** denilen Nil Nehri'nin içinde olduğundan, bunlara **"Bahrî Memlûklar"** denildi. Sıkı bir eğiitm gördükten sonra âzâd edilen bu Kıpçak gençlerinden yeni bir **"Hassa Ordusu"** kurdu. Bu teşkîlât geliştirilerek Bahrî Memlûklar, Eyyûbîler Ordusu'nun en güvenilir bir unsuru hâline geldiler.

Sâlih'in ölümü üzerine, yerine geçen **Turan Şah**, 1250 yılında Fransa Kralı **IX. Louis** kumandasındaki Haçlı Ordusu'nu

395 a.y., (sh: 31)

Memlük Devleti'nin en geniş sınırları

Mansûre'de müthiş bir hezimete uğratıp kralı esir alması, bu Bahrî Memlûklar'in teşkil eyledikleri askerî birlikler sayesinde gerçekleşince, bunların itibarları arttı. Lâkin **Turan Şah,** onların bu yükselişinden endişelenerek ileri gelir kumandanlarının mevkîlerini ellerinden almaya kalkışınca, bunlardan biri olan **Baybars el-Bundukdârî** ve arkadaşları bir sûikastle **Turan Şah**'ı öldürüp yerine O'nun üvey annesi **Şecerüddür**'ü tahta çıkardılar. **İzzeddin Aybek el-Türmânî** adındaki bir memlûk de O'na atabeg oldu.

*"Türk asıllı olması dolayısıyla bazı tarihçilerin Memlûkler'in ilk sultanı saydığı **Şecerüddür**, esir Fransa kralıyla bir anlaşma yaparak Dimyat'ı tahliye etmesi, ağır bir vergi ödemesi ve İslâm ülkelerine saldırmamaya söz vermesi şartlarıyla O'nu serbest bıraktı. Ancak bu başarısı işe yaramadı. Suriye Eyyûbî emirleri, meşrû hakları saydıkları Mısır Sultanlığı'nı O'nun elinden almak için harekete geçtiler. Ayrıca O'nun sultanlığı, kadın olması dolayısıyla da yadırganmıştı. Bağdad Abbasî Halifesi **Müsta'sım Billâh**'ın devreye girmesiyle tahta çıkmasını sağlayan Bahrî emirlerinin tavsiyesine uyan **Şecerüddür, İzzeddin Aybeg**'le evlendi ve seksen gün oturduğu tahtını O'na devretti. Böylece tarihçilerin çoğu tarafından Mısır Memluk hükümdarlarının ilki sayılan **İzzeddin Aybek** tahta çıkmış ve Memlûk Devleti'ni resmen kurmuş oldu. (1 Rabîulevvel 648/3 Temmuz 1250)"*[396]

Aybek, Suriye Eyyûbîleri'nin muhâlefetlerini bertaraf edebilmek maksadıyla, Eyyûbîler'den altı yaşındaki **el-Melikü'l-Eşref Mûsa**'yı tahta çıkardıysa da bu durum, Eyyûbî emîrlerini yatıştırmadı. İki taraf arasında çıkan savaşı **Aybek** kazandı ve sonunda Eyyûbî emirleri, Memlûk Devleti'nin mevcûdiyetini kabul etmek mecburiyetinde kaldılar.

Aybek, Moğollar'ın Bağdad'ı işgal etmeleri haberini alınca, çocuk sultan **Mûsa**'yı tahttan indirip O'nun yerine geçti. Karşı karşıya kaldığı bazı isyanları bastırarak ülkede istikra-

396 DİA- c: XXIX, sh: 90.

rı sağlamışsa da Musul Atabegi **Bedreddin Lü'lü**'nün kızıyla nişanlanması hayatına mâl oldu. Şüphesiz bu, siyâsî bir evlilik olacaktı. Fakat çok kıskanç bir kadın olan **Şecerüddür**, O'nu, hamamda yıkanırken bir kısım câriyeler vasıtasıyla öldürdü.

Aybek'in **Şecerüddür**'den önceki hanımından olma oğlu **Nureddin Ali** tahta geçirildi. **Nureddin Ali**, bu sırada onbeş yaşında olduğundan Memlûk ileri geir şahsiyetlerinden biri olan **Kutuz**, kendisine nâib tâyin edildi.

Nureddin Ali, ilk iş olarak babasının ölümünden mes'ûl tuttuğu **Şecerüddür** ve bazı câriyeleri idam ettirdi. Bununla beraber devletin asıl idârecisi **Kutuz**'du.

Bu sırada Moğol tehlikesi, had bir safhadaydı. Harezm Devleti'ni yıkmış olan Moğollar, Kösedağ Meydan Muharebesi'nde (1243), Anadolu Selçukluları'nı yenip boyunduruk altına aldıktan on beş sene sonra, şimdi de Bağdad'a girip Abbasî Devleti'ni yıkarak (1258) Memlûklar'a hemhudud bir duruma gelmiş bulunuyorlardı.

Cengiz Han İmparatorluğu'nun bir devamı olan İlhânlılar, Bağdad'ı ele geçirdikten sonra Suriye istikametinde ilerlemeye başlayınca, **Kutuz**, devletin ileri gelenlerini bir toplantıya çağırdı. Yaklaşan Moğol tehlikesini izah ettikten sonra, çocuk yaşta bir hükümdarla bu işlerin üstesinden gelinemeyeceğini, bu sebeple yeni bir hükümdar seçilmesi gerektiği yolunda onlara bir teklif yaptı. Bunun üzerine, toplantıya katılanlar tarafından O, ittifakla sultan îlân edildi. (1259) **Nureddin Ali** tahttan indirildi.

İlhanlı hükümdarı **Hülâgû**, **Kutuz**'a bir heyet göndererek O'nun kendisine tâbî olmasını teklif etti. **Kutuz**, bu teklifi şiddetle reddederek Moğollar'a karşı cihad îlân etti.

Derhal ordusunu hazırlayarak Suriye istikametinde harekete geçen **Kutuz**, **"Ayn-ı Câlût"** Mevkii'nde Moğollar'a karşı tarihin seyrini değiştirecek büyük bir zafer kazandı. (1260) Bu zafer sonunda Suriye'nin büyük bir kısmı Memlûkler'in eline geçmiş oldu.

Aynıcâlut Zaferi ile o zamana kadar yenilmez sanılan Moğollar yenilmiş ve Suriye'den sökülüp atılmış olduğu hâlde böyle büyük bir işi başarmış olan **Kutuz**, ne yazık ki, zaferinin keyfini çıkaramadan kendi adamları tarafından dönüş yolunda öldürülmüştür. Sebep de gâyet basitti. **Baybars el-Bundukdârî**'ye savaştan önce vaad ettiği Halep Vâliliği'ni vermemesine kızan bu şahıs, bir kısın arkadaşları yardımıyla bu cinâyeti işlemiş, müteâkiben de O'nun yerine geçmiştir. (1260)

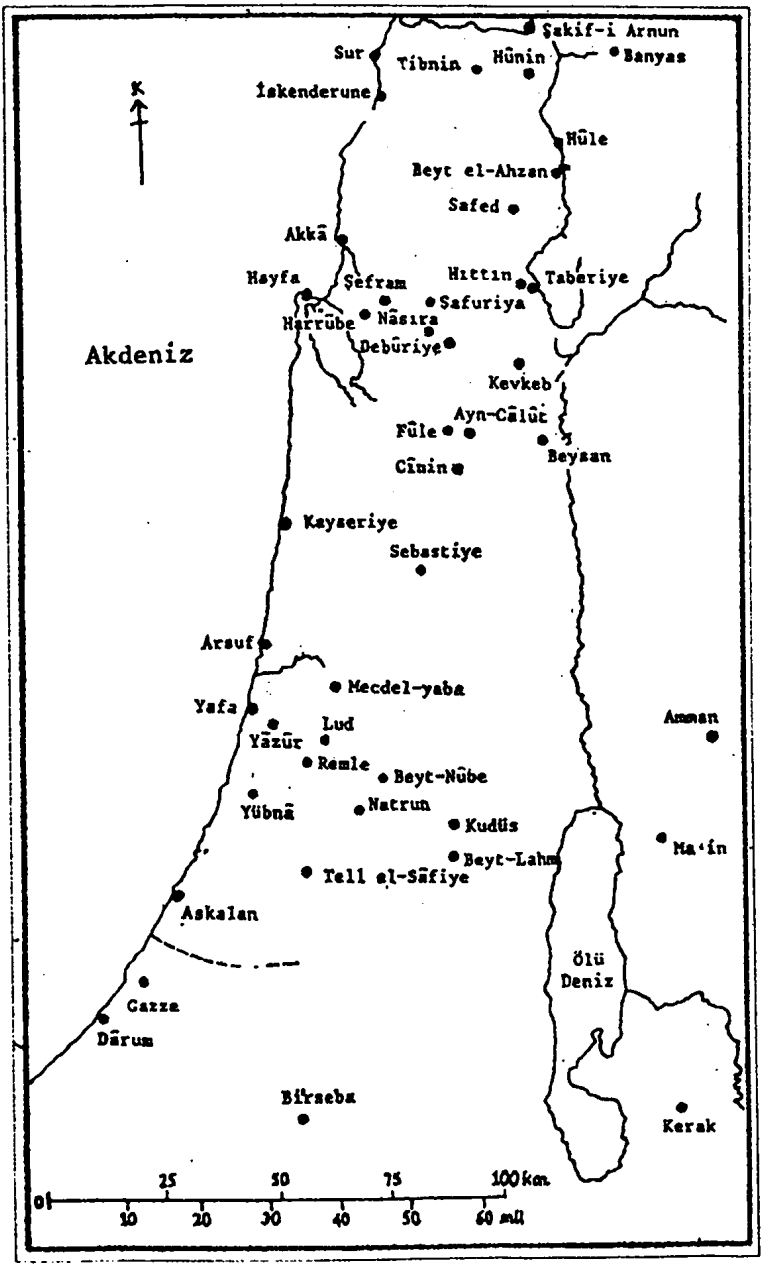
*"Ortaçağ İslâm-Türk Dünyası'nın en büyük hükümdarlarından biri olan **Baybars**, devletin başına geçtiği zaman ülkesinin durumu çok tehlikeli idi. Moğollar, doğudan ve kuzeyden Memlûk Memleketleri'ni baskı altına almışlardı. Suriye ve Filistin'de kalan Haçlı artıkları ile Ermeniler, Moğollar'la işbirliği yapıyorlardı. Kutsal yerleri almak için her zaman haçlı seferleri bekleniyordu.*

*Bundan başka, Memlûk Hükümdarları'na, Eyyûbîler'den iktidarı zorla almış hırsız gözüyle bakılıyordu. **Eyyub** Âilesi'nden birisi çıkıp her zaman sultanlığını iddiâ edebilirdi. İşte Baybars, bütün bu zor problemleri çözmesini bildi.*

*Bunun için, Abbâsî oğullarından Kahire'ye kaçam **el-Mustansır Billâh Ebu'l-Kasım Ahmed**'i halife ilan etti. Böylece kendisini İslâm Dünyası'nın lideri olarak tanıttı. **Tuğrul Bey** gibi Dünya işleri ile din işlerini ayırdı. Halifeler, din işleri ile uğraşacaklar, fakat sultana bağlı kalacaklardı. Böylece İslâm Dünyası'nda ikinci kez, din işleri ile Dünya işleri ayrılmış ve halifeler, sultanların buyruğuna girmiş oluyordu. (1261)*

*Halife de eski geleneklere uyarak, **Baybars**'ı, Mısır'ın, Suriye'nin ve alacağı bütün memleketlerin hükümdarı ilân ederek, sultanın, hakkayla devlet başkanı olduğunu Cihan'a duyurdu.*

*Diğer taraftan **Baybars**, ağır vergileri kaldırarak halka, Şiîler'e baskı yaparak Sünnîler'e kendisini sevdirdi. Moğollar'ı birkaç kez yenerek ülkesinden uzaklaştırdı. Haçlı artıklaırndan kalan beyliklerin çoğunu kaldırdı. Ermeni Krallığını, yaptığı seferlerle ordularını yenerek şehirlerini yakıp kıyarak zararsız hâle soktu.*

Şakif-i Arnun
Sur
Tibnin
Hūnin
Banyas
İskenderune
K
Hūle
Beyt el-Ahzan
Safed
Akkā
Haifa
Şefram
Hittin
Tabériye
Safuriya
Harrūbe
Nāsıra
Akdeniz
Debūriye
Kevkeb
Ayn-Cālūt
Fūle
Beysan
Cīnin
Kayseriye
Sebastiye
Arsuf
Mecdel-yaba
Yafa
Lud
Amman
Yāzūr
Remle
Beyt-Nūbe
Yūbnā
Natrun
Kudüs
Ma'ín
Beyt-Lahm
Tell el-Sāfiye
Askalan
Ölü
Deniz
Gazza
Dārum
Bīrseba
Kerak
0
25
50
75
100 km.
10
20
30
40
50
60 mil

*Anadolu Selçuklu devlet adamlarından bazıları, Moğollar'ın yaptıklarına dayanamayarak **Baybars**'tan yardım istediler. **Baybars**, soydaşlarını Moğollar'dan kurtarmak için Anadolu'ya geldi. Karşısına çıkan Moğol ve Selçuklu kuvvetlerini, Elbistan Savaşı'nda yendi. (1277) Oradan Anadolu Selçukluları'nın ikinci başkenti olan Kayseri'ye gitti. Orada adına hutbe okuttu, bir hafta kendisini çağıranları bekledi, kimsenin gelmediğini görünce geri döndü. Şam'da hastalandı ve öldü. (1277)*

Baybars, büyük bir devlet adamı, çok yaman bir askerdi. Moğol ve Haçlı tehlikelerini önlemekle kalmamış, sınırlarını genişleterek ve sağlam bir şekilde tanzim ederek imparatorluğun uzun bir süre yaşamasını garanti altına almıştı.

Hecin develerinden ve posta güvercinlerinden faydalanarak yeni bir haberleşme teşkîlâtı kurdu. Bu araçlar sayesinde ülkesinde olup bitenleri en kısa zamanda haber aldı.

Ordu'ya yeni bir düzen verdi. Orduyu devrinin modern araçları ile donatarak ve modern eğitim usûlleri ile yetiştirerek çok güçlü, düzenli ve vurucu birlikler kurdu. İçte ve dışta, çok iyi çalışan casusluk teşkîlâtı kurarak, lehinde ya da aleyhinde olup bitenleri zamanında duyarak, gelecek her türlü tehlikeleri önledi."[397]

Baybars'tan sonra yerine geçen oğlu **Bereke Han**, ancak iki yıl hükümdarlık yapabildi. Genç bir çocuktu. Emirler isyan ederek yerine kardeşi **Sulamış** geçirdiler. **Bereke**, onsekiz yaşında olduğu hâlde, kardeşi **Sulamış** yedi yaşında idi. Bu sebeple hükümdar değişikliğine, mühim bir rol üstlenmiş olan **Seyfeddin Kalavun**, O'na atabeg oldu ve devlet dizginlerini eline aldı. Takrîben üç ay sonra **Sulamış**'ı tahttan indirerek yerine geçti. (1279)

Kalavun, aynen **Baybars**'ın siyasetini tâkip ederek İlhanlılar, Ermeni Krallığı ve Hristiyan Kontlukları ile devamlı bir sûrette mücâdele etti. İlhanlı Ordusu'nu Humus civarında

397 **M. Çağatay Uluçay**- a.g.e., sh: 128 vd.

müthiş bir sûrette mağlub etti. İlhanlılar'la işbirliği hâlindeki Hıristiyan Kontlukları'nı ortadan kaldırmak için çalıştı. 1290 yılında Haçlılar'ın elindeki Akka'ya karşı bir sefer tertip etti. Fakat yolda vefât etti. Bahrî Memlûklar Devleti'nde bir hânedân kurmayı başaran ilk hükümdar **Kalavun**'dur.

O'nun ölümü üzerine yerine geçen oğlu **Eşref Halil** (1290-1293), babasının hazırladığı ordu ile Akka'yı ele geçirerek, bölgede iki yüz yıl devam etmiş olan Haçlı varlığına son vermeye muvaffal oldu. Buna rağmen adamlarının tertip ettiği bir sûikast neticesinde öldürüldü. Yerine küçük kardeşi **Muhammed, "el-Melikü'n-Nâsır"** ünvânı ile tahta çıktı.

*"Üç defa sultanlık tahtına oturan (1293-1294, 1299-1309, 1310-1341) **el-Meliku'n-Nâsır Muhammed**, birincisinde tacını iki yıl taşıyabilmişti. O'nu tahttan indiren **el-Melikü'l-Âdil Zeynüddin Ketboğa** (1294-1296) şiddetli muhâlefet karşısında tahtını terk etmek zorunda kaldı. Sultan ilan edilen **el-Melikü'l-Mansur Hüsâmeddin Lâçin** (1296-1299) bir sûikast sonucu öldürülünce, **el-Melikü'n-Nâsır** ikinci defa tahta çıkarıldı. On yıl sonra emîrlerin tahakkümü sebebiyle saltanatı bırakmak zorunda kalsa da yaklaşık bir yıl sonra **el-Meliku'l-Muzaffer Baybars el-Çaşnigîr**'den tahtını geri aldı. (709/1310) Üçüncü defa tahta çıktığında yirmiş beş yaşındaydı ve bütün yetkileri eline alan otoriter bir hükümdar olarak gerçek şahsiyetini, otuz bir yıl süren bu saltanatı esnasında gösterdi. On yedi yıldan beri sürmekte olan siyâsî krizi sona erdirip ülkede istikrarı sağladı.*

***el-Melikü'n-Nâsır**'ın ardından, O'nun yerini dolduramayan oğulları ve torunlarının dönemi başladı. Bahrî Memlûkleri'nin sona ermesine kadar geçen kırk iki yıllık sürede sekiz oğlu ve dört torunu sultanlık yaptı."*[398]

Bunların birçoğu, sadece kısa bir sürede tahttan indirilmiş ve öldürülmüşlerdir. **Nâsır**'ın sekizinci oğlu **Nâsır Hasan**, iki kere tahta çıktı: (1347-1351), (1354-1361) Orduyu değiş-

398 DİA- c: XXIX, sh: 91.

tirdi. Buna rağmen O da kendi kurdupu ordu tarafından makamından indirildi.

Bundan sonra Bahrî Memlûklar da **el-Meliku'n-Nâsır**'ın tounları dönemi (1361-1384) başladı. Yıkılışa kadar devam eden bu dönem de **Nâsır**'ın sekiz oğlu zamanındaki gibi karışıklıklar içinde geçti. İlk torun **Selâhaddin** adında on iki yaşında bir çocuktu.

*"İki yıl süren saltanatı zamanında yönetim, sonunda O'nu tahttan indirip amcası **Hüseyin**'in oğlu **el-Melikü'l-Eşref Şaban**'ı geçiren **Yelboğa el-Ömerî**'nin elinde kaldı. 764'te (1363) henüz on yaşında iken tahta çıkan **el-Melikü'l-Eşref Şaban** 768 (1367) yılından itibaren yönetimi eline almayı başardı. O'nun zamanında (1363-1376) İskenderiye Haçlı istilâsına uğradı. Kıbrıs kralının kumandasındaki Haçlı donanması, büyük katliâm yaparak şehri tahrip etti ve İslâm Ordusu'nun yaklaştığı duyulunca kadın ve çocukları gemilere doldurup geri çekildi.*

*Buna rağmen otoriter bir sultan olan **el-Melikü'l-Eşref**'in saltanatının ikinci yarısı, oldukça sâkin ve istikrarlı geçti. 776 (1375) yılında Kilikya Ermeni Krallığı ortadan kaldırıldı ve bu devlete âid topraklar, Memlûkler'in kuzey sınırını teşkil etti. Sultan'ın ölümü de otoritesi yüzünden oldu. Bundan sıkılan bir grup kumandan, hac niyetiyle Kahire'den ayrılışından bir süre sonra öldüğü şâyiâsını yayarak Kal'atü'l-Cebel'de henüz yedi yaşındaki oğlu **Alaaddin Ali**'yi tahta çıkardılar ve ardından O'nu yakalayıp öldürdüler. (15 Zilhicce 778/26 Mart 1376)*

***Alaaddin Ali**'nin zamanı (1376-1381) güçlü emîr gruplarının mücâdelesine sahne oldu. Bu mücâdelenin gâlibi Burcî Memlûkleri'nin lideri **Berkuk**, atabetü'l-asâkirlik makamını ele geçirdikten sonra Türk asıllı emîrleri tasfiye etti. Sultanın vefâtı üzerine tahta çıkardığı on bir yaşındaki kardeşi **Zeynüddin II. Haccî** zamanında da (1381-1382) yönetimi elinde tuttu. Sonunda küçük yaştaki sultanın aczini gerekçe göstererek tahta oturdu."*[399]

399 a.y., (sh: 92)

Bu sûretle Memlûklar tarihinde **"Bahrî Memlûkler"** devri bitip **"Burcî Memlûkler"** devri başlamış oldu.

b-Burcî Memlûklar (1382-1517)

Türk Memlûk Sultanı **Kalavun**'un Türkmen Emîrleri'nin isyanlarından usanınca ülkesine Güney Rusya ve Kafkaslardan çerkez delikanlılarını celbederek bunları Kahire Kalesi'nde bir askerî eğitime tâbî tutarak orduya aldı. Türk Memlûkları'ndan ayırd edilmeleri için bunlara **"Burcî Memlûkler"** denildi. Zamanla bunların sayıları çoğaldığı gibi içlerinden temâyüz edenler, yüksek askerî kademeleri elde ettiler.

"Nasıl Türk Memlûkleri, kendilerini yetiştiren Eyyûbî Devleti'ni yıkmışlarsa, Çerkez Memlûkleri de Türk Memlûkler saltanatına son vererek aynı şeyi yaptılar. Çerkezlerden ***Berkuk****, Türk Memluk idâresine son vererek Çerkez Memlûkleri devrini açtı. (1382)*

Bunlar Çerkez asıllı olmakla beraber dil ve kültür bakımından tamamen türkleşmişlerdir. Bu idârede, Halife ile bir Türk Hükümdarı hâriç tutulursa, başa geçenlerin tümü Çerkez idi. Bunlarda kurulan sülâleler uzun süreli olmamıştır. Çerkez sultanları, seçimle başa gelirlerdi. Seçimde en büyük rolü yaş oynardı. Yani Çerkez kölelerin en yaşlısı hükümdar olurdu.

Berkuk*, hükümdarlığını ilân etmeden önce* ***Atabey*** *idi. Çocuk sultanın memleketi yönetemeyeceğini anladı, tahttan indirerek* ***"Türk Memlukleri"*** *devrine son verdi.* ***"Çerkez Memlûkleri"*** *devrinin kurucusu ve ilk hükümdarı oldu. (1382)*

Kadı Burhâneddin *ve Dülkadiroğlu'nun teşviki ile Suriye vâlilerinden bazıları, yeni hükümdara karşı ayaklandı.* ***Berkuk****, bu ayaklanmaları kolaylıkla yatıştırdı.*

Fakat Halep vâlisi ***Yelboğa*** *ile Malatya vâlisi* ***Mintaş****'ın birleşerek sultana meydan okumaları, bir süre tahtını kaybetmesine yol açtı. Vâlilerle yaptığı savaşı kaybetti, Kahire'ye kaçtı. Fakat vâliler peşini bırakmadılar. Kahire'ye girdiler. Sultanın adamları, yanından kaçarak ihânet ettiler. Bu durum kar-*

şısında **Berkuk**, kaleden çıktı. **Yelboğa**'ya teslim oldu. (1389)

Yelboğa, **Berkuk**'un hayatına dokunmadı. O'nu Kerek'e gönderdi. **Berkuk** yerine Türk Sultanlarından **Hacı**, ikinci defa hükümdar yapıldı. Fakat asıl idâreyi ellerinde tutanlar vâliler idi. Bazı nedenlerden **Yelboğa** ile **Mintaş**'ın arası açıldı, yapılan çarpışmada **Yelboğa** yenildi ve kaçtı.

Berkuk, onların çarpışmasından faydalandı, taraftarlarından bir ordu kurdu. Şam'a doğru ilerledi. **Mintaş**'ı Şam yöresinde yaptığı savaşta yendi, **Sultan Hacı** ile Halife'yi esir aldı. Fakat hayatlarına dokunmadı. Kahire'ye geldi, ikinci defa tahta oturdu. (1390)

İlhanlı Devleti yıkılmış, Moğol tehlikesi ortadan kalkmıştı. Fakat yeni bir Moğol tehlikesi daha belirdi. O da **Timur** idi. Durmadan batıya doğru ilerliyordu. Osmanlılar, Memlûkler'e henüz komşu olmamıştı. Memlûkler'in Moğollar'a karşı besledikleri geleneksel düşmanlıkları hâlâ devam ediyordu. Bu yüzden **Berkuk**, **I. Murad** ve oğlu **Yıldırım**'a karşı yakınlık duydu.

Timur, **Berkuk**'a, ticârî ilişkiler kurmak için elçi gönderdi. **Berkuk**, elçiyi öldürdü. Timur'dan, yanına kaçan **Ahmed Celâyir**'i iyi karşıladı ve korudu. Bu hânedândan bir kız ile evlenerek onlarla akrabalık kurdu. Bütün bu yaptıkları **Timur**'un düşmanlığını üzerine çekmişti. Fakat **Timur**, başka işlerle uğraştığından **Berkuk**'tan öcünü hemen alamadı. Berkuk, **Timur**'un memleketine saldıracağını bildiğinden önemli şehirlerin surlarını tamir ettirmeye başladı. Bu hazırlıkları yaparken öldü. (1398)

Yıldırım Beyazıd'ın Memlûkler'e âid olan Malatya, Kâhta, Divriği, Behinsi ve Dârende'yi alması üzerine Osmanlılar ile Memlûkler'in arası açıldı. (1399)

Timur, Sivas'ı aldıktan sonr, Memlûkler'den öç almaya karar verdi. Malatya'yı aldıktan sonra Suriye'ye girdi. Suriye vâlileriyle yaptığı savaşları kazanarak başta Halep ve Şam olmak üzere büyük şehirleri aldı. Buraları soydu, yaktı, yıktı. Halklarını öldürdü ya da esir aldı. (1401) **Berkuk**'un oğlu **Sultan Fereç**, **Timur**'a karşı duramadığı gibi, tahtını kurtar-

mak için savaş meydanında, orduya haber vermeden kaçarak milletine ihânet etti.

***Timur, Yıldırım Beyazıd'ı** yenmiş ve esir almıştı. Anadolu'da taht için şehzâdeler arasında iç savaş başlatmıştı. Şimdilik Osmanlılar'dan bir tehlike gelemezdi. **Timur**, Anadolu'dan ayrılmış, biraz sonra da ölmüştü. Fakat Akkoyunlular ve Karakoyunlular, durmadan Suriye'ye seferler ediyorlar, Memlûkleri rahatsız ediyorlardı.*

***Fâtih Sultan Mehmed**, İstanbul'u alıp başkent yapınca Osmanlılar, İslâm ve Türk Dünyası'nın en güçlü devleti oldular. Memlûkler, ikinci derece devlet duruma düştü.*

*Özellikle Karaman Beyliği yıkılıp Osmanlı sınırları Memlûkler'inkine dayanınca, durum, daha kritik bir hâl aldı. Hele **Uzun Hasan**'ın Otlukbeli'nde yenilmesinden sonra Osmanlılar, Memlûkler için büyük bir tehlie olduklarını ortaya koydular."*[400]

Memlûklar'ın 1517 yılında **Yavuz Sultan Selim Han** tarafından ortadan kaldırılışlarına kadar olan tarihleri, Osmanlılar'ı ihtivâ eden III. cildde anlatılacağı cihetle, burada tekrardan kaçınmak maksadıyla anlatılmamıştır.

c-Memlûklerin Kültür ve Medeniyetteki Yerleri

Memlûkler zamanında Müslümanlar, batıda Endülüs'te Hıristiyanlar'ın, doğuda ise Moğollar'ın akıl almaz zulümlerine mâruz kalmış bulunduğundan, buralardan kaçabilen âlimler, Memlûk ülkesine sığınıyorlardı. Bu sebeple Kahire, büyük bir ilim ve kültür merkezi hâline geldi. Bu devirde Şam'da yüz altmış, Kahire'de ise yetmiş beş medrese bulunuyor ve bunlar İslâm Âlemi'nin her tarafından toplanıp gelen hocalar ve talebelerin bir barınağı şeklinde faaliyet gösteriyorlardı.

*"Meşhur şahısları ve hadis ricâlini tanıtan en mûteber eserlerden pek çoğu bu dönemde kaleme alınmıştırç **İbn-i Hallikân, Kütübî, Safedî, İbn-i Hacer el-Askalânî, Zehebî** ve*

400 M. Çağatay Uluçay- a.g.e., sh: 130 vd.

Şemseddin es-Sehâvî *bu sahanın en meşhurlarıdır. Mahallî tarih çalışmalarında* ***Makrizî*** *ve O'nun yolunu tâkip eden* ***İbn Tağriberdî, Sehâvî*** *ve* ***İbn-i İyâs*** *eserlerinde Mısır'ın siyâsî, içtimâî ve iktisâdî durumunu geniş bir şekilde anlatmışlardır.*

Mekke tarihçileri ***Necmeddin ibn-i Fehd*** *ve oğlu* ***İzzeddin,*** *Medine tarihçisi* ***Semhûdî,*** *Kudüs tarihçisi* ***Uleymî,*** *şehir tarihçiliği geleneğini sürdürmüşlerdir.* ***İbn-i Seyyidünnâs*** *da siyeriyle meşhur olmuştur. Tarih çalışmalarıyla birlikte yürütülen tarihî coğrafya alanında* ***İzzeddin b. Şeddâd, Ebu'l-Fidâ, İbn-i Fazlullâh el-Ömerî, Kalkaşendî, Makrizî*** *ve* ***İbn-i Cey'ân*** *ilim âlemine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu arada ünlü Arap denizcisi* ***İbn-i Mâcid,*** *Hind Okyanusu'nda seyredecek gemiler için rehber kitaplar hazırlamış ve Hindistan yolculuğunda* ***Vasco dé Gama'ya*** *kılavuzluk yapmıştır.*

Nüveyrî, ***İbn-i Fazlullâh el-Ömerî*** *ve* ***Kalkaşendî*** *ansiklopedileriyle Memlûkler döneminin* ***"Ansiklopediler Çağı"*** *olarak tanınmasını sağlamışlardır. Bu âlimler yanında* ***İbn Şâhin ez-Zâhirî, Makrizî*** *ve* ***Hasan bin Abdullah el-Abbâsî*** *devlet teşkîlâtı hakkında eserler telif etmişlerdir. Devrin en büyük tarihçisi* ***İbn-i Haldun,*** *tarih felsefesi ve sosyoloji ilminin temellerini atmıştır.* ***Kâfiyeci, Süyûtî*** *ve* ***Sehavî*** *de tarih tenkidine dâir eserler kaleme almışlardır.*

İbn Abdüzzâhir, Baybars ed-Devâdâr, İbnü'd-Devâdârî, Ebu'l-Fidâ, Zeynüddin ibnü'l-Verdî, Nâsıruddin İbnü'l-Furat, Takıyyuddin İbn Kâdı Şühbe, İbn-i Habib el-Halebî, Mufaddal bin Ebu'l-Fezâil, Yûninî, Yusufî, İbn-i Dokmak, Ebu'l-Fidâ İbn-i Kesîr, Ebu'l-Velid İbnu'ş-Şıhne, İbnu'l-Cey'ân, Şehâbeddin ibn-i Arabşah *ve* ***Bedreddin el-Aynî*** *dönemin diğer önemli tarihçileridir.*

Memlûkler döneminde felsefe, riyâzî ve tabiî ilimler alanında da değerli âlimler yetişmiştir. Tıp öğrenimi büyük ölçüde hastahânelerde yapılıyordu. Hastahânelerin bünyesinde tıp alanında yazılmış kitaplar ve tıbbî âletlerle techiz edilmiş özel bölümlerde teori ve pratik bir arada yürütülüyordu. Dînî medreselerin bazılarında tıp dersi verilirken üçü Dımaşk'ta olmak

üzere tıp öğreniminin verildiği özel medreseler mevcuddu. Kahire, Dımaşk ve diğer büyük şehirlerde çok sayıda hastahâne bulunuyordu. Bu hastahânelerin en meşhuru olan ***Kalavun Hastahânesi****, dâhiliye, cerrâhiye, göz hastalıkları ve ortopedi kısımlarına ayrılmıştı. XII. ve XIII. yüzyıllarda göz hastalıklarının tedâvisinde en önemli gelişme, Mısır ve Suriye'de olmuştur.* ***Halife b. Ebu'l-Mehâsin*** *katarakt ameliyatını başarırken Suriye-Mısır tıp akımının önemli temsilcisi* ***İbnü'n-Nefîs****, küçük kan dolaşımını keşfetmiştir. Tabiblerin biyografisine dâir eseriyle ün kazanan* ***İbn-i Ebû Usaybia*** *da zamanın meşhur göz doktorlarındandı. Baytarlık alanında* ***Bedreddin Bektût*** *ve* ***İbn-i Münzir el-Baytar*** *tanınmış âlimlerdendir.* ***İbnü'l-Münzir****'in, atlar hakkında yazılan kitapların en mûteberi sayılan eseri daha sonraki çalışmaların önemli kaynaklarından biri olmuştur.*

İlmü'l-hayavân *sahasında* ***Demîrî****, gökyüzü, yeryüzü, canlılar ve bitkiler hakkında* ***Cemâleddin el-Vatvât*** *ansiklopedik eserler yazmışlardır.*

Dönemin fizik âlimlerinden ***Ebu'l-Abbâs Şehâbeddin Ahmed****, gök kuşağından bahsettiği risâlesiyle meşhur olmuştur. Matematik, felsefe, mantık ve eski kimya ilimlerinde de pek çok âlim yetişmiştir. Önemli bir husus da* ***"barut"*** *kelimesinin ilk defa muhtemelen botanikçi* ***İbnü'l-Baytâr*** *(ö. 646/1248) ve ardından XIII. yüzyılın ikinci yarısında Mısırlı âlim* ***Hasan er-Rammâh*** *tarafından kullanılmış olmasıdır.* ***Rammâh****, günümüze ulaşan eserinde barutun yapılışını izah etmiştir. O'nun ve* ***Ebû Şâme*** *ile* ***İbn-i Fazlullâh el-Ömerî*** *gibi tarihçilerin verdiği bilgilerden Memlûkler'in baruttan diğer milletlerden asırlarca önce faydalandıkları sonucu çıkarılmıştır. Memlûkler, ateşli silâhların ve özellikle topun kullanılmasında da öncü durumundadır. Ancak bu sahada Osmanlılar'la boy ölçüşememişlerdir."*[401]

Memlûkler, aynı medenî gelişmeyi, mîmârîde de ortaya koymuş ve bilhassa Kahire'de hâlâ hayranlıkla seyredilen birçok mîmârî eser bücuda getirmişlerdir. Kahire'deki **"Baybars**

401 DİA- c: XXIX, sh: 95 vd.

Câmii" ile **"Nâsır Muhammed Câmii"** bunların ilk akla gelen örnekleridir. Bunlar gibi Memlûklerden kalma pek çok medrese ve türbe de onların zengin mîmârî faaliyetlerinin birer şâhidi olarak hâlâ ayaktadır.

Memlûkler devrinde el sanatları da bir hayli ileri seviyedeydi. Bilhassa tunç, bakır, gümüş gibi madenlerden çeşitli eşyâ üretilmekteydi. Sedefkârlık, oymacılık, dokumacılık ve camcılık çok ileri bir seviyedeydi.

Savaş âletleri îmâlâtı da çok gelişmişti. Nil Deltası'ndan bol pamuk elde edilmesi, tekstil sanâyiini geliştirmiş, Mısır'da îmâl edilen pamuklu kumaşlar her tarafta meşhur olmuştu.

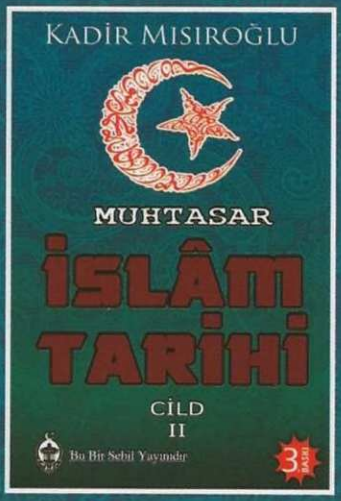
Camdan ve tunçtan emsalsiz kandiller imal eden Memlûkler'in bu ve benzeri eserleri bugün Dünya'nın en büyük müzelerini süsleyerek Memlûkler'in sanat ve kültür hayatı itibariyle yüksek bir seviyede olduğunu da açıkça göstermektedir.

Memlûkler Devri'nde Türkçe çok revaçta olan bir lisândı. *"**Zehebî, Safedî, İbn-i Tağriberdî, Bedredddin el-Aynî, İbnü'l-Hümâm, Kâfiyeci, İbn-i Kutluboğa** ve **İbn-i İyâs** gibi pek çok Türk asıllı âlimin yetiştiği Memlûkler devri edebî hareketi içinde Türkçe eserlerin te'lif edilmesi de önemlidir. Bunlardan **Ebû Hayan el-Endülüsî'nin "Kitâbul'-İdrâk"** gibi bazıları günümüze ulaşmıştır. Meşhur İran şâiri **Firdevsî'nin "Şahnâme"** adlı eserini **Diyarbekirli Şerîfî** adlı bir kişi **Kansu Gavri** adına yaklaşık 60.000 beyit hâlinde Türkçe'ye çevirmiştir."*[402]

Ayrıca **Kansu Gavri**'nin kendisi de şâir olup şiirlerini Türkçe yazmıştır.

402 a.y.

Bir ibretler meşheri (teşhir yeri, sergi) olan siyâsi tarih, bilhassa herhangi bir içtimâi rol üstlenenlerin aslâ vâreste olamayacakları bir ilimdir. Bu rol, bir dernek idâreciliğinden devlet başkanlığına kadar hangi kademede olursa olsun, bu gerçek değişmez.

Benim vefâkâr okuyucularımın kaahir ekseriyeti, ya bu vasıfta olan yetişkenler veyahud da böyle bir hayat süremeye namzed, islâmî dâvâ şuuru kazanmış gençlerdir. Bundan dolayıdır ki, hemen hemen bütün eserlerimde -dolaylı olarak da olsa- pek çok tarihi bilgiye yer vermiş olmama rağmen, ayrıca bir de sırf tarihe tahsis edilmiş böyle bir esen yazmak ihtiyacını hissettim. **"Muhtasar İslâm Tarihi"** ünvânı ile te'lifine teşebbüs ettiğim eserin işbu ikinci cildi, beş yüz seneyi mütecâviz bir devrenin vukuâtını nakletmektedir. Bu kadar geniş bir zaman parçasının sayısız hâdiselerini -sıkıştırılmış bir pamuk balyası gibi- özün özü bir sûrette nakletmesine rağmen her içtimâî faaliyet sahibinin önünü aydınlatacak ibret sahnelerinin hiçbirinin ihmal edilmemesine çalışıldığı görülecektir!

Sebil Yayınevi

ISBN 978-975-580-053-0

www.sebilyayinevi.com

/sebilyayinevi

/Sebilyayinevi

/sebilyayinevi